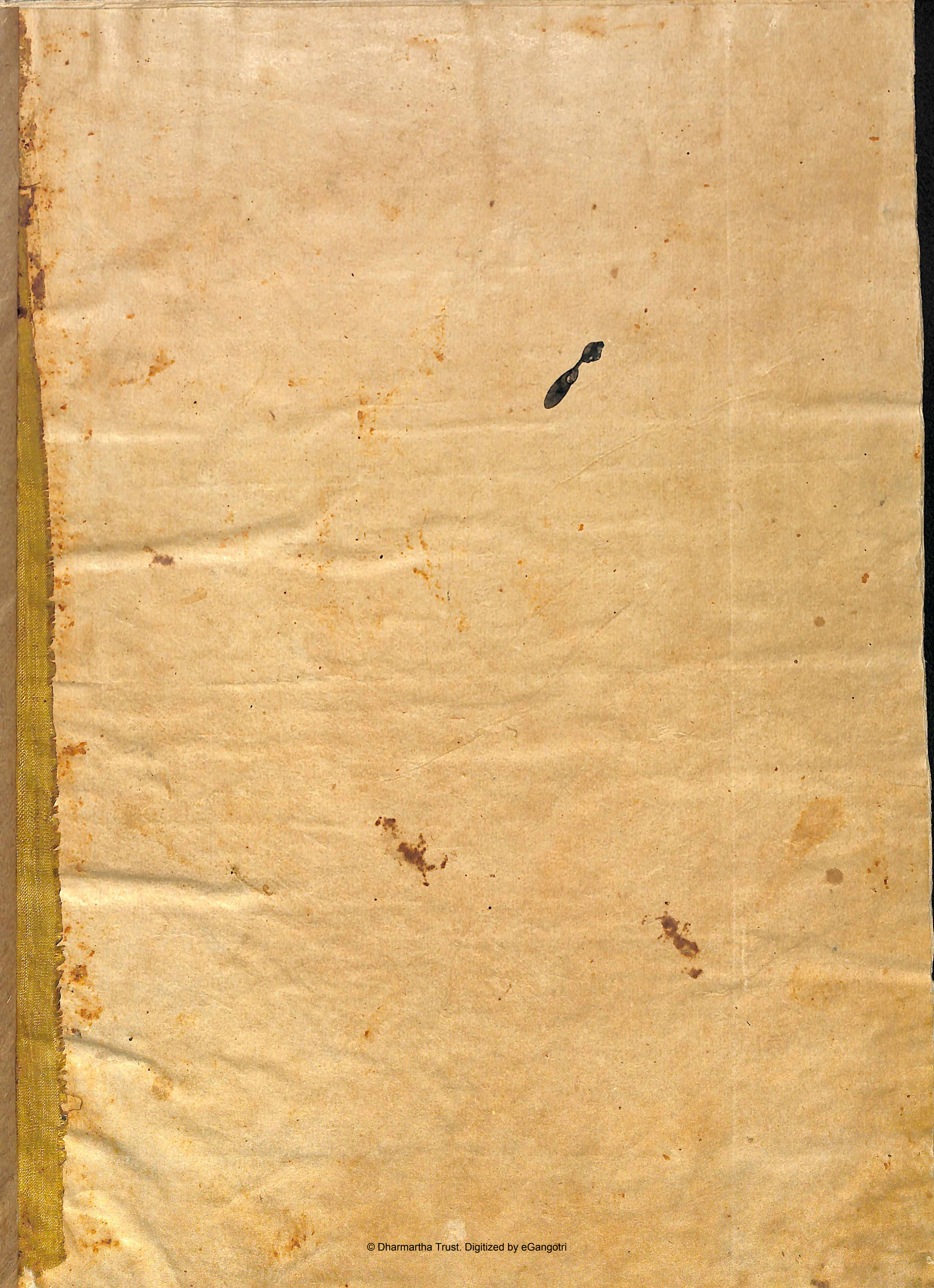

तृतीयाध्याय ३॥

शंकरभाष्य
आनंदगिरिकृतटी॰
श्रीधरी स्वामिकृता
पिशाचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्ती
परमार्थप्रपा
वनमाली
उत्कर्षवैजयंती
मधुसूदनी
सदानिधी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली॥

भाषा अनुवाद ॥

अर्ज्जुनउवाच ज्यायसी चेत् कर्म्मणस्ते मता बुद्धि
र्जनार्दन तत् किं कर्म्मणि घोरे मां नियोजयसि ।
केशव ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्य ।

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धी भगवता निर्द्दिष्टे सांख्यबु
द्धिर्योगबुद्धिश्च तत्र प्रजहाति यदा कामानित्यारभ्याध्यायपरि समाप्तेः
सांख्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासकर्त्तव्यतामुक्त्वा तेषां तन्निष्ठतयैव च कृ
तार्थतोक्तैषा ब्राह्मी स्थितिरित्यर्ज्जुनाय च कर्म्मण्येवाधिकारस्ते मा
ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणीति कर्म्मैव कर्त्तव्यमुक्तवान् योगबुद्धिमाश्रित्यन
तत एव श्रेयःप्राप्तिमुक्तवान् तदेतदालक्ष्य पर्य्याकुलीभूतबुद्धिरर्ज्जुन
उवाच कथं भक्ताय श्रेयोऽर्थिने यत् साक्षात् श्रेयःप्राप्तिसाधनं सांख्य
बुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां कर्म्मणि दृष्टानेकानर्थयुक्ते पारम्पर्य्येणाप्य ।
नैकान्तिकश्रेयः प्राप्ति फले नियुञ्ज्यादिति युक्तः पर्याकुली भावोऽर्ज्जु
नस्य तदनुरूपश्च प्रश्नोज्यायसी चेदित्यादि प्रश्नापाकरणाय वाक्यञ्च
भगवतो युक्तं यथोक्तं विभाग विषये शास्त्रे केचित्त्वर्ज्जुनस्य प्रश्नार्थम
न्यथा कल्पयित्वा तत्प्रति कूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति यथा ।
आत्मना सम्बन्धग्रंथे गीतार्थो निरूपितः तत्प्रतिकूलञ्चेह पुनः प्रश्नप्र
ति वचनयोरर्थं निरूपयन्ति कथं तत्र सम्बन्धग्रंथे तावत् सर्व्वेषा
माश्रमिणां ज्ञान कर्म्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निरूपितोर्थ इत्युक्तः
पुनर्व्विशेषितञ्च यावज्जीवं श्रुतिचोदितानि कर्म्माणि परित्यज्य केव
लादेव ज्ञानान्मोक्षः प्राप्यते इत्येतदेकान्तेनैव प्रतिषिद्धमितीह त्वाश्र
मविकल्पं दर्शयता यावज्जीवं श्रुतिचोदितानामेव कर्म्मणां परित्या

ग उक्तः तत् कथमीदृशं विरुद्धमर्थमर्ज्जुनाय ब्रूयाद्भगवान् श्रोता वाक
यं विरुद्धमर्थमवधारयेत् तत्रैतत् स्यात् गृहस्थानामेव श्रौतकर्म्मपरि
त्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते न त्वाश्रमान्तराणामित्येतदपि
पूर्वोत्तरविरुद्धमेव कथं सर्व्वाश्रमिणां ज्ञानकर्म्मणोः समुच्चयो गीताशा
स्त्रे निश्चितोर्थ इति प्रतिज्ञायेह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं
ब्रूयात् आश्रमान्तराणां अथ मतं श्रौतकर्म्मापेक्षयैतद्वचनं केवलादेव
ज्ञानात् श्रौतकर्म्मरहितात् गृहस्थानां मोक्षः प्रतिषिध्यत इति तत्र गृह
स्थानां विद्यमानमपि स्मार्त्तं कर्म्माविद्यमानवदुपेक्ष्य ज्ञानादेव केवलादित्यु
च्यते इत्येतदपि विरुद्धं कथं गृहस्थस्यैव स्मार्त्तकर्म्मणा समुच्चितात् ज्ञा
नान्मोक्षः प्रतिषिध्यते न त्वाश्रमान्तराणामिति कथं विवेकिभिः शक्यमवधा
रयितुं किंच यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्त्तानि कर्म्माण्यूर्द्ध्वरेतसां समुच्ची
यन्ते तथा गृहस्थस्यापि ईप्सितो स्मार्त्तैरेव समुच्चयो न श्रौतैः अथ श्रौतैः
स्मार्त्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयो मोक्षायोर्द्ध्वरेतसां न स्मार्त्तकर्म्ममात्रसमु
च्चितात् ज्ञानान्मोक्ष इति तत्रैवं सति गृहस्थस्यायासबाहुल्यात् श्रौतं स्मा
र्त्तञ्च बहुदुःखरूपं कर्म्म शिरस्यारोपितं स्यात् अथ गृहस्थस्यैवायास
बाहुल्यात् तत्कारणान्मोक्षः स्यान्नाश्रमान्तराणां श्रौतनित्यकर्म्मरहितत्वा
दिति तदप्यसत् सर्वोपनिषत् स्वितिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाङ्गत्वे
न मुमुक्षोः सर्वकर्म्मसंन्यासविधानादाश्रमविकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रु
तिस्मृत्योः सिद्धस्तर्हि सर्व्वाश्रमिणां ज्ञानकर्म्मणोः समुच्चयो न मुमुक्षोः
सर्वकर्म संन्यासविधानात् पुत्रैषणाया वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च
व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति तस्मात् संन्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः न्या
स एवात्यरेचयदिति न कर्म्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके ऽमृतत्वमान
नशुरिति च ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याद्याः श्रुतयः त्यज धर्म्ममधर्म्मञ्च
उभे सत्यानृते त्यज येन त्यजसि तं त्यज संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदि

हत्त्वया प्रव्रजन्त्य कृतोद्वाहाः परं वैराग्य माश्रिता इति बृहस्पतिः परमात्मनि
यो रक्तो योऽरक्तोऽपरमात्मनि सर्व्वैषणाविनिर्मुक्तः स भैक्ष्यं भोक्तुमर्हति कर्म्म
णा बध्यते जन्तुर्व्विद्यया च विमुच्यते तस्मात् कर्म्म न कुर्व्वन्ति यतयः पार·
दर्शिन इति शुकानुशासनं इहापिच सर्व्व कर्म्माणि मनसा संन्य·स्येत्यादि मो
क्षस्य चाकार्यत्वान्मुमुक्षोः कर्म्मानर्थक्यं नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थानीति
चेत् नासंन्यासिविषयत्वात् प्रत्यवायप्राप्तेर्न ह्यग्निकार्य्याद्यकरणात् संन्या
सिनः प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यो यथा ब्रह्मचारिणां असंन्यासिनामपि न·
तावन्नित्यानां कर्म्मणामभावादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्तिः कल्पयितुं
शक्या कथमसतः सज्जायेतेत्यसतः सज्जन्मासंभवश्रुतेः यदि विहिताक
रणाद्यसम्भवाद्यमपि प्रत्यवायं ब्रूयाद्वेदस्तदानर्थकरो वेदोऽप्रमाणमि
त्युक्तं स्यात् विहितस्य करणाकरणयोः दुःखमात्रफलत्वात् तथा च का
रकं शास्त्रं न ज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यान्न चैतदिष्टं तस्मान्न सं
न्यासिनां कर्म्माण्यतो ज्ञानकर्म्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः ज्यायसी चेत्।
कर्म्मणस्ते मता बुद्धिरित्यर्ज्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च यदि हि भगवता द्वि
तीयेऽध्याये ज्ञानं कर्म्म च समुच्चय येन त्वया एकेनानुष्ठेयमित्युक्तं स्यात् त
तोऽर्ज्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्नोज्यायसी चेत् कर्म्मणस्ते मता बुद्धिरित्यर्ज्जुना
य चेत् बुद्धिकर्म्मणी त्वयानुष्ठेये इत्युक्ते या च कर्म्मणो ज्यायसी बुद्धिः
साप्युक्तेति तत् किं कर्म्मणि घोरे मां नियोजयसि केशवेति उपालम्भो
वा प्रश्नोवान कथञ्चनोपपद्यते न चार्ज्जुनस्यैव ज्यायसी बुद्धिर्नानुष्ठेयेति
भगवतोक्तं पूर्व्वमिति कल्पयितुं युक्तं येन ज्यायसी चेदिति विवेकतः प्र
श्नः स्यात् यदि पुनरेकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्म्मणोर्व्विरोधात् युगपदनुष्ठा
नं न सम्भवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्व्वमुक्तं स्यात् ततोऽ
यं प्रश्न उपपन्नो ज्यायसी चेदित्यादिर् विवेकतः प्रश्नकल्पनायामपि भि
न्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्यते न चाज्ञाननिमित्तं·
भगवत्प्रति वचनं कल्पनीयं अस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्म्म

निष्ठयोर्भगवतः प्रतिवचनदर्शनात् ज्ञानकर्म्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः तस्मा
त् केवलादेव ज्ञानान्मोक्ष इत्येषोर्थो निश्चितो गीतासु सर्वोपनिषत्सु च ज्ञानक
र्म्मणोरेकं वद निश्चित्येति चैकविषयैव प्रार्थनानुपपन्नोभयोः समुच्चय सम्भ
वे ऊरु कर्म्मैव तस्मात्त्वमिति च ज्ञाननिष्ठासम्भवमर्ज्जुनस्यावधारणेन दर्श
यिष्यति ज्यायसी चेदिति ज्यायसी श्रेयसी चेद्यदि कर्म्मणः सकाशात्ते तव
मता अभिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हे जनार्द्दन यदि बुद्धि कर्म्मणी समुच्चिते इष्टे त
देकं श्रेयःसाधनमिति कर्म्मणो ज्यायसी बुद्धिरिति कर्म्मणोतिरिक्तं करणं
बुद्धेरनुपपन्नं अर्ज्जुनेन कृतं स्यात् हि तदेव तस्मात् फलतोतिरिक्तं स्यात्।
तथा च कर्म्मणः श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिर श्रेयस्करञ्च कर्म्म कुर्व्वितिमां
प्रतिपादयति तत् किन्तु कारणमिति भगवत उपालम्भमिव कुर्व्वन् तत् किं
कस्मात् कर्म्मणि घोरे क्रूरे हिंसालक्षणे मां नियोजयसि केशवेति च यदा
ह तच्च नोपपद्यते ॥ २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

पूर्व्वोत्तराध्याययोः सम्बन्धं सर्व्वस्मिन्नध्याये वृत्तमर्थं संक्षिप्यानुवदति शा
स्त्रस्येति गीताशास्त्रमारम्भायोदितं हेतुफलभूतं बुद्धिद्वयं भगवतोपदिष्ट।
मित्यर्थः प्रवृत्तेरर्ज्जुनस्याभिप्रायं निर्दिष्टुं वृत्तमर्थान्तरं कथयति तत्वेति अध्या
ययोर्बुद्धिद्वयनिर्धारणं वा समप्यर्थः पारमार्थिके तत्वे तत्ज्ञाने तन्निष्ठाना
मशेषकामत्यागिनां कामभूतानां कर्म्मणामपि प्रतिपत्ति कर्म्मवत्यागं कर्त्त
व्यत्वेन भगवानुक्तवानित्यर्थः। तथापि मोक्षसाधने विकल्प समुच्चययोरन्य
तरस्य विवक्षिततत्त्वबुद्ध्या समनन्तरप्रश्नप्रवृत्तिरित्याशंक्याह उक्तेति अर्ज्जुन
स्य मनसि व्याकुलत्वं प्रश्नबीजं दर्शयितुमुक्तमर्थान्तरमनुभाषते अर्ज्जुना
य चेति सांख्यबुद्धिमाश्रित्य कर्म्मत्यागमुक्त्वा पुनस्तस्यैव कर्त्तव्यत्वं कथं
मिथो विरुद्धं ब्रवीषीत्याशंक्याह योगेति यथा सांख्यबुद्धिमाश्रितानां संन्या
सद्वारा तन्निष्ठानां कृतार्थतोक्ता तथा योगबुद्धिमाश्रित्य कर्म्म कुर्व्वतोपि॰

कृतार्थत्वमुक्तमित्याशंक्याह नतत एवेति दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियो-
गादिति दर्शनादिति शेषः बुद्धिव्याकुलत्वं प्रश्नबीजं प्रतिलभ्य प्रश्नं क-
रोतीत्याह तदेतदिति साक्षादेव श्रेयःसाधनं ज्ञानमन्येभ्यो दर्शितं तदि-
त्युच्यते तद्विपरीतं कर्म स्वस्यानुष्ठेयत्वेनोक्तमेतदिति निर्दिश्यते भगवदु-
क्तेर्थे संदिह्यमानस्य निर्णयाकाङ्क्षया प्रश्नप्रवृत्तेरस्ति पूर्वोत्तराध्याय-
योरुत्थाप्योत्थापकलक्षणा सङ्गतिरित्यर्थः अर्जुनस्य प्रश्ननिमित्तं पर्या-
कुलत्वं प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चयति कथमित्यादिना यदि साक्षादेव श्रेयःसाधनं
सांख्यशब्दितं परमार्थतत्त्वविषयबुद्धौ निष्ठारूपं तदन्यस्मै श्रेयोऽर्थिने भक्ता-
य श्रावयित्वा मां पुनरभक्तमश्रेयोऽर्थिनमिव कर्मणि पूर्वोक्तविपरीते क-
ष्टे भगवान्नियोक्तुमर्हतीति इत्यर्जुनस्य पर्याकुलीभावो युक्त इति सम्बन्धः
ज्ञाननिष्ठातो वैपरीत्यं स्फोरयितुं कर्म विशिनष्टि दृष्टेति युद्धे हि तावत्क-
र्मणि दृष्टोऽनेकोऽनर्थो गुरुभ्रातृहिंसादिलेन सम्बन्धेन बुद्धिशुद्धिद्वा-
रापि वर्त्तमाने जन्मन्येव फलमित्यनियते मम भक्तस्य श्रेयोऽर्थिनो नियो-
गो भगवता युक्तोन भवतीति शेषः यथोक्तं निमित्तं प्रश्नस्य युक्तं तदनुगुण-
त्वात्तस्येति द्योतकमाह तदनुरूपश्चेति ज्ञाननिष्ठानां कृतार्थता कर्मनिष्ठा-
नात्तु न तथेत्युक्ते विभागभागिशास्त्रं त्वत्र लोकेस्मिन्नित्यादिवाक्यस्यापि ।
द्योतकत्वं दर्शयति प्रश्नेति साक्षादेव श्रेयःसाधनमन्येभ्यो भगवतो-
क्तं न तु मह्यमिति मत्वा व्याकुलीभूतः सन्पृच्छतीति स्वाभिप्रायेण सम्ब-
न्धमुक्त्वा वृत्तिकाराभिप्रायं दूषयति केचित्त्विति ज्ञानकर्मणोः समुच्चय-
मवधारयितुं प्रश्नाङ्गीकारे समुच्चयावधारणेनैव प्रतिवचनमुचितं न तथा
भगवता प्रतिवचनमुक्तं तथा च प्रश्नस्य समुच्चयविषयत्वावगमात् प्रयु-
क्तेश्चासमुच्चय विषयत्वात्तयोर्मिथो विरोधो वृत्तिकारमते स्यादित्यर्थः कि-
ञ्च केवलं प्रश्नप्रतिवचनयोरेव परमते परस्परविरोधो न भवत्यपि तु य-
रेषां स्वग्रन्थेपि पूर्वापरविरोधोऽस्तीत्याह यथा चेति आत्मना वृत्तिकारैरिति
यावत् सम्बन्धग्रन्थो गीताशास्त्रारम्भोपोद्घातः इहेति तृतीयाध्यायारम्भे

गी॰ टी॰ का॰

परामृशति तदेव विवृण्वन्नाकांक्षामाह कथमिति पूर्वापरविरोधं स्फोरयि
तुं सम्बन्धग्रंथोक्तमर्थमनुवदति तत्रेति परकीया वृत्तिः समस्तसमुच्चितव्या
ते सम्बंधग्रंथेनावद्यमर्थ उक्त इति सम्बंधः तमेवार्थं विशदयति सर्वेषामिति
सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकज्ञानादेव केवलात् कैवल्यमित्यस्मिन्नर्थे शास्त्रस्य पर्य
वसानान्न समुच्चयो विवक्षितस्तत्रेत्याशंक्याह पुनरिति उक्तो गीतार्थो वृत्तिका
रैरेव कर्मत्यागायोगेन विशेषितत्वान्न विवक्षितो भवितुमुत्सहते तथाच श्रौ
तानि कर्माणि त्यक्त्वा ज्ञानादेव केवलान्मुक्तिर्भवतीत्येतन्मतं नियमेनैव याव
ज्जीवं श्रुतिभिर्हि प्रतिषिद्धत्वान्नाभ्युपगन्तुमुचितमित्यर्थः तथापि कथं मिथो
विरोधधीरित्याशंक्याह इह त्विति प्रथमतो हि सम्बंधग्रंथे समुच्चयो गीतार्थः
प्रतिपाद्यत्वेन वृत्तिकृता प्रतिज्ञातः श्रौतकर्मपरित्यागस्य श्रुतिविरोधादेव न
सम्भवतीत्युक्तं तृतीयाध्यायारम्भे पुनः संन्यासिनां ज्ञाननिष्ठा कर्मिणां कर्म
निष्ठेत्याश्रमविभागमभिदधता पूर्वप्रतिषिद्धकर्मत्यागाभ्युपगमान्मिथो वि
रोधो दर्शितः स्यादित्यर्थः ननु यथा भगवता प्रतिपादितं तथैव वृत्तिकृता व्या
ख्यातमिति न तस्यापराधोस्तीत्याशंक्याह तत्कथमिति नहि इह भगवान् वि
रुद्धमर्थमभिधत्ते सर्वज्ञस्य परमाप्तस्य विरुद्धार्थवादित्वायोगात् किन्तु तदभि
प्रायापरिज्ञानादेव व्याख्यातुर्विरुद्धार्थवादितेत्यर्थः। भगवतो विरुद्धार्थवादि
त्वाभावेपि श्रोतुर्विरुद्धार्थप्रतिपत्तिं प्रतीत्य व्याचक्षाणो वृत्तिकारो नापराध्यती
त्याशंक्याह श्रोतावेति। अर्जुनो हि श्रोता सोपि बुद्धिपूर्वकारी भगवदुक्तमेवाव
धारयन्न विरुद्धमर्थमवधारयितुमर्हति तथाच परस्यैव विरुद्धार्थवादितेत्य
र्थः। विरोधं परिहरन्नाशङ्कते तत्रेति सम्बन्धग्रंथे हि वृत्तिकारस्यैतदभिप्रेतं गृ
हस्थानामेव सतां परिपक्वज्ञानमन्तरेण यावज्जीवश्रुतिचोदिताग्निहोत्रादित्या
गेन केवलादेवापातिकादात्मज्ञानान्मोक्षमवेक्षमाणानां यावज्जीवादिश्रु
तेरसौ निषिध्यते न तु स्वरूपेणैव कर्मत्यागिज्ञानान्मोक्षो वा निषेद्धुमिष्यते तृ
तीये पुनरध्याये कर्मत्यागिनां गृहस्थेभ्यो व्यतिरिक्तानामेव केवलादात्मज्ञाना
न्मोक्षो विवक्षितोऽतो भिन्नविषयत्वान्निषेधाभ्यनुज्ञानयोर्न विरोधाशङ्केत्यर्थः।

तव्यमित्यर्थः। त्यक्तत्वाभिमानस्यापि तत्त्वतः स्वरूपसम्बंधाभावात् त्यक्तत्व
मविशिष्टमित्याह येनेति अनुभवानुसारेण प्रमातृताप्रमुखस्य संसारस्य
दुःखफलत्वमालक्ष्य मोक्षहेतुसम्यक्ज्ञानसिद्धये ब्रह्मचर्यादेव पारिव्रा
ज्यमनुष्ठेयमित्युत्पत्तिविधिमुपन्यस्यति संसारमिति। तत्त्वज्ञानमुद्दिश्य ब्रह्म
चर्यादेव कर्मसंन्याससामग्रीमभिदधानो विनियोगविधिं सूचयति परमि
ति। ज्ञानकर्मणोरसमुच्चयार्थं फलविभागं कथयति कर्मणेति। उक्तं फल
विभागमनूद्य ज्ञाननिष्ठानां कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यत्वमाह तस्मादिति। वा
क्यशेषेऽपि सर्वकर्मसंन्यासो विवक्षितोऽस्तीत्याह इहापीति। ज्ञानार्थिनो मुमु
क्षोः संन्यासविध्यनुपपत्तिबाधितं समुच्चयविधिवचनमित्युक्तमिदानीं मोक्ष
स्वभावालोचनयापि समुच्चयवचनमनुचितमित्याह मोक्षस्य चेति। अकु
र्वन्विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन्। प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृ
च्छतीति स्मृतेः मुमुक्षूणामपि प्रत्यवायनिवृत्तये कर्तव्यं नित्यकर्मेति शङ्कते
नित्यानीति। यो यस्मिन् कर्मण्यधिकृतस्तस्य तदकरणात् प्रत्यवायो भवति न
तु कर्मानधिकारिणः संन्यासिनस्तदकरणात् प्रत्यवायः सम्भवतीति दूषयति
नासंन्यासीति तदेव स्पष्टयति नहीति समिद्धोमाध्ययनाद्यकरणात् प्रत्यवायः
संन्यासिनो नास्तीत्यर्थः तत्र व्यतिरेकोदाहरणमाह यथेति। अकरणात्प्रत्यवा
योत्पत्तिमभ्युपेत्योक्तं सम्प्रति प्रतिषिद्धकरणादेव प्रत्यवायो नत्वकरणादभा
वात् भावोत्पत्तिर्लोकवेदविरुद्धत्वादित्याह तनावदिति ननु नित्यकर्मविधा
यी वेदस्तदकरणात्प्रत्यवायो भवतीति ब्रवीति तत्कथमकरणात्प्रत्यवायो न
भवतीति श्रुतिमाश्रित्योच्यते श्रुत्यन्तरविरोधादिति तत्राह यदीति। विहितस्या
करणे सत्यनर्थप्राप्तेर्न नित्यकर्मविधायी वेदोऽनर्थकरत्वेनाप्रमाणमित्याशं
क्याह विहितस्येति नहि विहितस्य करणे पितृलोकप्राप्तिलक्षणं फलं भ
वतेष्यते श्रमादिनानयनपीडादि दुःखं तत्प्रत्यक्षमेवाकरणे च प्रत्यवायोत्पत्ति
रुभयथापि पुरुषस्यानर्थकरो वेदोऽप्रमाणमेव स्यादित्यर्थः तत्त्वभावस्याभिभा
वोत्पादनसामर्थ्यं वेदः सम्पादयिष्यति तथा च विहिताकरणप्रत्यवायपरिहा

रोविहितकरणे फलिष्यतीति नेत्याह नथाचेति लोकप्रसिद्धपदार्थशङ्कयाऽन्य
येन शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गीकारात् पूर्वशङ्कायाथानायोगात्तज्ज्ञापकमेव शास्त्रमित्यर्थः
कारकत्वे वचनस्याप्रमाण्यम् अत्याह स्यादित्याह कारकमिति भवतु शास्त्रस्या
प्रामाण्यमित्याशंक्यापौरुषेयतयाऽशेषदोषानामगंधितत्वान्नैवमित्याह नचेति
अनिर्वाच्यानुपलम्भस्य सम्वेदनमभावज्ञाने कारणसमीहितसाधनज्ञानं त
च्चरणन्यासादिप्रवृत्तिकारणमित्यङ्गीकृत्योपसंहरति तस्मादिति अकरणा
त्प्रत्यवायोत्पत्त्यसंभवस्तच्छब्दार्थः। संन्यासिनां ज्ञाननिष्ठानां कर्मसंन्यासित्वादे
वकर्मसंभवे फलितमाह अत इति समुच्चयानुपपत्तौ हेत्वन्तरमाह ज्यायसी
ति प्रश्नानुपपत्तिमेव प्रपञ्चयति यदिहीति समुच्चयोपदेशे प्रश्नैकदेशानुप
पत्तेश्च न तदुपदेशोपपत्तिरित्याह अर्ज्जुनायेति। कर्मण्येवाधिकारस्ते मा
फलेषु कदाचनेति अर्ज्जुनं प्रत्युपदेशात्त्वं प्रति ज्यायसी बुद्धिर्नोक्तेति युक्तं तत्कि
मित्युपालम्भवचनमित्याशंक्याह नचेति येन कल्पेन ज्यायसी चेदित्यार
भ्य तत्किं कर्मणीत्युपालम्भात्प्रश्नः स्यात्तथा न युक्तं कल्पयितुं पक्षान्तेऽभि
हिता सांख्ये बुद्धिरिति वचनविरोधादिति योजना कस्मिन्नुपदेशे तर्हि प्रश्नस्योपप
त्तिरित्याशंक्याह यदीति भगवदुक्तेऽर्थे प्रष्टुर्विवेकाभावात् प्रश्नः स्यादित्याशं
का पूर्वोक्तमेवाधिकं विवक्षया स्मारयति चाविवेकत इति। भगवतोऽपि प्रतिवच
नमज्ञाननिमित्तं प्रश्नानुरूपत्वादित्याशंक्याधिकं दर्शयति न चेति भगवतः
सर्वज्ञत्वप्रसिद्धिविरोधादज्ञानाधीनप्रतिवचनायोगादित्यर्थः इतश्च समुच्च
यः शास्त्रार्थो न भवतीत्याह अस्माच्चेति कस्तर्हि शास्त्रार्थो विवक्षितस्तत्राह के
वलादिति ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तौ कारणान्तरमाह ज्ञानेनेति वाक्य
शेषवशादपि समुच्चयस्याशास्त्रार्थतेत्याह कुरु कर्मैवेति माध्यमिकेन सम्य
भंग्येन समस्तशास्त्रार्थसंग्राहकेण तद्धि वरणान्मनोऽस्य सन्दर्भस्य नालिङ्गो
नरूक्तमिति मत्वा प्रतिपदं व्याख्यातं प्रश्नैकदेशं समुत्थापयति ज्यायसी चेदिति
वेदाश्चेत् प्रमाणमिति वद्धेदित्यस्य निष्प्रयार्थत्वं व्यावर्त्तयति यदिति बुद्धिश्चा
हस्यान्तःकरणविषयत्वं व्यावच्छिनत्ति ज्ञानमिति पूर्वार्द्धस्याक्षरयोजनां कृत्वास

मुच्चयाभावे तात्पर्य्यमाह यदीति हे भगवन्नेति शेषः एकं ज्ञानं कर्म्म समु-
च्चितमिति यावत् ज्ञानकर्म्मणोरभीष्टे समुच्चये समुच्चितस्य श्रेयःसाधनत्वैक
त्वात् कर्म्मणः सकाशात् ज्ञानस्य पृथक्करणमयुक्तमित्यर्थः एकमपि साधनं फ
लतोऽतिरिक्तं किं न स्यादित्याशंक्याह नहीति नच केवलात् कर्म्मणो ज्ञानस्य केव
लस्य फलतोऽतिरिक्तत्वं विवक्षित्वा पृथक्करणं समुच्चयपक्षे प्रत्येकं श्रेयःसाधन
त्वानभ्युपगमादितिभावः पूर्वार्द्धस्येवोत्तरार्द्धस्यापि समुच्चयपक्षे तुल्यानुपप।
त्तिरित्याह तथेति दूरेण ह्यवरं कर्मेत्यत्र कर्म्मणः सकाशात् बुद्धिः श्रेयस्करी
स भगवतोक्ता कर्म्म च बुद्धेः सकाशादश्रेयस्करमुक्तं तथापि तदेव कर्म्मण्येवाधिकार
स्ते मा फलेष्विति त्रिरयं शिष्यं भक्तञ्च मां प्रति कुर्विति भगवान् प्रतिपादयतित
त्कारणानुपलम्भादयुक्तमतिक्रूरे कर्म्मणि भगवतो मन्नियोजनमिति यदर्
र्जुनोऽब्रवीत्तत्समुच्चयपक्षेऽनुपपन्नं स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥ ॥ ॥

श्रीधरी टीका ३

शोकपंकनिमग्नं यः सांख्ययोगोपदेशतः उज्जहारार्जुनं भक्तं स कृष्णः शरणं
मम एवं तावदशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना प्रथमं मोक्षसाधनं देहात्मवि त्वेन
वेकबुद्धिरुक्ता तदनंतरं एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु इत्यादिना
कर्म चोक्तं न च तयोर्गुणप्रधानभावः स्पष्टं दर्शितः तत्र बुद्धियुक्तस्य स्थितप्र
ज्ञस्य निष्कामत्वनियतेन्द्रियत्वनिरहंकारत्वाद्यभिधानात् एषा ब्राह्मी स्थितिः
पार्थेति सप्रशंसमुपसंहाराच्च बुद्धिकर्मणोर्मध्ये बुद्धेः श्रेष्ठत्वं भगवतोऽभिमतं
मत्वार्जुन उवाच ज्यायसीति कर्मणः सकाशान्मोक्षान्तरंगत्वेन बुद्धिर्ज्याय
सी अधिकतरा श्रेष्ठा चेत्तव संमता तर्हि किमर्थं तस्माद्युध्यस्वेति तस्मादुत्तिष्ठे
ति च वारंवारं वदन् घोरे हिंसात्मके कर्मणि मां नियोजयसि प्रवर्त्तयसि ॥
॥ १ ॥

पिशाचभाष्य ४

गी॰ टी॰ का॰ कर्मणस्सकाशात्हेजनार्दनबुद्धिर्ज्यायसीनवमताचेत्तत्तर्हिंघोरेप्रुर्णात्मके।
कर्मणिमांकिमर्थंनियोजयसिकेशव १ ॥ १ ॥

रामानुजभाष्य ५

यदिकर्मणोबुद्धिरेवज्यायसीतितेमतंकिमर्थंतर्हिंघोरेकर्मणिमांनियोजय
सिएतदुक्तंभवतिज्ञाननिष्ठैवात्मावलोकनसाधनंकर्मनिष्ठातुनस्याःनिष्पादि
काआत्मावलोकनसाधनभूतात्तुज्ञाननिष्ठासकलेंद्रियमनसांशब्दादिविषयं
व्यापारोपरतिनिष्पाद्येत्यभिहिताइंद्रियव्यापारोपरतिनिष्पाद्यमात्मावलोकनं
चेत्सिसाधयिषितंसकलकर्मनिवृत्तिपूर्वकज्ञाननिष्ठायामेवाहंनियोजयितव्यः
किमर्थंघोरेसर्वेंद्रियव्यापाररूपआत्मावलोकनविरोधिनिकर्मणिमांयोजय
सि ॥ १ ॥

अभिनवगुप्त ६

कर्मोक्तंज्ञानंचनतत्रद्वयोःप्राधान्यमुक्तंअपितुज्ञानस्य ॥ १

परमार्थप्रपा ७

सर्वेकर्मण्येवाधिकारस्तेइत्यादिवाक्यैः कर्मप्रशंसाकृतापश्चात्तनंतरंस्थितप्र
ज्ञस्येत्यादिवाक्यैर्यावदध्यायसमाप्तिस्तावद्बुद्धियोगप्रशंसाकृतातयोरुभ
भयोः प्रशंसनेसंदिहानोर्जुनःपृच्छतिज्यायसीचेदितिद्वाभ्यां १ ॥

वनमाली ८

जीवेशगत्वधीहेतुर्यत्कर्मोक्तंसमासतः तदेवविस्तरादीशोब्रूतेध्यायेतृ
तीयके १ ॥ ज्ञानकर्माधिकारंचैकस्यैवभूमिभेदतः कामदुर्जयतां

विधान्तरेण विरोधं दर्शयन्नुत्तरमाह यत्तदपीति विरोधमेवाकाङ्क्षाद्वारा साधय
ति कथमित्यादिना श्रौतं कर्म गृहस्थानामेवावश्यमनुष्ठेयमित्यनेनाभिप्रायेणाते
षां केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो निषिध्यते न तु गृहस्थानां ज्ञानमात्रायत्तं मोक्षं प्र·
तिषिद्धान्येषां केवलज्ञानाधीनो मोक्षो विवक्ष्यते आश्रमान्तराणामपि स्मार्त्तेन
कर्मणा समुच्चयाभ्युपगमादिति चोदयति अथेति एतत्पदपरामृष्टं वचनमेवा
भिनयति केवलादिति ननु गृहस्थानां श्रौतकर्मराहित्येऽपि सति स्मार्त्तकर्मणि
कृते ज्ञानस्य केवलत्वं लभ्यते येन निषेधोक्तिरर्थवती न त्वाह तत्रेति प्रकृतवच
नमेव समर्थयत्यर्थः प्रधानं हि श्रौतं कर्म तद्राहित्ये सति स्मार्त्तस्य कर्मणः सतोऽप्य
सद्भावमभिप्रेत्य ज्ञानस्य केवलत्वमुक्तमिति युक्ता निषेधोक्तिरित्यर्थः। गृहस्था
नामेव श्रौतकर्मसमुच्चयो नान्येषां अन्येषां तु स्मार्त्तेनेति पक्षपाते हेत्वभावं मन्वा
नः सन् परिहरति यत्तदपीति। तमेव हेत्वभावं प्रश्नद्वारा विवृणोति कथमित्यादि
ना गृहस्थानां श्रौतस्मार्त्तकर्मसमुच्चितं ज्ञानं मुक्तिहेतुरित्यभ्युपगमात् केवल·
स्मार्त्तकर्मसमुच्चितात्ततो न मुक्तिरिति निषेधो युज्यते उर्द्धरेतसां तु स्मार्त्त
कर्ममात्रसमुच्चितात् ज्ञानान्मुक्तिरिति विभागे नास्ति हेतुरित्यर्थः पक्षपाते·
कारणं नास्ति इत्युक्त्वा पक्षपातपरित्यागे कारणमस्तीत्याह किञ्चेति। गृहस्था
नामपि ब्रह्मज्ञानं स्मार्त्तैरेव कर्मभिः समुच्चितं मोक्षसाधनं ब्रह्मज्ञानत्वादूर्द्ध
रेतःस्थ व्यवस्थितब्रह्मज्ञानवदिति पक्षपातत्यागे हेतुं स्फुटयति यदीत्यादि
ना। यदि गृहस्थानां ब्रह्मज्ञानं स्मार्त्तैरेव कर्मभिः समुच्चितं तदीयं ज्ञानं मोक्ष
स्य हेतुरिति विवक्षितं तदा तान् प्रति यावज्जीवश्रुतिर्विरुध्येत यदि स्मार्त्तैरपि·
कर्मभिः समुच्चितं तदीयं ज्ञानं मोक्षसाधनं विवक्षितं तदा सिद्धसाध्यतेति प्रा
गुक्तमभिप्रेत्य चोदयति अथेति आश्रमान्तराणां तर्हि केवलादेव ज्ञानान्मु·
क्तिरिति प्रागुक्तविरोधतादवस्थ्यमित्याशंक्याह उर्द्धरेतसां त्विति यथोक्ते विभा
गे गार्हस्थ्यं क्लेशात्मकं कर्म बाहुल्यात् अनुपादेयमापद्येतेति दूषयति तत्रे
ति साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वमिति न्यायमाश्रित्य शङ्कते अथेति क्लेशबाहु
ल्योपेतं श्रौतं स्मार्त्तञ्च बहुकर्म तदनुष्ठानात् गृहस्थस्य मोक्षः स्यादेवेत्यर्थः

एवकारनिरस्यं दर्शयति नाश्रमान्तराणामिति। तेषां नास्ति मुक्तिरित्यत्र यावज्जी
वादिश्रुतिविहितावश्यानुष्ठेयकर्म्मराहित्यं हेतुं सूचयति श्रौतेति। शास्त्रविरोधे
न्यायस्य निरवकाशत्वमभिप्रेत्य दूषयति तदपीति। एकाश्रम्यस्मृत्या गार्हस्थ्यस्यै
व प्राधान्यादनधिकृतान्धादिविषयं कर्म्मसंन्यासविधानमित्याशंक्याह ज्ञाना
ङ्गत्वेनेति। न खल्वनधिकृतानामन्धादीनां संन्यासः श्रवणाद्यावृत्तिद्वारा ज्ञाना
ङ्गं भवितुमलं तेषां श्रवणाद्यभ्याससामर्थ्यादतः श्रुत्यादीनां विरोधे नास्ति गा
र्हस्थ्यस्य प्राधान्यमित्यर्थः तस्य प्राधान्याभावे हेत्वन्तरमाह आश्रमेति ब्रह्मच
र्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्र
व्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वेति श्रुतौ तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवते इति यमिच्छेत्तमा
वसेदित्यादिस्मृतौ चाश्रमाणां समुच्चयेन विकल्पेन चाश्रमान्तरमिच्छतां प्रति
विधानाच्च गार्हस्थ्यस्य प्रधानत्वमित्यर्थः यदि सर्व्वेषामाश्रमाणां श्रुतिस्मृतिमू
लत्वं तर्हि तत्तदाश्रमविहितकर्म्मणां ज्ञानेन समुच्चयः सिध्यतीति शङ्कते सिद्ध
स्तर्हीति। यद्यपि ज्ञानोत्पत्तावाश्रमकर्म्मणां साधनत्वं तथापि ज्ञानमुत्पन्नं नैव फ
ले सहकारित्वेन तान्यपेक्षते अन्यथा संन्यासविध्यनुपपत्तेरिति दूषयति न मु
मुक्षोरिति। संन्यासविधानमेवानुक्रामति व्युत्थायेत्यादिना एषणाभ्यो वै व्युत्थे
नोत्थानं तत्परित्यागः आश्रमसम्पत्त्यनन्तरं तत्तद्विहितकर्म्मकलापानुष्ठानम
पि कर्त्तव्यमित्याह अथेति। प्रागुक्तानां सत्यादीनामल्पफलत्वान्न्यासस्य च ज्ञान
द्वारा मोक्षफलत्वादित्याह तस्मादिति। अतिरिक्तमतिशायित्वं महाफलमिति या
वत् प्रकृतकर्म्मभ्यः सकाशान्न्यास एवातिशयवानासीदित्युक्तेः एवाकान्तरं प
ठति न्यास एवेति। लोकत्रयहेतुं साधनत्रयं परित्यज्य संसाराद्विरक्ताः संन्यास
पूर्वकादात्मज्ञानादेव प्राप्नुवन्ति मोक्षमित्याह न कर्म्मणेति। सति वैराग्ये ना
स्ति कर्म्मापेक्षासत्यां सामग्र्यां कार्य्यापेक्षानुपपत्तेरित्याह ब्रह्मचर्यादेवेति इ
त्याद्याः सर्व्वकर्म्मसंन्यासविधायिन्यः श्रुतयो भवन्तीति शेषः आत्मानमेव लोक
मिच्छन्तः प्रव्रजन्तीत्यादिवाक्यसंग्रहार्थमादिपदं तेनैव स्मृतिमुदाहरति त्य
जेति। धर्म्माधर्म्मयोः सत्यानृतयोश्च संसारारम्भकत्वान्मुमुक्षुणा तत्त्यागे प्रयति

जिस्येन सोपायांश्च माधवं नत्वेवाहमित्यारभ्य एषा तेभिहिता सांख्ये बुद्धिरित्यन्तेन
ज्ञानयोग उक्तः तथा सांख्ये त्विमां शृणु इत्यारभ्य कर्मण्येवाधिकारस्ते मा ते सं-
गोस्त्वकर्मणीत्यन्तेन कर्मयोगो न योरधिकारिभेदः स्पष्टं नोक्तो भगव
ता न चैकाधिकारिकत्वमेव समुच्चयस्य विवक्षितत्वादिति वाच्यं दूरेण ह्यवरं
कर्म बुद्धियोगाद्धनंजयेति कर्मनिष्ठाया बुद्धिनिष्ठापेक्षया निकृष्टत्वाभिधानात्
तमेवं विदित्वातिमृत्युमेतीति श्रुत्यर्थज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वोक्तेः न तु विरुद्धयोः
समुच्चयासंभवाद्भिन्नाधिकारिकत्वमेवास्त्विति चेन्न तथा सत्यमेकमर्जुनं प्रति तूभयोप
देशो न युक्तः नहि कर्माधिकारिणं प्रति ज्ञाननिष्ठोपदेष्टुं योग्या न वा ज्ञानाधि-
कारिणं प्रति कर्मनिष्ठा न चैकं प्रत्येव विकल्पेनोभयोक्तिः उत्कृष्टनिकृष्टयो

य॰ र्विकल्पासंभवादिति समुच्चयस्य विकल्पस्य वासंभवादित्यतिर्व्याकुलीभूतबुद्धि
रर्जुनः उवाच ज्यायसीतिहे जनार्दन सर्वैर्जनैरर्द्यते याच्यते स्वाभिलषितसिद्ध
य इत्येवंभूतस्त्वं मम श्रेयो निश्चयार्थं याच्यस इति संबोधनाभिप्रायः यदि कर्मणो
बुद्धिस्ते न ज्यायसी मता तत्तदा कर्मणि घोरे हिंसाद्यनेकापापबहुले मामतिभ
क्तं किं नियोजयसि कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्यादिना प्रेरयसि हे केशव सर्वेश्वर पर
म कृपालो सत्त्वं शिष्यस्तेहं शाधि मामित्यादिना त्वदेकचरणशरणं मां प्रति प्रता
रणं नोचितमिति भावः ति॰ ॥ १ ॥

ऊसमवैजयन्ती ५

यः शोकाब्धौ निमज्जन्तमर्जुनं नाविको हरिः तत्त्वविद्यया सम्यगुज्जहार तमा
श्रये १ तृतीये ज्ञानयोगस्य कर्मयोगस्य चैकताम् वदन्पार्थसखः कामजयोपा
यमवर्णयत् २ एवं तावद्द्वितीयेऽध्याये न त्वेवाहं जातु नासमित्यारभ्य सुख
दुःखे समे कृत्वेत्यन्तेन ग्रन्थेन देहाद्यनात्मवर्गात्पृथगात्मज्ञानेन शोकमोहाविष्टो
यमर्जुनस्तच्छान्तिं विना युद्धं न करिष्यतीत्येवं ज्ञात्वा स्वजनकष्टहारिणा भगव
तात्मानात्मविवेकाय सांख्यविषयिणी बुद्धिरुक्ता ततः एषा तेऽभिहिता सांख्ये बु
द्धिर्योगे त्विमां शृणु इत्यारभ्य या ब्राह्मी स्थितिरित्यन्तेन ग्रन्थेन निष्कामकर्मवि

नो

स्वस्यच तानयोगेप्वाधिकारित्वंमत्वास्वस्य सारथेः सर्वेश्वरस्यवचनाभिप्रायमनाकलय्यातितीव्रवैराग्येन मोहव
शेनार्जुनः पृच्छति ४

३
गी॰ टी॰
का॰

४

ज्ञानयोगपवाम्मदर्शितस्तान्तरंगोपायस्तु तर्हि तत्साधन
रूपेकर्मयोगेतदधिकारिणं मांप्रति नवक्तव्यं नोचितं भवतीत्यर्थः ४

षयाबुद्धिः कथिता ततोभयोर्ज्ञानकर्मणोर्मध्येयद्यपिभगवताकर्मण्येवाधिका
रस्तइत्यादिनाफलाऽनुसन्धानरहितस्यैवस्यकर्मकरणंयेवोपदिष्टत
थापिदूरेणह्यवरंकर्मबुद्धियोगाद्धनंजयेत्यादिनाबुद्धियोगात्कर्मयोगस्या
वरत्वं ज्यायसीचेदितिहेजनार्दनचेत्यदिकर्मणःफलकामरहितादपिकर्म
णःसकाशाद्बुद्धिरात्मनिष्ठाज्यायसीश्रेष्ठतरातेतवमतासम्मतातर्हिहेकेशव
घोरेगुरुगोत्रादिमारणरूपे अतिभयानकेकर्मणितत्वाज्ञानुवर्तिनंप्रारणपन्नं
किंकथंनियोजयसितस्माद्युध्यस्वभारत कर्मण्येवाधिका
रस्तइत्यादिनाऽसकृत्किमर्थंप्रेरयसिप्रपन्नंत्वंजनार्दनः जनैर्भक्तजनैरर्द्यतेयाच्य
तेकामंयइत्येवंभूतस्त्वमसि अतोमयाप्यात्मकल्याणनिर्णयरूपंकामंयाच्यसे
इतिभक्तकामपरिपूरकत्वात्त्वयिमयात्वत्प्रार्थनाभविवित्तमनर्हाभवन्तीतिसम्बो
धनाशयःकेशवेतिसम्बोधनेनकश्चब्रह्मकेशोविधिशिवौवापयतिस्वेस्वेऽधिकारे
प्रवर्तयतीतितथासःयथाविधिशिवोपलक्षितान् जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जा
नीत्वहमुक्तमुमुक्षून्सर्वान्जीवान्स्वस्वकर्मानुसारेणयथाधिकारेस्वेस्वेकर्म
णिप्रवर्तयसितथामामपिप्रवर्तयेतिसूचितम् ॥ १ ॥ ॥

मधुसूदनी २

एवंतावत्प्रथमेनाध्यायेनोपोद्घातितः द्वितीयेनाध्यायेनकृत्स्नःशास्त्रार्थःसूचि
तः तथाहिद्याद्वेतिःकामकर्मनिष्ठान्तःकरणशुद्धिः ततःशमदमादिसाध
नपूर्वःसरस्सर्वकर्मसंन्यासः ततोवेदान्तवाक्यविचारसहिताभगवद्भक्तिनिष्ठा
ततस्तत्त्वज्ञाननिष्ठानस्याःफलंचत्रिगुणात्मकाविद्यानिवृत्त्याजीवन्मुक्तिःप्रारब्ध
कर्मफलभोगपर्यन्तांततेविदेहमुक्तिः जीवन्मुक्तिदशायांचपरमपुरुषार्थ
त्वेनेनपरमवैराग्यप्राप्तिः दैवीसंपदाख्यात्वऽशुभवासनानिहिरोधिनीहेया दैवीसंपदोऽसाधारणंकारणं
सात्त्विकीश्रद्धा आसुरीसंपदस्तुराजसीचेति हेयोपादेयविभागेनकृत्स्नशास्त्रा
र्थपरिसमाप्तिः तत्रयोगस्थःकुरुकर्माणीत्यादिनासूचिता सत्त्वशुद्धिसाध

नामसी ४

नभूतानिष्कामकर्मनिष्ठासामान्यविशेषरूपेण तृतीयचतुर्थाभ्यांप्रपंचिते न·
तःशुद्धांतःकरणस्यशमदमादिसाधनसंपत्तिपुरस्सराविहायकामान् यःस
र्वानित्यादिनासूचितासर्वकर्मसंन्यासनिष्ठासंक्षेपविस्ताररूपेणपंचमषष्ठाभ्यां
एतावताचत्वंपदार्थोपिनिरूपितः ततोवेदांतवाक्यविचारसहितायुक्तआसी·
तमत्परइत्यादिनासूचितानेकप्रकाराभगवद्भक्तिनिष्ठाध्यायषट्केनप्रतिपाद्यते
तावताचतत्पदार्थोपिनिर्णीतः प्रत्यध्यायंचावांतरसंगतिमवांतरप्रयोजनभे
दंचतत्रतत्रदर्शयिष्यामः ततस्तत्त्वंपदार्थैक्यज्ञानरूपावेदाविनाशिनंनित्यंइ
त्यादिनासूचितातत्त्वज्ञाननिष्ठात्रयोदशेप्रकृतिपुरुषविवेकद्वाराप्रपंचिताज्ञा
ननिष्ठायाश्चफलंत्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुनेत्यादिसूचितात्रै· ला॰
गुण्यनिवृत्तिश्चतुर्दशेसैवजीवन्मुक्तिरितिगुणातीतलक्षणकथनेनप्रपंचि
ता तदागंतासिनिर्वेदमित्यादिनासूचिता परवैराग्यनिष्ठासंसारवृक्षोच्छेदद्वा
रेणपंचदशेदुःखेष्वनुद्विग्नमनाइत्यादिना स्थितप्रज्ञलक्षणेनसूचितापरवै·
राग्योपकारिणीदैवीसंपदादेयायामिमांपुष्पितांवाचमित्या
दिनासूचिता तद्विरोधिन्यासुरीसंपच्चहेयाषोडशेदैवसंपदोसाधारणंकारणं
चसात्विकीश्रद्धानिर्द्वंद्वोनित्यसत्त्वस्थइत्यादिनासूचिता तद्विरोधिपरिहारेण
सप्तदशे एवंसफलाज्ञाननिष्ठाअध्यायपंचकेनप्रतिपादिता अष्टादशेनच। न॰
पूर्वोपसंहारइतिकृत्स्नगीतार्थसंगतिः तत्रपूर्वाध्यायेसांख्यबुद्धिमाश्रित्यज्ञान·
निष्ठाभगवतोक्ताएषातेभिहितासांख्येबुद्धिरितितथायोगबुद्धिमाश्रित्यकर्म
निष्ठोक्तायोगेत्विमांशृणुइत्यारभ्य कर्मण्येवाधिकारस्तेमातेसंगोस्त्वकर्मणीत्यं
तेनतयोर्ज्ञानयोर्निष्ठयोरधिकारिभेदः स्पष्टमुपदिष्टोभगवता नचैकाधिकारि
कत्वमेवोभयोः (निष्ठयोः) समुच्चयस्याविवक्षितत्वादितिवाच्यं दूरेणह्यवरंकर्मबुद्धियोगा
द्धनंजयेतिकर्मनिष्ठायाबुद्धिनिष्ठापेक्षयानिकृष्टत्वाभिधानात् यावनर्थउद
पानेइत्यत्रचज्ञानफलेसर्वकर्मफलांतर्भावस्यदर्शितत्वात् स्थितप्रज्ञस्यलक्ष
णमुक्त्वाएषाब्राह्मीस्थितिःपार्थेतिसप्रशंसंज्ञानफलोपसंहारात् यानिशास
र्वभूतानामित्यादौज्ञानिनोद्वैतदर्शनाभावेनकर्मानुष्ठानासंभवस्यचोक्तत्वा।

त अविद्यानिवृत्तिलक्षणे मोक्षफले ज्ञानमात्रस्यैव लोकानुसारेण साधनत्व
कल्पनात् तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुतेः न
नु नहि तेजस्तिमिरयोरिव विरोधिनोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवाद्भिन्नाधि·
कारित्वमेवास्तु सत्यमेवं संभवति एकमर्जुनं प्रति तूभयोपदेशो न युक्तः नहि
कर्माधिकारित्वेनावगतानां प्रति ज्ञाननिष्ठोपदेशं दृष्टमुचितं न वा ज्ञानाधिकारिणं
प्रति कर्मनिष्ठा एकमेव प्रति विकल्पेनोभयोपदेशः इति चेन्न उत्कृष्टनिकृष्ट
योर्विकल्पानुपपत्तेः अविद्यानिवृत्त्युपलक्षितात्मस्वरूपे मोक्षे तारतम्यासंभवा
त् तस्माज्ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भिन्नाधिकारिकत्वे एकं प्रत्युपदेशो न युगपदेका
धिकारित्वेन विरुद्धयोः समुच्चयासंभवात् कर्मापेक्षया ज्ञानप्रशस्त्याऽनुपप
त्तेश्च विकल्पाभ्युपगमे चोत्कृष्टमनायाससाध्यं ज्ञानं विहाय निकृष्टमनेकाया·
सबहुलं कर्मानुष्ठानमयोग्यमिति मत्वा पर्याकुलीभूतबुद्धिः । १ अर्जुन उवाच
हे जनार्दन सर्वैर्जनैरर्द्यते याच्यते स्वाभिलषितसिद्धये इति त्वं तथाभूतो मयापि
श्रेयो निश्रेयसार्थं याच्यस इति नैवानुचितमिति संबोधनाभिप्रायः कर्मणो निःकामा
दपि बुद्धिरात्मतत्त्वविषया ज्यायसी प्रशस्ततरा चेद्यदि ते तव मता तर्हि किं क
र्मणि घोरे हिंसात्मके युद्धलक्षणे आसबहुले मां मामतिभक्तं नियोजयसि कर्मण्येवाधिकारस्ते
इत्यादिना विशेषेण प्रेरयसि हे केशव सर्वेषु वरः सर्वेश्वरस्य सर्वेष्टदायिनस्तव मा
भक्तं शिष्यं त्वेदृशाधिमामित्यादिना त्वदेकशरणं न योग्यमेवं प्रति प्रतारणं नो·
चितमित्यभिप्रायः २ ॥

॥ सदानंदी ॥

गुरुं ॥

ॐ महीभारोद्धारं स्वजनपरिवारं हरिगणाधारं सारं निरवधिविहारं रसं परमे
मागारं वज्रभुवि सुविचारं कलपदं हरिं वारं वारं हृदि गगनमंदारं सकलये १
एवं ध्याये समाश्रित्य सांख्यबुद्धिं विपश्चितां ज्ञाननिष्ठा विभज्योक्ता हरिणा वि
जयं प्रति २ पद्यानेभिहितासांख्ये बुद्धिरित्यादिना स्फुटे योगबुद्धिं समाश्रित्य
कर्मनिष्ठाप्युदाहृता ३ योगे त्विमां शृण्वित्यादौ कर्मण्येवेति वाक्यतः ज्ञानयो
र्निष्ठयोः स्पष्टमधिकारभिदोदिता ४ नैकाधिकारिकत्वं वा उभयोः प्रोक्तं यतो

नयोः परस्परविरुद्धत्वंतेजस्तिमिरयोरिव ५ दूरेणह्यवरंकर्मबुद्धियोगादि
निकृष्टं कर्मणांबुद्धिनिष्ठायाः सकाशाद्भगवतोदिता ६ यावानर्थउदपा
नेइतिज्ञानफलेपरे सर्वकर्मफलानांचाप्यंतर्भावः प्रदर्शितः ७ स्थितधील
क्षणंमोक्षाध्यायांतेधीप्रशंसया एषाब्राह्मीतिविज्ञानफलेनैवोपसंहृतिः ८
यानिशासर्वभूतानामित्यादौतत्त्ववेदिनः द्वैतदृष्टेरभावाच्चानुष्ठानासंभवः।
कृतौ ९ भिन्नाधिकारिकत्वेचाप्यनयोर्ज्ञानकर्मणोः एककर्तृकनिर्देशःस्या
द्योगपत्तदाकिल १० एकाधिकारिकत्वेतुविरोधान्नसमुच्चयः संभवेद्युगपत्त
त्रतयासत्यपिचद्वयोः ११ नैवस्याज्ज्ञानप्राशस्त्यवचनंतदपेक्षया विकल्पस्तोक्त
तोश्रेष्ठंज्ञानंसुकरमास्तवं १२ त्यक्तानिष्टमायासबहुलंकर्मनश्वरं श्रेयोगंस्या
दनुष्ठातुमितिमत्वाकुलोर्ज्जुनः १३ हेजनार्दननाम्नैवत्वंप्रार्थ्योसीत्युवाचह
यतस्त्वंयाच्यसेसर्वैःस्वाभिवांछितसिद्धये १४ तथाभूतोमयापित्वंस्वश्रेयोनि
श्चयेर्थ्यसेस्मात्तत्त्वैकविषयानिष्कामादपिकर्मणः १५ सुप्रशस्ततराबुद्धिर्यदिते
भिमतातदा हिंसाद्यायासबहुले भक्तंमाक्रूरकर्मणि १६ कर्मण्येवाधिकार
स्तइत्यारभ्यविशेषतः किमर्थंप्रेरयस्येवंहेसर्वेश्वरकेशव १७ शिष्यत्वेनप्रपन्नं
मामनन्यशरणंप्रतिसर्वेश्वरस्याहृतसत्यस्यनोचितानेप्रतारणा १८ १ ॥

नीलकंठी ११

पूर्वस्मिन्नध्यायेएषातेभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृण्वितिद्वेबुद्धीप्रदर्श्यए
व्यवसायात्मिकाबुद्धिरितिश्लोकेनसांख्यनिष्ठावतांपापशंकानास्तिकर्मयोगनि
ष्ठावतांतुसास्तीत्युक्त्वायावानर्थउदपानेइतिसांख्यनिष्ठायांसर्वकर्मफलांतर्भा
वश्रवणात्तामेवप्रशमात्मिकांस्वाश्रयानुकूलांमन्वानोर्जुनउवाच ज्यायसीति
हेजनार्दनकर्मणोनिष्कामकर्मयोगापेक्षयाबुद्धिःसांख्यनिष्ठालक्षणंज्ञानंज्याय
सीप्रशस्ततराचेत्तेतवमतातत्तर्हिमांभेद्यहत्यापितद्यंतंघोरेबंधुवधात्मकेकर्म
णिकिंकुतोहेतोर्नियोजयसिपुनःपुनर्युध्यस्वेतिवदन् ॥ १ ॥

10

आनन्दीटीका

पृथक्कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्यादौ इति दूरेणाह्यवरं कर्मबुद्धियो
गादित्यादि भगवद्वचने पृथक्पृथग्ज्ञानस्य कर्मणश्च प्रशंसायां
श्रुतायां तयोः समुच्चयमुद्दिष्टमपि चित्तानवधानादज्ञात्वा सं
शयानो भगवन्तमर्जुन उवाच हे जनार्दन दूरेणाह्यवरं कर्मे
त्याद्युक्त्या कर्मणः सकाशाज्ज्ञानमेव तेयदि प्रकृष्टतमं मतम् त
त्किमर्थं कर्मणि युद्धाख्ये घोरे गुरुहत्यादिहिंसया क्रूरे महापात
कहेतौ नितरां नियोजयसि कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्यादिवा
क्यैरावश्यकतया प्रेरयसि १ ॥

रामकंठटीका

अथ ज्ञानस्य कर्मणश्च भगवद्भाषितानि पृथक्प्रशंसावच।
नान्यनुविमृशन् समस्तमुच्चयार्थमवधार्य निश्चयं कृत्वा।
किमेतयोरुपादेयतरं स्यादिति संशयानो भगवन्तम् दूरेणाह्य
वरं कर्म बुद्धियोगादित्यादिवचनस्य च कर्मणः सकाशाद्यदि बु
द्धिर्ज्यायसी मता ज्ञानं प्रकृष्टतरत्वेनाभिप्रेतं तत्किं केन हेतुना
बन्धहेतुत्वात्सर्वस्मिन्कर्मणि दारुणविपाकत्वाद्घोरे विशेष
तोस्मिन् गुरुहत्यादिघातनादिमहापातकहेतौ संग्रामरूपे मां।
कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्यादिना नियोजयसि प्रवर्तयसि १

[illegible]सि की धनपतीटीका

तृतीये कर्मयोगाख्ये ख्यात्मावह्यभयोगतः कार्यं कर्म समोभ्य
लासिद्ध्यसिद्ध्योः फलस्य च पृथक्कर्मयोगः पूर्वं सूचितमपि विस्त
रेण वक्तुं तृतीयमध्यायं प्रस्तोतुमुपक्रमते ननु कर्मबोधकेषा।
त्मबोधलक्षणं ज्ञानं चेदुक्तं ननु द्वयोः प्राधान्यं प्रकृष्टमपि तद्बोधस्य
वनहेतुत्वेन कर्मणो निष्पत्तिकथनात् तत्कर्मणा किं प्रयोज
नमित्यर्जुन उवाच ज्यायसीति दूरेणाह्यवरं कर्मेत्यादिवचन
स्य न च कर्मणः सकाशाद्यदि बुद्धिरात्मबोधो ज्यायसी प्रकृष्ट

तत्त्वेन मम अभिप्रेता तत्किं केन हेतुना तथापि घोरे हिंसात्म-
के कर्मणि ततो युद्धाय युज्यस्वेति कर्मण्येवाधिकारस्ते इति
च मां नियोजयसि प्रवर्तयसीति १॥

पंचोलीटीका

सांख्ययोगबुद्धीशास्त्रस्य महति विषयभ्रमे भगवता निर्दिष्टेन तत्र प्रज-
हाति यदा कामानित्यारभ्याध्याय परिसमाप्तेः सांख्यबुद्ध्याश्रितानां
संन्यासं कर्तव्यमुक्त्वा एषा ब्राह्मी स्थितिरित्यनेन तन्निष्ठतयैव च कृतार्थ-
ता उक्ता पुनरर्जुनाय च कर्मण्येवाधिकारस्ते मा ते संगोस्त्वकर्मणीति
योगबुद्धिमाश्रित्य कर्मैव कर्तव्यमुक्तं न तु केवलं न तत एव श्रेयः प्राप्ति-
रुक्ता न तु तदेतदालक्ष्य पर्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुन उवाच ज्यायसी चेदि-
ति हे जनार्दन चेत् यदि कर्मणः सकाशात् बुद्धिस्ते तेन तव ज्यायसी
श्रेयसी मता अभीष्टा हे केशव तत्तर्हि घोरे कर्मणि कस्मात् मां किं क-
स्मात् नियोजयसि १

दशावीरससिद्धान्तबोधिनी॥

श्रीकार्तवीर्यार्जुनाय नमः सर्वस्मिन्नध्याये कर्मैव श्रेयः
साधनमिति सिद्धांतितं तत्र कर्मणां घोराघोरात्मकत्वेन द्वै-
विध्ये किं घोरात्मकं कर्म श्रेयःसाधनं किं वेतरदिति निश्च-
याभावेन संदिग्धोऽर्जुनः पृच्छति ज्यायसीति हे भगवन् क-
र्मणः प्रकृतिरूपस्य बुद्धिर्निश्चयो ज्यायसी श्रेयसी यदि तव
मता तत्कर्मणां घोराघोरात्मकानामनंतानां मध्ये घोरे हिंसा-
त्मके कर्मणि किं मां नियोजयसि मद्बुद्धे किं घोराघोरसंदेहः एवं कि-
प्रश्नसंदेहस्य चोभयकोट्याश्रयत्वात् उत घोरे कर्मणि नियोज-
सीति वाक्यपोषो देवतायते तत्र च किं घोरे कर्मणि नियोजय-
नयसि माहे विद्यारेशति संदिग्धोऽहं भवंतमेव प्रार्थयामि कृत्य नि-
श्चयं पृच्छामीति तात्पर्यं १॥

श्रीगणेशायनमः प्राक्स्वरूपंज्ञानसाधनंचोक्तं सर्वत्र
ज्ञानसाधनत्वेनाकर्मविनियोकेर्मविधीयत उत्तराध्यायेक
र्मणोज्ञानमत्युत्तममितिअभिहितंभगवताहृद्गतस्यैवं
कर्मत्यागे एवंचेत्किमितिकर्मणिघोरेयुद्धेमांनियोज।
यसीतिनिवृत्तधर्मान्विनेत्या ज्यायसीति कर्मणः सकाशा
द्बुद्धिर्ज्यायसीचेत्तेमता ततहि ज्यायस्त्वेपिबुद्धेरधिकारि
कत्वात्कर्मण्यप्यधिकृतः इतितत्रनियोक्ष्यामीत्याशय।
वान्भगवानाह ॥१॥

12

एवं पूर्वाध्याये बुद्धियोगं कर्मयोगं चोक्त्वोभयोरप्येषा ब्राह्मी स्थितिरित्यत्रोक्त
बुद्धियोगलक्षणनिष्ठायाः फलसंबंधो दर्शितः न च बुद्धिप्राधान्यं कर्मणो गु
णत्वमिति विवक्षितं विस्पष्टं कंठत उक्तं न चैकफलयोः साधनयोरनायासे सा
धने संभवति बह्वायासं कश्चिदाद्रियते न च फलगतस्वल्पत्वमहत्वे अत्र संभवतः
मोक्षफलस्यैकरूपत्वात् ततोऽनायासं बुद्धिरूपमोक्षसाधनमुपदिश्य बह्वायासं
कर्मयोगमप्युपदिशतो वासुदेवस्य कोऽभिप्रायः इत्यर्जुनप्रश्नं भगवत्प्रत्युत्तर
व्याजेन यथावस्थितं कर्मयोगस्य मुक्तिसाधनत्वं दर्शयितुं तृतीयोऽध्याय आरभ्य
ते तत्र। ज्यायसी बंधुपक्षवधानात्मकतया च बुद्धिर्व्यवसायात्मिका सा जनार्द
न चेद्यदि मता मोक्षसाधनतयेति शेषः तदिति तर्हि घोरे बंधुपक्षवधात्मकेन
यादुर्निष्पाद्ये कर्मणि किं कुतो मां कृपास्पदे नियोजयसि योगस्थः कुरु कर्माणीत्यु
क्त्वा भारते निकृतो ज्यायसीत्यत्र उक्तं कर्मण इति। कर्मण उपदेशाज्जनार्द
नः बुध्युपदेशात्केशव इति पूर्ववत् मयोभयमुपदिष्टं त्वं न शक्यमनुतिष्ठेति चे
त्तत्राह व्यामि २॥ श्रेलेति ॥ ॥

13

भाषा अनुवाद

गीताशास्त्रमें प्रथम प्रवृत्ति और निवृत्ति की हेतु रूप सांख्य तथा योग ये दो प्रकारकी बुद्धि देखावते हुये श्रीजगदीश्वरने अशोच्यान्नन्वशोचस्त्वं इत्यादि श्लोकसे पहिले मुक्ति साधनके विषयसे देह और आत्माका भेद कहा तिसके अनन्तर एषातेऽभिहिता सांख्ये इत्यादि श्लोकके द्वारा निष्काम कर्म करनेको कहा परन्तु तिससे कौनपक्ष मुख्य कहे श्रेष्ठ और कौन गौण कहे साधारण है यह कछु भाव कहे भगवत की अभिप्राय जानी नगई और तिसके बीचमें ज्ञानी पुरुषको कर्म रहित होना तथा इंद्री वश करना और निरहंकार रहना कहिकर एषा ब्राह्मी स्थिति पार्थ इस श्लोकसे प्रसंसा पूर्वक भगवतकी कहावत से तत्वज्ञान और निष्काम कर्मयोग रूप भक्तियोग इन दोनोके मध्य ज्ञानहीकी श्रेष्ठता भगवानको अभिमतहै यह जानिकर अर्जुन कहतेहै कि हे केशव जो निष्काम कर्मयोगरूप भक्तियोगकी अपेक्षा शीघ्र मुक्तिका देनहार तत्वज्ञान ही श्रेष्ठ आपकी अभिमतहै तो फेरि किसवास्ते तस्माद्युध्यस्व तस्माडत्तिष्ठ येबातें कहि कहिकर हे जनार्दन घोर हिंसा रूप कर्ममें हमे प्रवृत्त करते हो जनार्दन संबोधन देनेसे यह आया कि जन कहे भक्तजन जो मैं तिसको अर्दन कहे पीड़ा देनेवाले काहे होतेहो यह अर्जुन का तात्पर्य्यहै १ ॥

दोहा ॥

तवमतमेहैकर्मसें बुद्धिश्रेष्ठहरिजोहि तौक्योंघोरहिं कर्ममे केशवजोड़तमोहि १॥

14

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे तदेकं
वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयां ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यं

अथ स्मार्तेनैव कर्म्मणा समुच्चयः सर्वेषां भगवतोक्तः अर्ज्जुनेनचावधारितश्चेत्तत् किंकर्म्मणि घोरेमांनियोजयसीत्यादि कथं युक्तं वचनं किन्तु व्यामिश्रेणेति व्यामिश्रेणेव यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवान् तथापि मम मन्दबुद्धेर्व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभाति तेन मम बुद्धिं मोहयसीवेति मम मन्दबुद्धेर्व्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तस्त्वं कथं मोहयसि अतो ब्रवीमि बुद्धिं मोहयसीवेति ममेति त्वंतु भिन्नकर्तृकयोर्ज्ञानकर्म्मणोरेकपुरुषानुष्ठानासम्भवं यदि मन्यसे तत्रैवं सति तत्तयोरेकं बुद्धिं कर्म्म वा इदमेवार्ज्जुनस्य योग्यं बुद्धिशक्त्यवस्थानुरूपमिति निश्चित्य वद ब्रूहि येन ज्ञानेन कर्म्मणा वान्यतरेण श्रेयोऽहमाप्नुयां इति यदुक्तं तदपि नोपपद्यते यदि हि कर्म्मनिष्ठायां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवतोक्तं स्यात्तत् कथं तयोरेकं वदेति एकविषयैवार्ज्जुनस्य शुश्रूषा स्यान्नहि भगवतोक्तमन्यतरदेव ज्ञानकर्म्मणोर्वक्ष्यामि नैव द्वयमिति येनोभयप्राप्त्यसम्भवमात्मनो मन्यमान एकमेव प्रार्थयेत् ॥ २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

यत्तुवृत्तिकारैरुक्तं श्रौतेन स्मार्तेन च कर्म्मणा समुच्चयो गृहस्थानां श्रेयःसाधनमितरेषां स्मार्तेनैवेति भगवतोक्तमर्ज्जुनेन च निर्द्धारितमिति तदेतदनुवदति अथेति तत्रापि तत् किमित्याद्युपालम्भवचनमनुपपन्नं कर्म्ममात्रसमुच्चयवादिनो भगवतो नियोजनाभावादिति दूषयति तत् किमिति इतश्च प्रश्नः समुच्चयानुसारी न भवतीत्याह किंचेति भगवतो विविक्तार्थवादित्वादयुक्तं व्यामिश्रेणेत्यादिवचनमित्याशंक्याह यद्यपीति यदि भगवद्वचनं संकीर्णमिव तेभाति तर्हि तेन त्वदीयबुद्धिव्यामोहनमेव तस्य विवक्षित

15

मितिकिमितिमोहयसीवेत्युच्यतेनत्वाहममेति। ज्ञानकर्मणोर्मिथोविरोधा
त्तु युगपदेकपुरुषानुष्ठेयतया भिन्नकर्तृकेकथ्येतेतथाच तयोरन्यतरस्मि
न्नेववक्तव्ये नियुक्तोनतेनबुद्धिव्यामोहनमभिमतमिति भगवतोमतमनुवदति
त्वमिति तदेकमित्यादिश्लोकार्द्धेनोत्तरमाहतत्वेति उक्तंभागवतमतंसम्य
म्यापरामृश्यतेएकमित्युक्तप्रकारोक्तिः एकमित्युक्तमेवस्फुटयतिबुद्धिमिति
निश्चयप्रकारंप्रकटयतिइदमिति योऽयत्वेस्पष्टयतिबुद्धीति अस्यहित्वत्रि·
यस्यसतोऽन्तःकरणस्यदेहशक्तेःसमरसमारम्भावस्थायाश्चेदमेवज्ञानं।
कर्म्मवानुगुणमितिनिर्द्धार्य्यब्रूहिइत्यर्थः निश्चित्यान्यतरोक्तेनेनश्रोतुःश्रे
योवाभिफलमाहयेनेति। तदेकमित्यादिवाक्यस्यान्तरोऽयमर्थमुक्त्वा समुच्च
यस्यश्रावार्थत्वाभावेनान्यधर्महयदिहीति गुणभूतमपिइत्यादिना प्र
धानभूतमपिचेतिविवक्षितं नतूभयप्राप्तिसम्भवमात्मनोमन्यमानस्यार्ज्जु
नस्यान्यतरविषयशुश्रूषाभविष्यतिनेत्याहनहीति यथोक्तभगवद्वचना
भावेहयप्राप्त्यसम्भवबुद्ध्यानान्यतरप्रार्थनासम्भवतीत्याहयेनेति नहिन
याविधंभगवद्वचनंभवतेहंभगवतःसमुच्चयवादित्वाङ्गीकारादतस्तदभा
वादुक्तबुद्ध्यानयुक्तान्यतरप्रार्थनेत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीधरी २

ननुधर्म्माद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यतेइत्यादिनाकर्मणोपिश्रेष्ठ
त्वमुक्तमेवेत्याशंक्याह व्यामिश्रेणेति क्वचित्कर्मप्रशंसाक्वचिज्ज्ञानप्रशंसाइत्ये
वंव्यामिश्रंसंदेहोत्पादकमिवयद्वाक्यंतेनमेबुद्धिंमतिमुभयत्रदोलायितांकुर्व
मोहयसीवपरमकारुणिकस्यतवमोहकत्वंनास्त्येवतथापिभ्रांत्याममैवमा
भाति अतउभयोर्मध्येयद्भद्रंतदेकंवदनिश्चित्येति इदमेवश्रेयःसाधनमिति
निश्चित्ययेनानुष्ठितेनश्रेयोमोक्षमाप्नुयांप्राप्स्यामितदेकंवदेत्यर्थः २

॥ किंच ॥ व्यामिश्रेणेवसंकीर्णेनेवबुद्धिंमोहयसीवकदाचित्कर्मश्रेयइति

पिशाचभाष्य ५

कदाचिद्बुद्धिःश्रेयसीतिचसंकीर्णेनेववाक्येनबुद्धिंमोहयसीवमोहंनयसी
वमेनत्वस्मादेवमनुष्ठेयंनिश्चित्यवदयेनानुष्ठितेनश्रेयोऽहमाप्नुयां ॥ २ ॥

अतो व्यामिश्रवाक्येन मां मोहयसीव इति प्रतिभाति तथा ह्यात्मावलोकनसाधन
भूताया: सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपाया ज्ञाननिष्ठाया: विपर्ययरूपं कर्मसाध
नं तदेवं कुर्विति वाक्यं व्यामिश्रमेव तस्मादेकमसंमिश्रं वाक्यं वद येन वाक्येनाहम
नुष्ठेयरूपं निश्चित्यात्मन: श्रेय: प्राप्नुयां । २ ॥

अभिनवगुप्त ६

नहलेनव्यपणीयत्वं यदि कर्मणां बुद्धियुक्तो जहातीह इत्यादिना येन मूलत एव तर्हि
कर्मणा किं प्रयोजनमिति प्रश्नाभिप्राय: ॥ २ ॥

परमार्थप्रपा ७

भो जनार्दन तेन त्वं कर्मण: कर्मयोगात्सकाशान्मतिर्बुद्धिर्ज्यायसी श्रेष्ठा मता
ज्ञानयोग: श्रेष्ठ इत्यभिमतं चेत्तर्हि मां घोरे ऽतिप्रयाससाध्ये कर्मणि कथं नियो
जयसि आज्ञापयसि शेषं स्पष्टं ॥ २ ॥

वनमाली ८

परमात्मा सर्वभूतसुहृदाप्तकाम: शरणागतवत्सलो हंतकमपि प्रतारयामि त्वया
किं प्रतारणाचिन्हं मयि दृष्टमत आह तव वचनं व्यामिश्रं न भवत्येव मम त्वेकाधि
कारिकत्वभिन्नाधिकारिकत्वसंदेहाद्व्यामिश्रं संकीर्णार्थमिव तत्र यद्वाक्यं मां प्रति ज्ञा
नकर्मनिष्ठाद्वयप्रतिपादकत्वेन वाक्ये तत्वं मे ममाल्पबुद्धेर्वा कान्तापर्यापरिज्ञाना
बुद्धिं मोहयसीव परमकारुणिकत्वेन मोहयस्येव मम त्वस्तीय दोषात् मोहो भव
तीति विशेषार्थ: मां प्रति विरुद्धयोर्निष्ठयो[illegible]रुपदेशायोगादेकं ज्ञानं कर्म वा
निश्चित्य वद येनाधिकारनिश्चयद्वार: स्वमुक्तेन मयानुष्ठितेन ज्ञानेन कर्मणा वे के
नश्रेयो मोक्षमाप्नुयां एवं निष्ठाद्वयस्यैकाधिकारित्वविकल्पासंभवादधिकारिभे
दज्ञानायार्जुनस्य प्रश्न इति स्थितम् २ ॥

कुसुमवैजयन्ती ९

ननु ज्ञानकर्मणोरुभयोरपि माहात्म्यं मयोक्तं तत्रैकस्य स्वीकारोऽन्यस्य परित्याग

म्रत्वया कस्मान्निक्षीयते इति चेत्तत्राह व्यामिश्रेणेति विशेषेण समंतान्मिश्रं कर्म
ज्ञानाभ्यां मिलितं यद्वाक्यं तेन संशयमतेर्मे मम बुद्धिं मतिं मोहयसीव भ्रमविषये
पातयसीवेति मे प्रतिभाति यद्यपि करुणावरुणालयस्य चेतनाचेतनात्मकजग
दुपकृतिमर्त्यस्य ब्रह्मादिस्थावरांतलोकगुरोस्तव वाक्यं कर्मज्ञानमिश्रं नास्ति त
थापि ज्ञातिद्रोहेनाकुलचित्तस्य मम [illegible] इत्यर्जुनस्य प्रश्नाशयः।
ननु त्वन्मोहविनाशायैवाहं वदामि प्रत्युत तेनैव मद्वाक्येन यदि न तव बुद्धिर्मोहं प्रा
प्नोति तर्हि मम कथनमेव व्यर्थं स्यात् [illegible] दोषरहितं ऐहि
[illegible] तदेकमिति येन मदुपकारकेण मिश्रेण वाक्येन न वा तु
द नवकुलेन वा राधनादिकं कृत्वा श्रेयो गर्हादिदोषरहितं ऐहिकपारलौकिकं
ह त्वं मोहं वा [illegible] प्नुयां तद्वाक्यं वद ममोपरि कृपां कृत्वा कथय प्रार्थनायां लोट्
न तु प्रेरणायां [illegible]
[illegible] अहं त्वां प्रार्थयामि न तु प्रेरयामीत्यर्थः किंतु एकममिश्रं निश्चित्य निश्चयं कृत्वा यद्यनेकमिश्रं
वदिष्यति तदा त्वत्सौहृदं तद्धारयितुं कथं तत्सो भवामीत्यभिप्रायः
ननु नादेकं विदधिष्यनारयामि किं पुनस्त्वामति प्रियं २

मधुसूदनी १०

त्वं तु किं मे घृतादरणा विरुद्धं पश्यसि इति चेत्तत्राह

व्यामिश्रेणेति नववचनं व्यामिश्रं न भवत्येव मम त्वेकाधिकारिकत्वभिन्नाधिकारिकत्वसंदेहाद्
व्यामिश्रं संकीर्णार्थमिव ते यद्वाक्यं मां प्रति ज्ञानकर्मनिष्ठाद्वयप्रतिपादकं तेन
वाक्येन मे मम मंदबुद्धेर्वाक्यतात्पर्यापरिज्ञानाद्बुद्धिमंतःकरणं मोहयसीव भ्रां
त्यायोजयसीव परमकारुणिकत्वात्त्वं न मोहयस्येव च मम तु स्वाशयदोषान्मोहो
भवतीतीवशब्दार्थः एकाधिकारित्वे विरुद्धयोः समुच्चयानुपपत्तेरेकार्थत्वाभा
वेन च विकल्पानुपपत्तेः [illegible] अधिकारिभेदं मन्यसे तदेकं मां प्रति विरुद्ध
योर्निष्ठयोरुपदेशायोगात् ननु ज्ञानं वा कर्म वा एकमेवाधिकारं मे निश्चित्य व
द येनाधिकारनिश्चयपुरस्सरमुक्तेन त्वयानुष्ठितेन ज्ञानेन कर्मणा चैकेन श्र
योमोक्षमहं अवाप्नुयां प्राप्नुयां योग्यः स्यां एवं ज्ञानकर्मनिष्ठयोरेकाधिकारित्वे वि
कल्पसमुच्चययोरसंभवात् अधिकारिभेदज्ञानार्जनस्य प्रश्नः इति स्थितं इहेतरे
षांजमतं समस्तं प्रतिस्पर्धिन्यायबलान्निरस्तं
पुनः पुनरभ्यस्य कृतानि यत्नादतो

नेचेन्नयतोजीवनमात्रस्योप
युक्तत्वात्सर्वे [illegible] पकाराधेव
नं भवति ननु केवलं ममैवातो
नमापि श्रेयः स्यात्तदेत्या
नाह ४६

ननुकर्मण्यहंप्रवृत्तः भाष्यकारमतसारदर्शिनाग्रंथमात्रमिहयोज्यतेमया
आशयोभगवतःप्रकाश्यतेकेवलंस्ववचसोविशुद्धये [illegible]
[illegible]) ॥ २ ॥

८

सदानंदी ११

नाहंप्रतारयाम्यन्यंकिंपुनस्त्वाममितप्रियं किंवाप्रतारणाचिन्हंयत्पश्यसित्वंम
मोतिचेत् १ नह्येवंकिंतुमेभ्रांतिवशाज्ज्ञातिप्रतारणा व्यामिश्रेणैववतेवाक्यं
त्वविविक्ताभिधायिनः २ भिन्नाधिकारिकंवास्यात्किंस्यादेकाधिकारिकं कर्मज्ञा
नंममेत्येवसंदेहान्नैवचस्थिरं ३ संकीर्णार्थमिवाभातितात्पर्यानवधारणा
त् ममंदमतेस्तेनवाक्येनैवांतरिंद्रियं ४ भ्रांत्यायोजयसीवेतिकल्पयामि
नवस्तुतः त्वंमोहयसिमेकिंतुमोहःस्वाशयदोषतः ५ तस्माद्विरुद्धयोरेकं
मांप्रतिज्ञानकर्मणोः निर्देष्टासंभवादेकंज्ञानंवाकर्मवामम ६ अधिका
रानुसारेणाविनिश्चित्यवदस्फुटं येनाधिकारमाश्रित्यानुष्ठितेनयथाविधि ७
ज्ञानेनकर्मणावाहंसम्यक्श्रेयोत्तमवाप्नुयां २ ॥ ८

धिका

नीलकंठी १२

ननुनवज्ञाननिष्ठायामनधिकारात् कर्मैवकुर्वितित्वांब्रवीमीत्याशंक्याह
व्यामिश्रेणेति व्यामिश्रेणाअविविक्तेनइवशब्दोविविक्तेपिबुद्धिदोषात् अवि
विक्तंगृह्णामीतिसूचयतितेनवाक्येनत्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवा
र्जुनेति क्वचिदिदंनिष्ठांत्याजयसिकर्मणोवाधिकारस्तेइतितामेवचग्राहयसि
तथानिर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान्भवेतिनिवृत्तिमार्गउपदिश
सि धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यतइतिप्रवृत्तिमप्युपदिशसि
नह्येकेनमयाप्युगपदुभयंस्थितिगतिवदनुष्ठातुंशक्यं अतोमेममबुद्धिंमो
हयसीववस्तुतस्तुममामोहनाशायित्वंप्रवृत्तोसीतिइवशब्दोनोच्यते तत्तयो
र्मध्येयदेकंप्रधानंमद्योग्यंतत्निश्चित्यवदयेनानुष्ठितेनाहंश्रेयःकल्याणं
आप्नुयां ॥ २ ॥

चै

१

17

आनन्दीटीका

त्वणोकर्मप्रशंसात्वणांस्तानप्रशंसेतिव्यामिश्रेणानयोरसोम्
विरोधात्संकीर्णेनवाक्येनमेबुद्धिंव्यामोहयसीवममम्रुग्धना
मवेत्योपदमसुविवेनीवशाहृगमप्रउपालम्भः ततस्मात्कारणादे
नयोर्मध्यादेकंवाकर्मवामयानुष्ठेयमितिनिश्चित्यवदयेनाहं
श्रेयआप्नुयाम् २॥

रामकंदीटीका

उभयोवपरस्परविरुद्धत्वानुकर्मप्रशंसात्पन्नाख्यामिश्रेणसं
कीर्णेनवाक्येनममबुद्धिंमोहयसीवनिवृत्त्युपदेशेनप्रबोधन
मिच्छन्त्संशयापदकवचनप्रणयनाद्देविस्मिवमोघ्रापयसी
मयंतस्मात्कारणादेनयोर्ज्ञानकर्मणोर्मध्यादेकंज्ञानंकर्मवे
दमेवानुष्ठेयमितिनिश्चित्यनिर्णीयब्रूहि येनैकतरेणानुगृहीते
नमनाश्रेयोपवर्गलक्षणमभ्युदयमहंप्राप्नुयांलभेय
[illegible]
[illegible] २॥

लासिकी टीका

ननुधर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोन्यदित्यादिनाकर्मणोपिश्रेष्ठत्वमुक्तमे
वेत्याशंक्याह व्यामिश्रेणेति क्वचित्कर्मप्रशंसाक्वचिद्विद्याप्र
शंसा इत्येवंव्यामिश्रेणेवसन्देहास्पदकेनेववाक्येनमेबुद्धिंम
तिंमोहयसीवोभयत्रदोलायितामिवकरोषि परमकारुणि
कस्यतवमोहकत्वंनास्त्येव भ्रान्त्याममैवंभातीतीव शब्दप्रयो
गः अतउभयोर्मध्यादेकंकर्मज्ञानंवेदमेवानुष्ठेयमितिनिश्चि
त्यब्रूहि येनैकतरेणसम्यग्गृहीतेनश्रेयोमोक्षमाप्नुयां २॥

पंचोलीटीका

किंचहेजनार्दन व्यामिश्रेणमिश्रितवाक्येनेवमेममबुद्धिंमोहयसीव
तदेकंज्ञानंवाकर्मवानिश्चित्यवदयेनाहंश्रेयोनिर्वाणमाप्नुयां २

18

रणावीरसमिश्रेणायिनी ॥

किंव व्यामिश्रेणेव क्षीरनीरयोगवदतिश्लिष्टेनार्थेनेव वाक्ये
न दूरेणाह्यवरंकर्मबुद्धियोगाद्धनंजयेत्येवंरूपेणमेममबु-
द्धिमंतःकरणंमोहयसीव इवशब्देनवाक्यंयोग्यार्थः मममो
हनिरासार्थमेवप्रवृत्तस्त्वं ममतु बुद्धियोगात्स्वकारणात्कर्म
प्रवृत्तिलक्षणमवरं श्रेयः प्रतिकूलवादयमं दूरेणमद्दांतर
वहूवति बुद्धियोगएवश्रेयान् नपुनःकर्मेतिस्फुटार्थतया
बुद्धियोगाद्धेतोः स्वधर्माचरणमेवश्रेयःसाधनंसर्वथानुष्ठे
यमितिनिश्चयात्मकबुद्धिंसगतेदैतोरवरमनुत्क९स्वधर्मो
चितावारवहिष्कृतभिक्षाचरणादिकर्मदूरेणभवति नकिं
चितेनप्रयोजनमस्तीत्यस्फुटार्थतयाचप्रतिभासान्मोहोभ
वतीव ततस्माद्धंसरवतं कियन्तीरं कियन्तीरमितिवद्धि वि-
व्यस्तुटनयैकमेवघोरमेव अघोरमेव वावदयन्नमश्रेयस्क-
रंस्यादिति २॥

मनोमात्रसाधकं तत्त्वज्ञानमुपदिश्य पुनर्वाह्यबहुविधदुःसंपादनसा
ध्यं कर्माण्युपदिशतस्तव वाक्यं किं कर्म प्रधानं ज्ञानमुपकारकं ज्ञानं वा
प्रधानं कर्मोपकारकं किं वोभयं समुच्चितमिति विरुद्धविकल्पमिश्रितज्ञा
नजनकत्वात्व्यामिश्रमिव तस्मात्तो व्यामिश्रं सर्वज्ञस्य तव वाक्यं त्वात्तेनेद
शेन वाक्येन मे बुद्धिमंतःकरणं मोहयसि न तु वस्तुतो मोहयसि परमाप्त
त्वात्तस्मादेकं प्रत्येकसामर्थ्यात् गुणप्रधानभावं वा समुच्चयं वा वद येन त्व
द्वचनेनाहं निश्चित्य साधनं तदनुष्ठानेन श्रेयो मोक्षाख्यमाप्नुयामित्य
र्थः २ तत्र भगवान्मनोमात्रसाधकत्वेन मोचकज्ञान सत्यपि तत्त्वमर्जुना
भिमतमसहमानो ऽव प्रपंकर्मापेक्षं प्रपंचयिष्यन्नाह लो केऽस्मिन्निति ॥

19

हे अनघ निः पाप अर्ज्जुन यह बात कहि चुका हूं तहां जो मोक्ष के हेतु रूप ज्ञा
न तथा कर्म्म ये दोनो निष्ठा मे पृथक पृथक कहे अलग २ कहे होता या अभी
जो तुम से कहा इसी मे पृथक करि कहा होता तो अलबत्ता दोनो के बीच जो
उचित हो सो निश्चय करके हो यह तुमारा कहना ठीक था परन्तु मैने तो ऐ
सा कहा नहीं केवल दोनो ही पक्ष से एक ब्रह्म निष्ठा ही कहा क्योंकि गौण औ
मुख्य फल दायक ये कर्म्म योग औ ज्ञान योग से भिन्न ऐसी एक ज्ञान निष्ठा ई क
हा सो भी अधिकारी के भेद से जैसा अधिकारी होवै सा आचरण करै और दोनो
का अधिकारी एक कैसे होगा जो तुम कहते हो कि दोनो मे से एक कहो सो अशु
द्ध अन्तः करण औ शुद्ध अन्तः करण होने से अधिकारी दो प्रकार के हैं इस से
दो मत कहै हैं सो ई दो प्रकार ब्रह्म निष्ठा मोक्ष प्राप्ति की उपाय पूर्व अध्याय मे ह
मने स्पष्ट कहा है अब उक्त दोनो मत का निर्णय करते हैं कि सांख्य कहे शु
द्ध अन्तः करण ज्ञान मार्ग मे आरूढ पुरुष को ज्ञान परिपाक रूप कारण से ज्ञा
न योग के द्वारा आत्मा को निश्चय करने वाली ध्यान आदि निष्ठा और धर्म्या
द्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते इत्यादि श्लोकों से भगवान कर्म्म
को प्रधान कहा है इसी शंका पर अर्ज्जुन कहते हैं कि कहीं तो कर्म्म की प्र
शंसा और कहीं ज्ञान की बड़ाई करते हुये आपकी ये सन्देह के उत्पन्न ।
करने वाली बातों से हमारी बुद्धि ज्ञान औ कर्म्म इन दोनो पक्ष मे भी ठ
हरती नहि अर्थात् ये मिली जुली बातों से मेरी बुद्धि को मोहसा करते
आप क्या कहते हो यद्यपि परम करुणामय जो आप तिनके मोह कहां है
तो भी भ्रान्ति से हमको मोह की ऐसी बातै समझ पड़ती हैं सो ज्ञान औ क
र्म्म दोनो के बीच मे जो कल्याण कारी होय वही एक पक्ष निश्चय करके
हमको कहो या जो हमारा कल्याण इस युद्ध कर्म्म ही से निश्चय कि
ये हो तो इसी को निधार करि ठीक कहो ॥ २ ॥

भिन्न

गये हैं

20

दोहा ॥

ज्यों तुममिश्रित वचनसें बुद्धिमोहकरेह ताते निश्चय एक कह लेहुं श्रेय जिमिमे हूं १ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्म्मयोगेन योगिनाम् ३ ॥ ॥

शाङ्करभाष्यं १

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच लोकेस्मिन्निति । लोके अस्मिन् शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेय तात्पर्यं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदायं आविष्कुर्वता प्रोक्ता मया सर्वज्ञेन ईश्वरेण हे अनघ अपाप तत्र का सा द्विविधा निष्ठेत्याह ज्ञानेति । तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगस्तेन सांख्यानामात्मानात्मविषयविवेकज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मण्येवावस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता कर्म्मयोगेन कर्म्मैव योगः कर्म्मयोगस्तेन कर्म्मयोगेन योगिनां कर्म्मिणां निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः यदि चैकेन पुरुषेणैकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म्म च समुच्चित्यानुष्ठेयं भगवतेष्टमुक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चोक्तं कथमिहार्ज्जुनायोपसन्नाय प्रियाय विशिष्टभिन्नपुरुषकर्त्तृके एव ज्ञानकर्म्मनिष्ठे ब्रूयात् यदि पुनरर्ज्जुनो ज्ञानं कर्म्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमेवानुष्ठास्यति अन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामीति मतं भगवतः कल्प्येत तदा । रागद्वेषवानप्रमाणभूतो भगवान् कल्पितः स्यात्तच्चायुक्तं तस्मात् कयापि युक्त्या न समुच्चयो ज्ञानकर्म्मणोः ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

समुच्चयविरोधितया प्रश्नं व्याख्याय तद्विरोधित्वेनैव प्रतिवचनमुत्थापयति प्रश्नेति येषां व्यवहारभूमिरुपलभ्यते तत्र त्रैवर्णिकाः ज्ञानं कर्म्म वा प्रा

द्विविधा

स्त्रीयमनुष्ठानमधिक्रियन्तेतेषां द्विधास्थितिर्म्मया प्रोक्तेति सार्द्धं योजयति लो
केऽस्मिन्निति स्थितिमेव व्याकरोति अनुष्ठेयेति पूर्वं प्रवचनप्रसङ्गं प्रवक्तारं ।
विशिनष्टि सर्गादाविति प्रवचनस्यायथार्थत्वशङ्काम् वारयति सर्वज्ञेनेति ॥
अर्ज्जुनस्य भगवदुपदेशश्रवणे योग्यत्वं सूचयति अनघेति निर्द्धारणार्थेन त्रेति
सममीक्षानं परमार्थवस्तुविषयं तदेव योगशब्दितं युज्यते अनेन ब्रह्मणेति बु
ध्यन्ते स्तेन निष्ठेत्यनुवर्त्तते उक्तज्ञानोपायमुपदिदिक्षुः सांख्यशब्दार्थमाह आत्मेति
तेषामेव कर्म्मनिष्ठत्वं व्यावर्त्तयति ब्रह्मचर्येति तेषां जपादिपारवश्येन श्रवणा
दिपराङ्मुखत्वं पराकरोति वेदान्तेति । उक्तविशेषणवतां मुख्यसंन्यासित्वेनफ
लावस्थत्वं दर्शयति परमहंसेति कर्म्म वर्णाश्रमविहितं धर्म्माख्यं तदेव युज्य
ते तेनाभ्युदयेनेति योगस्तेन निष्ठा कर्म्मिणां प्रोक्तेत्यनुषङ्गं दर्शयन्नाह कर्म्मैवे
त्यादिना एवं प्रतिवचनवाक्यस्यान्यवाक्षराणि व्याख्याय तस्यैव तात्पर्यार्थं कथ
यति यदि चेति इष्टस्यापि दुर्बोधत्वमाशंक्याह उक्तमिति ज्ञानस्यापि मूलविकल
तयाविभ्रमत्वमाशंक्याह वेदेष्विति तस्याशिष्यत्वबुद्ध्यान्यथाकथनमित्याशंक्या
ह उपसन्नायेति तथापि तस्मिन्नौदासीन्यादन्यथोक्तिरित्याशंक्याह प्रियाये
ति ब्रवीति च भिन्नपुरुषकर्त्तृकं निष्ठाद्वयं तेन समुच्चयो भगवदभीष्टः शास्त्रार्थो
न भवतीति शेषः नन्वर्ज्जुनस्य प्रेक्षापूर्वकारित्वाज्ज्ञानकर्म्मश्रवणानन्तरमुभय
निर्देशादनुपपत्त्या समुच्चयानुष्ठानं सम्पत्स्यते नह्यतिरिक्तान्यज्ञानकर्म्मणोर्भि
न्नपुरुषानुष्ठेयत्वं स्फुटमप्येकं तदनुष्ठानं भविष्यतीति भगवतो मतं कल्प्यते न
स्यार्ज्जुनेऽनुरागातिरेकादितरेषु च तदभावादिति तत्राह यदि पुनरिति अप्रमा
णाभ्रान्तत्वमनाप्तत्वं न च भगवतो रागादिमत्त्वेनानाप्तत्वमुक्तं समं सर्वेषु भूतेषु
तिष्ठन्तमित्यादिविरोधादित्याह तत्त्वेति निष्ठाद्वयस्य भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वनिर्दे
शफलमुपसंहरति तस्मादिति

२ ॥

श्रीधरी

अतोऽनन्तरं श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेऽस्मिन्निति अयमर्थः यदि मयापरस्परनिरपे

प्रकारद्वयमेव निर्दिशति सांख्यानां शुद्धान्तःकरणानां ज्ञानभूमिमारूढानां ज्ञानपरिपाकार्थं ज्ञानयोगेन ध्यानादिना निष्ठा ब्रह्मपरतोक्ता तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्पर इत्यादिना सांख्यभूमिकामनारूढानां त्वन्तःकरणशुद्धिद्वारा तदारोहार्थं तदुपायभूतकर्मयोगाधिकारिणां योगिनां कर्मयोगेन निष्ठोक्ता धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते इत्यादिना अत एव तव चित्तशुद्ध्यशुद्धिरूपावस्थाभेदेन द्विविधा निष्ठोक्ता पृथग्विहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु इति

न च मोक्षसाधनत्वेन कर्मज्ञानयोगद्वयं निष्ठाद्वयमुक्तं स्यात् न हि तयोर्मध्ये य- इदं तदेकं वदेति त्वदीयप्रश्नः संगच्छेत न तु मया तयोरुक्तं किंतु द्वाभ्यामेकैव तु ह्य निष्ठोक्ता गुणप्रधानभूतयोस्तयोः स्वातंत्र्यानुपपत्तेः एकस्यैव तु प्रकार भेदमात्र[illegible]मधिकारिभेदेन अस्मिन् शुद्धान्तःकरण तथा द्विविधे लोके अधिकारिजने द्विविधे प्रकारे यस्याः सा द्विविधा निष्ठा मोक्षपरता पूर्वाध्याये मया सर्वज्ञेन ते प्रोक्ता स्पष्टमेव उक्ता ३ ॥

पिशाचभाष्य ४

श्री· लोकेऽस्मिन् शास्त्रानुष्ठानेऽधिकृतेषु पुरुषेषु द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिः अनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदायं कुर्वता पुरा प्रोक्ता मया सर्वज्ञेन ईश्वरेण अनघ अपापक निष्ठा द्विविधेत्यत आह ज्ञानेति तत्र ज्ञानमेव योगः तेन सांख्यानां आत्मविषयविवेकज्ञानवतां निष्ठा प्रोक्ता कर्मयोगेन कर्मैव योगः अनेन कर्मयोगेन कर्मिणां कर्मनिष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः ३

रामानुजभाष्य ५

पुरोक्तं न सम्यगवधारितं त्वया पुरा अस्मिंल्लोके विविधाधिकारपूर्णे द्विविधा निष्ठा ज्ञानकर्मविषया यथाधिकारं संकीर्णा मयोक्ता न हि सर्वो लौकिकः पुरुषः संजातमोक्षाभिलाषस्तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारे प्रभवति अपि त्वनभिसंहितफलेन परमपुरुषाराधनरूपेणानुष्ठितेन कर्मणा विध्वस्तमनोमलो व्याकुलेन्द्रियो ज्ञाननिष्ठायामधिकरोति यतः प्रवृत्तिर्भूतानामित्यादिना परमपुरुषाराधनैकचेष्टता कर्मणां वक्ष्यते इहापि कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्यादिना अनभिसंहितफलं कर्मानुष्ठेयं विधाय तेन विषयव्याकुलतारूपमोहादुत्तीर्णबुद्धेः प्रजहाति यदा कामानित्यादिना ज्ञानयोग उदितः अतः सांख्यानामेव ज्ञानयोगेन योगस्थितिरुक्ता योगिनां कर्मयोगेन कर्मयोगस्थितिरुक्ता संख्या बुद्धिस्तद्युक्ताः सांख्याः आत्मैकविषयया बुद्ध्या युक्ताः सांख्याः अतद्धीः कर्मयोगाधिकारिणो योगि

गी॰टी॰का॰

नैर्विषयव्याकुलबुद्धियुक्तानां कर्मयोगाधिकारः अव्याकुलं [illegible]नां तु ज्ञानयो
गाधिकार उक्त इति न किंचिदिह विरुद्धं नापि व्यामिश्रमभिहितं ३

22

अभिनवगुप्ती ६

श्रीभगवांस्तु उत्तरं ददाति [illegible] ज्ञानयो
लोकपक्षाद्वयोगतिः प्रसिद्धा । सांख्यानां ज्ञानं प्रधानं योगिनां च कर्मेति मया
तु से कैवनिष्ठोक्ता ज्ञानक्रियामयत्वात् संवित्तत्त्वस्येति भावः ३

परमार्थप्रपा ७

ततो भगवानाह लोकेऽस्मिन्निति लोक्यते ज्ञायते नैनेति लोको मुमुक्षुजनस्तस्मिन् ।
द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा मर्यादा पुरा द्वितीयाध्याये प्रोक्ता तत्र सांख्याः शुद्धान्तःक
रणानां ज्ञानयोगेन तथा अशुद्धान्तःकरणानां योगिनां कर्मकुशलानां कर्मयोगे
न न त्वेकं प्रत्यपायद्वयकथनं किं त्वधिकारभेदादतो व्यामिश्रेणैव वाक्येने
ति वक्तुं नार्हतीत्यर्थः ३

वि॰त॰

व॰ वनमाली ८

अधिकारभेदं वदन्नुत्तरयति लोक इति अस्मिन्नधिकारित्वाभिमते लोके विषये
राकुलचित्तभेदेन द्विविधे जने द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरिति तेन परत्ता कर्म

वि॰

परताच पूर्वाध्याये व्यासेन मया प्रोक्ता साध्यसाधनावस्थाभेदेन द्विप्रकारान्
तद्द्वैतं त्रैनिष्ठे इति बोधयितुं निष्ठेत्येकवचनं संख्यात्मविषयकास्थिरा बुद्धि
स्तां प्राप्तवतां सांख्यानां ज्ञानमपरोक्षं युज्यते ब्रह्मणा येन स ज्ञानयोगः [illegible]
[illegible] ब्रह्मपरो [illegible] सांख्यानां ज्ञानम्
तेन तन्निष्ठोक्ता तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्पर इत्यादिना ध्यानमिति यावत्
र्माधिकारयोगेन कर्मणैव युज्यते अन्तःकरणशुद्ध्या येन स कर्मयोगस्तेन योगिनां क
र्मणां निष्ठो
क्ता धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् तत्रिपस्यन विद्यत इत्यादिना अत्र स्मिन्सेयं यस्येयं

वस्थाभेदेनैकं प्रत्युभयोपयोगान्नाधिकारभेदेष्यपदेशवैयर्थ्यमितिभावः
तं वात्मविदामग्रेसरोपि गृहस्थाश्रमित्वाज्जनकादीनामिव स्वरूपेणैव क-
र्मत्यक्तुं नार्हसि किं तु जनकादीनामिव लोकसंग्रहार्थं स्वोचितं कर्म कर्तुमे-
वार्हसीत्यनघेति संबोधनेन सूचितम् ॥ २ ॥

ऊसमवैजयन्ती ५

ह्येमदुक्तं त्वया सम्यगनवधृतमितीवं प्रहस्य स्वजनसंशयोच्छेदनाय बद्धपरिकरः प्रसन्नवदनः सन्नाह श्रीभगवानुवाच ४

एवमनाकलिततज्जोक्तिमर्मतयोर्जुनस्य वचनं निशम्य सर्वोक्तं स्मारयन्निभ-
गवान् लोकेस्मिन्निति हेऽनघ हे निष्पाप लोकेऽस्मिन् ज्ञानकर्मादिफल-
जनकत्वाद्भारतवर्षे गृहस्थे नेयद्वा सर्वज्ञस्य भगवतः करामलकवद्विश्व-
त्वेन त्रैलोक्यं गृहीत्वेनेयत्तस्तत्तल्लोकनिवासिनां ब्रह्मादीनामपि ज्ञानकर्म-
णोरधिकारिकत्वाविशेषोस्ति अस्मिन्विविधविचित्रशुभाशुभमिश्रितक-
र्मकर्तृपरिपूर्णे भारतवर्षे त्रैलोक्ये वा लोके जनस्थाने जनेवा निष्ठा स्थिति-
र्द्विविधा द्विप्रकारा कर्मज्ञानविषयिका ऽधिकार्यनुसारेणासंकीर्णा म-
या सर्वेश्वरेण सर्वज्ञेन नवातिघायहितकारिणा पुरा पूर्वस्मिन्नध्याये मोक्ता
प्रकर्षेण नवमस्या ऽनुकूल्येनैव कथितं यदि तु नवमोक्षाभिलाषो भविष्यति
तेदेव त्वं ज्ञानयोगाधिकारी कर्मयोगाधिकारी चापि भविष्यसीत्येवं ज्ञान
कर्मणोसंकीर्णरूपं वाक्यं मयोक्तं स्यात्तर्हि वक्तव्यापसी चेत्कर्मणा स्तम-
नेनिव्यामिश्रेणेव वाक्येनेति शंकाचटेनत्तमयानोक्तमस्त्युत कर्मणेवाधि-
कारस्तेमा फलेषु कदाचनेत्यादिना फलानुसंधानरहितपरमगुरुपाराधनरूपक-
र्मकरणायैवोक्तं तस्मात्तवेयं शंका ऽनाकलितविषया ऽसङ्गेनेत्यर्थः नि-
ष्ठायास्त्वेकवचनत्वेनैकेश्वरोद्देश्यत्वात्साधनावस्थाद्वैभेदेन हि साकाराये-
कैव निष्ठेति सूचितम् एकं सांख्यं च योगं चेत्यादिनावक्ष्यतो येनाचेनतवे-
यं बुद्धिरनाकलितशंकामामोतिनदयं मत्यसादात्रयप्यत्विति संबोधनाभि-
प्रायः ननु केषां वा ज्ञाननिष्ठा केषां वा कर्मनिष्ठा भवेत्सा मयानावगम्यते य
सांख्यत्वाहं स्वरूपमानुयामित्याशंकायामाह ज्ञानयोगेनेति सांख्यमात्मे

लोके स्मिन्निति त्र्यङ्गुल्या निर्दिष्टत्वेनास्य लोकस्य ५

कर्मण: सकाशात्तुष्टि: श्रेष्ठेत्येवं म्मोक्ति: स्याद्यथयदेव ५

न्ध्यसा ५

३

गी॰टी॰
का॰

ज्ञानमेवयोगोयुज्यतेआत्मनाने
नेतिव्युत्पत्तेः ५३
कर्मैवयोगोयुज्यतेज्ञानगर्भयान्त
ष्करणशुद्ध्यानेनेतिव्युत्पत्तेस्तेन +४

93

कविषयाबुद्धिस्तयाबुद्ध्यायुक्ताःसांख्याज्ञानवन्तः (युक्ताथो) पुर्शाख्यायन्तेतेषांविष
विविक्तमबुद्धीनामात्मज्ञानवतांज्ञानयोगेननिष्ठास्थितिरुक्ताप्रजहातिय
कामानित्यादिना योगिनांफलानुसंधानकर्मरहितानांविषयविविक्तमबुद्धी
नांकर्मयोगेन निष्ठास्थितिरुक्ताकर्मण्येवाधिकारस्तइत्यादिना उभयोरे
तयोर्निष्ठयोर्मध्येनवक्तकर्मयोगएवाधिकारोनतुज्ञानयोगेस्वाधिकार
र्वकंपरमपुरुषाराधनरूपेकर्मणिस्थित्वापरमसत्वमाश्रयसीत्यभिप्रा
यः ॥ ३ ॥

+एवमधिकारिभेदेऽर्जुनेनपृष्टतत्त्वरहस्यंप्रतिवचनं + ... मधुसूदनी १

श्रीभगवानुवाच

+अस्मिन्नधिकारित्वाभिमतेलोकेशुद्धाशुद्धान्तःकरणभेदेनद्विविधेजनेद्वि
विधाद्विप्रकारानिष्ठामतिःज्ञानपरताकर्मपरताचपुरापूर्वाध्यायेमयानव
त्यंतहितकारिणाप्रोक्ताप्रकर्षेणस्पष्टत्वलक्षणेनोक्तातथाचाधिकार्यैक्य
शंकयामाग्लासीरितिभावः हेअनघअपापेतिसंबोधयन्नुपदेशयोग्यतामा
र्जुनस्यसूचयति एकैवनिष्ठासाध्यसाधनावस्थाभेदेनद्विप्रकारानतुद्वेएव
स्वतंत्रेनिष्ठेइतिकथयितुंनिष्ठेत्येकवचनं तथाचवक्ष्यति एकंसांख्यंचयो
गंचयःपश्यतिसपश्यति तामेवनिष्ठांद्वैविध्येनदर्शयति सांख्यासम्यगात्म
द्धिस्तांप्राप्तवतांब्रह्मचर्यादेवकृतसंन्यासानांवेदान्तविज्ञानेनसुनिश्चितार्था
नांज्ञानभूमिमारूढानांशुद्धान्तःकरणानांसांख्यानांज्ञानमेवयुज्यतेब्रह्म
णानेनेतिव्युत्पत्त्यायोगस्तेननिष्ठोक्तातानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्प
रइत्यादिनाअशुद्धान्तःकरणानांतुज्ञानभूमिमनारूढानांयोगिनांकर्माधि
कारियोगिनांकर्मयोगेनकर्मैवयुज्यतेऽन्तःकरणशुद्ध्यानेनेतिव्युत्पत्त्यायोगस्ते
ननिष्ठोक्तान्तःकरणशुद्धिद्वाराज्ञानभूमिकारोहणार्थं धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रे
योन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते इत्यादिना अतएवनज्ञानकर्मणोःसमुच्चयोविकल्पो
वाकिंतुनिष्कामकर्मणाशुद्धान्तःकरणानांसर्वकर्मसंन्यासेनैवज्ञाननिष्ठेति
चित्तशुद्ध्यशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैकमेवत्वांप्रतिद्विविधानिष्ठोक्ता एषातेऽभि
हितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृणुइति अतोभूमिकाभेदेनैकमेवप्रत्युभयो

रूपयोगात्त्वाधिकारभेदेपुण्यदेशोवैयर्थ्यमित्यभिप्रायः एतदेवदर्शयितु
मशुद्धचित्तस्यचित्तशुद्धिपर्यंतंकर्मानुष्ठानं नकर्मणामनारंभादित्यादि
नामोहंपार्थसंवृतीत्यंतैःसूत्रोदशभिर्दर्शयति शुद्धचित्तस्यतुज्ञानिनो
नकिंचिदपिकर्मापेक्षितमितिदर्शयति यस्त्वात्मरतिरितिद्वाभ्यां तस्मा
दसक्तइत्यारभ्यतुर्बंधहेतोरपिकर्मणोमोक्षहेतुत्वंसत्वशुद्धिज्ञानोत्पत्ति
द्वारेणसंभवति फलाभिसंधिराहित्यरूपकौशलेनेतिदर्शयिष्यति ततः
परमथकेनेतिप्रश्नमुत्थाप्यकामदोषेणैवकाम्यकर्मणः शुद्धिहेतुत्वंना।
स्तिअतःकामराहित्येनैवकर्माणिकुर्वन्नंतःकरणशुद्ध्याज्ञानाधिकारीभवि
ष्यतीतियावदध्यायसमाप्तिवदिष्यतिभगवान् ॥ ३ ॥

सदानंदी ११

एवमेकाधिकारित्वेनविकल्पसमुच्चयौ अधिकारभिदाज्ञानसिद्धेःप्रश्नो
र्जुनस्यच १ एषेधिकारभेदेश्रीभगवानाहस्फुटं चित्तशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां
जनेस्मिन्नधिकारिणि २ द्विविधेद्विप्रकारैवपूर्वाध्यायेस्फुटंमया ज्ञान
कर्मपरत्वाख्यानिष्ठोक्तातेहितेविण ३ यज्ञाग्रेणेतिसर्गादौप्रजाःसृष्ट्वाच
तुर्विधाः तासांस्वर्गापवर्गाप्तिसाधनंवेदपद्धतिः ४ मयाविकुर्वतामोक्ता
सर्वज्ञेनेश्वरेणच तथाचत्वंभोमाग्लासीरधिकार्यैकशंकया ५ अनघेति
पदेनेशोसूच्यतेयोग्यताऽर्जुने साध्यसाधनभेदेननिष्ठैकैवास्तिसाद्विधा ६
ननुनिष्ठैकस्वतंत्रेहेनिष्ठेत्यत्रैकताध्वनिः द्विविधेनचतामेवनिष्ठांसंदर्शयन्न
जः ७ सम्यक्कृत्वमतिःसंख्यातांसप्राप्तवतांसतां ब्रह्मचर्याश्रमादेववेदां
तश्रवणादिभिः ८ ज्ञानभूमौप्रविष्टानांसांख्यानांशुद्धचेतसां युज्यतेब्रह्म
णानेनज्ञानंतद्योगइत्यतः ९ ज्ञानयोगेनतेनैवनिष्ठैतेषामुदाहृता कर्मा
धिकारिणांपुंसामशुद्धमनसांतथा १० कर्मैवयुज्यतेचित्तशुद्ध्यानेनेतियो
गिकः तेनैवकर्मयोगेननिष्ठातेषामुदाहृता ११ धीशुद्धिद्वारतोज्ञानभूमौस
म्यक्प्रवेशनं तान्प्रत्येतदाशयोविष्णोःश्रीकृष्णस्यकृपानिधेः १२ अतोभिन्नाधि
कारित्वात्साध्यसाधनरूपयोः नविकल्पस्तयोर्ज्ञानकर्मणोर्वासमुच्चयः १३

तस्मादवस्थाभेदेन चैकमेव प्रतिद्वयोः उपयोगात्तद्वैयर्थ्यमुपदेशस्य चेति
दिक् १५ २ ॥

नीलकंठी

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच लोकेस्मिन्निति पुरा पूर्वाध्याये मया निष्ठा एकै
वप्रोक्ता परं ब्रह्म सा हि द्विविधा द्विप्रकारा एकस्या एव ब्रह्मनिष्ठायाः प्रकारद्वय
मुक्तं अधिकारिभेदेन तत्र ब्रह्मसंप्राप्तये परस्परनिरपेक्षं मार्गद्वयमुक्तमिति
भावः हेऽनघ विशुद्धांतःकरण मदुक्तवचनस्यार्थं सम्यगालोचयेत्यर्थः तदेव प्र
कारद्वयमाह ज्ञानयोगेनेति सांख्यानां प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तत्वं जानतां।
आत्मानात्मविवेकज्ञानवतां ज्ञानार्थं युज्यते इति ज्ञानयोगः ज्ञानोपायो वेदां
तश्रवणमनननिदिध्यासनात्मकस्तेन ज्ञानयोगेन ब्रह्मणि निष्ठां परिस
माप्तिं सांख्याः प्राप्नुवंतीत्यर्थः योगिनां सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं यो
ग उच्यत इति उक्तलक्षणयोगवतां कर्मयोगेन संध्योपासनादिनिर्विकल्पक
समाध्यनुष्ठानं तमिह कर्मयोगपदार्थः तेन योगिनो ब्रह्मनिष्ठां प्राप्नुवंती
त्यर्थः अयंभावः इह जन्मनि जन्मांतरे वा ईश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितैः कर्मभि
र्विशुद्धसत्त्वो विवेकवैराग्यशमादिषट्कोपेतो मुमुक्षुः प्रत्यक्प्रवणचित्तः श्रव
णमननाभ्यामेव कृतकृत्यो भवति स चेत् श्रवणादेः प्राक् असमाहितचित्त
स्तर्हि निदिध्यासनमप्यपेक्षितं अत एव सहकार्यंतरविधिः पक्षेणेति सूत्र
कृता निदिध्यासनस्य पाक्षिकत्वमुक्तं सोयं सांख्यमार्गः तथा सर्वाणि कर्माणि
परमगुरावर्पयन् श्रवणमननात्मकं विचारमंतरेणैव केवलं श्रद्धामात्रा
त्प्रतीचो निर्विशेषब्रह्मरूपत्वं गुरुवाक्यतो निश्चित्यासंभावनादिदोषरहि
तश्चाचार्यान्निर्गुणब्रह्मोपास्तिप्रकारमधिगम्य कर्मच्छिद्रेषु समाध्यभ्यासं
कुर्वन्निष्कलं प्रत्यगात्मस्वरूपं साक्षात्करोति सोयं योगमार्गः तेन ऊहापो
हकौशलं येषामस्ति ते सांख्याः येषां तन्नास्ति ते योगिन इति अत इयं द्विप्र
कारा निष्ठा न तु द्वे निष्ठे इति भ्रमितव्यं यथोक्तं वसिष्ठेन द्वौ क्रमौ चित्तनाश
स्य योगो ज्ञानं च राघव योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं असाध्यः

कस्यचिद्रोगःकस्यचित्तत्वनिश्चयः मकारोहोततोदेवोजगादपरमः
शिवइति विमाद्दर्शनोपलक्षितस्यब्रह्मसाक्षात्कारस्यहेतोक्रमो विद्यादेर्मि
थ्यात्वपक्षेज्ञानमेवयथारज्जूरगादिसम्यगवेक्षणेनैवनश्यतितद्वत् न
स्यसत्यत्वपक्षेयोगएव यथासत्यउरगःमंत्रादिनानिरुद्धप्रचारःस्वयमे
वनश्यतितद्वच्चित्तमपियोगेननिरुध्यमानंनश्यति तस्यनिरन्वयोच्छेदस्त्व
मारब्धकर्मांतेपक्षद्वयेपितुल्यइति २

25

अत्रोत्तरं पूर्वाध्यायोदिष्टस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानेन मुक्ति
रित्युपदेशस्यास्मिन्नध्याये लक्षणालक्षयितुं श्रीभगवानुवाच
हे अनघ अस्मिंल्लोके पुरा द्वितीयेध्याये निष्ठा निर्वहणं ज्ञानक
र्मसमुच्चयानुष्ठानेन श्रेयः प्राप्तिरितीमं सिद्धान्तं सोक्तिः द्वि
विधा द्वे विधे साधनप्रकारौ यस्याः सैकैव प्रकारद्वयसाध्याना
वोक्तेत्यर्थः कथमित्याह ज्ञानयोगेन सांख्यानामित्यादि अ
नात्मानात्मनोः हेयोपादेययोर्वा विचारो ज्ञानं तेनास्मिन्योगसमाधिस्थि
तैकाग्र्येण सांख्यानां तत्त्वज्ञानां निष्ठा प्रोक्ता तन्मतादि आवश्य
केकर्मणि प्रवृत्तानां प्राणियथाकालं ज्ञानसमाधेन श्रवणेन तथा
न्वयोदिना नित्यनावर्णाश्रमक्रिया कर्म तद्योगो ज्ञानापरिमा
गेन कर्मानुष्ठानपरत्वेन कर्मयोगेन योगिनां पुण्याकर्मानुगति
ष्टानां निष्ठानि वीद्दः प्रोक्तः नरहिस्यं ज्ञानिनां कर्माविनाभावात्
कर्मिणां च ज्ञानाविनाभावात् एकैव निष्ठा प्रकारद्वयसाध्ये कपु
रुषविषया प्रोक्ता न तु भिन्नपुरुषविषये द्वे निष्ठे इति तथाहि
हरेण सर्वकर्मेति ज्ञाने प्रशस्यतत्समाधिं प्रतिपादनायोक्ते
न स्मायोगाय युज्यस्वेत्यादि तस्मात्कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्यादि
ना कर्मणो वषुंपकरत्वीयतां प्रतिपादककर्मजं बुद्धियुक्ताहिफ
लं त्यक्त्वा मनीषिण इत्यादिना ज्ञाने समाधिं कृत्वा यत्तच्छ्रीपा
दैः सांख्यानां केवलात् ज्ञानान्मुक्तिः कर्मयोगिनां तु कर्मनिष्ठे वे
ति द्वे निष्ठे भिन्नपुरुषविषये इति सर्वं सर्वकर्मसंन्यासं सम्यग्दर्शि
नां सांख्यानामिति निव्याख्यातम् तत्रार्जुनस्य सर्वकर्मसंन्यासाभि
प्रायवतः मयाकिमनुष्ठेयमिति निश्चयाभावादाकुलमतित्वे
न स्वरूपमेवेत्यलम् तथा चैतेनदेवोपरिदिष्टप्रकारान्तरेणमोक्षय
मेषु सकलभाजनकसंवादे जनकवाक्यैः सखी सोहमवामार्थ
समलोष्टाश्मकांचनः मुक्तसंगः स्थितो राज्ये सदृशो न विदरणि
भिः मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा दृष्टा पूर्वैर्महात्मभिः ज्ञानं लोकोत्त
रं यत्तत्सर्वमागत्यकर्मणाम् ज्ञाननिष्ठां वदंत्येवं मोक्षशास्त्रवि।

गी.
टी.
र.

दोषज्ञाः कर्मनिष्ठां तथैवात्मेमनयः सूक्ष्मदर्शिनः महायोगमयम
येन ज्ञानकर्मैवकेवलम् तृतीयेयं समाख्याता निष्ठानेन महात्म
ना तृतीया समुच्चयरूपेति व्याख्यातं गुरुभिः १॥

रामकंठी टीका

26

संख्यायया प्रतिपादेन लक्षणशरीरिशरीराद्युपादेयहेयपदार्थ
संख्याने न हि देहमुख्येन या सांख्या उच्यन्ते योगाय योक्ता सांख्या।
निश्चितार्थसात्तात्कारणक्रियाविशेषः सविषयतेयेवान्तेपिमुख्य
तथायोगिनः कपिलादयो हैरण्यगर्भादयश्च गौणा ह्यासांख्याः
योगिनश्चोच्यन्ते यथोक्तलक्षणस्यात्मादेरर्थस्य तेषाम्। निश्चयात्सम
तात्काराच्च तदेवंविधानां मुख्यानां सांख्यानां योगिनां च पुरस्ताद
ध्यायामवेहितीयध्यायेमयैकैव निष्ठाक्ता निश्चयसिद्धान्तः प्रतिपा
दितः कीदृशी निष्ठा हि द्विविधा हेयकाज्ञहानरूपकनिष्ठप्रणम्य
योमेविधेविधानेप्रकारो यस्यासा तयोनाकेन प्रकारेणाहि विधेमा
ह ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् इति यथा प्रतिपा
दितादयविनाश्वस्वरूपस्यात्मतत्वस्य सम्यगभिज्ञानलक्षणप्रतिपत्तिरि
ह ज्ञानमुच्यते न हि वियोयोगः समाधिः कर्मणपि सतियथोक्त
स्वरूपाप्रश्रुतिलक्षणप्रणिधानेनेन ज्ञानयोगेन मुख्यानां यथोक्ता
^ सांख्यानां नां निष्ठामयोक्ता नेदिनेष्टिकाः सांख्यायेषां कर्मणा प्रहृतानाम।
यियेथाकात्मज्ञानविषयः समाधिरविस्वतः कर्मयथावर्णाय था
श्रमेशास्त्रचोदिताश्रासक्रियातत्रयोगः समाधिर्यथोक्तज्ञानाय
निमात्तेनतदनुष्ठाननिष्ठिनातेन कर्मयोगमुख्यानां योगिनां निष्ठा
का पर्वंज्ञानयोगस्य कर्मविनाभावात्कर्मयोगस्यज्ञानाविनाभावा
देकैव प्रकारद्वयनिर्वर्त्या निष्ठामयापूर्वमुक्ता तत्प्रतिपादकश्चग्रन्थ
स्तेशेकः कर्मविस्तरो भगवता तथाचद्वयेणापवर्गे कर्मस्यादिना
ज्ञानमपकर्षप्रतिपादनपुरःकम्पतन्समाधिप्रतिपादनायोक्तं त
स्त्रायोगाययजस्वकर्मनिष्ठाभव यतः कर्मसयोगस्तन्कोशलं
सावडिसताज्ञानिनमिपेनेनज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठेतितज्ञोक्ता

तथा कर्मण्येवाधिकारस्तेन त्वया योगस्थेन समाहितेन कर्म।
णोवएकनैष्कर्म्यावस्थायां तत्समाधिप्रतिपादनायोक्तम् क जन्मै
र्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः कर्मबन्धविनिर्मुक्ताः
पदं गच्छन्त्यनामयम् तथा रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रि
यैश्चरन् आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छतीत्याद्यनेनापि
कर्मयोगेन योगिनां निष्ठा न चोक्ता किंबहुना हरेणाध्यायेकर्मम
नः प्रथमाध्यायपरिसमाप्ति यावदेकपुरुषानुष्ठेयद्विविधनिष्ठा
प्रतिपादनपरत्वेन सर्वो ग्रन्थस्तव व्याख्यातः तत्कामेव्यामिश्रेव
वचनेन यथैवं ते बुद्धिमोह उक्तः ([illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] तथैवबुद्धिमोहकारणमन [illegible]
[illegible]) १

लासिकी [illegible]टी:

अथाम्येवमयोक्तम् मयेत्थंव्यवस्थितपक्षविसर्जनेमति उपाल
म्भमिवा विक्षुर्वंस्तं प्रपयमुहसाय श्रीभगवानुवाच लोकेऽ
स्मिंल्लोकेऽधिकारिजनेनिष्ठात्मपरतापकेवाधिकारिभेदेन द्वि
विधा द्विप्रकारा पुरा पूर्वाध्याये मया सर्वज्ञेन प्रोक्ता तेस्पष्टमेवोक्ता
प्रकारद्वयमेवाह ज्ञानयोगेनेति सांख्यादेहात्मविवेकस्तस्मिन्नधि
कारिणः सांख्याः तेषामत्यात्मबोधानां देहात्मविवेकाधिकारि
णां ज्ञानयोगेन ज्ञानमात्मानात्मसम्यगभिज्ञाललक्षणं न च योगः क
र्मण्यपि सतिसमाधानेनेन निष्ठोक्ता योगः परमात्मनि निर्वि
वेसमाधाने सविद्यते येषां ते लब्धबोधानां आत्मनि समाहितानां
योगिनां कर्मयोगेन कर्मणि क्रियमाणे योगः समाधानेस्तात्मया गा
राम र्पणानाग: तेन निष्ठोक्ता सांख्यानां ज्ञानप्रधान योगिनां च बोध
हृदयकर्मसर्वोक्तमुक्तोक्तम् १ ॥

अधिकारभेदेन विषयव्यवस्थायाउत्तरमाह लोकइति हे नघ अस्मि
न्लोके मया पूर्वं द्विविधा निष्ठा प्रोक्ता कतेषां नानात्पंचेउक्तं ज्ञान
योगेन सांख्यानां ज्ञानमेव योगः ज्ञानयोगः तेन परब्रह्मणि स्थितानां
संन्यासिनामुक्ता कर्मयोगेन कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन कर्मयोगि
नां कर्मनिष्ठा नामुक्ता ३

यत्नावीरसमिद्धोयिनी॥

अथान्यथैवमयोक्तमन्यथैवत्वया प्रतिपन्नमित्यर्जुनं प्रत्युपाल
भमिवाविष्कुर्वंस्तत्संप्रश्नस्योत्तरमाय भगवानुवाच लोकइति
हे अनघ बुद्धिमालिन्यरहितशुद्धमते इतियावत् अत्यनेन सं
बोधनेन तव तत्काले निश्चितार्थग्रहणायोग्यमतेः कथं मोह
इति द्योत्यते अस्मिंल्लोके या द्विविधा निष्ठा मया पुरा सर्गाद
ध्यायात्सर्वस्मिन्नध्याये प्रोक्ता प्रकर्षेणैकत्वरूपेणोक्ता पधाते
भिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृण्वित्यादिना ग्रंथेन न च मति
द्वैविध्ये कथमेकत्वमित्यत आह ज्ञानेति ज्ञानं निश्चयः स चात्र
स्वधर्मभूतात्कर्मणः सकाशाद प्रच्युतिलक्षणः तेन यो योगः
संगतिर्योगः सन्नद्धो पायध्यानसंगतिर्युक्तिरित्यनुप्रासमना
तु तेन ज्ञानयोगेन स्ववर्णाश्रमाचारोचिते कर्मणि दृढनिश्च
येन सांख्यानां प्रथमां स्कंदनं संख्यमित्यनुप्रासनात्स्वयं
बुद्धं तत्प्रवृत्तानां कृतारंभाणां त्रिविधाणां निष्ठा प्रोक्ता योगि
नां सम्बन्धानां शुद्धे संप्रस्वस्थितानां कर्मयोगेन कर्मस्थ फलत्याग
प्रयोगलक्षणोयुयोयोगः कौशलं योगः कर्मसु कौशलमि
ति भगवदुक्तेः तेन निष्ठास्थ सकीति प्रथमभिप्रायः कर्मा
णि यद्यपि ज्ञानोपायोपात्मकत्वेन द्विविधानि तथापि सामान्यस्व
त्येकरूपाण्येव तन्निष्ठयोऽत्राप्यधिकारस्तत्रतत्रस्यानुष्ठेयत्वं
प्रतिपादितं अतएव सर्वमवमपमहत्स्वधर्मभूतं शुद्धमतेति श्रा

मीति निश्चित्य युद्धमारंभणीयं आरुरुक्षादिप्रयोगो वि
धेय इति सांख्यानां योगिनां चैकमेव वदसीव एकं सांख्यं च
योगं च यः पश्यति स पश्यतीति युद्धारंभकाले सांख्यत्वं आरं
भानंतरं प्रयोगदशायां योगित्वं इत्येव भवतः समरमारभ्य
वतः समरसंमुखस्य च तज्जातेः स्वधर्मभूते घोरयुद्धात्म
के एव कर्मण्यधिकारवतः शास्त्रानुप्रयोगएवाधुनानुष्ठेय
इति तात्पर्यं यद्वा मयास्मिंल्लोके पुरास्मादध्यायात् सर्वस्मि
न्नध्याये निष्ठा स्थितिर्द्विविधा द्विप्रकारा प्रोक्ता कथमित्याह
सांख्यानां संख्येयुद्धे सज्जानां त्वद्विधानां ज्ञानयोगविषयेन
निष्ठा योगिनां च योगस्थितवृत्तिनिरोधलक्षणे निष्ठां गतस्तद्वतां
कर्मयोगविषयेन निष्ठा किंतु त्वद्विधानां स्वधर्मभूते युद्धा
त्मके घोरे कर्मयोगे निष्ठा श्रेयस्करीति तथा च तू देशास्व
धर्मेत्यादिवाक्यं यद्यपि संकीर्णं तथापि भवंतं प्रति स्वध
र्मभूतयुद्धादिघोरकर्मानुष्ठानपरतयैवोक्तमिति तात्पर्यं ॥
३ ॥

मधुभाष्य

लोक इति द्विविधा अपि जनाः संति गृहस्थादिकर्मत्या
गेन ज्ञाननिष्ठाः सनकादिवत् तस्यापवज्ञाननिष्ठाः
स्व जनकादिवत् सद्धर्मस्यापवेत्यर्थः सांख्यानां ज्ञानि
नां सनकादीनां योगिनां तु पार्थिवानां जनकादीनां ज्ञाननि
ष्ठा अप्यधिकारिकत्वादीश्वरेच्छया लोकसंग्रहार्थं त्वाब
ये कर्मयोग्या भवंति ते पि योगिनः निष्ठा स्थितिः तं तु जन
कादिवत् सकर्मवत् ज्ञानयोगः न तु सनकादिवत् त्यागे
नेत्यर्थः मतिद्वी स्वरेच्छये वकर्मकृतः प्रियव्रतादयो पि

तानि नैव तथा सूक्तम् ईश्वरेच्छाविनिवेशितकर्माधि
कारइति अतश्च नियोन्यामीत्याह ३॥

28

हि विधेति लिंगविभक्तिविपरिणामेन हि विधेत्यपि द्रष्टव्यं ततश्च
द्विविधेस्मिन्लोके अधिकारित्वाभिमते द्विविधा निष्ठा मया पूर्वाध्या
ये प्रकर्षेण विवेकेनोक्ता। तथाहि प्रजहाति यदा कामानित्यारभ्या
ध्यायपरिसमाप्तेः सन्यासकर्तव्यतामुक्त्वा तन्निष्ठेव कृतार्थतोक्ता
एषा ब्राह्मी स्थितिः अर्जुनायतत्कर्मण्येवाधिकारस्ते मा ते संगोस्त्व
कर्मणीति कर्मनिष्ठामेवोक्त्वा एषानंतरोक्ता ब्राह्मी स्थितिरिति अ
तो ज्ञानद्वारैव कृतार्थतोक्ता अतः सन्यासपूर्वं श्रवणादौ प्रवृत्तानां ज्ञा
ननिष्ठैव तु असन्यासिनां तु कर्मनिष्ठैवेति गीताशास्त्रतात्पर्यं प्रतिभा
ति एवं च विभिन्नाधिकारिप्रदर्शनेन भगवता समुच्चयपक्षो निरा
कृतः न चायमनुपपन्नोपि कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयतीत्यत्र ज्ञा
नेन क्रियाकारकदर्शनस्य विरोधोक्तेरिति दिक् कथं हि विधे लोके
द्विविधा निष्ठा ब्रह्मतादात्म्यलक्षणोक्तेत्याशंक्य विवृणोति ज्ञानयो
गेनेति ज्ञानमेव योगस्तेन निदिध्यासनात्मनो सांख्यानां संख्या बुद्धि
स्तत्संबंधिनो ब्रह्मचर्यादेव कृतसंन्यासिनां वेदांतविज्ञानसुनिश्चि
तार्थानामित्यर्थः। तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्पर इत्यादिने
तिभावः कर्मेत्यादि तदेव योगस्तेन योगिनां कर्माधिकृतानामित्य
र्थः धर्म्याद्धि युद्धादित्यादिनेतिभावः ननु तर्हि समुच्चयानुपपत्ताव
पि प्रत्येकमोक्षसाधनता भविष्यतीत्याशंकायामयमेव श्लोकस्त्वाहत्य
योज्यः यामया निष्ठा प्रागुक्ता सांख्यानां ज्ञानयोग एव सति भवति इति
न किंतु प्राग्भवोपार्जितसुकृतकर्मापेक्षत एवेति भावः तथा क
र्मयोग एवं सति योगिनां निष्ठेत्यपि न कर्मणो ज्ञाननिवर्तकत्वाभावे
नाज्ञाननिवृत्ताविपि मोक्षसाधनतानुपपन्नेति विविदिषावाक्येन च
ज्ञानवियोगात्तस्मात्कर्मयोगो वर्ण्यं प्रधानीभूतं ज्ञानं निवर्तयत्येव
ति हेतुं साधयतीति भावः ३ द्वितीयव्याख्यानमेव व्यतिरेकमुखेन द्रढ
यन्नाह नकर्मणामिति ॥

29

अर्ज्जुन की प्रश्नके अनुरूप उत्तर करते हुये श्रीभगवान कहते हैं कि
इसलोकमे शास्त्रके अर्थ अनुसार चलनेवाले ब्राह्मण क्षत्री वैश्य इ
नतिनि वर्णोंके अर्थ दो प्रकार की निष्ठा पूर्वही अर्थात् सृष्टिके प्र
थमही उनका श्रेयसाधन कहे मुक्तिकादेन हार वेदार्थ संप्रदाय प्रग
ट करने मैने इसरूप ब्रह्म परता कही है यथा तानि सर्वाणि संयम्य यु
क्त आसीत मत्परः इस श्लोकसे और जो ज्ञान मार्गमे नहीं प्राप्त हैं उनलो
गों को चित्त शुद्धिके द्वारा ज्ञानमार्ग पर आरूढ होनेके अर्थ उसकी
उपाय रूप कर्म्मयोगके अधिकारियों को कर्म्मयोगसे निष्ठा अर्थात् ब्र
ह्मपरता कही गई है यथा धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य नविद्यते इ
त्यादि श्लोकोंसे कहा है अतएव चित्त शुद्धि अशुद्धि दो अवस्था भेदसे दो
प्रकार ब्रह्मपरता कथित भई है पर तोभी हमने प्रकाश करि करके
खुलसा से कहिदिया कि एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगेत्विमां शृण
इस श्लोकसे फिरि भी सन्देह करते हो ३

श्रीभगवानवाक्य दोहा॥

पारथ दो विधलोकमे कहि पूर्व धारणा मेंह ज्ञानयोग सें
सांख्यकों योगीहिं कर्मयोगसें यह ३॥

२

30

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते न च
संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ४

शाङ्करभाष्यं १

यदर्जुनेनोक्तं कर्मणोज्यायस्त्वं बुद्धेः तच्च स्थितमनिराकरणात्तस्याश्च
ज्ञाननिष्ठायाः संन्यासिनामेवानुष्ठेयत्वं भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनाच्च भगव
न एवमेवानुमतमिति गम्यते मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसीति
विषण्णमनसं अर्जुनं कर्मणामनारम्भे इत्येवं मन्वानमालक्ष्याह भगवान् न
कर्मणामनारम्भादिति अथवा ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधादेकेन पु
रुषेण युगपदनुष्ठानमशक्यत्वे सतीतरेतरानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वे प्रा
प्ते कर्मनिष्ठायाः ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वेन स्वातन्त्र्येण ज्ञा
ननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरन्यानपे
क्षेत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्नाह भगवान् न कर्मणेति न कर्मणामनारम्भादप्रा
रम्भात् कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनामिह जन्मनि जन्मान्तरे वानुष्ठितानामु
पात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वा
रेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः यथादर्शतल
प्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनीत्यादिस्मरणादनारम्भादननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं निष्क
र्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां निष्क्रियात्मस्वरूपेणैवावस्थानमिति
यावत् पुरुषो नाश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थः कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुत इति व
चनात्तद्विपर्ययात् तेषामारम्भान्नैष्कर्म्यमश्नुत इति गम्यते कस्मात् पुनः
कारणात् कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुत इत्युच्यते कर्मारम्भस्यैव नैष्कर्म्यो
पायत्वात् न ह्युपायमन्तरेणोपेयप्राप्तिरस्ति कर्मयोगोपायत्वं च नैष्कर्म्यलक्ष
णस्य ज्ञानयोगस्य श्रुताविह च प्रतिपादनात् श्रुतौ तावत् प्रकृतस्यात्मलोकस्य वेद्य
स्य वेदनोपायत्वेन तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिना क
र्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितमिहापि च संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमा
प्तुमयोगतः योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि

मनीषिणामित्यादि प्रतिपादयिष्यति ननु चाभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा नैष्कर्म्यमा
चरेदित्यादौ कर्त्तव्यकर्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति लोके च कर्म
मनारम्भान्नैष्कर्म्यमिति प्रसिद्धतरमतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मारम्भेणे
प्राप्तमतआह न च संन्यसनादेवेति नापि संन्यसनादेव केवलात्कर्मपरित्या
मात्रादेव ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिग
तिं प्राप्नोति ४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ३

किमिति भगवता बुद्धेर्ज्यायस्त्वं ज्यायसी चेदित्यत्रोक्तमुपेक्षितमिति तत्राह अ
दर्शनेनेति किं च ज्ञाननिष्ठायां संन्यासिनामेवाधिकारो भगवतोऽभिप्रेतो
न्यथा तदीयविभागवचनविरोधादिति विभागवचनसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह
स्याश्नोति । तर्हि विभागवचनानुरोधादर्जुनस्यापि संन्यासपूर्विकायां ज्ञानानि
ष्ठायामेवाधिकारो भविष्यति नेत्याह मा चेति । बुद्धेर्ज्यायस्त्वमुपेत्यापीति
चकारार्थः अर्जुनमालक्ष्य भगवानाहेति सम्बन्धः अन्तरेणापि कर्माणि आ
वर्णादिभिर्ज्ञानावाप्तिर्न भविष्यतीति परबुद्धिमनुरुध्य विशिनष्टि कर्मेति
विभागवचनवशात्समुच्चयश्चेदुभयोरपि ज्ञानकर्मणोः स्वातन्त्र्येण पुरुषा
र्थहेतुत्वमन्यथा कर्मवत् ज्ञानमपि न स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थं साधयेदित्याशङ्का
न्वयानन्तरमाह अथवेति तर्हि ज्ञाननिष्ठापि कर्मनिष्ठावत् निष्ठात्वाविशेषा
न्न स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरिति समुच्चयसिद्धिरित्याशङ्क्याह ज्ञाननिष्ठात्वि
ति नहि रज्जुतत्त्वज्ञानमुत्पन्नं फलसिद्धौ सहकारिसापेक्षमालक्ष्यते नचे
मपि चोत्पन्नं मोक्षसाधनान्तरापेक्षं तेन तदाह अन्येति यस्य चैनत्कर्मेति श्रुत
विव कर्मशब्दस्य क्रियमाणवस्तुविषयत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे क्रियाणामिति
तानां कर्मणां बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वे ब्रह्मचारिणां कृतो ज्ञानोत्पत्ति
र्जन्मान्तरकृतानां कर्मणां वा तथात्वे गृहस्थादीनामैहिकानि कर्माणि न
रहेतवः स्युरित्याशङ्क्यानियमं दर्शयति इहेति अस्मिन्नेव जन्मन्यनु
पानदुरितमतिवन्धादित्याशङ्क्याह उपात्तेति नेमानि सत्त्वशुद्धिकारणानि
तर्हि तावन्नैव कृतानां

ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वं तत्राह तत्कारणत्वेनेति कर्म्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञान
हेतुत्वेमानमाह ज्ञानमिति । अनारम्भशब्दस्योपक्रमविपरीतविषयत्वं व्या
वर्त्तयति अननुष्ठानादिति निष्कर्म्मणः संन्यासिनः कर्म्म ज्ञानं नैष्कर्म्यमि
ति कर्म्माभावावस्थाव्यवच्छिनत्ति ज्ञानयोगेनेति तस्याः साधनपरतयाति
त्वं व्यावर्त्तयति निष्क्रियेति । कर्म्मानुष्ठानोपायत्वाज्ज्ञाननिष्ठास्वतन्त्रा
पुमर्थहेतुरिति प्रकृतार्थसमर्थव्यतिरेकवचनस्यान्वये पर्य्यवसानं मत्वा
व्याचष्टे कर्म्मणामिति नहि पर्य्यायमेव व्याचष्टे तेषामिति उक्तेऽर्थे हेतुं पृच्छ
ति कर्म्मादिति जिज्ञासितं हेतुमाह उच्यत इति उपायत्वेऽपि तदभावे कुतो
नं नैष्कर्म्यसिद्धिरित्याशंक्याह नहीति ज्ञानयोगं प्रति कर्म्मयोगस्य उपाय
त्वं श्रुतिस्मृतीप्रमाणयति कर्म्मयोगेति श्रौतमुपायोपेयत्वप्रतिपादनं प्र
कटयति श्रुताविति यत्तु गीताशास्त्रे कर्म्मयोगस्य ज्ञानयोगं प्रत्युपायत्वोप
पादनं तदिदानीमुदाहरति इहापिचेति नकर्म्मणामित्यादिना पूर्वार्द्धं व्या
ख्यायोत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाशङ्कयति नन्विति आदिशब्देन शान्तो दान्त उपरत
स्तितिक्षुः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इत्यादिर्गृह्यते तत्रैव लोकप्र
सिद्धिमनुकूलयति लोके चेति प्रसिद्धतरं यतो यतो निवर्त्तते ततस्ततो वि
मुच्यते निवर्त्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपीत्यादिदर्शनादिति शेषः
लौकिकवैदिकप्रसिद्धिभ्यां सिद्धमर्थमाह अतश्चेति तत्रोत्तरत्वेनोत्तरार्द्ध
मवतार्य व्याकरोति अत आहेत्यादिना एवकारार्थमाह केवलादिति त
देव स्फुटयति कर्म्मेति उक्तमेव नञमनुकृष्य क्रियापदेन सङ्गतिं दर्शय
ति न प्राप्नोतीति

४

श्रीधरी· २

अतः सम्यक्चित्तशुद्ध्या ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि कर्त्तव्या
नि अन्यथा चित्तशुद्ध्यभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह न कर्मणामिति कर्मणा
मनारंभादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं ज्ञानं नाश्नुते न प्राप्नोति ननु च एतमेव प्रव्रा
जिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति संन्यासस्य मोक्षाङ्गत्वश्रुतेः संन्यासादेव
मोक्षो भविष्यतीति किं कर्मभिरित्याशंक्योक्तं न चेति न च चित्तशुद्धिं विना कृता

संन्यसनादेवज्ञानमप्राप्य सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति ४ ॥

पिशाचभाष्य ४

घोरं कर्म न कर्तव्यमिति मन्यमानं जनं प्रति कर्माधिकारिणा कर्म कर्तव्य
मिति प्रतिपादयितुमाह न कर्मणामिति कर्मणामनारंभादकरणादेव शास्त्री
याणां नैष्कर्म्यं मकर्त्रात्मज्ञानलक्षणां सिद्धिं पुरुषो नाश्नुते य
द्यज्ञानाधिकारी ज्ञानेन न हिंसककर्म संन्यास एव पुरुषार्थः स्यान्मनुति
ष्ठामेति चेत्तदपि नानियत: न च संन्यसनादेव कर्मत्यागमात्रादेव सिद्धिं नै
ष्कर्म्यलक्षणां सिद्धिं समधिगच्छति ४ ॥

रामानुजभाष्य ५

सर्वस्य लौकिकस्य पुरुषस्य मोक्षेच्छायां संजातायां सहसैव ज्ञानयोगो दुः
कर इत्याह न शास्त्रीयाणां कर्मणामनारंभादेव पुरुषो नैष्कर्म्यं ज्ञानमाप्नोति
सर्वेन्द्रियव्यापाराख्यकर्मोपरति पूर्विकां ज्ञाननिष्ठां नाप्नोतीत्यर्थः न चार
ब्धस्य शास्त्रीयस्य त्यागादुत्पन्नोऽनभिसंहितफलस्य परमपुरुषाराधनवि
षयस्य कर्मणः सिद्धिमात्मनिष्ठां तत्तेन विना तां नाप्नोति अनभिसंहितफ
लैः कर्मभिरनाराधितगोविन्दैरविनष्टानादिकालप्रवृत्तानं तपापसंचयैर
व्याकुलेन्द्रियता पूर्विकात्मनिष्ठा दुःसंपादा ४

अभिनवगुप्ती ६

ज्ञानं कर्मणा रहितं न भवति कर्म च कौशलोपेतं ज्ञानरहितं न भ
वति इत्येकमेव वस्तु ज्ञानकर्मणी ॥ ॥

परमार्थप्रपा ७

अतः सम्यक् चित्तशुद्ध्या ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि कर्तव्या-
नि अन्यथा चित्तशुद्ध्यभावे ज्ञानानुत्पत्तिरित्यभिप्रायं प्रकटयन्नाह ॥ न
कर्मणामिति कर्मणामनारंभादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं ज्ञानं नाश्नुते न प्राप्नो-
ति न च एवं प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्तीत्यादिश्रुते संन्यासस्यापि मो-
क्षसाधनत्वात्तेनैवार्थसिद्धेः किं कर्मणेत्याशंक्याह न चेति चित्तशुद्धिं विना
कृतात्संन्यसनात्सिद्धिं न समधिगच्छति तस्याः ज्ञानसापेक्षत्वात् श्रुतिरपि य-
जुः संहितायां कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथे-
तोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे भाष्यं इह मोक्षमार्गे कर्माणि कुर्वन्नेव शतं समाः श-
तं वर्षाणि जिजीविषेत् जीवितुमिच्छेत् कर्माकरणे तु मृत्युरेव श्रेयानित्यर्थः
एवकारो प्रयोगव्यवच्छेदार्थः तेन कर्मकर्तव्यमेवेत्युक्तं एवममुना प्रकारे-
ण नरे मनुष्ये देहाभिमानिनि कर्म कृतवति तन्मोहप्रापकं कर्म त्वयि न लिप्य- सति
ते फलभोगाय न भवति इतः परं अन्यथा मोक्षमार्गो नास्ति ४ ॥

वनमाली ८

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति
श्रुत्या कर्मणामात्मज्ञाने विनियुक्तानामनारंभादननुष्ठानाच्चित्तशुद्ध्यभावे ६
तज्ज्ञानायोग्यो बहिर्मुखो नैः कर्म्यं ज्ञाननिष्ठां नाश्नुते न प्राप्नोति ननु तमेव ज्ञा-
का ७ नथ आत्मानमन्या वाचो विमुंचथेति श्रुत्यान्यव्यापारान्तरनिवारणात् कर्मत्यागादे-
व सिद्धिः स्यादत आह न च संन्यसनादेव चित्तशुद्धिं विना कृतात् सिद्धिं फल-
पर्यवसायिनीं ज्ञाननिष्ठां समधिगच्छति प्राप्नोति ४ ॥

उत्तमवैजयन्ती ९

ननु नास्त्यकृतः कृतेनेति श्रुत्या कर्मत्यागं विना नैष्कर्म्यं नैष्कर्म्याभावे नै-
व मोक्षस्तदभावे सर्वसाधनकदम्बस्य वैयर्थ्यं स्यादतः कर्मत्यागमेव मे
बुद्धिर्निश्चिनोतीति न तु कर्मकरणं पुनरपि श्रीमतां भवतां कर्मकरणे एवा-

त्सकामकर्मकर्ती^

३३

ग्रहंचेद्धाममममहान्संशयउत्पद्यतेत्वयन्ममकर्त्तव्यमस्तितन्निश्चयेनवदेति
चेत्तत्राह नकर्मणामनारम्भादित्यादिभिरेवंप्रवर्तितंचक्रमित्यन्तैस्त्रयोद
शभिः नकर्मणामिति कर्मणांतमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषन्ति
यज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेतिशास्त्रविहि तानांकर्मणामनारम्भादकर
णात्पुरुषोनैष्कर्म्यंज्ञानंनाश्नुतेनैवप्राप्नोतिसकलकरणक्रियोपरतिपूर्वि
कांज्ञाननिष्ठांनप्राप्नोतीत्यर्थः नचसन्न्यसनात्सम्यक्न्यसनंत्यागस्तस्मा
देवशास्त्रीयाणांकर्मणामारम्भंकृत्वापुनस्त्यागादेवपुरुषः सिद्धिमात्म
निष्ठांनसमधिगच्छतिनसम्यक्प्राप्नोतिश्रीपुरुषाराधनलक्षणंफलानुसं
धानरहितत्वरूपंकर्मकरणंविनाऽनादिकालप्रवृत्तकाम्यनिषिद्धकर्मकर
णान्मलिनान्तःकरणशुद्धिर्नास्तिनचशुद्धिंविनानैष्कर्म्यपूर्विकात्मनिष्ठा
नास्तितांविनासुतरांमोक्षोनास्त्यतोममकर्मकरणएवाग्रहोयथार्थय
वनवत्कर्माकरणेयःआग्रहःसदुराग्रहएवशास्त्रीयस्यस्वधर्मभूतस्यम
हयुद्धारम्भस्यकर्मणस्त्यागेसतित्वयिमहान्दोषोभविष्यति तस्माच्छुद्धत्व
पंकर्मकुरुष्वेतिहेत्यभिप्रायः

४ ॥

मधुसूदनी

तत्रकारणाभावेकार्यानुपपत्तेःन ॥ १० कर्मणांतमेतंवेदानुवचनेनब्रा
ह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेनदानेनतपसाऽनाशकेनेतिश्रुत्यात्मज्ञानेवि
नियुक्तानामनारंभादननुष्ठानाच्चित्तशुद्ध्यभावेनज्ञानायोग्योबहिर्मुखः
पुरुषोनैष्कर्म्यंसर्वकर्मशून्यत्वंज्ञानयोगेननिष्ठामितियावत् नाश्नुतेन
प्राप्नोतिनन्वेनमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छन्तः प्रव्रजंतीतिश्रुतेः सर्वकर्म
सन्न्यासादेवज्ञाननिष्ठोपपत्तेःकृतंकर्मभिरित्यतआह नचसंन्यसनादे
वचित्तशुद्धिंविनाकृतात् सिद्धिंज्ञाननिष्ठालक्षणांसम्यक्फलपर्यवसा
यित्वेननाधिगच्छतिनैवप्राप्नोतीत्यर्थः कर्मजन्यांचित्तशुद्धिमन्तरेण
सन्न्यासएवनसंभवति यथाकथंचिद्दैवात्स्वकामात्रेणकृतोऽपिनफलप
र्यवसायीतिभावः

४ ॥ ॥

शुद्धंनैष्कर्म्यकर्त्तव्यमस्त्यशुद्धधियस्त्विति नकर्मणामनारंभादित्या
रभ्यप्रवदन्ते १ मोक्षंसजीवन्नीत्यत्रैस्त्रयोदशभिरेवच विदुषःशुद्ध
बुद्धेस्तुकर्त्तव्यंनास्तिकिंचन २ यस्त्वात्मरतिरित्यादिद्वाभ्यामिममर्थंप्र
वदन्ते तस्मादसक्तइत्यादौबंधहेतोरप्रकर्मणः ३ धीशुद्ध्यामोक्ष
हेतुत्वंज्ञानोत्पत्तिमुखेनच अथकेनेतिचोत्थाप्यप्रश्नंकामस्यशत्रु
ता ४ वदन्तेमोक्षमार्गेऽस्मिंस्त्यागाज्ज्ञानयोगतः मोक्तोस्तीत्येवभग
वानध्यायांतेचवक्ष्यति ५ तत्रादौकारणाभावेकार्याभावःप्रदर्श्यते
नमेनमितिवाक्येनविहितानांहिकर्मणां ६ चित्तशुद्ध्यात्मबोधार्थम
नुष्ठानतःपुमान्सत्वशुद्धेरभावात्स्याज्ज्ञानायोग्योबहिर्मुखः ७
ज्ञानयोगेननिष्ठांनावाप्नोत्यात्मन्यवस्थितिं नन्वेतमेवप्रव्राजिनोलो
कमितिवेदतः ८ समस्तकर्मसंन्यासाज्ज्ञाननिष्ठोपपत्तितः कृतंक
र्मभिरित्यत्राहनारायणोहरिः ९ यतःसंन्यसनादेवचित्तशुद्धिंवि
नाकृतात् ज्ञाननिष्ठात्मिकांसिद्धिंनैवाप्नोतिफलावधिं १० नधीशुद्धि
मृतेन्यासःसंभवेद्यचेत्कृतः फलेपर्यवसायीनोभवेदित्याशयेंहरे

११ ४

नीलकंठी १२

अनयोःप्रकारयोरंगांगिभावमाह नकर्मणामितिकर्मणांयज्ञादी
नांअनारंभात्अननुष्ठानात् नैष्कर्म्यंज्ञाननिष्ठांनाश्नुतेनप्राप्नोति वि
विदिषंतियज्ञेनेतिश्रुत्यायज्ञादीनांविद्यांगत्वेनविधानात् ननुसन्न्य
नीयप्राधान्यात्कर्मणांविविदिषांगत्वमवगम्यते तेनविविदिषायांय
ज्ञादिनासिद्धायांएतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छंतःप्रव्रजंतीतिश्रुतेःप्रव्र
ज्यारूपमेवनैष्कर्म्यमिहज्ञाननिष्ठासाधनंग्राह्यंनज्ञानंनैष्कर्म्यसिद्धिपर

मामित्यादाविवाज्ञातुर्ग्राहकस्य परमत्वविशेषणस्याभावात् न च कर्मयोग
जनितचित्तशुद्ध्यभावे केवलात्संन्यासात्सिद्धिं समधिगच्छतीति योजना
यं विप्रकृष्टयोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवस्याभीष्टस्य सिद्धेः किमिति
नैष्कर्म्यशब्देन निष्ठामवस्थान्तरमिति चेत्सत्यं गुणैः कर्म कार्यत इति वाक्यशे
षान्नैर्गुण्यहेतुकं स्वरूपज्ञानमेवेह नैष्कर्म्यपदार्थो न तु प्रव्रज्या विविदिषं
ति यज्ञेनेत्यत्रापि जिगमिषत्यश्वेन जिघांसत्यसिनेत्यादाविव विवक्षणीयां तस्या
त्वर्थेनैवान्वयात् अश्वादीनां गमनादाविव यज्ञादीनां वेदन एवान्वयोक्ते
यः एतमेवेति श्रुतिस्तु विविदिषासंन्यासाभिप्रायेण प्रवृत्ता एतं वै तमात्मा
नं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्था
याथ भिक्षाचर्यं चरंतीति ज्ञानपरिपाकार्थस्य जीवन्मुक्तिसुखार्थस्य वा या
ज्ञवल्क्यादिभिरनुष्ठितस्य विद्वत्संन्यासस्यापि शास्त्रे दर्शनात् असंन्यासि
नो ज्ञानमेव नोत्पद्यत इति मा चायमाग्रहो विक्षेपककर्मत्यागरूपसंन्यासविष
यो न तु काषायपरिधानमात्रविषयः गर्गोक्तापवासिष्ठादीनामन्यथा वियाना
मपि ज्ञानोत्पत्त्यवगमादित्यास्तां तावत् कर्मभिरशोधितचित्तस्य मंदबुद्धेः रा
गद्वेषादिमलस्य आत्मानात्मविवेकद्वारा चित्तशोधद्वारा वा नैष्कर्म्यप्राप्तिर्ना
स्तीति पूर्वार्द्धार्थः ननु अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेदिति केवला
त्कर्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यसिद्धिः स्मर्यते तत्कथमुच्यते न कर्मणामनारं
भान्नैष्कर्म्यमस्तीति तत्राह न चेति कर्मजचित्तशुद्ध्यभावे कृतादपि सं
न्यासान्न मोक्षसिद्धिः उदाहृतस्मृतिस्तु चित्तशुद्धिपूर्वकसंन्यासाभिप्रा
या नहि रागादिग्रस्तः सर्वभूतेभ्यः सर्वात्मनाभयं दातुमीष्टे नोपक्रम
कं न च संन्यसनादेवेति ॥ ४ ॥

तदेवं ज्ञानकर्मसमुच्चयादेव मुक्तिः न तु सर्वकर्मसंन्यासेति प्रतिपादयति

श्रीधरीटी·

कर्मणः पुण्यापुण्यरूपान्निष्क्रान्तः पुमान्निष्कर्मा तस्य भावो नैष्कर्म्यं
मुक्तिः पुरुषः कर्मणामनारम्भात्सेवामात्रान्मुक्तिं नाश्नुते किन्तु कर्म
णामारम्भादेव तथा संन्यसनादेव च तथाविधमग्रहणादेव न च सि
द्धिं समधिगच्छति किन्त्वेतत्तस्याश्रमे ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मुक्ति
रिति दर्शिनानावाक्यश्रुतिस्मृतितया नाम्नुपपत्तिः प्रथमाध्यायोपो
द्घाते ४॥

मन्यसेयदिकर्मलक्षणेकार्यावहितत्वं ज्ञा रामकंठीटीका नमिनुक्तं कर्मवत् नानाविषयज्ञानादानरूपव्यापारात्मकं तदेतयोः कर्मणोः परस्परविरुद्ध पदेकपुरुषात्र हेयत्वेका पद्यत इत्यत्रोच्यते सम्य धारितात् ज्ञानकर्मभेदा तथैव विधबुद्धिमोहका मतत्वात् पुनरुच्यमाना रयेतिमनसिकृत्वाह +

\+ अग्रहीतयथाप्रतिपादितसमुदितसमुच्चयार्थनिश्चयत्वात् सर्व
था कर्मणां ज्ञानविरोधित्वेमन्वानस्य तव यदेतन्नैष्कर्म्यमवियमान
कर्मत्वं सिद्धिहेतुत्वेन प्रतिभाति तत्सिद्धिकामः पुरुषः कर्मणां स
र्वक्रियाणामनारम्भादननुष्ठानान्नाश्नुते प्राप्नोति वक्ष्यमाणयायु
क्त्या शरीरित्वाद्यभिकारिणां शास्त्रीयाणां च कर्मणां दुष्परिहरत्वात्।
अतो न कर्मणामेषामकरणमात्रमभावत्वेनेह विवक्षितम् किन्तु ब
न्धलक्षणस्वकार्यसम्पादनसामर्थ्यभंगेनैषामभावापादनमिहाभि
प्रेतम् अविहितकर्माननुष्ठानमात्रं कर्मत्यागः संन्यासोऽभिमत
स्तदेवंविधात्संन्यासमात्रादेव केवलाद्यथाप्रतिपादितज्ञानशून्या
त्पुरुषः सिद्धिमपवर्गलक्षणां सम्यक् समधिगच्छति समासाद
यति यदीहज्ञानरहिताहितकर्मपरिहारमात्रान्मोक्षलक्षणफ
लावाप्तिः स्यात्तत्त्वप्रमादयोमोहात्मकत्वान्नैष्कर्म्यमावहन्तोवस्या
विशेषाः सिद्धिहेतवः स्युः [illegible]
[illegible] ४॥

लासिकी [illegible]मीटीका

ननु लब्धात्मबोधस्य देहात्मविवेकाधिकारिणः प्रत्यभिज्ञानलक्ष
णज्ञानभावनानन्तरत्वमेवमुक्ते [illegible] न कर्मणामनारम्भादित्याह नेति
कर्मणामनारम्भादननुष्ठानात्पुरुषो नैष्कर्म्यं सर्वकर्मशून्यत्वेनो
पनिष्ठामिति यावत् नाश्नुते न प्राप्नोति ज्ञानक्रियामयत्वात्तत्संवि
त्तस्य भवत्वेवं लब्धात्मबोधस्य तु योगिनः कर्मसंन्यासप्रवृ
त्तः श्रमव्ययप्रशमनादित्याशंक्याह न च संन्यसनादिति संन्यसना

देवसर्वकर्मसंन्यासादेवपुरुषोलब्धात्मबोधोपिसिद्धिं मद्वैनलक्षणां
ज्ञानकाष्ठांनाधिगच्छतिनाप्नोति यतोज्ञानंकर्मणारहितंनभवति ।
कर्मचकौशलोपेतंज्ञानरहितंनभवति एवमेकमेववस्तुज्ञानकर्मणी
तथाचोक्तं नक्रियारहितंज्ञानंनज्ञानरहिताक्रिया ज्ञानक्रियावि
निष्पन्नश्चार्थःपंचपाशरेति ४ ॥

पंचोलीटीका

ज्ञानकर्मनिष्ठयोःपरस्परविरोधात् एकेनपुरुषेणयुगपदनुष्ठातुम
शक्यत्वात्तयोरनिरपेक्षत्वयोरेवपुरुषार्थहेतुत्वेप्राप्तेकर्मनिष्ठायाज्ञानन्नि
ष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेनपुरुषार्थहेतुत्वंनस्वातंत्र्येणज्ञाननिष्ठातुकर्मनिष्ठोपाय
साध्यात्मलाभास्वातंत्र्येणपुरुषार्थहेतुरितिमनसिदर्शयिष्यन्नाह नकर्मणामि
पुरुषःकर्मणांयज्ञादीनामनारंभादकरणात् नैष्कर्म्यंज्ञाननिष्ठांनाश्नुते
नप्राप्नोति चपुनःसंन्यसनादेवकेवलात् ज्ञानरहितात्संन्यासादेवसिद्धिं
समधिगच्छतिनप्राप्नोति ४

रणवीरसमिद्धायिनी ॥

ननुसर्वत्रशास्त्रेनैष्कर्म्यमेवश्रेयस्करमितिप्रसिद्धं. तत्कथंक
र्मैवश्रेयःसाधनंभवतोक्तमित्यर्जुनाभिप्रायमाशंक्यनैष्कर्म्य
स्यतावत्कथमप्यसंभवात्सिद्ध्यभावइत्यभिप्रायेणोत्तरयति न
कर्मणामिति कर्मणांस्वधर्माचारोचितानामनारंभान्नैष्कर्म्य
नप्राप्नोति प्रथमभिप्रायः सर्वेषांकर्मणामकरणंनैष्कर्म्यंनपु
नःस्वधर्मोचितकर्ममात्रत्यागइति किंच संन्यसनादेव मयासं
न्यस्तमित्येतावन्मात्रेणापिनसिद्धिंसमधिगच्छति प्राप्नोति अ
त्रचायमभिप्रायः नकेवलात्संन्यासात्सिद्धिः किंपुनःकर्मकृ
त्वा फलस्येश्वरार्पणेनसिद्धिरिति तथाचश्रुतिः नकर्मणान
प्रजयाधनेनत्यागेनैकेनामृतत्वमानशुरिति अत्रार्थः एकेन
केवलेनकर्मणाऽमृतत्वंश्रेयोनाप्तुः एवंनकेवलयाप्रज
या नकेवलेन धनेन नकेवलेनत्यागेन किंपुनःकर्मकृत्वा

प्रज्ञोत्साधनमर्जयित्वा तेन चार्थिकामस्मरणं यागादि च
विधाय फलं चेश्वरे समर्प्य मोक्षं प्राप्नुयादिति ॥५॥

मधुभाष्य

नकर्मणामिति कर्मणां शुद्धीनामनारंभेणानैष्कर्म्यं
निष्कर्मता काम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यत इति मोक्षेनाश्नु
ते ज्ञानमेव तत्साधनं न तु कर्माकरणमित्यर्थः कुतः श्रु
तिषत्वात् सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा शरीरेण युक्तो न तु जी
वः यदि कर्माकरणेन मुक्तिः स्यात्स्थावराणां च न वाकर
णे कर्माभावान्मुक्तिर्भवति प्रतिजन्मकृतानामनंतानां
कर्मणामभावात् न च सर्वाणि भुक्तानि एकस्मिञ्छरीरे ब
हूनि हि कर्माणि करोति तानि चैकैकानि बहुजन्मफला
निकानि चित् तत्र चैकैकानि कर्माणि भुंजन्नाप्नोत्येव भो
षणामानुष्य ततश्च बहुशरीरफलानि कर्माणीत्यसमा
प्तिः तथोक्तं जीवं श्वतदर्पणाहूर्ध्वं यकषोनियमेन ब्रह्मी
वाप्यनूनमदभाकं देहमारभमार्जेति च तद्भागोर्ध्वं जीवी
नि संसारस्यादिवर्जितः अतो विदित्वा परं देवं मोक्षायाकां
महात्मने इति ब्रह्मांडे यदि च मादिस्यात्संसारः पूर्वकर्माभा
वे तत्प्राप्तिः अबंधकत्वमकामनैव भवति तच्च वक्ष्यते
अनिष्टमिष्टमिति ननु निष्कामकर्मणः फलाभावान्मोक्षः
स्यात् निष्कामत्वान्न पूर्वं तु निहंतमिद चोच्यते निहंतं से
वमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनमिति वामने अतस्तस्मा
स्यादकरणेपि भवतीत्यत आह न चेति सन्यासः काम्यक
र्मपरित्यागः काम्यानां कर्मणामिति वक्ष्यमाणत्वात् अका
मकर्मणामतः करणाच्च ज्ञानान्मोक्षो भवति तथोक्तम्क

36

मेभिः उद्धवस्यवैराग्यंजायतेह्यद्धीति भागवते विरक्ता
नामेवचज्ञानमुक्तं नतस्यतत्रग्रहणाय साक्षाद्धीयसी
रपिवाचः समासत् स्वमेनिकृष्टाहमेपिसोऽयंनपस्य
देयात्तमितंस्वयंस्यादिति नतत्फलाभावात्कर्माभावात्
अतोनकर्मत्यागएवमोक्षसाधनम् यत्याश्रमस्वभायः
त्यर्थो भगवत्तोषणार्थस्य अप्रयतत्वमेवहिप्रायोऽहस्या
दीनामितरकर्मायोगात् अप्रयतानांचनज्ञानं तथाहिश्रु
तिः नाशांतोनासमाहितइति मदांश्चयत्याश्रमेभगवत्तोषः
तथाप्याह यत्याश्रमंवरीयंवदतांममहतोविघ्नीति ना
नयस्याच्छास्त्रकल्पे प्राधिकारिकाख्यतस्याएवप्रायत्ये
समर्थाः सएवचमदुक्तान्भगवत्तोषः तन्नोक्तम् देवादी
नामादिरज्ञांमहेद्योपिनोमनः विमोक्षलतिनह्योगो
सतीवद्दरितोषणामितिपाठे नतुकर्माणिसर्वात्मनाथ
कर्मफलानीत्याह ४॥

कर्मणां सत्वशुद्धिप्रयोजकानामनारंभादकरणात्पुरुषो नैष्कर्म्यं निष्क्रिया
त्मस्वरूपेणावस्थानं नाश्नुते न प्राप्नोति । ननु कथं न प्राप्नोति एतमेव प्र·
व्राजिनो लोकमभीप्संतः प्रव्रजंतीति श्रुत्या संन्यासस्य मोक्षसाधनत्वप्र·
तीतेरत आह नचेति विना कर्मजन्यां चित्तशुद्धिं संन्यासएव तावद्दुर्लभः
कृतेवा तस्मिन्दंभादिना वांछा ज्ञानासमुत्पत्तिरस्य ज्ञानानंदस्य वा मोक्षफ
लकत्वाद्दुरापास्तेति विज्ञानोऽयमेव श्रवणापेक्षितसत्वशुद्ध्यादयावश्यम·
नपेक्षणीयं । इहजन्मनि जन्मांतरे कृतं कर्मेति भावः यद्वा कर्मयोगेन यो
गिना निषेव्यमुक्तं तत्तदिति कर्तव्यताजालपतितस्य मनोमौनसात्मैका
ग्र्यलक्षणाच्चित्तवशीकाराभावेनात्मज्ञानसागरस्वच्छंदविहाराशक्तत्वमा·
निष्ठाया दुरापास्तत्वादित्याशंका किं कर्ममात्रत्यागं चित्तैकाग्र्यं वांछसि
किंवा विधिवदुपासत्तस्यैव वैधकर्मसंन्यासमिति विकल्पाद्योऽसंभवादेव
न संभवतीति प्रतिज्ञां करोति ॥ अनारंभस्यैवाशक्तत्वादिति भावः ४ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

37

इससे यह आयाकि सम्पूर्ण चित्तशुद्धि के द्वाराजवतक ज्ञान उत्पन्न न होय तवतक वर्ण कहे जाति औ आश्रम कहे ब्रह्मचर्य गार्हस्थ्य वा नप्रस्थ संन्यास इनमे विहित जो जो कर्मसो सव करना उचितहै न हींतो चित्तशुद्धि के विना ज्ञान कैसे होसके गा यही भगवान कहते हैं किकर्म किये विना पुरुष नैष्कर्म्य जो तत्त्वज्ञान सो पावता नहीं जो कहो कि संन्यासी फेरि सर्व कर्म्म परित्याग करि तत्त्वज्ञान कैसे पावते हैं और वेदकी श्रुति कहती है कि संन्यास धारन करनेहीं से मुक्ति मिलती है फेरि कर्म्म करने सेक्या प्रयोजन है इस शङ्का पर क हते हैं कि सोनहीं क्यों कि निःकाम कर्म्म करि चित्तशुद्धि किये। विना ज्ञान का अभाव है औ ज्ञान के विना मुक्तिप्राप्ति नहीं होती' यह निश्चय है कुछ संन्यास ही लेने से पुरुष सिद्धि नहीं पायजा ता है ॥ ४ ॥

दोहा॥

विनाकर्मआरंभसें मोक्षपुरुषनहिपाय केवलएकसन्या सते नहिसिद्धिकोजाय ४॥

38

नहि कश्चित् क्षणमपि जातुतिष्ठत्यकर्म्मकृत् का
र्यते ह्यवशः कर्म्म सर्व्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ५

शाङ्करभाष्य १

कस्मात् पुनः कारणात् कर्म्मसंन्यासमात्रादेव केवलात् ज्ञानरहितात्
सिद्धिं नैष्कर्म्य लक्षणां पुरुषो नाधिगच्छतीति हेत्वाकाङ्क्षायामाह नही
ति। नहि यस्मात् क्षणमपि किञ्चित् कालं जातु कदाचिदपि कश्चित्तिष्ठ
त्यकर्म्मकृत् सन् कस्मात् कार्य्यते हि यस्मात् अवश एव कर्म्म सर्व्व प्राणी।
प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः अज्ञ इति वाक्यशेषो य
तो वक्ष्यति गुणैर्यो न विचाल्यत इति सांख्यानां पृथक्करणादज्ञानामेव हि क
र्म्मयोगो न ज्ञानिनां ज्ञानिनां तु गुणैरचाल्यमानानां स्वतश्चलनाभावात् क
र्म्मयोगो नोपपद्यते तथा च व्याख्यातं वेदाविनाशिनमित्यत्र ५

आनन्दगिरिकृत टीका २

उक्तेऽर्थे बुभुत्सितं हेतुं वक्तुमनन्तरश्लोकमुत्थापयति कस्मादिति कस्मान्न कर्म्म
संन्यासादेव सिद्धिमधिगच्छतीति पूर्व्वेण सम्बन्धः कदाचित् क्षणमात्रमपि
न कश्चिदकर्म्मकृत्तिष्ठतीत्यत्र हेतुत्वेनोत्तरार्द्धं व्याचष्टे कस्मादिति प्रावशत्वा
त् ज्ञानवानपि गुणैरवशः सन्कर्म्म कार्य्यते ततश्च ज्ञानवतः संन्यासवचन
मनवकाशं स्यादित्याशंक्याह अज्ञ इतीति तमेव वाक्यशेषं वाक्यशेषावष्टम्भेन
स्पष्टयति आत्मज्ञानवतो गुणैरविचाल्यतया गुणातीतत्ववचनादज्ञस्यैव स
त्त्वादिगुणैरिच्छाभेदेन कार्य्यकरणसंघातं प्रवर्त्तयितुमशक्तस्याजितकार्य्य
करणसंघातस्य क्रियासु प्रवर्त्तमानत्वमित्यर्थः ज्ञानयोगेनेत्यादिना उक्तन्या
याच्च वाक्यशेषोपपत्तिरित्याह सांख्यानामिति ज्ञानिनो गुणप्रयुक्तचलनाभावे
ऽपि स्वाभाविकचलनबलात् कर्म्मयोगो भविष्यतीत्याशंक्याह ज्ञानिनां त्विति ।
प्रत्यगात्मनि स्वाभाविकचलनासम्भवे प्रागुक्तं न्यायं स्मारयति तथा चेति ॥ ५ ॥

39

श्रीधरी टीका॰ २

कर्मणांच संन्यासस्तेषु नासक्तिमात्रं न तु स्वरूपेण अशक्यत्वादित्याह नहि
कश्चिदिति ज्ञातकस्यांचिदप्यवस्थायां क्षणमात्रमपि कश्चिदपि ज्ञानी वा
नीवाकर्मकृत्तकर्माण्यकुर्वाणो न तिष्ठति तत्र हेतुः प्रकृतिजैः स्वभावप्र
वैरागद्वेषादिभिर्गुणैः सर्वोपिजनः कर्मकार्यते कर्मप्रवर्त्यते अवशः अ
तंत्रः सन्नित्यर्थः ५

पिशाचभाष्य ४

किंच योगानुष्ठानपूर्वकात्सत्वशुद्धिजनितात्मविज्ञानात्सिद्धिं सम्य
कृतिनत्रकश्चित्कृतोनैष्कर्म्यं नाश्नुत इति हेत्वाकांक्षायामाह नहीति
हियस्मात्क्षणमपि जगत्तु कदाचित्तिष्ठति अकर्मकृत् ऽक्रियः कस्मा
र्यते हियस्मात् अवशएव कर्मण्येवतत् सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः गुणैः सत्वर
स्तमोभिः अत्र इति वाक्यशेषः ५

प्रवर्त्यते

रामानुजभाष्य ५

यत देवोपपादयति नहीति नह्यस्मिन् लोके वर्त्तमानः पुरुषः कश्चित्कदापि
पिर्मीकुर्वाणस्तिष्ठति न किंचित्करोमीति व्यवसितोपि सर्वः प्रकृतिसमुद्भ
सत्वरजस्तमोभिः प्राक्तनकर्मानुगुणमवृद्धैर्गुणैः स्वोदितं कर्मप्रति पुरुष
अतउक्तलक्षणेन कर्मयोगेन प्राचीनं पापसंचयं नाशयित्वा गुणांश्च सत्वा
त्वशीकृत्वा निर्मलांतःकरणेन संपाद्योज्ञानयोगः ५

अभिनवगुप्ती ६

तथाचोक्तं नक्रियारहितं ज्ञानं नज्ञानरहिताक्रिया ज्ञानक्रियाविनिर्मुक्ता
चार्यः पशुपाशहेति तस्माज्ज्ञानां निर्वर्त्तिकर्मापरिहार्यं यतः परवशएव
यत्कांर्मनसांपरिसंदात्मकत्वादवश्यं किंचित्करोति ५

परमार्थप्रपा ७

अथसत्कर्माणि उद्दिश्य चिंतं जनमुपपत्यांबोधयति नहीति कश्चिदपिजात्त

दाचिदपिअकर्मकृन्नहितिष्ठतिकिंतुसर्वोपिजनःअवशःअस्वतंत्रःसन्प्र
कृतिजैःस्वभावजैर्गुणैःकरचरणचेष्टारूपंचरूपंकर्मते कर्मणिप्रयोज्य
ते नत्वानुद्विग्नःसन्करोत्येवपरंतुसत्कर्मणिनप्रवर्ततइत्यर्थः ५

वनमाली ८

कर्मणोदुस्त्यजत्वमाह नहीतिहियस्मात्क्षणमपिकालंजातुकदाचित्
कश्चिदजितेंद्रियःअकर्मकृत्सन्नतिष्ठतिकुतोहियतःसर्वोप्यशुद्धचित्तो
जीवसमूहःअवशोस्वतंत्रएवसन्प्रकृतिजैःसत्वरजस्तमोभिःस्वप्रभवैर्वा ति
रागद्वेषादिभिर्गुणैःकर्मलौकिकंवैदिकंवाकार्यते ५

ऊरुमवैजयन्ती

नकेवलंत्वामेवाहंकर्मणिप्रेरयाम्यपितुसर्वएवावशःसत्कर्मकरोतिक
र्मरहितःकोपिनास्तीत्याहनहिकश्चिदिति जातुकदाचिद्भूतादिस्थूलरू
पेकालेपिक्षणंलवनिमेषादिसूक्ष्मरूपेकालेपिकश्चिदपिब्रह्मादिपिपीलि
कान्तानांसर्वेषांमध्येएकःकोपिपुरुषःअकर्मकृत्कर्मकरोतीतिकर्मकृन्नक
र्मकृल्लौकिकवैदिककर्माकुर्वाणःसन्नतिष्ठतिहीतिनिश्चयेनकिंतुप्रकृ
तिजैःप्रकृतिर्मन्मायातस्याःसकाशाज्जातास्तथातेर्गुणैसत्वरजस्तमोभिः
यद्वाप्रकृतिर्जातिकुलादिजन्यःस्वभावस्तस्माज्जातारागद्वेषादयस्तैर्गुणैः
सर्वःब्रह्मादिपिपीलिकान्तोलौकिकवैदिकशरीरवान्पुरुषःअवशःअस
तन्त्रःसत्कर्मसोचितंकार्यतेप्रयुज्यतेतस्माद्वंयनपापादिभयंत्यक्त्वासन्वा।
दीनगुणास्ववशीकृत्वास्ववर्णोचितंयर्मभूतशुद्धरूपंकर्मत्वंकुरुषयहि
नाक्षणमपिकदाचिदपिजनोनतिष्ठेनत्वमुक्त्वनेनतस्यत्यागेच्छांकोप्यनु
ष्मतःकथंकरोतीत्यनेनकर्मयोगेनान्तःकरणशुद्धिपूर्विकात्ताननिष्ठाभ
वतिनान्यथेतिभावः ५ ॥

ततकर्मजन्यशुद्ध्यभावे बुद्धिर्मुरवः मधुसूदनी १॰

हि यस्मात्क्षणमपि कालं जातु कदाचित्कश्चिदप्यजितेंद्रियः अकर्मकृत्

न तिष्ठति अपि तु लौकिककर्मानुष्ठानवान् एव तिष्ठति तस्मादशुद्धचित्तस्य

संन्यासो न भवतीत्यर्थः कस्मात्पुनरविद्वान् कर्माण्यकुर्वाणो न तिष्ठति हि

यस्मात्सर्वः प्राणी चित्तशुद्धिरहितः अवशोऽस्वतंत्र एव सन् प्रकृतिजैः प्रकृ

तितो जातैरभिव्यक्तैः कार्याकारेण सत्त्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभवैर्वा रागद्वे

षादिभिर्गुणैः कर्म लौकिकं वैदिकं वा कार्यते अतः कर्माण्यकुर्वाणो न कश्चि

दपि तिष्ठतीत्यर्थः यतः स्वाभाविका गुणाश्चालकाः अतः परवशतया सदा क

र्माणि कुर्वतोऽशुद्धबुद्धेः सर्वकर्मसंन्यासो न संभवतीति न संन्यासनिबं

धना ज्ञाननिष्ठा संभवतीत्यर्थः ५ ॥

सदानंदी ११

यतः कश्चिदपि प्राणी क्षणं नापि कदाचन तिष्ठतीह विना कर्मनातः शुद्धि

मृते क्रियः १ यतोऽशुद्धमनाः सर्वो रजसत्त्वतमोगुणैः स्वभावप्रभवैर्वा

रागद्वेषादिभिर्गुणैः अस्वतंत्रोऽखिलं कर्म वैदिकं लौकिकं बलात् कार्य

ते वा विना शुद्धिं न संन्यासोऽपि संभवेत् २ ५

नीलकंठी १२

एतदेव प्रपंचयति न हीति अवशः कर्मजशुद्ध्यभावात् अजितचित्तः क

श्चिदपि जातु कदाचित् समाधिकालेऽपि क्षणमपि अकर्मकृत् कर्माणि दृ

ष्टिनोरण्यादीनि अकुर्वन् हि प्रसिद्धं न तिष्ठति हि यस्मात् सर्वोऽपि लोकः प्रकृ

तिजैः गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभवैः रागद्वेषादिभिर्वा कर्म कायि

कं वाचिकं मानसिकं वा कार्यते अवशं तत्र भवतीति ५

आनन्दटीका

अपि च कर्मणामनारम्भोप्यसम्भाव्य एवेत्याह कश्चिज्ज्ञानी वाज्ञ
को वा जात्वकर्मकृत् न तिष्ठति कर्मकरणं विना कदाचित्कोपि न ति
ष्ठति हि यस्मात्सर्वो देहधारी प्रकृतिजैः स्वाभाविकैरपरिहरणीयैः गु
णैः सत्त्वरजस्तमोभिः कायिकवाचिकमानसिकचेष्टाभिर्वा कर्म
कार्यते तत्र हेतुमाह अवशः प्रकृतेर्वशीभूतः प्रकृतितन्त्रत्वं वक्ष्यमाणं
अत्रैव प्रकृतिगुणस्तानमासूचितम् ५॥

नच विहितकर्मानारंभमात्रान्नैष्कर्म्यसि रामकंठी· हीति यदुक्तं तत्र हेतुमाह +

+ हि शब्दो हेतौ यस्मात्कश्चिद्देही जातु कदाचिदपि तदवस्थाविशिष्टे कस्मिं
श्चिदपि काले क्षणमपि समस्तमपि तदवयवमकर्मकृत्तिष्ठति।
कर्म कुर्वाणः स्थितिमनुभवति वर्तते इत्यर्थः तथा च बाल्ययौवन
वार्धकस्वरूपासु स्थूलास्ववस्थासु मनोवाक्कायैः सर्वः कश्चिद्देही क
र्मकुर्वन्नालक्षयति स्वयमकमेव तदन्तर्गतासु जागरस्वप्नसुषु
प्त्यात्मकास्ववस्थासु न कश्चिदकर्मकृत् यज्जागरावस्थायां शब्दादि
विषयग्रहणाय चेन्द्रियव्यापाररूपायां सर्वस्य तत्कर्मनिष्ठत्वं स्फुटमे
व स्वप्नावस्थायामपि विषयग्रहणाविलोपात्कस्यचिदकर्मत्वेन स्थि
तिः स्वप्नावस्थायां तु तत्कालव्यतिरिक्तविषयसंवेदनाभावेपि प्रति
बोधकाले सुखदुःखमोहरूपानुभूतविषयपरामर्शान्यथानुपपत्त्या
मानसकर्मविघ्नत एव यात्वपि योग्यैविषयापत्ता जागरादयोवस्थास्ता
स्वप्येषैव वार्ता यतो जागरस्वप्नयोः सुखदुःखादिविकल्पानुपरमात्
सुषुप्तावस्थायामपि तत्कालग्राह्यग्रहणग्रहीतृभेदसंवेदनाभावेस
त्यपि सुप्तोत्थाने तथाविधसमाध्यवस्थापरामर्शान्यथानुपपत्तिरिति
ति सुषुप्तियोग्यवस्थासु न कश्चिदकर्मकृत् वर्तितुमर्हतीति विहि
तकर्मानारम्भमात्रान्नैष्कर्म्यसिद्धिरिति पूर्वेण सम्बन्धः इत्यं सर्वक
र्माभावस्यानुपपत्तौ हेतुमाह हि शब्दो हेतौ यस्मात्सर्वः कश्चिद्देहभृ
दवशः परतन्त्र एव सन् प्रकृतिजैः प्रधानसंभवैर्गुणैः सत्त्वादिभिः क

41

मेशास्त्रविहितं शरीरिनाव्यभिचारि च यासनेनुष्ठाप्यते इह हि परमे
श्वरेच्छापरिकल्पितकारणभावं प्रकृत्याख्येन मम मायागुणमयानां
वपरिणतमसत्वादिगुणमयं तमच्छरीरमशेषशरीरिणामारभते गु
णाश्चामीमाविनाभावत्वमिन्नाद्तोगुणानुगतत्वे सति सर्वेके विह
शरीरिणां सात्विकादिकर्माधिकृतेऽकुर्वते इति प्रकृतिजैर्गुणैः सर्वः
कर्म कार्यते इत्यर्थः [illegible]

[illegible] ॥५॥

लासिकी [illegible]टीका

अत्र हेतुमाह नहीति हि यस्मात् कश्चिद्देहधृक् सः क्षणमपि सर्व
त्मेकालमपि जातु कस्यांचिदवस्थायां अकर्मकृत् कर्माः कुर्वाणो न ति
ष्ठति कायवाङ्मनसां परिस्पन्दात्मकत्वात् तथा हि बाल्ययौवनादि
षु तदन्तर्गतयोर्वा जागरस्वप्नयोः कायवाङ्मनोभिर्व्यक्तमेव कर्म क्रि
यते सुषुप्तेऽपि तत्कालेऽतिरिक्तविषयसंवेदनाभावेऽपि तमोऽभि
भवस्सत्वायत्तभवप्रयत्नवत्प्राणस्यथानुपपत्त्या मानसं कर्म विद्यते
वबोधयुक्तस्यापि कर्मकरणे पारवश्यमेवमाह कार्यत इति हि यस्मात्
प्रकृतिजैः प्रधानप्रभवैर्गुणैः सत्वादिभिः सर्वोऽपि जनोऽ
वशः परतन्त्रः स्वस्वकर्मशास्त्रविहितं शारीरिकाव्यभिचारि कार्यते
नुष्ठाप्यते ॥५॥

पंचोलीटीका

कस्मात्पुनः कारणात्कर्मसंन्यासमात्रादेव ज्ञानरहितानां नैष्कर्म्यलक्षणां
सिद्धिं नाधिगच्छतीति हेत्वाकांक्षायामाह नहीति हि यस्मात्कश्चिदतः
जातु कदाचित्क्षणमप्यकर्मकृन्न तिष्ठति तस्मादवश्यं चित्तस्य समाधा
न संभवतीत्यर्थः हि यस्मात्सर्वोऽपि प्राणी प्रकृतिजैः गुणैः प्रकृतिगुणैः
सत्वरजस्तमोभिः अवशः अस्वतंत्रः कर्म कार्यते ५

ज.

गणावीरसमितिसंबोधिनी॥

ननुकथंननैष्कर्म्यं सिद्ध्यतीत्याह नहिकश्चिदिति द्वियस्मात् कश्चित्पुमान् क्षणमात्रमपि कर्माकुर्वन् जातुकदाचिदपि नतिष्ठतीति कुतइत्याह द्वियस्मात्प्रकृतिजैर्गुणैः स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानिच राज्यांगानिप्रकृतयः पौराणांश्रेणयोपिचेत्यनुशासनात्प्रजाहराराजानि तेर्गुणैः सर्वोजनः अवशःसन् कर्मकार्यतेकुर्वन्मुच्यतेइति यद्वाप्रकृतिजैः स्वभावोत्पन्नैर्गुणैः सत्वरजस्तमोभिः सर्वोजनो निच्छन्नपि अवशोस्वच्छंदः सन् कर्मकार्यते इतिनैष्कर्म्यं नसिद्ध्यतीति ५॥

मधुभाष्य

नहीति तथापिप्राकृतित्स्यागः कार्यइत्याह ५॥

42

ह्नितीये नैकांतिकत्वं प्रतिजानीते नचेति असंभवं विवृणोति नहीति
प्रकृतिजैरिति ~~[illegible]~~ अविद्याविलासैः सत्त्वरजस्तमोरूपैर्गुणै
रित्यर्थः अवश इति स्वेच्छाया इत्यर्थः अन्यथा गुणवशत्वादवशत्वानुप
पत्तेः यद्वा वशः अंतःकरणाधीनः स्ववश्यस्य तद्भूमिरूपमयेंतःकरणं
तु येन गुणोद्भवाभावादेव गुणकारितकर्तृत्वाभाज्ज्ञानतः अकर्मकृदिव
क्रिरसंगतास्यात् अतो यावदंतःकरणाधीनः तावन्मानसंकायिकंवाक
र्मकरोत्येवेति सम्मिलितं सर्व इति मुमुक्षुरमुमुक्षुश्चेत्यर्थः अकर्मकृत्स्वकर्म
ण एवानुष्ठानान्नतु विरुद्धकर्मकर्ता [अनेकांतिकत्वं स्फुटयति कर्मेंद्रियाणीति

43

कर्म्म संन्यास इसका यह अर्थ है कि सर्व्व कर्म्म मे आसक्ति रहित हो
ना मात्र न कि एकायक सब कर्मो का त्याग करना और शरीर रहते
कर्म्म का त्याग भी असाध्य है सोई कहते हैं कदाचित कहे किसी अ
वस्था मे भी क्या ज्ञानी और क्या अज्ञानी क्षणमात्र भी मानसिक वा
चिक कायिक कर्म्म किये बिना रह नहीं सकता है कारण यह
कि प्रकृति जो स्वभाव तिसके प्रभाव से राग द्वेष कहे प्रीति वि
रोध आदि गुणों मे सब मनुष्य परतंत्र कहे परवश हो कर्म्म क
रते ही है ५

दोहा ॥

बिना कर्म क्षणमात्र भी कबीन तिष्ठत कोय कर्मयोग्य तो
हि करण को माया गुणकृत सोय ५॥

44

कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य यआस्ते मनसा स्मरन् इ
न्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः सउच्यते ६

शांकरभाष्य १

यस्त्वनात्मज्ञश्चोदितं कर्म्म नारभतइति तदसदेवेत्याह कर्म्मेन्द्रियाणी
ति कर्म्मेन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य य आस्ते तिष्ठति मनसास्म
रन्निन्द्रियार्थान् विषयान् विमूढात्मा विमूढांन्तःकरणो मिथ्याचारो
मृषाचारः पापाचारः सउच्यते ६

आनंदगिरि कृतटीका २

आत्मज्ञवदनात्मज्ञस्यापि तर्हि कर्म्माकुर्वतोन प्रत्यवायः शरीरेन्द्रियसं
धानं नियन्तुम समर्थस्य मूर्खस्यापि संन्यासमम्भवादित्याशंक्याह यस्त्वि
ति नस्य चोदिताकरणं तच्छद्मेन परामृश्यते तदसदिति मिथ्याचारत्वा
दितिभावः मिथ्याचारतामेव वर्णयति कर्म्मेन्द्रियाणीति ६

श्रीधर कृतटीका ३

अतोःज्ञंकर्म्मत्यागिनं निन्दति कर्म्मेन्द्रियाणीति वाक्पाणिपादीनि कर्म्मे
न्द्रियाणि संयम्य निगृह्य यो मनसा भगवद्ध्यानच्छलेन इन्द्रियार्थान् वि
षयान् स्मरन्नास्ते ऽविशुद्धतया मनसा आत्मनि स्थैर्याभावात्समिथ्याचारः
कपटाचारो दाम्भिक उच्यते इत्यर्थः ६ ॥

पिशाचभाष्य ४

कर्म्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि संयम्य निरुध्य य आस्ते उप
विष्टानि मनसा इंद्रियार्थान् विषयान् स्मरन् विमूढात्मा विमूढांतःकर
णः मिथ्याचारः सउच्यते नासौ संन्यासी मानसव्यापारस्यानुपरतत्वादि

त्यभिप्रायः ६

रामानुजभाष्य ५

अन्यथाज्ञानयोगायप्रवृत्तोपिमिथ्याचारोभवतीत्याह अविनष्टपापतयाअ
जितबाह्यांतःकरणआत्मज्ञानायप्रवृत्तोविषयप्रवणतयात्मविमुखीकृत
मनाविषयानेवस्मरन्नास्तेन्यथासंकल्प्यान्यथाचरतीतिसमिथ्याचारउच्य
तेआत्मज्ञानायोद्युक्तोविपरीतोविनष्टोभवतीत्यर्थः ६ ॥

अभिनवगुप्त ६

कर्मेंद्रियैरेवनकरोतिअवश्यंमनसाचनत्वकरोति प्रत्युतमूढाचारःमा
नसानांकर्मणामत्यंतमपरिहार्यत्वात् ६ ॥

परमार्थप्रपा ६

अथकोयंपुमानहंप्राप्तनैष्कर्म्यसिद्धिरितिध्यानच्छलेननेत्रेनिमील्यति
ष्ठतिसोपिनिगृह्यकर्मेंद्रियाणीतिकर्मेंद्रियाणिवाक्पाणिपादादीनिसंय
म्यनियम्यतूष्णींमनसाचइंद्रियार्थान्रूपरसादीन्विषयान्स्मरतिमि
थ्याचारो[illegible]म्भिकः सन्नास्तेसविमूढात्मेत्युच्यते स्वहितमजानन्व्यर्थमा
युःपरिकल्पयतीत्यर्थः

भव
त्व

६

वनमाली ६

विनाधिकारंकर्मत्यागीमिथ्याचारोभवतीत्याह कर्मेंद्रियेतियोविमूढा
त्मारागद्वेषादिनादूषितचित्तःवहिरिंद्रियादीनिसंयम्यमनसारागादि
प्रेरितेनेंद्रियार्थान्शब्दादीन्स्मरन्नास्तेनतुमत्पादारविंदंस्मरन् कृतसंन्या
सोहमित्यभिमानेनमदाराधनरूपकर्मस्वप्यनास्थितइतिसमिथ्याचारः मि
थ्याचारःपापाचारएवसन्संसारावर्तेपततीतिभावः ६ ॥

कुसुमवैजयन्ती ६

ननुयावज्ज्ञानप्राप्तिर्नास्तितावद्वेदोक्तकर्मण्यधिकारोस्तिज्ञानप्राप्त्यनन्तरंतुक
र्मकरणंव्यर्थमेवस्यात् कृतभोजनस्यपाककरणवत् प्राप्तफलस्यतद्व्यर्थं

हृत्वारोहन वञ्चेत्याशंक्याज्ञानवानपि यतिरपि कर्म करोति यः कश्चित्तत्कृ
र्योत्स मिथ्याचारो भवतीत्याह कर्मेंद्रियाणीति कर्मेंद्रियाणि वाक्पाणिपा
दादयस्तानि नियम्य निगृह्य मौनीभूत्वा वाचा भगवन्नामादिकमपि नो
च्चरति रहस्येनुशिष्यादिभिः सह लेखनादिरूपेण संकेतेन स्वप्रयोजना
दिकं वदति संकुचितपाणिर्भूत्वा श्रीभगवदर्चनादिकमपि न करोति
स्वशरीरादि मलमार्ज्जनादिकं करोत्येव विजिताशनो भूत्वा भगवदर्चादि
दर्शनार्थं न गच्छति किंतु मलमूत्रादित्यागार्थं गच्छत्येव अपमन्नादिकं
भुक्त्वापि जलादिकं पीत्वापि मलमूत्रविसर्जनं न करोति लोके स्वसिद्धिता
विख्यापनाय दिवसे मलमूत्रं न करोति रात्रौ करोत्येव अपमन्नादिकं भु
क्त्वा इत्थं परवंचनायैव वागादीनींद्रियाणि निगृह्येंद्रियार्थान् ज्ञानेंद्रि
यार्थान् शब्दादीन् विषयान् मनसा कामक्रोधरागद्वेषादियुक्तेन विषय
व्याकुलेन स्मरन् चिन्तयन् यः कश्चिद्यतिरास्ते तिष्ठति सः विमूढात्मा विशे
षेण मूढो मोहयुक्त आत्मा मनो यस्य सः तथा विषयसन्मुखतयात्मविमुखी
कृतमना मूर्खो मिथ्याचारः अन्यथा संकल्पोऽन्यथा चरतीति मिथ्याचार
उच्यते कथ्यते आत्मज्ञानप्राप्तये उद्युक्तोपि विषयविलिप्तमतित्वेन विपरी
तो विनष्टो भवतीति भावः ६ ॥

यस्त्विदांत्सुक्ष्मावेण कृतसंन्यासस्वशुद्धचि मधुसूदनी १

भाद्र॰भ॰ यो विमूढात्मा रागद्वेषादिदूषितांतःकरणः औत्सुक्यमात्रेण कर्मेंद्रि
याणि वाक्पाण्यादीनि संयम्य निगृह्य बहिरिंद्रियैः कर्माण्यकुर्वन्निति
यावत् मनसा रागादिप्रेरितेन इंद्रियार्थान् शब्दादीन् न त्वात्मतत्त्वं स्मरन्ना
स्ते कृतसंन्यासोऽहमित्यभिमानेन कर्मशून्यस्तिष्ठति स मिथ्याचारः सत्त्वशु
द्ध्यभावेन फलायोग्यत्वात्पापाचार उच्यते त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्व
कर्मणां कृत्येह विहितो यस्मात्त्यागात्पतितो भवेदित्यादि धर्मशास्त्रेण अ
नउपपन्नं न च संन्यासनादेवाशुद्धांतःकरणः सिद्धिं समधिगच्छति ६ ॥

46

सदानंदी ॥

रागाद्याक्रांतचित्तस्तु यो कुर्वन्बहिरिंद्रियैः कर्माणि मनसा रागद्वेषादिभिरितेनच १ शब्दादीन्संस्मरन्नित्यं कर्मत्यक्त्वैव निष्ठति स सत्वशुद्ध्यभावेन पापाचारः प्रकथ्यते २ त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणां श्रुत्या विधीयते यस्मादन्यथा पतितो भवेत् ३ ६

नीलकंठी १२७

ननुसंन्यासपूर्वकं ध्यानेनैव चित्तशुद्धिमपि संपादयिष्यामि किं कर्मभिरित्याशंक्याह कर्मेंद्रियाणीति यो विमूढात्मा रागाद्याक्रांतचित्तः कर्मेंद्रियाणि वागादीनि संयम्य निगृह्य आत्मेपकांते ध्यानोपदेशेनोपविशति स मिथ्याचारः तस्य तदासननियमनादिकं आचरणं मिथ्याऽऽत्मीकमेव निष्फलत्वात् तत्र हेतुः इंद्रियार्थान्मनसा स्मरन्निति यतः इंद्रियार्थान् शब्दादीन् श्रोत्रादिभिर्गृह्णाति मनसा च स्मरति अतो मिथ्याचारः धीः तस्मात्कर्मव्यतिरिक्तश्चित्तशुद्ध्युपायो नास्तीति भावः ६

आनन्दगिरी·

एवंकर्मसंन्यासस्यासम्यक्त्वाय: स्वजातिनियतंकर्मनत्याज्यम
नस्मात् विषयान्स्मरत्येव मूढाचार इत्याह कर्मेन्द्रियाणि इ
ज्ञानादिकर्मकरणानि वचनादीनि नियम्य स्वव्यापाराद्विरम्य ६

सर्वदेहिनां सर्वावस्थासु सर्वकर्मच्छेदा
योगिनः शरीरत्वाव्यभिचारदुष्परिहरक

रामकंठीटीका

उपपन्नोऽसौ नाद्यां कर्मणामनारम्भमात्रेण नैष्कर्म्याभिमा
नान्तरमज्ञानां कैवल्यलक्षणसिद्धभावः प्रसक्त इति तथा

यो ^ विषयस्मरणे
योगित्वप्रतिपा
दनार्थमाह +

\+ उक्तयोपपत्त्या ज्ञानसम्यक्कर्मणामुपरमाभावाद्योगी मनसान्तःक
रणेनेन्द्रियार्थान् शब्दादीन्स्मरंश्चिन्तयन्नास्ते नैष्कर्म्यबुद्धिमालम्ब्या
वतिष्ठति स मिथ्याचार उच्यते तादृशस्यापि योगाचरणं फलविसं
वादाद्दृष्टैवेत्यर्थः यतः कर्मेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियशब्देन द्वाद
शकरणानि श्रोत्रादीनि वागादीनि च गृह्यन्ते तेन शब्दादिग्रहण
व्यापाराधिकृतानि श्रोत्रादीन्यपि तानि नियम्य व्यापारान्निषिध्या
सौ कंचित्कालं तथास्ते ननु तावता सर्वात्मनैकेन शब्दरूपेण
कैवल्यप्राप्तिः यतस्तथाविधायामसमाध्यवस्थायां पदिपरे के शाः
प्रसन्नाभवेयुः येषांतु स्थाने पुनः प्रबोधादनुषङ्गे दोगम्यते (यस्मि
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]) ६ ॥

लास्तिकी [illegible]टीका

पुनः कर्मत्यागिनं निन्दति कर्मेन्द्रियेति कर्मेन्द्रियाणि संयम्य स्व
व्यापारान्निषिध्य यो विमूढात्मा विमूढो देहादावध्यस्त आत्मा
स्वभावो यस्य स देहादावात्माभिमानवान् मनसान्तःकरणेन
शब्दादीन् चिन्तयन्नास्ते स मिथ्याचार उच्यते मिथ्याफलविसंवादी
आचारो योगाचरणं यस्य स दाम्भिक इति यावत् ज्ञानमन्तरेणा
त्मनो कर्मणामपरिहार्यत्वात् कर्मेन्द्रियग्रहणं सर्वेन्द्रियोपल
क्षणार्थम् तेन श्रोत्रादीनि च तदुक्तं कलार्णवे संसारजलधौ वासुके
वस्मतो मीनिवादिनम् कर्मत्रयोभयग्रहणं तं त्यजेदन्त्यजं यथे
ति ६ ॥

गी.
टी.
ल.

47

पंचोलीटीका

ज्ञानरहितस्य कर्मत्यागो नेत्याह कर्मेंद्रियाणि वाक्पाणिपा...
पायूपस्थानि नियम्य इंद्रियार्थान् विषयान् मनसा स्मरन् ध्यायन् आस्ते
इति स विमूढात्मा मोहितचेताः मिथ्याचारः पापाचार उच्यते ६

रंगवीरसमिद्धोधिनी॥

यस्तूदितं कर्मानुतिष्ठन् नैष्कर्म्यं मन्यते सोऽज्ञ एवेत्याह
कर्मेंद्रियाणीति यः पुमान् कर्मेंद्रियाणि हस्तपादादीनि
यम्य स्वस्वकर्मणः सकाशान्निवर्त्य मनसा इंद्रियार्थान् वि...
यान् कथमहं गुर्वादीन् हत्वा गुर्वीस्यो पापनिष्कृतिः स्वक...
भवेदित्यादिरूपान् स्मरन् आस्ते स विमूढात्मा विमोहितांतः
करणो मिथ्याचारो दांभिकाचारः पापाचार उच्यते मानसिक
कर्मणां बाह्यकर्मबीजभूतानां सत्त्वं कथं निष्कर्मा स इति
तात्पर्यं ६॥

मधुभाष्य

कर्मेंद्रियाणीति मन एव प्रयोजकमिति दर्शयितुम...
व्यतिरेकमाह मनसा स्मरन् मनसा नियम्येति कर्म...
गं स्ववर्णाश्रमोचितं न त्वदृष्टस्य कर्मैवेति नियमः...
न्यासादिविधानात् सामान्यवचनाच्च अतो नियतं स्ववर्णा...
श्रमोचितं कर्म कुरु कर्मणा बध्यते जंतुरिति कर्मबंधक...
स्हतमित्यत आह ६॥

समिथ्याचारविमूढात्मा उच्यते इति संबंधः चरणं चारः गुरूपसत्तिः
सामान्येन विशेषलक्षणं मिथ्यादंभादिप्रभवस्त्वारोगरूपसत्तिर्यस्य
स विमूढात्मा अविद्यावानुच्यते लोकैः न तु तस्य निष्ठेति भावः सक
रुत्यपेक्षायामाह कर्मेंद्रियाणीत्यादि यः कर्मेंद्रियाणि विधिबोधितक
र्मप्रवणानि संयम्य सन्यस्तमिति हेतोः रूपसंहृत्याशांतेनाशुद्धेन संकल्प
विकल्पात्मकेन मनसा विद्यात्स्मरन्नास्ते अतो दंभेनापि संन्याससंभवान्न
तेनापि निष्ठेति भावः अतः कर्मत्यागोऽसंभवित्वान्निष्ठाव्यभिचारित्वा
च्चायुक्त इति ब्रह्मार्पणबुद्ध्या ज्ञानायशुद्धिकृत्कर्मावश्यमेवेति तं कुर्वन्नेव श्रे
य इत्यर्जुनं प्रवर्तयितुकामस्त्वाह भगवान् यस्त्विति ॥

48

इसीसे अज्ञान कर्म्मत्यागी की निन्दा करते हैं कि जो आत्मस्वरू
पको स्थिर न करिके वाक पाणि पाद आदि कर्म्म इन्द्रियों को वशी
भूत अर्थात् काबू करि भगवत के ध्यानके (वाक पाणि पाद आदि
कर्म्म इन्द्रियों को) बहाने से मनकी अशुद्धता के कारण से इन्द्री
गण का अर्थरूप विषयों का स्मरण मनसे करता है सोई मूढ़
मिथ्याचार अर्थात् नास्तिक कहावता है ६ ॥

दोहा ॥

कर्मइंद्रि को रोकके विषय स्मरै मन माहि जो मूरख ऐसें रह
त ह मिथ्याचार कहै ताहि ६॥

49

यस्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्यारभतेर्जुन कर्मेंद्रि
यैःकर्मयोगमशक्तः स विशिष्यते ७

शांकरभाष्य १

यस्त्विति यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धींद्रियाणि मनसानियम्या
रभतेऽर्जुन कर्मेंद्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः किमारभते इत्याह कर्मयोग
मशक्तः सन् फलाभिसंधिवर्जितः स विशिष्यते इतरस्मान्मिथ्याचारात् ७

आनंदगिरिकृत टीका २

असंयतस्य चोदितमकुर्वतो जाग्रतो विषयानुदर्शनयोग्यत्वात् मिथ्या
चारत्वेन प्रत्यवायित्वमुक्त्वा विहितमनुतिष्ठतस्तस्यैव फलाभिलाषविक
लस्य सदाचारत्वेन वैशिष्ट्यमाचष्टे यस्त्विंद्रियाणीति विहितमनुतिष्ठ
[illegible]तो सर्वान् कर्मत्यजतो वैशिष्ट्यमतरयोजनयास्पष्टयति यस्तु
पुनरिति ७

श्रीधरी टीका ३

एतद्विपरीतः कर्मकर्त्ता तु श्रेष्ठ इत्याह यस्त्विंद्रियाणीति यस्तु ज्ञानेंद्रि
याणि मनसा नियम्य ईश्वरपराणि कृत्वा कर्मेंद्रियैः कर्मरूपं योगमुपाय
मारभतेऽनुतिष्ठति अशक्तः फलाभिलाषरहितः स विशिष्यते विशिष्टो भ
वति चित्तशुद्ध्या ज्ञानवान् भवतीत्यर्थः ७

पिशाचभाष्य ४

तस्मान्मिथ्याचारात् यत एवमतः यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धींद्रिया
णि मनसा नियम्यारभतेर्जुन कर्मेंद्रियैः वाक्पाण्यादिभिः किमारभत इत्य
त्राह कर्मयोगं कर्म च योगमाराध्याराधकसंबंधरूपकत्वात् असक्तः अफ

लोकात्सविशिष्यते तस्मान्मिथ्याचारित्वात् ७ ॥

रामानुजभाष्य ७

ततः सर्वाभ्यस्तविषयसजातीये शास्त्रीये कर्मणीन्द्रियाण्यात्मावलोकन
प्रवृत्तेन मनसा नियम्य तैः स्वत एव कर्मप्रवणैरिन्द्रियैरसंगपूर्वकं यः कर्मयो
गमारभते सोऽसंभाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपि पुरुषाद्विशिष्यते

अभिनवगुप्त ६

कर्मसु क्रियमाणेषु न ज्ञानहानिः मनसो व्यापारे यन्त्रपुरुषवत्कर्मणः क्रिय
माणत्वात् ७ ॥

परमार्थप्रपा ७

अथाविमूढात्मानं वर्णयति यस्त्विति यस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि आत्मप्रवणे
न मनसा नियम्य असक्तः फलानपेक्षः सन् कर्मेन्द्रियैः कृत्वा कर्मयोगमार
भते स एव विशिष्यते विशिष्टो भवति चित्तशुद्ध्या ज्ञानवान् भवति यस्मात्तथा
भवेदिति तात्पर्यं ७ ॥

वनमाली ८

निःकामं कर्म कुर्वाणं प्रशंसति यस्त्विति यो ज्ञानेंद्रियाणि श्रोत्रादीनि मन
सा सह विवेकयुक्तेन मनसा नियम्य शब्दादिविषयेभ्यो निवर्त्य कर्मेंद्रियैर्वा
गादिभिः कर्मयोगं मदाराधनरूपं निःकामतया कर्मयोगमारभते करोत्य
सक्तः सन् फलेच्छाशून्यः मुमुक्षूणां स विशिष्यते इंद्रियव्यापारे तुल्येप्ययं
महाफलभाग्भवतीतरः सकामस्तुच्छफलभागिति विशेष इत्यर्थः ७ ॥

उत्तमवैजयन्ती

एवं कर्मेंद्रियनियमनं कुर्वाणस्य मिथ्याचारत्वमुक्त्वेदानीं ज्ञानेंद्रियनियं
मनं कुर्वतस्तु विशेषमाह यस्त्विंद्रियाणीति हे अर्जुन यस्तु पुनः यो योगी मनसा
विवेकयुक्तेन शुद्धेन मनसा इन्द्रियाणि ज्ञानेंद्रियाणि श्रोत्रादीनि नियम्याति
यस्य कर्मेन्द्रियैर्वागादिभिः स्वत एव विषयप्रवणैः स्वयमसक्तो विषयसङ्ग

रहितस्सन्कर्मयोगमारभते करोति सः कर्मफलाभिलाषशून्यो विवेकी पू-
र्वोक्तान्मिथ्याचाराद्विशिष्यते विशिष्टो भवति यद्वा प्रमादरहितत्वेन ज्ञाननि-
ष्ठादपि श्रेष्ठो भवति इंद्रियनियमनत्वेन परिश्रमसाम्येपि फलवैलक्षण्य-
मुभयोरितीदमाश्चर्यं त्वं पश्येति संबोधनाभिप्रायः ७

मैत्र्युकमात्रेण सर्वकर्मारयसं **मधुसूदनी** न्यास्यचि १ तस्माद्बुद्धेः निष्कामकर्मैव यथा एण त्व

यस्मा त्तुशब्दोऽशुद्धान्तःकरणसंन्यासव्यतिरेकार्थः इंद्रियाणि ज्ञानेंद्रियाणि
ज्ञानेंद्रियाणि श्रोत्रादीनि मनसा सह नियम्य पापहेतुशब्दादिविषयासक्ते-
र्निवर्त्य मनसा विवेकयुक्तेन नियम्येति वा कर्मेंद्रियैः वाक्पाण्यादिभिः क-
र्मयोगं शुद्धिहेतुतया विहितं कर्मारभते करोत्यसक्तः फलाभिलाषशून्यः
सन्यो विवेकी स इतरस्मान्मिथ्याचाराद्विशिष्यते परिश्रमसाम्येपि फला-
तिशयभाक्त्वेन श्रेष्ठो भवति हे अर्जुन आश्चर्यमिदं पश्य यदेकः कर्मेंद्रिया-
णि निगृह्णन् ज्ञानेंद्रियाणि व्यापारयन् पुरुषार्थशून्योऽपरस्तु ज्ञानेंद्रि-
याणि निगृह्णन् कर्मेंद्रियाणि व्यापारयन् परमपुरुषार्थभाग्भवतीति ७ ॥

सदानंदी ११

कर्मण्यपि क्रतो यस्तु सचित्तानींद्रियाणि च भोगासक्तेर्निवर्त्यास्तु वाक्पाण्या-
दिभिरिंद्रियैः १ शुद्धिहेतुतया प्रोक्तं कर्मयोगं विवेकवान् फलाभिलाष-
शून्यः सन्करोति स विशिष्यते २ श्रमे साम्येपि पूर्वोक्तान्मिथ्यासंन्यासिनो
नरात् चित्तशुद्ध्यै क्रियाः कुर्वन् श्रेष्ठः स्यात्फलभाग्यतः २ ७ ॥

नीलकंठी १२

यस्तु पूर्वस्मान्मिथ्याचारात् विलक्षणः पुरुषधौरेयः इंद्रियाणि मनसा स-
ह नियम्य रागद्वेषविप्रयुक्तानि कृत्वा कर्मयोगमारभते हे अर्जुन सः कर्मफले द्रियैःकर्म
स्वर्गादावैहिके वा पश्वादावसक्तोऽनासक्तः सन् विशिष्यते पूर्वस्मादधिको
भवतीत्यर्थः ७ ॥

श्रीधरीटीका

यस्तु नियतेनकर्मानुतिष्ठत्येव सविशिष्टइत्याह कर्मणोयोगे फलस्पृहांविनाकरणम् ७ ॥

रामकंठीटीका

स मा धारदग्धबीजकल्पतामाप्य विवर्तिनस्य योगिनः एवमादिशे मानासेलेकेशाः सत्यप्यालंबने प्ररोहसामर्थ्यं न भजन्ते तदधिक योरागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् इत्यादिनापूर्वोक्तमपिस्मारयन्नाह +

+ तुशब्दोव्यतिरेके स पुनरसक्तः संगरहितोयोगी पूर्वस्मादयोगिनो विशिष्यते प्रकर्षेणव्यतिरिच्यते कोसौयोमनसायथाप्रति पादितलक्षणसमात्मलक्षणतिष्ठतात्मवशमदशाधिष्ठितेना न्तःकरणेन बुद्ध्या श्रोत्रादीनि नियम्य रागादिदोषमस्पर्शतां तत्र श ब्दादीन्विषयान्प्रतिषिध्य तदेवंविधेरागादिस्पर्शशून्यैः कर्मेन्द्रि यैः कर्मसर्वोऽरेषु शब्दादिग्रहणरूपव्यापृतिकृतैरेतैः कर्मयोगमा रभते कर्मणा शास्त्रचोदितेन शब्दादिग्रहणरूपया क्रियया योगंस म्बन्धमारभते प्राप्नोति ७ ॥

लासिकी ...मीटीका

यतद्विपरीतकर्मकर्ताश्रेष्ठइत्याह यस्त्विति तुशब्दोव्यतिरेके यः पुनर्ज्ञानेन्द्रियाणिमनसामननात्मकेननियम्योक्तप्रकाररा गादिदोषेभ्यः प्रतिषिध्यतत्त्वग्रहणात् असक्तः फलानभिलाषी लीनचित्तः कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमफललक्षणमारभतेऽनुति ष्ठति सविशिष्यते ज्ञानकाष्ठाधिरोहणश्रेष्ठोभवति एषश्लो कः कर्मयोगलक्षणप्रतिपादकः पुरुषोद्देशेनोपदिष्टोभगव तास्मेयमसमर्थमनसोयोगोदलकाद्दष्टव्याइति ७ ॥

पंचोलीटीका

यतद्विपरीतः कर्मकर्ताश्रेष्ठइत्याह यस्त्विति तुपुनः हेअर्जुन यः इंद्रिया णिश्रोत्रत्वक्चक्षूरसनाघ्राणादिमनसानियम्यकर्मेन्द्रियैः वाक्पाणिपादरण रूपस्थैः कर्मयोगंपरमेश्वरसंनन्धेकर्मसमारभतेकुरुते सअसक्तः फ लासक्तिरहितः मिथ्याचाराद्विशिष्यते ७

रसावीरसमिद्धोयिनी ॥

चोदितं कर्म कुर्वन्नेव विषयोपजन्मत्याद यत्त्विति यः पुनरिं
द्रियाणि चक्षुरादीनि मनसा सह नियम्य स्ववशे विधाय
न तु तद्वशो भूत्वा कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः कर्मयोगं कर्म
स्वश्रा गच्छस्थिरो भव यथाशक्ति सद्धरमहान विषयो भूत्वा
न भविष्यसीत्यादिसवीरत्वाख्यापन परते ओहानि निमित्ती
भूतवचनपूर्वकं सत्त्वात्म प्रयोगलक्षणो युयोगं कौशलमा
रभते स गुरुवधादिपापासंगरहितो विशिष्यते सर्वैर्माय
तयाज्ञायेत इति ८ ॥

मधुभाष्य

52

८ ॥

इंद्रियाणिनियम्येतिज्ञानेंद्रियाणिपापहेतुत्वस्वविषयासक्तेः ।
कर्मेंद्रियाण्यपिपापहेतु दृष्याचेष्टाभ्योनियम्योपसंहृत्यमनसा ऽस
क्तःसन्निष्कामःसन्नतदंभेनकर्मेंद्रियैः कर्मयोगंशुद्धिकृतकर्मारभते
करोतिसविशिष्यते सर्वपुरुषेभ्योपिविशिष्टमुक्तिभाग्भवतिइत्यर्थः
अथवामनसेतिसहार्थेतृतीया मनसासहेंद्रियाणिनियम्येतिनिवृत्तः
सोहमपिजन्मांतरकृतसुकृततः शुकवामदेवादिवत्परिशुद्धाशयः
सन्यासपूर्वकश्रवणएवेवप्रवर्तेनाकिंकर्मणेत्याशंक्याह नियत ७ मिति

53

भाषाअनुवाद

अब इस के विपरीत कहे उलटा कहते अर्थात् कर्मकारी पुरुष को श्रेष्ठ कहते हैं कि जो फलकी अभिलाष रहित मनुष्य चक्षु श्रोत्र घ्राण आदि ज्ञान इंद्रियों को मनके द्वारा वशीभूत करिके अर्थात् ईश्वरमे तत्पर हो सकल कर्म्ममे अपनेको अन्तर्यामी भगवान के अधीन जानि कर्म्म इंद्रियोंसे कर्मरूप योग आरम्भ करते हैं वेई फलाभिलाष रहित चित्तशुद्धिके द्वारा ज्ञानवान होतेहैं और कर्म दोष रहित हो मुक्तिलाभ करते हैं ७

दोहा

मन कर इंद्रिन रोकिके जो हि पुरुष तुअकेश कर्मजोग हि कर्म इंद्रिसें करें सो असंग विशेष ७॥

54

नियतंकुरु कर्मत्वं कर्म ज्यायोह्यकर्मणः शरीर
यात्रापि चतेन प्रसिध्येद कर्मणः ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्य १

यतएवमतोनियतं नित्यंशास्त्रोपदिष्टं योयस्मिन् कर्म्मण्यधिकृतः
फलाय चाश्रुतं तन्नियतं कर्म्मतत् कुरुत्वं हे अर्जुन यतःकर्म ज्या
योधिकतरं फलतोहि यस्मादकर्मणोऽकरणादनारम्भात् कथंश
रीरयात्रा शरीरस्थितिरपि चतेतवनप्रसिध्येत् प्रसिद्धिं नगच्छेदकर्म
णोऽकरणात् अतोदृष्टः कर्म्माकर्म्मणोर्विशेषोलोके ८

आनंदगिरि २

कर्म्मानुष्ठायिनोवैशिष्ट्यमुपदिष्टमनूद्य तदनुष्ठानमधिकृतेन कर्त्तव्य
मिति निगमयतिनियतमिति उक्तमेवहेतुं भगवदनुमति कथनेन स्फु
टयति कर्मेति इतश्च त्वयाकर्त्तव्यं कर्मेत्याहशरीरेति तन्नियतंतस्या
धिकृतस्येतिसम्बंधः स्वर्गादिफलेदर्शपौर्णमासादावधिकृतस्य तस्य
तदपिनित्यंस्यादित्याशङ्क्यविशिनष्टिफलायेति नित्यंकर्म्मेतिनियमेन
कर्त्तव्यमित्यत्र हेतुमाहयतइति । हिशब्दोपात्तमुक्तमेव हेतुमनुवदतिय
स्मादिति करणस्याकरणाज्ज्यायस्त्वंप्रश्नपूर्वकं प्रकटयतिकथमित्यादिना
सत्येवकर्म्मणि देहादिचेष्टाद्वाराशरीरंस्थातुंपारयतितदभावेजीवनमे
वदुर्लभं भवेदितिफलितमाहअतइति ॥ ८

श्रीधरी टीका ३

नियतमिति यस्मादेवंतस्मान्नियतं नित्यंकर्म्मसंध्योपासनादिकुरुहि
यस्मादकर्म्मणः सर्वकर्म्मणोऽकरणात् सकाशात् कर्म्मकरणंज्यायोऽ
धिकतरं अन्यथाऽकर्म्मणःसर्वकर्म्मशून्यस्य तवशरीरनिर्वाहोऽपिनभ
वेत् ८

गी॰टी॰
का॰

55

पिशाचभाष्य ८

यतएवमतःनियतमिति तस्मान्नियतंनित्यंकर्मत्वंकुरुयतःकर्मज्यायः
श्रेष्ठफलकत्वाद्अकर्मणःअनारंभात् इतश्चज्यायः शरीरयात्राशरीर॰
स्थितिरपिचतेनत्वंप्रसिध्येत अकर्मणःअकरणात्तस्मात्कर्तव्यमित्यभि
प्रायः ८ ॥ न॰

रामानुजभाष्य ५

नियतंव्याप्तंप्रकृतिसंसृष्टेनहिव्याप्तंकर्मप्रकृतिसंसृष्टत्वमनादिवा
सनयानियतत्वेनसुशकत्वाद्संभावितप्रमादत्वंकर्मणंकर्मैवकुरुत्व
कर्मणोहिज्ञाननिष्ठायामपिकर्मैवज्यायःनैष्कर्म्यंपुरुषोऽश्नुतेइतिप्रक्र
मात् अकर्मशब्देनज्ञाननिष्ठैवोच्यतेज्ञाननिष्ठाधिकारिणोऽप्यनभ्यस्त
पूर्वंतयाचानियतत्वेनदुःशकत्वात्सप्रमादत्वाच्चज्ञाननिष्ठायाःकर्मनि॰
ष्ठैवज्यायसीकर्मणिक्रियमाणेत्वात्मयाथात्म्यज्ञानेनात्मनोकर्तृत्वा॰
नुसंधानमनन्तरमेववक्ष्यतेअतआत्मज्ञानस्यापिकर्मयोगान्तर्गतत्वा॰
त्सएवज्यायानित्यर्थःकर्मणोज्ञाननिष्ठायाज्यायस्त्वमवगतंज्ञाननिष्ठा
यामधिकारेसत्यपिनोपपद्यतेयदिसर्वंकर्मपरित्यज्यकेवलंज्ञाननिष्ठा
यामधिकरोषितर्ह्यकर्मणस्तेज्ञाननिष्ठोपकारिणीशरीरयात्रापिन
सेत्स्यति यावत्साधनसमाप्तिशरीरधारणंचावश्यकं न्यायार्जितधनेन
महायज्ञादिकंकृत्वातच्छिष्टाशनेनैवशरीरधारणंकार्यं आहारशुद्धौ
सत्त्वशुद्धिःसत्त्वशुद्धौध्रुवास्मृतिरितिश्रुतेः तेत्वघंभुंजतेपापाइतिव
चनात् अतोज्ञाननिष्ठस्यापिकर्माकुर्वतोदेहयात्रानसेत्स्यतियतोज्ञान
निष्ठस्यापिध्रियमाणशरीरस्ययावत्साधनसमाप्तिमहायज्ञादिनित्यनैमि
त्तिककर्मावश्यंकार्यंअतश्चकर्मयोगेप्यात्मनोकर्तृत्वभावनयात्मयाथा
त्म्यानुसंधानमन्तर्भूतं अतश्चप्रकृतिसंसृष्टस्यकर्मयोगःसुशकोप्रमा

दस्य अतो ज्ञाननिष्ठायोग्यस्यापि ज्ञानयोगात् कर्मयोगो ज्यायान् तस्मात् त्वं क
र्मयोगमेव कुर्वित्यभिप्रायः ८

अभिनवरामी ७

नियतं शास्त्रीयं कर्म कुरु शरीरयात्रामात्रस्यापि कर्मणाधीनत्वात् ८ ॥

परमार्थप्रपा ८

एवं वेदविहितं कर्म द्विविधं प्रत्यासन्नं एकमिहामुत्रफलभोगजनकम् अपरं नैष्क
र्म्यजनकं तयोरुभयोर्मध्ये चनेनत्कार्यं यन्नु भयप्रदत्वं माभजेत्याह नियतमिति
नियतमकरणे प्रत्यवायजनकं संध्योपासनादिकं कुरु हि यस्मात्कारणात् कर्म
णः कर्माकरणात् सकाशात् कर्म ज्यायः श्रेष्ठं कुतः इत्याह अकर्मणः इत्यादि। कर्म
रहित्यत्वात् तव शरीरयात्रापि न प्रसिद्ध्येत् भुनरेतावत् शरीरप्राप्तिर्न भवेत् अथ मयो
निग्रामो सर्वमपि न प्रणीतमर्थः ॥ ८ ॥

वनमाली ९

अतस्त्वमपि कर्मैव कुर्वित्याह हि यतो कर्मणः कर्माकरणात् ज्ञानेपि कृतेऽस्मु
त्सुतो ऽकर्माऽनुष्ठानं ज्यायः सुकरत्वाद् अप्रमादत्वाच्च अतो ज्ञानात्मतत्वोऽपि त्वं
रहस्याभिलाषा ह्युनिष्ठायेसरत्वाच्च नियतं स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म यावद्धारा
नुसंधानं कुरु अकर्मणस्तेन तव शरीरयात्रा शरीरनिर्वाहः प्रकर्षेणादात्राहत्या
न सिद्ध्येत् अन्नाहृति स्त्रशिष्टायेसरस्यानवानत्रितेतिभावः ८

कुसुमवैजयन्ती १०

श्रीश्रीश्रीश्रीश्रीभगवच्छ्रीमुरांकहरेश्री इत्थं वारंवारं प्रवदतो मातुलेयस्य सख्युः
सारथेर्मम वचनाद्युद्धाख्यं सोचितं कर्म न करोषि चेत् तर्हि तव शरीरनिर्वाहो
पि न भवेदत्यासन्नकाकथेत्याह नियतमिति नियतं नित्यं संध्योपासनादिरू
पं यद्वा नियतं व्याप्तं प्रकृतिसंसृष्टेन व्याप्तं कर्म प्रकृतिसंसृष्टसत्वं कुरु प्रकृ
तिसंसृष्टस्य तव प्रकृतिसंसृष्टकर्तृत्व न प्रयासरूप्यर्थः कुतः हि यस्मादकर्म
णो ज्ञाननिष्ठायाः सकाशात् कर्म निष्कामकर्मज्यायः श्रेष्ठं भवति किंच अक

56

र्मणः कर्मशून्यस्य तेन च शरीरयात्रा देहनिर्वाहोऽपि निरुद्यमेन न प्रसिद्ध्येत्
णं न सेत्स्यति प्रशस्तेन वा स्वेन्द्रियव्यापारशून्यत्वं स्नानभोजनादिकं कथं करि
ष्यसि उपरतस्य नैव सर्वं सेत्स्यतीति वाच्यम् परकरेण चर्वणनिगीलनाद्यभाव
तः कर्मावश्यकं कुर्वितिध्वनितम् । ८

मधुसूदनी १०

यस्मादेवं तस्मात् मनसा ज्ञानेन्द्रियाणि निगृह्य कर्मेन्द्रियैः त्वं प्रागननु
तशुद्धिहेतुकर्म नियतं विधुद्देशेन फलसंबंधशून्यतया निमित्तेन विहितं
मश्रौतं स्मार्तं च नित्यमिति प्रसिद्धं कुरु कुर्विति मध्यमपुरुषप्रयोगेनैव लब्ध
लब्धेत्वमिति यदर्थान्तरसंक्रमितं कस्मात् अशुद्धान्तःकरणेन कर्मैव कर्तव्यं
यस्मात् अकर्मणोऽकरणात् कर्मैव ज्यायः प्रशस्ततरं न केवलं कर्माभा
तवान्तःकरणशुद्धिरेव न सिद्ध्येत् किंत्वकर्मणः कृतादिकर्मरहितस्य ते
शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि न प्रकर्षेण ज्ञातुं विज्ञातुं तत्त्वलक्षणेन सिद्ध्ये
त् यथा च प्रागुक्तं अपि चेत्यन्तःकरणशुद्धिसमुच्चयार्थः ८

सदानंदी ११

यस्मादेवं ततो बुद्ध्या धीन्द्रियाणि निगृह्यैव फलसंबंधशून्यं यद्विहितं वि
मेव तत् १ नियतं कर्म नित्यं त्वं श्रौतं स्मार्तं समाचर अशुद्धबुद्धेः कर्मैव
करणादधिकं यतः न सिद्ध्येन्मनसः शुद्धिः कर्माभावेन केवलं किंतु स्वय
शून्यस्य देहस्थितिरपीहते ३ नैव सिद्ध्येदकर्षेण ततः कर्म समाचर ४

नीलकंठी १२

नियतमिति यस्मादेवं तस्मात्त्वं नियतं संध्योपासनादिकर्मैव कुरु यद्धि
तं नियमेन त्वं कर्म नित्यकाम्यसाधारणं पापनिवर्तकस्वभावं तत्त देव
हि यस्मात् अकर्मणः सकलकर्मेन्द्रियनिग्रहेण तदकरणात् चित्तज
न्यात् कर्मैव ज्यायः प्रशस्ततरं अपि च तेनेन वत्तावियस्य अकर्मणः सन्यासमपि
शक्तो सर्वकर्मत्यागिनः शरीरयात्रा देहव्यवहारः न प्रसिद्ध्येत् भेदश्च यथा
न धिकारात् ब्राह्मणः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च

स्यायाथभिक्षाचर्यंचरंतीतिसंन्यासविधायकेवाक्येराजाराजसूयेनस्वारा
ज्यकामोयजेतेत्यत्रराजपदवद्ब्राह्मणपदस्यविवक्षितस्वार्थत्वात् च
त्वारआश्रमाब्राह्मणस्यत्रयोराजन्यस्यद्वौवैश्यस्येतिस्मृतेश्च अन्यत्रा
प्युक्तंपारिव्राज्यंप्रकृत्य मुखजानामयंधर्मोवैष्णवंलिंगधारणं बाहु
जानोरुजातानांनायंधर्मोविधीयतइति ८ ॥

51

आनन्दीटीका

प्रकृतिजगुणानामवश्यानुसरणाद्देहस्थितये भोजनं करणीयमे
व चेत्तर्हि नैष्कर्म्यं कथं सिद्ध्यतीत्यर्थः नियममवश्यानुष्ठेयं नित्यं यत्ता
दि शरीरस्ययात्रा स्थितिरप्यकर्मणो निर्व्यापारस्य न ते सिध्येत् ८ ॥

नदेहयपरिहारःप्रकरणप्रतिपाद्यसि

रामकंठीटीका

द्धिसाधनेन तु कर्मणामनारंभस्तस्मात् +

+ नियतं वर्णविभागेनाश्रमविभागेन वशास्त्रेण नियमितं कर्मतां तां
क्रियां कुरु अनुतिष्ठ मा कदाचन मा स्तीः यतो कर्मणः कर्माभावा
त्क्रियमाणात् कर्म विहितकर्मानुष्ठानं ज्यायः श्रेष्ठं यतः केषांचिदेव क
र्मणामनारंभे कर्माभाव प्रमोनसिद्धिहेतुः क्लेशानामनुच्छेदात् य
थाकेन समापितात्मनुष्ठीयमानेकर्मण्युत्पन्नहेतुषु विषयेषु सत्स्वपि
क्लेशात्मेषामभावाय पर्यवस्यत् प्रशस्यतरं न च शरीरं विस्तृतिसर्वक
र्माभाव उपपद्यते यतस्त्वाकर्मणः सर्वात्मना कर्मरहितस्य प्राण
कल्पस्य शरीरयात्रापि देहस्थितिरपि न प्रसिध्येन्न घटेत न च पानाश
नशयनासनगमनाकुंचनप्रसारणादिक्रियाकलापमन्तरेण ।
केन विहर्तिं शक्यं [illegible]
[illegible] ८ ॥

वस्लग्रमीटीका

यस्मादेवं तस्मात् नियतं वर्णाश्रमविभागेन नियमितं कर्म त्वं वोध
युक्तः कुरु यतोऽकर्मणः क्रियमाणात्प्रकाशात्कर्मानुष्ठानं ज्यायः
श्रेष्ठं सिद्धिहेतुत्वात् न केवलं सिद्धिहेतुत्वं किं त्वकर्मणः सर्वकर्म
शून्यस्य ते न च शरीरयात्रापि देहस्थितिरपि न प्रसिद्धेन्न घटेत पानाशना
दिक्रियामन्तरेण केन विदपि वर्तितुमशक्यत्वात् न तु कंकुलाणी ।
वेत्तानि नेत्तानि नो वापि यावद्देहस्य धारणा तावद्वर्णाश्रमाचारः क
र्तव्यः कर्ममुमुक्षयेरति ८ ॥

पंचोलीटीका

यस्मादेवं तस्माद्दत्तस्य संकल्परहितं कर्मकरणमेव उचितमेवेत्याह नि

गी॰
टी॰
८

नियतंइति हेअर्जुनत्वंनियतंनित्यंविहितंकर्मकुरुतनफलार्थंहिय।
स्मादकर्मणः कर्मअकरणात्कर्मकरणंज्यायः श्रेष्ठंवपुनःतेनतवअ
कर्मणःकर्मअकुर्वतःशरीरयात्राशरीरस्थितिरपिनप्रसिद्ध्येत् नसि।
ध्यतिनिर्वाहोनभविष्यतीत्यर्थः ८

58

रणावीरसमिद्धोयिनी॥

यस्मादेवंतस्मात् त्वंनियतं त्वअजातो नियमेनचोदितं
कर्मयुद्धादिरूपंकुरुअनुतिष्ठ हियस्मादकर्मणोकरणा
त्सकाशात्कर्मज्यायःश्रेयस्करं किंचअकर्मणः कर्मद्वियति
वीत्यकर्मरहितस्यतववारीरयात्रा देह निर्वाहोपिनप्रसि
द्ध्येत अतस्तन्निर्वाहार्थंकर्मणोवश्यकर्तव्यतायां किमिति
स्वजात्युचितमेवश्रेयस्करंवात्कर्मकुर्वितितात्पर्यं ८॥

मधुभाष्य॥

८॥

नियतंनैमित्तिकं नियतनिमित्तानि नियतनिमित्तलक्षणंकर्मत्वं
कुरु अज्ञकर्त्रिन्यनैनैव पुरुषार्थसिद्धेस्त्वमिति वदत्वाहदेवोऽर्जुनस्य
शोकमोहाद्यभिभूततया शुकवामदेवादिवैलक्षण्याज्जन्मांतरनार्जित
शुद्धिकृत कर्मतामाह अतएवहेतुमाह हियस्मात् अकृतकर्मणोज
न्मांतरेऽकृतशोधककर्मणो ज्यायोवश्यानुसरणीयं येनानुसृतेनेहजन्म
निजन्मांतरेवामोचककृत्तानसंपन्नोभविष्यतीति संबंधः इतश्चावश्यानु
ष्ठेयंनवशुद्धादिकर्मेत्याह अपिचतेतवत्रियस्यसतोकर्मणोयुद्धादिकर्म
रहितस्यशरीरयात्राशरीरस्थितिर्नप्रकर्षेणप्रवृत्तिकृतत्वलक्षणेन
सिध्येदित्यर्थः यदिपुनःसर्वकर्मानुष्ठितवंधहेतुरितितांत्यमतनुपा
श्रित्यकर्मकरिष्यामिततःस्यादित्याह यत्रार्थादिति

59

जिस हेतु ऐसी व्यवस्था है इससे तुम कर्म करो सोई कहते हैं कि नियतकहे नित्यकर्म संध्याउपासन आदि कर्म अनुष्ठान करो जिसलिये कर्मन करने से कर्म करना हीभला है नहीं तो सब कर्म छोड़ने से एकवारगी कर्मशून्य अचेतनकी भांति रहने से तुमारी शरीर यात्राभी कैसे निवेहेगी अर्थात् न चलैगी ॥ ८ ॥

दोहा॥

श्रेष्ठ हि कर्म अकर्म ते करहुं कर्म को ताहि देहव्यवहारन होयगो तोहिसों विन जाहि ८॥

60

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयंकर्मबंधनः तदर्थंक
र्मकौंतेयमुक्तसंगः समाचर ९

शांकरभाष्य १

यच्च मन्यसेबंधार्थत्वात् कर्म्मनकर्त्तव्यमिति तदप्यसत् कथंयज्ञार्थादि
ति यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेर्यज्ञ ईश्वरस्तदर्थंयत् क्रियतेतद्यज्ञार्थं कर्म्मतस्मा
त्कर्म्मणोऽन्यत्रान्येनकर्म्मणालोकोयमधिकृतः कर्म्मकृत्कर्म्मबन्धनं य
स्यसोयंकर्म्मबंधनोलोकोनतु यज्ञार्थादतस्तदर्थंयज्ञार्थंकर्म्म कौंतेयमुक्तसं
गः कर्म्मफलसंगवर्ज्जितः सन् समाचरनिर्वर्त्तय ८

आनंदगिरिकृतटीका २

कर्मणाबध्यतेजन्तुरितिस्मृतेर्बंधार्थंकर्म्मनतत् तन्मोक्षार्थिनाकर्त्तव्यमित्याशं
कामनूद्यदूषयति यच्चेत्यादिना कर्म्माधिकृतस्यतदकरणमयुक्तमितिप्रति
ज्ञातेमश्च पूर्वकंविवृणोतिकथमित्यादिना फलाभिसन्धिमन्तरेणयज्ञार्थं
कर्म्मकुर्वाणस्यबंधाभावात्तादर्थ्येनकर्म्मकर्त्तव्यमित्याहतदर्थमिति य
ज्ञार्थंकर्मेत्ययुक्तंनहिकर्म्मार्थमेव कर्मेत्याशंक्याचेष्ट यज्ञोवै विष्णुरिति
कथंतर्हिकर्म्मणाबध्यते जन्तुरितिस्मृतिस्तत्राहतस्मादिति ईश्वरार्पणबुद्ध्या
कृतस्यकर्म्मणोबन्धार्थत्वाभावेफलितमाहश्चतइति ९

स्वामिकृतटीका ३

सांख्यास्तुसर्वमपिकर्म्मबन्धकत्वान्नकार्य्यमित्याहुस्तन्निराकुर्वन्नाहयज्ञा
र्थादिति यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेःतदाराधनार्थात् कर्म्मणोऽन्यत्रतदेकंवि
नालोकोऽयंकर्म्मबंधनःकर्म्मभिर्बध्यते न त्वीश्वराराधनार्थेनकर्म्मणाअतस्त
दर्थंविष्णुप्रीत्यर्थंमुक्तसंगोनिष्कामःसन् कर्म्मसम्यगाचर ९

पिशाचभाष्य ४

यत्तुमन्यसेबंधहेतुत्वात्कर्मनकर्तव्यमितितनदसत्तुकथं यज्ञार्थात्यज्ञोवि

स्तुः यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेःसोऽर्थःप्रयोजनंयस्यतद्यज्ञार्थंविस्वाराधनार्थंत
स्माद्विस्वाराधनार्थात्कर्मणोऽन्यत्रायंलोकःकर्मबंधनस्तदर्थंविस्वाराधना
र्थं यज्ञादिकर्मकौंतेयमुक्तसंगोयेनसमुक्तात्सःसमाचरअनुतिष्ठ ९

रामानुजभाष्य ५

एवंतर्हिद्रव्यार्जनादिकर्मणोऽहंकारममकारादेःसर्वेंद्रियव्याकुलतागर्भत्वे
नास्यपुरुषस्यकर्मवासनयाबंधनंभविष्यतीत्यतआहयज्ञादिशास्त्रार्थक
र्मशेषभूतात्द्रव्यार्जनादेःकर्मणोऽन्यत्रात्मीयप्रयोजनशेषभूतेकर्मणिक्रि
य॰ यमाणेऽयंलोकःकर्मबंधनोभवतिअतस्त्वंयज्ञाद्यर्थंद्रव्यार्जनादिकंकर्मस
माचर आत्मप्रयोजनसाधनतयायःसंगस्तस्मात्संगात्मुक्तःसन्समाचरएवं
मुक्तसंगेनयज्ञार्थतयाकर्मणिक्रियमाणेयज्ञादिभिःकर्मभिराराधितःप
रमपुरुषोऽस्यानादिकालप्रवृत्तकर्मवासनामुच्छिद्याव्याकुलात्मावलोकनं
ददातीत्यर्थः ८ ॥

अभिनवगुप्ती ६

यज्ञार्थादवश्यकरणीयादन्यानिकर्माणिबंधकानि अवश्यकर्तव्यंमुक्तफ
लसंगतयाक्रियमाणंनफलदम् ९

परमार्थप्रपा ७

अथसांख्याःसर्वमपिकर्मबंधकत्वान्नकार्यमित्याहुस्तन्निषेधयति।यज्ञा
र्थादिति यज्ञोवैविष्णुरित्यादिश्रुतेर्यज्ञोविष्णुःसएवार्थःप्रयोजनंयस्यतद्य
ज्ञार्थं तस्माद्यज्ञार्थात्परमेश्वरार्पणत्वेनकृतात्कर्मणःसकाशादन्यत्रक
र्मणि कर्मैवबंधनंयस्यसकर्मबंधनोलोकोजनःसज्जते।त्वंतुतदर्थंपरमे
श्वरार्थंकर्मसमाचर अतएवमुक्तसंगस्त्यक्तफलाभिसंधिःसन् ९

वनमाली ८

ननुकर्मणाबध्यतेजंतुरितिस्मरणेनमुमुक्षूणांकर्मकार्यमितितत्राह
यज्ञार्थादिति यज्ञंपरमेश्वरः यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः तदाराधनार्थंक्रिय
माणंकर्मयज्ञार्थं तस्मात्कर्मणोऽन्यत्र कर्मणिप्रवृत्तोजंतुःकर्माधिकारीव

यते तत्वीश्वराराधनार्थेन तत्तदर्थं कर्म हे कौंतेय त्वमपि परमेश्वरप्रवा
तस्य: कर्म कारयति नाहं कर्ता कर्ता त्वमदीयमिदं कर्म अनेन सप्रवशीयता
मिति कर्मतत्फलयोर्मदीयतानेन कर्मणा ममेदं फलं भवतीत्यभिमाना
भिलाषादिरूपो योमुक्तः संगो येन सत्ताट्टशः सन्सोविते कर्म समाचर ९

ॐ सुमवैजयन्ती ९

ननु कर्मणा वध्यते जन्तुरिति स्मृतेरात्मबंधनभूतत्वान्नित्यसंदुःखरूप
स्य देहस्य पालनाय स्वबंधनरूपदेहोत्पत्तिहेतुभूतं कर्म विवेकीजनः कोश
कारवत्कथं कुर्यादिति चेत्तत्राह यज्ञार्थादिति यज्ञार्थात् अत्र यज्ञो नाम आ
त्मयज्ञजपयज्ञद्रव्ययज्ञज्ञानयज्ञयोगयज्ञा इति भेदात्पंचयज्ञाः यज्ञ एवार्थः
प्रयोजनं यस्य तत् यज्ञार्थं तस्माद्यज्ञार्थात्कर्मणः सकाशादन्यत्र चातुर्मा
स्यादिषु सकामेषु अयं लोकः भरतखंडाश्रितो जनः कर्मबन्धः कर्मणा
वध्यते इति तथा स भवति तदर्थं स यज्ञोर्थः प्रयोजनं यस्य कर्मणस्तत्तदर्थं कर्म
हे कौंतेय मुक्तसंगः फलसम्बोधनेन कुंत्याराधितस्यामरराजस्य पुत्रत्वात्त्वं तत्क
र्मी करणे महाननर्थो भवेदिति सूचितम् ९

मधुसूदनी ९

कर्मणा वध्यते जंतुरिति स्मृतेः सर्वं कर्म बंधात्मकत्वान्मुमुक्षुणा न कर्तव्यमि
ति मन्वानस्योत्तरमाह यज्ञः परमेश्वरः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः तदाराधना
र्थं यत्क्रियते कर्म तद्यज्ञार्थं तस्मात्कर्मणोन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तोयं लोकः क
र्माधिकारी कर्मणा वध्यते न त्वीश्वराराधनार्थेन अतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म
हे कौंतेय त्वं कर्मण्यधिकृतो मुक्तसंगः सन् समाचर सम्यक् श्रद्धादिपुरःस
रमाचर ९

सदानंदि

कर्मणा वध्यते जंतुरिति स्मृत्या मुमुक्षुणा बंधकत्वात्कथं कर्म कर्तव्यमि
ति चेन्नकुत्र १ यज्ञो वै विष्णुरित्युक्तस्तदाराधनहेतुकं यत्कर्म क्रियते तस्मा
त्तनोन्यत्र कर्मणि २ कर्माधिकार्ययं लोकः कर्मणा वध्यते तदा नेश्वरा
राधनार्थेन वद्ध्यते तस्मात्तदर्थकं ३ कर्मण्यधिकृतः संस्त्वं फलसंगविवर्जि

त्वाभिलाषपूर्वः सन्त्वं समाचर सम्यक्समादरहितेन आसमन्तादरपूर्वकेन चर ॐ इषुकौंतेयेति

गी॰ टी॰

नःसम्यक्श्रद्धादिनाकर्मकौंतेयकुरुष्वसुव्रतः ४ ९

नीलकंठी ११

ननुकर्मणाबध्यतेजंतुरितिकर्मणांबंधकत्वस्मृतेःकथंमुमुक्षुंमांतत्र नियोजयसीत्याशंक्याह यज्ञार्थादिति यज्ञःपरमेश्वराराधनं यजदेव पूजायामितिधात्वर्थानुगमात् तदर्थं यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेर्विष्णोर्वा तदाराधनार्थंयत्कर्मततोन्यत्रकर्मणिस्वर्गाद्यर्थेप्रवृत्तोयंलोकःकर्मबं धनःकर्मणाबध्यतेनत्वीश्वराराधनार्थेन अतस्तदर्थमीश्वराराधनार्थंक र्मस्ववर्णाश्रमोचितंहेकौंतेयमुक्तसंगःफलाभिलाषशून्यःसन्समाचरस म्यक्कुरु ९

आनन्दीटीका

अशनादिकं न शरीरस्थित्यर्थं चेत्कार्यं निमित्तस्य यत्नादेः करणे को ।
विमर्श इत्यर्थः यतदेव प्रपंचयति यज्ञशिष्टमेव भोजनं श्रुतिवि
हितमित्यर्थः ९ ॥ रामकंठटीका यं न सर्वं नामकर्मानुष्ठीयमानं सिद्धये कल्पत इत्याह +
+ इत्यं च कर्मणः सर्वथाभावादुपपन्नोऽस्थिता
+ यज्ञो यजनं मुख्यया वृत्त्या देवतापूजनं देवतनमपि यस्मिन् स एव मिमा
दिश्लोकव्याख्यातस्वरूपः परमेश्वरः परमात्मैवैकं तत्तुमित्यभि
प्रेतम् तस्य यजनमपि यथाप्रतिपादितविज्ञानपरिशीलनवि ।
शुद्धया संविदा स्वभावत्वेन परामर्शलक्षणमाराधनं सोऽर्थः प्रयोज
नं यस्य तादृशो यत्कर्म तस्मात्तथाविधात्कर्मणोऽन्यत्रातादृशं कर्मैव ।
तेषि तामादृशं कर्म कुर्वाणः सर्वोऽयं लोकः कर्मबन्धनो भवति कृ
मे शास्त्रचोदितमप्यनुष्ठानेन बध्यते संसारे तदापि तथा मारतमुहं तेषु
समतया यथोक्तात्मतत्त्वज्ञानसूक्ष्मतया विधिवदनुष्ठीयमानेन शा
स्त्रीयमपि कर्म बन्धनायैव कल्पते यथाप्रतिपादितविज्ञाननिष्ठता । न४
यानुष्ठीयमानेन परमेश्वराराधनलक्षणमुख्ययागहेतुत्वा मरसि ।
द्धिं भवतीत्यर्थः तथा च वक्ष्यति यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ।
ततम् स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इति यत एवं तत्त
तदर्थं तादृशस्य यज्ञस्य संपत्त्यर्थं कर्म शास्त्रचोदितं क्रियां समाचर स
म्यक्कुर्वित्यर्थः कीदृशस्त्वं सम्यक्कुर्वाणोऽपि कुर्वन्नित्यत्र विशेषणमाह
मुक्तसंग इति मुक्तश्चासौ संकल्पमपरिहृतः सेगो रागद्वेषादिदोषहेतु
विषयेषु तिमज्जनं तदेकुनिमग्नवित्त्वेयेन स तथाविधः सत्त्विम
तेन मुक्तो ह्यात्मकर्मापरिमाणः प्रतिपादितः [illegible]
तिलक्षणधर्मोधिकृतः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ९ ॥

लासिकी टीका

^अयं सर्वो लोकः कर्मबन्धनः कर्म शास्त्रीयं स्वाभाविकं वा बन्धनं संसारदायित्वा

^क

गी.
टी.
र.

ननु कर्मणा बध्यते जन्तुरिति स्मृतेः कर्मणो बन्धकत्वान्नतः कर्मकरणं
मुमुक्षोः प्रशस्तमित्यत आह यज्ञार्थादिति यज्ञो विष्णुः यज्ञो वै वि
ष्णुरिति श्रुतेः तदर्थात्तत्प्रीतिनिमित्तात्स्वात्मपरामर्शाद्विनाकृता
त्कर्मणोऽन्यत्र तादृशं कर्म वर्जयित्वा संसारबन्धहेतुरयं समयथाकवि
त्वानिष्ठतया कृतं कर्म परसिद्धिदं भवतीत्यर्थः तदुक्तं कृतानीव
क्रियमाणानि कर्माणि ज्ञानाग्नेरनलेरम् न संस्पृशन्ति तत्त्वज्ञं
लेपमदलं यथा तत्त्वनिष्ठस्य कर्माणि पुण्यपापानि संततं यं न प्रया
न्ति नैव लिम्पन्ति क्रियमाणानि वा पुनरिति यत एवं तस्मात्त्वं मुक्तसं
गः मुक्तसंगः संगः फलाभिलाषस्तेन तदेकनिमग्नचित्तत्वेयं तमः
तदर्थमीश्वराराधनार्थं मुमुक्षा कर्म समाचर सम्यक् कुर्वित्यर्थः अतो
न मुमुक्षोः कर्मपरित्यागः ९॥

^ते

63

पंडोलीटीका

कर्मणो बंधकत्वमाशंक्य यथा कर्म बंधकं न भवति तं प्रकारमाह
यज्ञार्थादिति यज्ञो वै विष्णुः तदर्थं कर्म यज्ञार्थं तस्माद्यज्ञार्थात्कर्मणः
अन्यत्र अन्येन कर्मणा अयं लोकः कर्मबंधनः कर्मैव बंधनं यस्य स कर्म
बंधनः हे कौंतेय मुक्तसंगः फलकामनारहितः सन् तदर्थं विष्ण्वर्थं
कर्म समाचर [illegible] ९

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

ननु कर्मभिर्बध्यते नैष्कर्म्यान्मोक्ष इति यदुच्यते तत्कथं संग
च्छत इत्यत आह यज्ञार्थादिति यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्यज्ञप
देन परमेश्वर उच्यते तदर्थात्तत्प्रीणनार्थाद्वषपकर्तव्या
इति यावत् कर्मणः ब्राह्मणादिजात्युचितात्पुत्रादिलक्षणादन्य
ब्राह्मणादिजात्युचिते भिक्षाचरणादौ निषेधं गुरुसदादिल
न्यतो लोकः कर्मबंधनः कर्मभिर्बध्यत इति अतस्तदर्थं
तस्येश्वरस्य प्रीणनार्थं कर्म अवश्यपविधेयं सात्त्वप्रयोगा

F

रिक्तः कथमित्याह मुक्तसंगः संगश्चाचार्यशिष्यादिलक्ष
णः संबंधो येनेति अयमत्राभिप्रायः यथा राज्ञा पितादिव
र्धं प्रत्यप्याज्ञमो भक्तस्तत्कासनं संपाद्य प्रसादविषयोन्य
थादंडश्च भवत्येवं परमेश्वरेण यथावर्णं चोदितानि कर्मा
णि यो निर्वर्तयति स तदाज्ञापालनात्तस्य प्रीतिभाजनम
न्यथा कुर्वन्बंधनीयश्च भवति तस्मात्तदनुशिष्टं कर्म यद्यपि
घोरं तथापि तदाज्ञापालने न तत्प्रीत्युत्पादनार्थमेवाप्रम
विचार्यैव विधेयमिति अतएव यज्ञार्थपदस्यावश्यकर्तव्य
तार्थपरता सिद्धा परोक्षमपि मद्वचनमनुपालयंतो महा
त्मानः सर्वैः कर्मबंधनैर्मुच्यंते किंतु प्रत्यक्षं मद्वचनमनुपा
लयन्कथं बद्धस इति गूढाभिप्रायः ९॥

मधुभाष्य॥

यज्ञार्थादिति कर्मबंधनं यस्य लोकस्य स कर्मबंधनः य
ज्ञो विष्णुः यज्ञार्थं संगरहितं कर्म न बंधकमित्यर्थः मुक्तसं
ग इति विशेषणात् कामात्यः कामयत इति श्रुतेश्च अनि
ष्टमिति वक्ष्यमाणत्वाच्च एतान्यपि तु कर्माणीति च न
स्मान्नेष्टियाजकः स्यादिति च विशेषवचनत्वे समेपि विशे
षणं प्रतिशिष्यते अर्थवादमाह ९॥

64

यज्ञो विष्णुः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः अतो विष्णुप्रीत्यर्थं कृतं कर्म ततो ऽन्यत्र कर्मणि प्रवर्तमानो ऽयं लोकः कर्मनिबंधनो भवति कर्मबंधनमस्य तादृशो भवतीत्यर्थः अतस्तदर्थं कर्म समाचरन्सदा च मुक्तसंगः संसारातीतो भविष्यसीत्यर्थः [illegible] सह यज्ञार्थमिति चार्थः

अन्ये तु यज्ञादित्यस्य श्लोकस्यैव मायातनिका माहुः ननु यदि शरीरयात्रामात्रसिद्ध्यर्थं मया कर्म कर्तव्यं तर्हि यावता यात्रा भवति तावत्क्षत्रियविजयार्जित युद्धादिना तदर्थं युद्धं भूपालनं वा करिष्यामि नियतानियतनिमित्त कर्मकरणे पुनः फलेच्छा भविष्यतीति नेति किमिति मां नियोजयसीत्याशंक्याह यस्मिन्क्रियमाने तव फलेच्छा भविष्यतीति दान होम जपादेस्तच्चोत्पत्ति कयापि भंग्या ह यज्ञस्यार्थः यज्ञार्थः फलं यस्य कर्मणो दान होम जपादे रूपं ऐहिक फलार्थं प्रवृत्तिप्रतिनेकर्मणि प्रवृत्तो ऽयं लोकः कर्मबन्धनो भवति कर्मबंधनं ऐहिक फलार्थं प्रवृत्तिं प्रति बंधकं यस्यैवं विधो भवतीत्यर्थः ब्रह्मार्पणबुद्ध्या क्रियमाणं तत्त्वमहिम्नैवाशु यशुद्धिं जनयन् कामं मनो हृदयरूपं शोधयिष्यतीति भावः अतस्तदर्थं तादृशाबंधार्थं कर्म समाचर मुक्तसंग इति स्वर्गकामादीनां संगं विकारहेतुं परित्यजेति भावः ९ ॥

65

सांख्यमतवालेकहते हैंकिबंधनकेकारणभूतकर्महैं इससेसम्पूर्ण कर्मनकरनाही भलाहै उसीको निर्णय करि के कहते हैं कि य ज्ञ शब्दका अर्थ विष्णु है यह श्रुतिमे कहा है सो यज्ञ जो विष्णु भगवान तिनके आराधनार्थ जो कर्म तिसको छाडिकरि और स व कर्म्म अलवता लोगों को संसार बंधन करते हैं परन्तु ईश्वर । आराधन रूप कर्म्म तेसे नही हैं इससे विष्णु प्रीत्यर्थ निःकाम मानस हो सव कर्म्म अच्छीतरह से करो क्या डरहै ९

दोहा ॥

यज्ञकर्मसें औरसमकर्म जीवको बंध पार्थकर्मकर यज्ञहि त विना संग निर्गंथ ९ ॥

66

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाचप्रजापतिः अनेन
प्रसविष्यध्वमेषवोस्त्विष्टकामधुक १०

शांकरभाष्य १

इतश्चाधिकृतेन कर्म्म कर्त्तव्यं सहेति यज्ञयज्ञायज्ञसहिताः प्रजास्त्र
योवर्णास्ताः सृष्ट्वोत्पाद्य पुरापूर्वं सर्गादावुवाचोक्तवान्प्रजापतिः प्रजानां
स्रष्टा अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवोवृद्धिरुत्पत्तिस्तां कुरुध्वमेषवो
यज्ञः युष्माकमस्तु भवतु इष्टकामधुक इष्टानभिप्रेतान्कामान्फल
विशेषान् दोग्धीतीष्टकामधुक १०

आनंदगिरिकृतटीका २

दैव
नित्यस्य कर्म्मणोनैमित्तिकसहितस्याधिकृतेन कर्त्तव्यत्वेत्तरपरत्वेना
नन्तरश्लोकमवतारयति इतश्चेति कथंपुनरनेन यज्ञेनवृद्धिरस्माभिः
शक्या कर्त्तुमित्याशंक्याह एषइति १०

श्रीधरी टीका ३

प्रजापतिवचनादपिकर्म्मकर्त्तैवश्रेष्ठइत्याह सहयज्ञाइति चतुर्भिः। यज्ञेन
सहवर्त्तन्त इतिसहयज्ञायज्ञाधिकृताब्राह्मणाद्याः प्रजाः पुरासर्गादौ सृ
ष्ट्वेदमुवाचब्रह्माअनेन यज्ञेनप्रसविष्यध्वं प्रसवोवृद्धिः उत्तरोत्तरामभिवृ
द्धिं लभध्वमित्यर्थः तत्रहेतुः एषयज्ञोवोयुष्माकमिष्टकामधुक इष्टान्का
मान् दोग्धीतितथाअभीष्टभोगप्रदोऽस्त्वित्यर्थः अत्रच यज्ञग्रहणमाव
श्यककर्म्मोपलक्षणार्थं काम्यकर्म्मप्रशंसा तु प्रकरणेऽसङ्गतापिसामा
न्यतोऽकर्म्मणः कर्म्म श्रेष्ठमित्येतदर्थमित्यदोषः १०

पिशाचभाष्य

इतश्चाधिकृतेनकर्त्तव्यंकर्म सहयज्ञाःयज्ञसहिताःप्रजाःप्राणिनःब्रा

गी॰ टी॰का॰

नान्

लक्षणायाह यज्ञाधिकारिणः सृष्ट्वा पुरा पूर्वं सर्गादौ उवाच प्रजापतिः प्रजा
स्रष्टेरनंतरं कथमुवाच अनेन यज्ञेनोत्पादप्रसवध्वं एष यज्ञः वो युष्माकम
वत्विष्टकामानभिमतान्फलविशेषान्दोग्धीति इष्टकामधुक ॥ १० ॥

रामानुजभाष्य ५

यज्ञशिष्टेनैव सर्वपुमर्थादिसूते निरुपाधिकः प्रजापतिशब्दः स सर्वेश्व
स्वस्रष्टारं विश्वात्मानं परायणं नारायणमाह पुरा सर्गकाले स भगवान् प्र
पतिरनादिकालप्रवृत्ताचित्संसर्गविवशाउपसंहृतनामरूपविभागाः स्व
प्रलीनाः सकलपुरुषार्थानर्हाश्चेतनेतरकल्पाः प्रजाः समालोक्य परमका
कः स्वोज्जीवनाय स्वाराधनभूतयज्ञनिर्वृत्तये यज्ञैः सहताः सृष्ट्वैवमुवाच अ
नेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वमात्मनो वृद्धिं कुरुध्वं एष वो यज्ञः परमपुरुषार्थल
क्षणमोक्षाख्यस्य कामस्य तदनुगुणानां च कामानां पूरयिता भवत्वित्यर्थः

अभिनवगुप्तटीका ६

प्रजापतिः परमात्मा प्रजाः सहैव कर्मभिः ससर्ज उक्तं च तेन प्रजानां कर्म
एव प्रसवः संतानः यतोऽन्येव चेष्टं संसारं मोक्षं वा दास्यति संगात्संसारम
संगत्वान्मोक्षं यत्र येषां मोक्षप्राधान्यं तैरेव विषयाः सेव्या इत्युच्यते १

परमार्थप्रपा ७

एवमनुष्ठेयस्य स्वकर्मणः कर्मनिबंधनानां लोकानां ब्रह्मवाक्या
गतिं दर्शयति सहयज्ञा इति पुरा सृष्ट्यादौ प्रजापतिर्ब्रह्मा यज्ञेन सह वर्त
ताः सहयज्ञास्तदधिकारिणः प्रजाः ब्राह्मणादयः सृष्ट्वा निर्माय उवाच
तत्किं भो प्रजाः अनेन यज्ञेन कृत्वा यूयं प्रसविष्यध्वं पुत्रपौत्रादिफलरा
भिवृद्धिं भजध्वं तत्र हेतुः एष यज्ञो वो युष्माकं इष्टकामधुक् अभीष्टभो
गप्रदोऽस्तु ॥ १० ॥

वनमाली ८

स्वोचितकर्मकर्तव्यत्वे प्रजापतिवचनं प्रमाणयति सहेति यज्ञेन वर्त
मानाः सहयज्ञाः वोपसर्जनस्येति पदे सं[illegible]देशाभावः प्रजाश्च वर्णा

पार्थलक्षणसाधननिष्ठानाय
रीत्धारणं कर्तव्यमयहाक्षिप्तेन
रीत्धारणं कुर्वतो दोषमाह यति
म्नस्ये

61

पुराकल्पादौसृष्ट्वोवाचप्रजानांपतिः किमुवाचेत्यत्राह अनेनयज्ञेन
स्ववर्णाश्रमोचितधर्मेणप्रसविष्यध्वंवर्द्धध्वंतदेवाह एषस्वधर्माख्यो
यज्ञोयुष्माकंइष्टकामधुक् इष्टानभिलषितान्दोग्धिप्रापयतीतित
था १० ॥

उस्तमवैजयंतीटीका · ४

ननुत्वंतममाहितकारीसखात्वाम्नुरुष्वासितववचनात्सर्वमनुचितमपि
कर्मकरिष्याम्यहम्नात्रममसंदेहः परंत्विदंयज्ञाख्यंकर्मपुराकैश्चित्पुरु
षैःकस्मैचित्पुरुषायोक्तंभवेदथवेदानीमेवमांवदसीत्याशंक्याह त्वदादी
नांसर्वेषामपिजगतांपितामहादीनामपिपितामहेनजगत्कर्त्रानारा·
यणमूर्तिनासर्वेश्वरेणप्रजापतिनामयैवपुराप्रजाभ्यःप्रोक्तंनकेवल
मिदानीमेवत्वांवदामीत्याहसहयज्ञैरितियज्ञैःपंचयज्ञैःसहप्रलयस
मयेस्वप्रकृतिलीनास्तद्रूपाःप्रकर्षेणजायंतेपरमेश्वरेणस्वप्रकृतितः
प्रकृष्यंतेइतिप्रजाःदेवनराःसृष्ट्वानामरूपादिविभागेनप्रादुर्भावंकृत्वाताः
प्रजाःप्रतिप्रजापतिःपतिंविश्वस्येत्यादिश्रुतिसमस्तात्प्रजापतिशब्दवा
च्यःश्रीविष्णुःपुरुषोत्तमउवाचकथितवान् किमुवाचेत्यतआह अनेनय
ज्ञरूपेणकर्मणाप्रसविष्यध्वंप्रसूयध्वं अत्रप्रसवशब्दोवृद्धिवाचकः
उत्तरोत्तरंस्वस्ववृद्धिंकुरुध्वमित्यर्थः वोयुष्माकमेषयज्ञइष्टकामधुक्इष्टा
न्वांछितान्कामान्काम्यानिफलानिदोग्धिप्रयच्छतीतीष्टकामधुक्वांछि
तप्रदः अस्तुभवतुएषपरमपुरुषाराधनरूपोयज्ञः परमपुरुषार्थलक्षण
रूपस्यमोक्षस्यांतरङ्गसाधननिदिध्यासनादिरूपाणांकामानांपरिग्रहको
स्त्वित्यर्थः १०

मधुसूदनी

प्रजापतिवचनादप्यधिकृतेनकर्मकर्तव्यमित्याह सहयज्ञाइत्यादिचतुर्भिः
सहयज्ञेनविहितकर्मकलापेनवर्त्तंतेइतिसहयज्ञाःकर्माधिकृताइति
यावत्वोपसर्जनस्येतिपक्षेसादेशाभावः प्रजाःत्रीन्वर्णान्पुराकल्पा
दौसृष्ट्वोवाचप्रजापतिःस्रष्टाकिमुवाचेत्याह अनेनयज्ञेनस्वाश्रमोचित

गी॰टी॰
का॰

धर्मेण प्रसविष्यध्वं प्रसवधर्मं प्रसवो वृद्धिः उत्तरोत्तरामभिवृद्धिं लभध्वमि
र्थः कथमनेन वृद्धिः स्यादत आह एष यज्ञाख्यो धर्मः वो युष्माकं इष्टकामधुक् इष्टान् अभिमतान् कामान् फलानि दोग्धि प्रापयतीति तथा ॥ अभि
॥१०॥ मतभोगप्रदोऽस्त्वित्यर्थः अत्र यद्यपि ग्रहणमात्र पृथक् कर्मफल ग्रहणार्थ
मकरणे प्रत्यवायस्याग्रे कथनात् काम्यकर्मणां च प्रकृते प्रस्तावो नास्ति
धर्मेण प्रसविष्यध्वं प्रसवधर्मं प्रसवो वृद्धिः उत्तरोत्तरामभिवृद्धिं लभध्व
मित्यर्थः कथमनेन वृद्धिः स्यादत आह एष यज्ञाख्यो धर्मः वो यु
इष्टकामधुक् इष्टान् अभिमतान् कामान् फलानि दोग्धि प्रापयतीति
तथा ॥ अभिमतभोगप्रदोऽस्त्वित्यर्थः अत्र यद्यपि ग्रहणमात्र पृथक् कर्म
ग्रहणार्थमकरणे प्रत्यवायस्याग्रे कथनात् काम्यकर्मणां च प्रकृते
प्रस्तावो नास्ति कर्म फलहेतुर्भूरित्यनेन निराकृतत्वात् तथापि नि
कर्मणामप्यानुषंगिकफलसंगादेवो स्त्विष्टकामधुगित्युपपद्यते
था चापस्तंबः स्मरति तद्यथाम्रे फलार्थे निर्मिते छायागंधावनूत्पद्ये
ते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यंते नोचेदनूत्पद्यंते न धर्महानिर्भ
ति फलसङ्गावेऽपि तदभिसंध्यनभिसंधिभ्यां काम्यनित्ययोर्विशेष
अनभिसंहितस्यापि वस्तुस्वभावादुत्पत्तेर्ज्ञान विशेषः विस्तरेण चाग्रे प्र
तिपादयिष्यते १०

सदानंदी ११

प्रजापतिगिरा प्येवं कर्मकर्तव्यमादरात् स इष्टाकर्मशाला येन सह
एतत्त्रयात्मिकाः १ प्रजाः स इष्टा सकल्पा द्यावुवाचाधिकृतान् जनान्
अमोघ्ना तथर्मेणाभिवृद्धिमुत्तरोत्तरां २ लभध्वं प्रथमेतस्मात्कुरुध्वं
मादरात् युष्माकमेष यज्ञोस्तु सर्वाभीष्टफलप्रदः ३ यद्यप्यावश्यकं
मेयज्ञशब्देन लक्ष्यते निंदितत्वान्न चाज्ञास्ति प्रस्तावः काम्यकर्मणां ४
तथापि फलसज्ञावो नित्यानामपि कर्मणां अनुषंगिकएवोक्त एषवो
इष्टकामधुक् ५ १०

पत्ने देवार्थवादेन द्रढयति सहेति यज्ञैः सहेति सहयज्ञाः वोपसर्जनस्येति पक्षे सादेशाभावः कर्माधिकृता इति यावत् प्रजास्त्रैवर्णिकाः अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिस्तां लभध्वं एषयज्ञः वः युष्माकं इष्टकामधुक् इष्टार्थप्रदकोस्तु ॥ १० ॥

दोहा ॥

यज्ञ सहित विधि रच प्रजा कह्यो पूर्व हि वैन वृद्धि पावहुं याहि

सों यह तुम को दे सरथेन १० ॥

69

आनन्दीटीका

नरेन देवविशेषणोलक्षयति प्रसविष्यध्वंप्रसवंवृद्धिमवाप्स्यथ १

नीकश्चित्प्रवृत्तिलक्षणधर्माधिकृत
शास्त्रविषयभूते लोके न कस्यचिदपि क

रामकंठीटीका

तः कश्चिन्निवृत्तिलक्षणधर्माधिकृत इति द्विविधशास्त्रो
इति क्रमेण प्रतिपादयितुं प्रवृत्ति
र्मपरित्यागउपपद्यते
धर्माधिकृतस्यैव तावत्
आगमोपन्यासपूर्वं कर्मा
परित्यागानुपपादयितु
माह +

+प्रजाशब्देनात्र कर्मभूमिजन्मानः परज्ञानरहिताः स्वर्गादिभोगार्थि
नो मनुष्या एव गृह्यन्ते तेषामेव प्रक्रान्तप्रजापत्युपदेशविषयत्वोप
पत्तेः तेन प्रजापतिः परमेश्वरेच्छाकल्पितस्वर्गलक्षणाकर्माधिका
री देवताविशेषः यथोक्तः प्रजाः सहयज्ञा यज्ञेन नानादेवतायज
नात्मकेन विधिविशेषेण सह साधं सृष्टानि मां यो वाचोपदिदेश।
किमुवाचेत्याह १०॥ अनेन सहजन्मना यज्ञेन क्रियमाणेन यूयं प्रसविष्यध्वं प्रसवं सन्तानम
वा स्वस्य वृद्धिं गमिष्यथेत्यर्थः प्रसविष्यध्व
एष वः युष्माकमयं इष्टीयमानः सन्निष्टकामधुगभवतु क्रि
यफलत्वेनाभिमतान्का
मान्स्वर्गादिभोगान्दुग्धा
न्यायत्व +१०॥

भिति प्रयोगश्छान्दसोऽन्यत्राप्यवं द

बलभद्रीटीका

एवं निवृत्तिधर्माधिकृतस्य प्रवृत्त्यादिकर्मकर्तव्यं प्रवृत्तिधर्माधि
कृतस्याप्यत्रस्यागमोपन्यासपूर्वं कर्मानुष्ठेयतामाह सहेति य
ज्ञः प्रतिवलाश्रममावश्यकं कर्म तेन सह वर्तन्त इति सहयज्ञाः प्रजा
वर्णाश्रमाः सृष्ट्वा पुरा सर्गादौ प्रजापतिर्ब्रह्मोवाच अनेनाव
श्यककर्मणा प्रसविष्यध्वम् प्रसवोवृद्धिरुत्तरोत्तराभिवृद्धिं लभध्व
मित्यर्थः प्रसविष्यध्वमिति प्रयोगश्छान्दसः एषयज्ञो वो युष्माक
मिष्टकामधुक् अभीष्टभोगप्रदोऽस्तु १०॥

पंचोलीटीका

प्रजापतिवचनादपि कर्मकरणमेव श्रेय इत्याह

सहयज्ञा इति चतुर्भिः श्लोकैः प्रजापतिः पुरा सर्गादौ सहयज्ञाः
यज्ञैः सहिताः प्रजाः ब्राह्मणक्षत्रियविशः त्रीन्वर्णान्सृष्ट्वा उवाच
अनेन यज्ञेन हे प्रजाः यूयं प्रसविष्यध्वं वृद्धिरूपं धयध्वं एष यज्ञः वः यु
ष्माकं इष्टकामधुक् अभिलषितकामप्रदो भवतु १०

भाषा

सहयज्ञाःप्रजा इति १०॥

रत्नावीरसमिद्धोधिनी॥

अथ कर्मणां कर्तव्यतायां परमेश्वराज्ञां दर्शयति सहयज्ञा इति यज्ञाः परमेश्वरप्रीणनप्रयोजनानि यथावर्णाश्रमं स्वविहितानि कर्माणि तैः सह वर्तन्ते या स्ता यज्ञाधिकृताः प्रजास्त्रीन्वर्णान्सृष्ट्वा उत्पाद्य प्रजापतिः परमेश्वर इदमुवाच॥ किमुवाचेत्यपेक्षायामाह हे यज्ञाधिकृताः प्रजाः यूयमनेनेश्वरप्रीणनार्थेन यथावर्णचोदितेन धर्मेण प्रसविष्यध्वं प्रसूयध्वमुत्तरोत्तरामभिवृद्धिं लभध्वं कथमनेन वृद्धिः स्यादित्यत आह एष यज्ञाख्यो धर्मो वो युष्माकं इष्टकामधुक् इष्टानभिमतान्कामान्दोग्धीत्यभिमतार्थप्रदो भवतु १०

मधुभाष्य

सहयज्ञा इति १०

थमेतयज्ञार्थादित्यस्य श्लोकस्यैव सा यानात्तिका मा उः तत्र यदि सा ईश्वरा-
राधनार्थं यज्ञार्थं कर्मकर्तव्यं नार्हीत्याह ज्ञायाज्ञामवति ... विज-
[illegible] दर्शं ... [illegible] वाक ... नियत नियतानि
नित्यकर्म यावत्येतुः ... [illegible] ... नियोजयति श्या
... [illegible] ... फले ... भवि ... [illegible] ... याह यज्ञा
... [illegible] ... फलं यस्य कर्मणो दानहोम ... [illegible] ...
कः ... [illegible] ... फलार्थ प्रवृत्ति ... [illegible] ...
... [illegible] ... [illegible] ... हि ... [illegible] ...
... [illegible] ... इति भावः ... [illegible] ... कर्म
... [illegible] ... इति +[illegible]

तस्य वाक्यार्थो यदर्थमन्यत्कर्म भवेदिति शंकां निराकुर्वन्नर्जुनस्य पुत्रवित्तलोक-
मद्‌काम्यकर्मपरित्यागे तद्व्यतिरिक्तं कर्म स्वर्ग्यर्थं कर्म प्रवृत्ति सिद्धये का-
म्यकर्मणो निगर्हितं तां दर्शयन् श्लोकं यज्ञस्यार्थमाह पुराकल्पादौ य-
ज्ञेन सह प्रजाः मन्वाद्या वोपसर्जनस्येति पक्षे साद्देश्याभावः सृष्ट्वा प्रजापतिः
पुरोवाचेति संबंधः यज्ञस्य सृष्टत्वं प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिददित्यर्थवादोक्तं
[illegible] आत्मकमनुसंधेयं। तथा च मन्वादिप्रजासर्गे प्यात्मानमेवाद्वैधापातय-
त्ततः पतिः पत्नी चाभवतामिति श्रुत्युक्तः [illegible] आत्मक एवानुसंधेयः प्रजाप-
तिरिति संततिपालनासक्त्वात्तस्यापि संसारितामाह अत एव ब्रह्मविद्यया
सह न लोकाः सृष्टाः किमर्थं चेत्यत उक्तं अनेनेन यज्ञेन पुत्रेष्ट्यादिरूपेण प्र-
सविष्यध्वमिति पुत्रदत्वमुक्तं एवाभावः [illegible] एष यज्ञः श्येनादिरूपः
इष्टानि रमणीयानि काम्यमानानि पश्वादीनि धनानि तेषां दाता [illegible] अनेन वि ॥
नरत्वमुक्तं इदानीं परलोकत्वं तावदाह

इति ब्रह्मवचनोक्तं कर्म कर्तव्यमित्याह सह यज्ञा इति चतुर्भिः

अनेनेति

71

वस्लाकी वाक्यसे भी कर्म्म की कर्त्तव्यता ही श्रेष्ठ आवती है सोइ चारि
श्लोक से कहते हैं कि यज्ञके साथ सहयज्ञ अर्थात् यज्ञके अधिकारी ब्रा
ह्मण आदि सब प्रजा को सृष्टिके आदिमे उत्पन्न करने के बादि ब्रह्माने
यही बात कही थी कि इसी यज्ञके द्वारा तुमारी वृद्धि होय इहां प्रसवश
ब्दका अर्थ वृद्धि है अर्थात् उत्तर २ वृद्धि होती जाय कारण यह कि य
त तुमारी इष्ट कामना की दाता है इस जगह यज्ञ शब्द नित्य कर्म्म का
उप लक्षण है अर्थात् यज्ञ कहने से नित्य कर्म्म भी सब आवते हैं और
इहां काम्य कर्म्म की प्रशंसा करना असङ्गत भी है तोभी स्वाभाविक
कोई कर्म्म नकरने से काम्य कर्म्म करना ही उत्तम है इसी से कहा
कि उस मे कोई दोष नहीं है १०

72

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः परस्परं
भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥११॥

शांकरभाष्यं १

कथं देवानिति देवानिन्द्रादीन् भावयत वर्द्धयतानेन यज्ञेन ते देवाभा
वयन्तु आप्याययन्तु वृष्ट्यादिना वो युष्मानेवं परस्परमन्योन्यं भावयंतः श्रेयः
परमपि मोक्षलक्षणं ज्ञानप्राप्तिं क्रमेणावाप्स्यथ स्वर्गं वा परं श्रेयो वावाप्स्यथ ॥ ॥११॥

आनंदगिरिकृतटीका २

कथंपुनरभीष्टफलविशेषहेतुत्वं यज्ञस्य विज्ञायते नहि देवताप्रसादादृ
ते स्वर्गादिरभ्युदयो लभ्यते नापि सम्यग्दर्शनमन्तरेण निःश्रेयसं सेद्धुं पा
रयतीति शंकते कथमिति तत्र श्लोकेनोत्तरमाह देवानिति समुच्चयवुभ
त्वविभागेन श्रेयसि विकल्पः ॥११॥

श्रीधरी टीका ३

कथमिष्टकामदोग्धा यज्ञो भवेदित्यत्राह देवानिति अनेन यज्ञेन यूयं देवा
न् भावयत हविर्भागैः संवर्द्धयत ते च देवा वो युष्मान् संवर्द्धयन्तु वृष्ट्यादिनाऽ
न्नोत्पत्तिद्वारेण एवमन्योन्यं संवर्द्धयन्तो देवाश्च यूयं च परस्परं श्रेयोऽभीष्टमर्थं
माप्स्यथ ॥११॥

पिशाचभाष्य ४

कथमिष्टाकामधुक् यज्ञ इत्यत्राह देवान्भावयतानेनेत्यादि देवानिंद्रादीन्
भावयत वर्धयत अनेन यज्ञेन ते देवा वर्द्धिता युष्मान्भावयंतु परस्परं भावयंतः
श्रेयः परं विज्ञानप्राप्तिक्रमेणावाप्स्यथ ॥११॥

रामानुजभाष्य ५

अनेन देवाराधनभूतेन यज्ञेन यूयं देवान्मच्छरीरभूतान्मदात्मकानाराधयत अहं हि
देवानामात्मा अनेन देवाराधनभूतेन देवान्मच्छरीरभूतान्मदात्मकास्तैराधिताः ये
वैयज्ञानां भोक्तेति वेद्यते यज्ञेनाराधितास्ते देवा मदात्मका मोक्षोपायभूतं परं श्रेयो मोक्षाख्यमन्
दिनान्नपानादिभिर्युष्मान्युसन्तु एवं परस्परं भावयंतः परं श्रेयो मोक्षाख्यम

॥११॥

वाप्स्यथ

२
गी॰टी॰
का॰

73

अभिनवगुप्ती ६

देवाः क्रीडनशीला इंद्रियवृत्तयः करणेष्वये देवतारहस्यशास्त्रप्रसिद्धाः तान्अनेन कर्मणा तर्पयत यथासंभवं विषयान् अर्पयतेत्यर्थः ते मा (ख्यमेत्य) बोयुष्मानात्मनः एव स्वरूपमात्रो चितान् अपवर्गान् भावयंतु स्वात्मस्थिति योग्यत्वात् एवमनवरतं कुर्याणं समाधिसमयपरंपरामिंद्रियतर्पणेन दात्म सङ्गावलक्षणे परस्परभावने सति शीघ्रमेव परमं श्रेयः परस्परभेदे सति वीतवृत्तेरद विगलन लक्षणं ब्रह्म प्राप्स्यथ ११ ॥

परमार्थप्रपा ७

अथ भोगदत्वहेतुमाह देवानिति भो प्रजाः अनेन यज्ञेन देवान् भावयत संवर्धयत अथ संतुष्टास्ते देवाः वः युष्मान् भावयंतु फलदानेन कृत्वा संवर्धयंतु एवं परस्परभावनेन परं मुक्तिरूपं श्रेयो भीष्टमर्थं प्राप्स्यथ ११

वनमाली ८

तदेवाह देवानिति अनेन यूयं यजमाना देवानिंद्रादीन् भावयंतः तर्पयंतु ते देवा युष्माभिर्भाविताः संतो युष्मान् भावयंतु वृष्ट्यादिना तोषयंतु निद्रारेण वर्द्धयंतु एवमन्योन्यं संवर्द्धयंतो देवा यूयं च परं श्रेयो भिमतमर्थं देवास्ते स्विर्यं च स्वर्गादिकं प्राप्स्यथेत्यर्थः ११

जनुमैवैजयंती ९

ननु चेतनस्य दानत्वादिको धर्मो घटते यज्ञाख्यं कर्म त्वचेतनं भवति तस्मात् कथमिष्टकामधुक्त्वमिति चेत्तत्राह देवानिति अनेन यज्ञरूपेण कर्मणा देवानिंद्रादीन् मदात्मकान् मच्छरीररूपान् मदृष्टकसिद्धिस्थितिप्रवृत्तिकान् यं मदधीनस्थितिप्रवृत्तिकाः भावयत वयमीश्वरार्चनं कुर्म इति आराधयत ये युष्माभिर्भाविताः ते देवा वो युष्मान् देवाराधकान् भावयंतु फलं तु एवं परस्परमन्योन्यं युष्माभिर्देवा देवैर्यूयं भावयन्तो वर्द्धयन्तः सन्तः परं मुक्तिरूपं श्रेयो मोक्षमवाप्स्यथ भगवद्भावलक्षणं मोक्षमवाप्स्यथ प्रयं प्राप्स्यथ ११

मधुसूदनी

१०

कथमिष्टकामदोग्धृत्वं यज्ञस्येति तदाह ॥ अनेन यज्ञेन यूयं यजमाना दे
वानिंद्रादीन् भावयत हविर्भागैः संवर्धयत तर्पयतेत्यर्थः ते देवा युष्मा
भिर्भाविताः संतो वो युष्मान् भावयंतु वृष्ट्यादिनाऽन्नोत्पत्तिद्वारेण संवर्ध
यंतु एवमन्योन्यं संवर्धयंतो देवाश्च यूयं च परं श्रेयोऽभिमतमर्थं प्राप्स्यथ
देवास्तृप्तिं प्राप्स्यंति यूयं च स्वर्गाख्यं परं श्रेयः प्राप्स्यथेत्यर्थः ॥

सदानंदी ॥

कामदोग्धृत्वमप्याह यज्ञस्य भगवानिति यजमानतया यूयं देवानिंद्रमु
ख्यान्सदा १ तर्पयध्वं हविर्भागैर्यज्ञेनानेन याज्ञिकाः युष्माभिस्तर्पिता देवा
युष्मान्वृष्ट्यादिभिर्हितैः २ संवर्द्धयंतु यूयं ते देवाश्चैवं परस्परं संवर्द्धयंतः
सततं प्राप्स्यथाभिमतं फलं ३ प्राप्स्यंति देवतास्तृप्तिं यूयं स्वर्गफलं तथा ४ ॥

नीलकंठी ॥

[illegible] इष्टार्थप्रदत्वमेवाह देवा
निति भावयत तर्पयत अनेन देवतापूजात्मकेन यज्ञेन वः युष्मान् भाव ॥
यंतु वृष्ट्यादिदानेन परस्परं भावयंतो देवाश्च यूयं च श्रेयः परं प्राप्स्यथ ॥
॥ ॥ ॥

14

आनन्दीटीका

इष्टकामप्रापणोपायमाह देवानित्यादिना अनेनयज्ञेनयूयंयज
मानाभावयत यज्ञभागैस्तर्पयतते देवावोभावयन्तु इष्टदानेनत
र्पयन्तु ॥११॥

रामकंठीकी

[illegible] किमते
[illegible]
नकर्मेत्याह अनेनदेवानिन्द्रप्रभृतीन्भावयत शास्त्रोपदिष्टेनिक
नैमत्ताविशिष्टेनयज्ञेनततर्पितास्तनतत्रमिलत्तणांसन्तोलब्धयतेम
पत्तेवेवंभवद्भिरिष्टभावाहमाः सन्तोषप्रभावयन्तुवर्धयन्तु नरका
तिर्यक्कादिपतनलक्षणाद्भावाद्धारयन्तुवा प्रवमसोमभावनप
राः सन्तु परंश्रेयोपापाभिमतममभ्युदयमवाप्स्यथ ॥

लासिकी [illegible]टीका

कथमिष्टेहोगप्टत्वेयत्नस्याह देवानिति अनेनसहजमेनायज्ञेन
देवान्स्वयंभावयत हविर्भागैः संवर्धयत तेऽस्मादेवावोयुष्मानाव
यन्तु अभीष्टदानेनवर्धयन्तु एवमन्योन्यंसंवर्धयन्तोदेवाश्चयूयंच
परंश्रेयोभिमतममर्थ्यमवाप्स्यथ देवास्तर्पिताः सन्तः स्वर्ग
रूपंपरंश्रेयो दास्यन्तीति ॥

पंचोलीटीका

कथंइष्टकामदोग्ध्यायज्ञोभवेदित्यत्राह देवानिति हेप्रजाः यूयंअनेन
यज्ञेनदेवान्भावयत वर्द्धयत तेदेवायज्ञभाविताः सन्तः वः युष्मान्
भावयन्तु वर्द्धयन्तु परंश्रेयः
इष्टिद्वारेणअन्योन्यंभावयन्तःपरस्परंभावयन्तः वर्द्धयन्तः
मोक्षंस्वर्गंवाअवाप्स्यथ ॥

रणावीरसमिद्धोधिनी॥

कथमिष्टफलदायित्वं कर्मणामित्यत आह देवानिति दे प्रजाः अनेन यज्ञार्थेन यथावर्णाश्रमाचारोचितेन धर्मेण देवान्भावयत संवर्धयत ते च देवा यज्ञाख्यकर्मणा भाविताः संतो युष्मान्भावयन्तु इत्थं च परस्परमन्योन्यं भावयन्तो यूयं परं श्रेयः कल्याणमवाप्स्यथ अथवा त्रयी प्रति पृथक्पृथक्चोदनैकेनैव पद्येन प्रतिपादिता तत्र ब्राह्मणान्प्रतीत्थं वेदना यज्ञेनाग्निहोत्रादिना देवानिन्द्रादीन्तर्पयत ते च तुष्टा युष्मान्भावयन्तु वर्धयन्तु इत्थं चान्योन्यं भावयन्तो यूयं परं श्रेयः प्राप्स्यथेति क्षत्रियान्प्रति तु युद्धयज्ञेन देवान्विजिगीषून्राज्ञो भावयत संभावयत ते च युष्मान्भावयन्तु संभावयन्तु इत्थं च पररसंभावनेन प्रहृते युद्धे परं श्रेयस्तपस्याद्यज्ञादिभिरप्याप्यं कल्याणं प्राप्स्यथ जित्वास्मिँल्लोके राज्यसुखमनुभूयान्ते वियामग्रामैः संमुखमरणेन स्वर्गादिभोगं विधाय प्रलये विष्णुलोकप्राप्स्यथेति तदुक्तं योगयाज्ञपा तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या प्रयान्ति तामाशु गतिं मनस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः इति शूद्रयज्ञेन प्राभृत्विजित्याश्रधादिना यज्ञार्थेन कर्मणा देवानिन्द्रादीन्तर्पयत ते च संतर्पिताः संतो युष्मान्भावयन्तु यथाकाले वृष्ट्याद्युत्सर्जनेन संवर्धयन्तु एवमन्योन्यं भावयन्तो यूयं परं श्रेयः स्थितिं निरुपद्रवतालक्षणं मंगलं प्राप्स्यथेति वानुशिष्टिः वैश्यान्प्रति च अनेन स्ववर्णोचितेन यज्ञेन कृष्यादिकर्मणा देवान्ब्राह्मणान्भावयत स्वापण्यसमर्पणेन प्रीणयत ते च देवा राजानो युष्मान्भावयन्तु चौरादिभ्यो रक्षन्तु इत्थं च परस्परभावनेन परं श्रेयो वाप्स्यथेति ॥ ११॥

यज्ञ इष्ट कामना की दाता कैसे होगी सो कहते हैं इसी यज्ञ के द्वारा तुम सब देवतावों को घृत आहुति देकर बढावो औरवे देवता सब भी तुमारी वृद्धि करैं अर्थात् जल वरसाय अन्न उपजाय तुमको सन्तुष्ट करैं इसी तरह तुमारा दोनो का परस्पर करि एकसे एक का अभीष्ट अर्थ सिद्ध होय ११

दोहा ॥
यज्ञकर हमहूं देवको तुमको द्वेवैं सो देव इहतनपैसें परस्पर परम श्रेय लहो सेव ११॥

76

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः १२

शांकरभाष्य १

किञ्च इष्टान् भोगानिति । इष्टानभिप्रेतान् [भोगान्] हि वो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते ।
वितरिष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रादीन् यज्ञभाविता यज्ञैर्वर्द्धितास्तोषिता इत्यर्थः
तैर्देवैर्दत्तान् भोगानप्रदायादत्त्वा आनृण्यमकृत्वेत्यर्थः एभ्यो देवेभ्यो यो १२
भुंक्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयति स्तेन एव तस्कर एव स देवादिस्वापहारी

आनन्दगिरिकृतटीका २

तश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यमित्याह किञ्चेति कथमस्माभिर्भाविताः
सन्तो देवा भावयिष्यन्ति अस्मानिति तदाह इष्टानिति यज्ञानुष्ठानेन पूर्वो
क्तरीत्या स्वर्गापवर्गयोर्भावेऽपि कथं स्त्रीपशुपुत्रादिसिद्धिरित्याशंक्य पूर्वा
र्द्धं व्याकरोति इष्टानभिप्रेतानिति पश्वादिभिश्च यज्ञानुष्ठानद्वारा भोगोऽति
वर्जनीयोऽन्यथा प्रत्यवायप्रसंगादित्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे तैरिति आनृण्यमकृ
त्वेत्ययमर्थः देवानामृषीणां पितृणाञ्च यज्ञेन ब्रह्मचर्येण प्रजया च सन्तोष १२
मनापाद्य स्वकीयं कार्यकारणसंघातमेव पोष्टुं भुञ्जानस्तस्करो भवतीति

श्रीधरी टीका ३

एतदेव स्पष्टीकुर्वन् कर्माकरणे दोषमाह इष्टानिति यज्ञैर्भाविता देवा वृ
ष्ट्यादिद्वारेण वो युष्मभ्यं भोगान् दास्यन्ति हि अतो देवैर्दत्तानन्नादीनेभ्यो देवे
भ्यः पञ्चयज्ञादिभिरदत्त्वा यो भुंक्ते स तु चोर एव ज्ञेयः १२

पैशाचभाष्य ४

किंच इष्टान् भोगानभिमतान् स्वर्गपुत्रादीन् वः युष्मभ्यं देवा इन्द्रादयः
दास्यन्ते यज्ञभाविताः अतस्तैर्देवैर्दत्तान् परिगृह्य अप्रदाय च तत्पुरोडाशा
दिरूपेणादत्त्वा यो भुंक्ते स स्तेन एव सः आनृण्यमकृत्वा तैर्दत्तानां भोगादीनां

गी॰ मित्यभिप्रायः १२ इष्टानिति
टी॰

अभिनवगुप्ती ६ २ पीछे

न केवलमिक्षमपवर्गे यावत्सिद्धिलाभेपि अयं मार्ग इत्याह ॥ यज्ञतर्पितानीन्द्रियाणि स्थितिं वर्धं नियत्र क्वापि ध्येयादाविति अत एव तद्व्यापारे सति तेषां विषयाणां सृष्टिसंकल्पध्यानादिना भावविषया इन्द्रियैरेव दत्तान् यदि तेषामेवोपभोगाय न ददाति तेन तर्हि स्तेनत्वं चौर्यं स्यात् व्यभिचारित्वात् उक्तं हि पूर्वमेव भगवता मिथ्याचारः स उच्यते इति अतोयं वाक्यार्थः यः सर्वविषयां सिद्धिमपवर्गं वा प्रेप्सति तेनेन्द्रियकौतुकनिर्हृतिमात्रफलतयैव भोगाय योपनतमासेव्या इति १२

१ रामानुजभाष्य ७ १ पेला

यज्ञभाविता यज्ञेनाराधिता मदात्मका देवा इष्टान् भोगान् वो दास्यन्ते परमपुरुषार्थलक्षणं मोक्षं साधयतां इष्टा भोगांस्तान् पूर्वं एवं यज्ञभाविता देवा दास्यन्ते उत्तरोत्तराराधनापेक्षितान् सर्वान् वो दास्यन्त इत्यर्थः स्वाराधनायैतैर्दत्तान् भोगांस्तेभ्योनप्रदाय यो भुङ्क्ते चौर एव सः चौर्यं हि नामान्येन स्वप्रयोजनायैव दत्तमेव स्वस्मिन् स्वकीयताबुद्धिं कृत्वा तेन स्वात्मपोषणं अतोस्य न परमपुरुषार्थानर्हतामात्रमपि तु निरयगामित्वं च भवतीत्यर्थः १२

परमार्थप्रपा ८

एवं फलनिष्ठं नि रूपयन् अकरणे दोषमाह ॥ इष्टानिति यज्ञभाविता देवाः वो युष्माकं इष्टान् भोगान् दास्यन्ति ॥ अथ देवदत्तैर्भोगैः प्रसन्नत्वेन कर्मत्यागपरान् निंदति तैरिति तैर्देवैर्दत्तान् अन्नादिभोगानेभ्यो देवेभ्यः अप्रदाय यः अदत्त्वा यो भुङ्क्ते स स्तेन चोर एव ज्ञेयः १२

वनमाली

तद्देवा इष्टानिति इष्टान् भोगान् पुत्रपशुहिरण्यादीन् वो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते हि यतो यज्ञैर्भाविता स्तोषितास्ते यत्तैरेवं ऋणवद्वद्भ्यो दत्ता भोगास्तस्मात्तेभ्यो देवेभ्यो प्रदाय यत्तादौ देवोद्देशेनाहुत्यादिकमदत्त्वा यो भुङ्क्ते देहेन्द्रियाण्येव तर्पयति स्तेन एव सः देवस्वापहारी देवर्णानपाकरणात् १२

ऊसमवैजयन्ती ५

नन्नु यद्यस्माभिर्दत्तमन्नादिकमस्मभ्यमदत्वा देवा भुंजीरन् तथा देवैर्दत्तमे
भ्योऽप्रदाय वयं भुंजीमहि को वा दोषः स्यादिति चेन्नत्राह इष्टान् इति हि य
स्मात् यज्ञभाविता यज्ञैस्तोषितास्तस्माद्देवा द्युतिमंतो निर्मलाभ्यंतरवाह्यकर
णत्वेन कपटरहिता वो युष्मभ्यमिष्टानभिलषितानन्नस्वर्गादीन् इष्टान्न
पानादीन् दास्यंते वितरिष्यन्ति अत्र न मम संशयो नास्ति किंतु युष्मान्मध्ये
यस्तैर्दैवैर्दत्तान् ब्रह्मादिद्वारेण वितीर्णान् भोगानेभ्यो देवेभ्योऽप्रदाय अदत्वा
भुंक्ते स स्तेन एव तस्कर एव भवति इंद्रादिदेवस्वरूपेण मयैव दत्तान् भोगान्
इन्द्रादिदेवात्मने मह्यमदत्वा यो भुङ्क्ते स मम मानित्वाय दंडभागी भवतीत्यर्थः १२

मधुसूदनी टीका १०

न केवलं पारत्रिकमेव फलं यज्ञात् किंत्वैहिकमपीत्याह ॥ इष्टानभिलषि
तान् भोगान् पश्वन्नहिरण्यादीन् वो युष्मभ्यं देवा दास्यंते वितरिष्यंति हि
यस्मात् यज्ञैर्भाविताः तोषितास्ते यस्मात्तैः ऋणवद्भ्यो दत्तान् भोगांस्त
स्मात्तैर्दैवैर्दत्तान् भोगानेभ्यो देवेभ्योऽप्रदाय यज्ञेषु देवोद्देशेनाहुतीरसंपाद्य
यो भुंक्ते देहेन्द्रियाण्येव तर्पयति स्तेन एव तस्कर एव सः देवस्वापहारी देवर्ण
नपाकरणात् १२

सदानंदी टीका ११

न केवलं परत्रैव फलं किंत्वैहिकानपि हिरण्यपशुधान्यादीन्देवा भोगांस्त्वां
छितान् १ वितरिष्यंति युष्मभ्यं यज्ञैस्ते तोषिता यतः भोगास्तैर्ऋणवद्दत्ता भ
वद्भ्यस्ततो मैरेः २ तस्माद्दैवैः प्रदत्तांस्तान्भोगानेभ्योऽध्वरेषु च असंपाद्याहु
तीर्देवोद्देशेनात्मंभरिस्तु यः २ देहप्राणेन्द्रियाण्येव तर्पयत्येष तस्करः दे
वर्णस्यानपाकृत्या देवस्वापहरो यमः ४ १२

नीलकं टी॰ १२

किंच इष्टान् पुत्रपश्वादीन् वः युष्मभ्यं एभ्यो देवेभ्यस्तैर्दत्तानेव व्रीहियवाज्या
दीन् अप्रदाय अदत्वा देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकं यागं नित्यनैमित्तिकरूपं
वैश्वदेवाग्निहोत्रज्योतिष्ट्यादिरूपं अकृत्वेत्यर्थः अदत्वा यो भुंक्ते स स्तेन एव १२

18

आनन्दीटीका

योनैक्कर्म्याभिमानीनियतंकर्मसंन्यस्यति शरीरयात्रार्थमवश्यमा
हारादिकमिन्द्रियव्यापारंचकरोति सउक्तवक्ष्यमाणप्रकारेणदेवेहे
ह्यादिद्वारादत्तमन्नादिकंहविर्विधेतेभ्योप्रदाययोचौरएवतस्मान्निय।
नेकर्मावश्यकार्यमित्यर्थः अनेनशरीरयात्रार्थमप्यत्रापियतमकु
वीणस्तेनासीनिविष्टः इमेतदन्तंप्रजापतिप्रवचनम् अतःपरन्तु।
भगवद्वचनमितिगौरवः १२॥

रामकंठीटीका

यस्माद्यज्ञेनयागेनभाविताः सन्तोदेवाइष्टानभिप्रेतान्कामान्भोगा।
न्वश्यंदास्यन्तिप्रतिपादयिष्यन्ति यस्तैर्देवैर्दत्तान्भोगानेभ्योदेवेभ्या
यज्ञविधिनाप्रदायानुपदत्त्वयस्तान्कामानश्नाति सस्तेनश्चौरएवदे
वद्रव्यापहारिप्रत्यवायेनयुज्यते एतदन्तंप्रजापतिवचनम् १२॥

लासिकी टीका

नकेवलंपारत्रिकमेवफलंयज्ञात् किन्त्वैहिकमपीत्याह इष्टानिति।
नि यज्ञभावितायज्ञैस्तोषितादेवाहि यस्मात् इष्टान्भोगानसर्वात्र
हिरण्यादीन्वोभवद्भ्योदास्यन्ते अतस्तैर्देवैर्दत्तान्भोगानेभ्योदेवेभ्य
मनर्पणम्: पंचयज्ञादिभिरदत्त्वाःनृणमकृत्वायोभुङ्क्ते सचौरएवदे १२
वस्वापहारित्वात् एतदन्तंप्रजापतिवचनम् अतःपरंभगवद्वाक्यं

पंचोलीटीका

एतदेवस[दा॰]र्वैक[नः]कर्म्मणःकरणेदोषमाह इष्टानिति हियस्मादेवायज्ञ।
भाविनायज्ञेनतोषिताःवोयुष्मभ्यंइष्टान्वांछितान्भोगान्दास्यन्ति ते
दैर्दत्तान्भोगान् एभ्योदेवेभ्योप्रदाययोभुङ्क्ते सःस्तेनएवद्रव्यापहारी १२

रणावीरस्मसिद्धायिनी ॥

किंच इष्टानिति देवा यज्ञेनाग्निहोत्रादिना भाविता स्तर्पिता वो
युष्मभ्यमिष्टान्भोगान् पशुपुत्रहिरण्यादीन् दास्यंते वितरिष्यं
ति तैर्देवैरेवं दत्तान्भोगान् एभ्यो देवेभ्यो अप्रदाय आहुति दा
नमकृत्वेति यावत् यः स्वयमेव भुंक्ते स स्तेन एव चौर एव देव
स्वापहारी देवऋणीनपाकरणात्प्रायश्चित्तार्ह इति ब्राह्मणानां
तिविष्टिः यज्ञेन युद्धयज्ञेन भाविताः प्रीणिता देवा राजानो वो
युष्मभ्यमिष्टान्भोगान्कांक्षितान्देशाधिकारान्वितरिष्यंति तैर्द
त्तान् एभ्यो राजभ्यो दत्वा तदधिकारोत्पन्नं वित्तमसमर्प्य यः
स्वयमेव भुंक्ते स चौर एव वंधनार्ह इति यज्ञेनाश्वमेधादि
ना तर्पिता देवा युष्मभ्यमिष्टान्भोगान् भुंक्ष्यंते इति भोगादेशा
त्तान्दास्यंते यथाकालं हृष्टा युद्धसंगीतादि दास्यंति देइ. इदंतो
इत्यस्यरूपं तैश्च दत्तान् एभ्यो देवेभ्यः अप्रदाय पुनर्यजमावि
यायर्यो भुंक्ते स चौर एवाप्रत्येय इति यावदिति वचनद्वियान्मति
निर्दैषाः यज्ञेन कृष्यादिकर्मणा भाविताः संतोषिता देवा राजा
नो युष्मभ्यमिष्टान्भोगान्पशुपुत्रहिरण्यादीन्दास्यंते रक्षिष्यंति
वौरादिभ्य इति शेषः तैश्च रक्षितानेभ्यो दत्वा यो भुंक्ते स स्तेन एव
दंड्य इति वैश्यपातव्रतिपासनं एतेन चामरणांतं स्वि वर्णाय
थास्वं कर्मस्तु प्रवर्तितव्यमन्यथा प्रत्यवाय दर्शनादिति दर्शि
तं ततस्तु न पौनरुक्त्यमिति भावः १२ ॥ १२ ॥

मधुभाष्य ॥

इहलोकदत्वमाह इष्टानिति

एतेष्वपि देवैर्भोगेभुनस्वार्थं किं तन्महान्निबंध इत्याह तैर्दत्तानिति तैर्दत्तान्भोगानप्रदायि डुंथ हुतं तंडुलयवादीनेतेभ्यो दत्वा यज्ञेषु देवोद्देशेना हुतीरसंपाद्यैतदर्थः स्तेन एवेति देवऋणानपाकरणादिति भावः केवलमर्थमात्म एव धर्मः किंतु देवैर्दत्तानर्थं निवृत्तयेपीत्याह यत्तशिष्टाशिन इति

80

इस को अच्छी तरह विचार करि कहते हैं कि कर्म न करने से दोष होता है देखो यज्ञसे सन्तुष्ट देवता जलवृष्टि करिके तुम सबके अर्थ अन्न आदि नाना प्रकार के भोग देयंगे तो जो पञ्चयज्ञ के द्वारा देवदत्त अन्नादि वस्तु उनको न देकर आपही भोग करि लेय सो चोर औ कृतघ्न हैं यह जानो १२ ॥

दोहा ॥

यज्ञ तुस्ट होय देव तुम्ह देवेगे प्रियभोग ले तिनसों बिन देय तिनभोगे चोरसो लोग १२॥

81

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् १३

शांकरभाष्यं १

ये पुनः देवयज्ञादीन्निर्वर्त्य तच्छिष्टमशनममृताख्यमशितुं शीलं
येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः सर्वैः पापैश्चुल्ल्या
दिपञ्चसूनाकृतैः प्रमादकृतहिंसादिजनितैश्चान्ये ये त्वात्मम्भरयो भुञ्ज
ते ते त्वघं पापं स्वयमपि पापाः ये पचन्ति पाकं निर्वर्त्तयन्त्यात्मकारण
दात्महेतोः १३

आनंदगिरि टीका २

देवादिभ्यः सम्विभागमकृत्वा भुंजानानां प्रत्यवायित्वमुक्तात्तदन्येषांस
वैदोषराहित्यं दर्शयति येपुनरिति यज्ञशिष्टाशिनो ये पुनस्ते तादृशाः
सन्तः सर्वकिल्बिषैर्मुच्यन्त इति योजना तैरेतानित्यादिनोक्तं निगमय
ति भुंजत इति देवयज्ञादीनित्यादिशब्देन पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञो भूतय
ज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेति चत्वारो यज्ञाः गृह्यन्ते चुल्लीशब्देन पिठरधारणार्थाक्रि
यां कुर्वतो विन्यासविशेषवन्तस्त्रयो ग्रावाणो विवक्ष्यन्ते आदिशब्देन क
ण्डनी पेषणी मार्ज्जन्युदककुम्भश्चेत्येते हिंसाहेतवो गृहीतास्तान्येतानि
पञ्चप्राणिनां प्रसूनास्थानानि हिंसाकारणानि तत्प्रयुक्तैः सर्वैरपि बुद्धि
पूर्वकैरितरैर्मुच्यन्त इति सम्बंधः प्रमादो विचारव्यतिरेकेणाबुद्धिपूर्व
कमुपनतं पादन्यासादिकार्यं तेन प्राणिनां हिंसा सम्भाव्यते आदिशब्दे
नाशुचिसंस्पर्शादि गृहीतं तदुत्थेभ्यश्च पापैर्महायज्ञकारिणो मुच्यन्ते उ
क्तं हि कण्डनं पेषणं चुल्ली उदकुम्भश्च मार्ज्जनं। पंच सूना गृहस्थस्य पंच
यज्ञात्प्रणश्यतीति पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः कण्ड
नी चैव कुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन्निति च अस्यायमर्थः यायथोक्ताः प

२

गी॰टी॰
का॰

82

५ तेन प्राणिनो बुद्धिपूर्वकं
तत्प्रयुक्तं सर्वमपि पापं
नात्प्रसाध्यपनीति

ञ्च संख्याकाद्गृहस्थस्य सूनाख्यात्पापाद्यन्नापादयन् वर्त्तते सूमहायज्ञानु
ष्ठानलक्षणं र्थ तदनुष्ठानविमुखान् निन्दति ये त्विति आत्मंभरित्वमेव स्फो
रयन्ति ये पचन्तीति स्वदेहेन्द्रियपोषणार्थमेव पाकं कुर्वतां देवयज्ञादिप
राङ्मुखानां पापभूयस्त्वं दर्शयति भुंजत इति पाठक्रमस्त्वर्थक्रमादपवाध
नीयः १३

श्रीधरी टीका ३

इतश्च यजन्त एव श्रेष्ठा नेतर इत्याह यज्ञशिष्टाशिन इति वैश्वदेवादियज्ञा
वशिष्टं ये ऽश्नन्ति ते पंचशूनादिकृतैः सर्वैः किल्बिषैर्मुच्यन्ते पंचसूनाश्च स्मृ
ताः कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्ज्जनी पञ्चसूना गृहस्थस्य ता
भिः स्वर्गं न गच्छति ये त्वात्मनो भोजनार्थमेव पचंति न तु वैश्वदेवाद्यर्थं ते पा
पा दुराचारा अघमेव भुंजते १३

पैशाचभाष्य ४

यज्ञाः पंचमहायज्ञा देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ
इति एते पंच महायज्ञाः तेषां शिष्टं यज्ञशिष्टं देवयज्ञादीन्निर्वर्त्य तच्छिष्ट
मशनममृताख्यमशितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः सर्वकिल्बिषैः सर्वपा
पैर्मुच्यंते शिष्टाशिनः चुल्लीपेषण्युपस्कारी कंडिनी कुंभलक्षणा चुल्ल्या
दिपंचसूनाकृतैः प्रमादकृतहिंसाजनितैश्च किल्बिषैर्मुच्यन्ते ये त्वात्मका
रणात्पचंति ते तु पापाः पापस्वरूपाः अघं पापमेव भुंजते तस्मादवश्यं पंच
महायज्ञाः कर्तव्याः १३

तदेव विवृणोति इंद्राद्यात्मनावस्थितपरमपुरुषाराधनार्थं तद्द्रव्याण्युत्पा

रामानुजभाष्य ५

द्यविपच्यंते तथावस्थितपरमपुरुषसमाराधनहिशिष्टाशनेन ये शरीरयात्रां
कुर्वते ते अनादिकालोपचितकिल्बिषैरात्मयाथात्म्यावलोकनविरोधि
भिः सर्वैर्विमुच्यंते ये तु परमपुरुषेणेंद्राद्यात्मना स्वाराधनाय दत्तानात्मा
र्थतयोपादाय विपच्यात्मार्थं ते पापात्मानो ऽघमेव भुंजते अघपरिणामित्वा
दघमित्युच्यते आत्मावलोकनविमुखा नरकायैव पच्यंते १३

अभिनवगुप्ती ६

अवश्यकर्तव्यतानुष्ठानमहिमायातानाभोगान्येभ्यस्तिअवांतरव्यापारमा·
त्रतयातएवचष्टफलत्वाभावांगतयाअर्थचेंद्रियात्मकदेवगणलक्षण
यज्ञादवशिष्टमंतःसारस्वात्मस्थित्यानंदलक्षणविश्वसंयेऽश्नंतितेत्रानुष्ठाभ·
वंति नमुण्याथयोयायतयातविषयभोगंबाध्नंतितेसर्वकिल्बिषैःशुभाशुभै
र्मुच्यंते येत्वात्मकारणादिन्यविद्यावश्यात्स्थूलमेवविषयभोगंपरत्वेनमन्वा·
नाआत्मार्थमिदंवयंकुर्मइतिकुर्वते तएवाघंशुभाशुभात्मकंलभंते १३

परमार्थप्रपा ८

अथयसाधुंस्तौति यज्ञशिष्टाशिनइति १३ वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टंयेऽश्नंति
अनएवसंतःसाधवस्तेपिदेनदिनैः पंचसूनादिसर्वकिल्बिषेर्मुच्यंतेअथयेपा
पाःपातकिनःपुरुषाआत्मकारणात्केवलंपिंडपोषणार्थंपचंतितेअघमेव
भुंजतेनाकश्यावीयसृतिरपि मोघमन्नंविंदतेअप्रचेताःसत्यंब्रवीमिवधइ
त्सतस्य नार्यमणंपुष्यतिनोसखायंकेवलाघोभवतिकेवलादीभाष्यंनप्रक
ष्टंचेतोयस्यासावप्रचेताःमूर्खाःमोघंनिष्फलमन्नंविंदतेसंपादयतिसतस्य
वधइत्वधएवआत्मघातकएवेत्यर्थःसकःयदिवावैश्वदेवेनअर्यमणंसूर्यं
नपुष्यतिनसंतर्पयतिनोसखायंउपकारकमग्निंनसंतर्पयतिएवंयः
केवलंअश्नातिकेवलादीपिंडपोषणार्थमेवमदयतिसकेवलाघोभवतिपा
पमेवभक्षयतीतिसत्यंब्रवीमितेवैश्वदेवाद्यर्थवादमित्यर्थः पचंतीति न
सपापस्तेनोव्यावर्तनइति १३

[margin: पाकंकुर्वंति]
[margin: ति]

वनमाली ९

श्रीविष्णवेनैवेद्यशेषेणयज्ञैर्वैश्वदेवाद्यैश्चविष्णूद्देशेनतदुद्दृश्यईश्वरान्देवपित्रा
दीन्विप्रादींश्चइष्टान्नशिष्टाशिनःसंसारबीजैःसर्वकिल्बिषैःपंचसूनादि
पापैश्चमुच्यंतेकंडनीपेषणीचुल्लीउदकुंभीचमार्जनीपंचसूनागृहस्थस्य
तेभ्यःस्वर्गंनविंदंतीतिस्मरतेःयेत्वात्मनोभोजनार्थमेवपचंतिनत्वविलवे·

स्वयश्चार्थं ते पापा दुराचारा अघं तन्निमित्तमेव भुंजते १३

कुसुमवैजयन्ती ४

ये देवदत्तान्नादीन् यज्ञाकांते भ्याद्त्वा भुंजते ते मुच्यन्ते ये तु न रात्महेतोः पचन्ति
ते पापमेव भुञ्जत इत्याह । यज्ञशिष्टाशिन इति ये यज्ञशिष्टाशिनः यज्ञस्य शिष्टं
परिशेषमन्नादिकमशितुमशितुं शीलं येषां ते तथा यज्ञावशेषभोगिनः अन्ना
दिकं संपाद्य परिपक्वं कृत्वा इंद्रायात्मानं सर्वेश्वरं विष्णुं मां समर्प्य तदवशेषस्य
भोक्तार इत्यर्थः संतो भगवद्भक्ताः सर्वकिल्बिषैरनादिकालप्रवृत्तैः संचितक्रिय
माणप्रारब्धरूपैरात्मानुभवप्रतिबंधकैर्भवहेतुभूतैः पञ्चसूनादिरूपैर्निखिलै
पापैर्मुच्यंते मुक्ता भवंति ये तु आत्मकारणात् मयातिकष्टेन संपादितं मम व
सादिरूपकमन्नादिकं परिपच्याहमेव भोक्ष्यामीत्येवमादिना ऽहंस्वभावेना
तु भवप्रतिबंधकेनेहामुत्र स्वरूपेणाव्यवसायेनात्मनो देहस्य कारणान्नि
मित्तात्स्वस्य वा उदरभरणनिमित्तान् पचंति पापसाध्यमेतमन्नं परिपक्वं कुर्वन्ति
ते पापा देवादिभ्योऽन्नानर्पणेन पापाश्रयाः पापभूता मद्विमुखा मदभक्ता ज
ऽतः पापं पापरूपं पञ्चा भगवदनिवेदितान्नादिभक्षणेन पापमुत्पद्यते
तन्मय्य विदुराहादिं विनेतरेन राद्धेन भवतीत्यर्थः १३

मधुसूदनी १

ये तु वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टममृतं ये ऽश्नंति ते संतः शिष्टा वेदोक्तकारि
त्वेन देवादिऋणापाकरणात् अतस्ते मुच्यंते सर्वैर्विहिताकरणनिमित्तैः पूर्व
कृतैश्च पंचसूनानिमित्तैः किल्बिषैः भूतभाविपापानकाऽसंसर्गिणस्ते भवंती
त्यर्थः एवमन्वये भूतभाविपापाभावमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाह भुंजते ते
मित्तं प्रमादकृतहिंसानिमित्तं च कृतपापाः पंचसूनानि
नत्तु वैश्वदेवाद्यर्थं तथाच पंचसूनादिकृतपापे विद्यमान एव वैश्वदेवा
दिनित्यकर्माकरणनिमित्तमपरं पापमाप्नुवंतीति भुंजते ते त्वघं पापा इ

प्युक्तं तथा च स्मृतिः खंडनी पेषणी चुल्ली उदकुंभी च मार्जनी पंचसूना गृ
हस्थस्यताभिः स्वर्गं न विंदतीति पंचसूनाकृतं पापं पंचयज्ञैर्व्यपोहतीति
स्मृतिर्वा श्रुतिश्च इदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते सयएतदुपा
स्तेन स पाप्मनो व्यावर्त्तते मिश्रं ह्येतदिति मंत्रवर्णोपि मोघमन्नं विंदते अप्रचे
ताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति के
वलादीति इदं चोपलक्षणं पंचमहायज्ञानां स्मार्त्तानां श्रौतानां च नित्यकर्म
णां अधिकृतेन नित्यानि कर्माण्यवश्यमनुष्ठेयानीति प्रजापतिवचनार्थः

सदानंदी ११

वैश्वदेवादियज्ञानामवशिष्टं सदामृतं येश्नंति शिष्टा वेदोक्तकारित्वेनैव ते
त्वरणः १ पंचसूनानिमित्तैश्च प्रमादकृतैः किल्बिषैरपि नित्याकरणजैस्ते तो
मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः २ संततसंसर्गिणस्तैर्भूतेरागामिभिर्मलैः ये त्वनेव
मकुर्वंतिनात्मनस्त्वाहानिदूषणं ३ भुंजते पापमेवाद्य वैश्वदेवाद्यकारिणः पं
चसूनानिमित्तं च प्रमादादिनिबंधनं ४ पापं कृत्वा पचंत्यात्मकारणादेव ये ध
माः पाचीनेसत्यहेचान्यत्प्रयोत्यकरणाकृतोः ५ अतो घं भुंजते पापास्तथोक्तं
स्मृतिकर्त्तृभिः खंडिनीपेषणी चुल्ली उदकुंभी प्रमार्जिनी ६ पंचसूना गृह
स्थस्यताभिः स्वर्गं न विंदति पंचसूनाकृतं पापं पंचयज्ञैर्व्यपोहति ७ ब्रह्म
देवमनुष्याणां पितॄणां भूतसंज्ञिनां यज्ञाः संति जपो होमो दानं वै तर्पणं बलिः ८
अनुष्ठेयानि कर्माणि कर्मण्यधिकृतैर्जनैः प्रजापतिगिरामर्थः समासोयं प्र
यातनयं ९ १३ नीलकंठी १२

ये त्वयज्ञशिष्टाशिनः स्तेनाः पापमेव भुंजते तथा च स्मृतिः कंडनी पेषणी चु
ल्ली उदकुंभी च मार्जनी पंचसूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विंदतीति पंचसू
नाकृतं पापं पंचयज्ञैर्व्यपोहतीति च श्रुतिश्च इदमेवास्य तत्साधारणमन्नं य
दिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्त्तते मिश्रं ह्येतदिति मंत्रवर्णोपि
मोघमन्नं विंदते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य नार्यमणं पुष्यति नो स
खायं केवलाघो भवति केवलादीति १३

84

आनन्दीटीका

स्पष्टमिदं सर्वैर्गन्तार्थम् १३॥

रामकंठीटीका

इमं प्रजापतिनियममनतिक्रमन्तो यथोक्तयज्ञानुष्ठितान्हि इं
विघसं तन्मत्रमश्नन्तो भुंजानाः सर्वैः समस्तैर्निमादियज्ञानन्त
स्थानसम्भवैः किल्बिषैः पापैर्मुच्यन्ते नतेनामवन्तीत्यर्थः
ते पुनः पापाः पातकिनो वै पापमेव भुंजन्ते ये आत्मकारणात् स्वदेहो
नैव देवाद्यर्थं पचन्ति पाकं साधयन्ति ते मक्र शास्त्रीयक्रियाः सन्तो
निरयमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः १३॥

लासिकी टीका

यज्ञशिष्टाशिन इति ये सन्तः शि
ष्टा यजन्त एव श्रेष्ठानेतरस्माह यज्ञशिष्टाशिन इति ते पञ्चसूनाक
ष्टैः स्वदेवादियज्ञादवशिष्टममन्नमपमन्नमश्नन्ति ते पञ्चसू
नैरेभ्यश्च विहिताकरणादिभिः पूर्वकृतैः सर्वैः पापैर्मुच्यन्ते पंच
नाः सूनाः काः खण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी प्रमार्जनी पंच
सूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दति इति पंचसूनाकृतं पापं प
वयन्तेऽपोहन्तीति व्यतिरेके दोषमाह तेत्वघमिति ये आत्मनो
भोजनार्थमेव पचन्ति न तु पञ्चयज्ञाद्यर्थम् ते पंचसूनोद्भवमपा
पात्मा पापव वैश्वदेवाद्यकरणमपापमेव भुंजते १३॥

पंचोलीटीका

इतस्त्वयज्ञं न पचन्त्येतानेतरस्माह यज्ञशिष्टाशिनः देवयज्ञादीननि
वैनेवं तः शेषभोजिनः सन्तः साधवः सर्वकिल्बिषैः मुच्यन्ते तत्र पुनः
ये पापा आत्मकारणात्पचन्ति ते अघं भुंजते १३।

२३।

अथेश्वराज्ञापालनतत्प्रत्याख्यानयोः फलमाह यज्ञशिष्टा
शिन इति यज्ञाय यथावर्णाश्रमकल्पितान्विधाय यच्छिष्ट
मवशिष्टमाहुतिशेषादिकमश्नंतः सर्वैः प्राग्भवीयैर्वर्तमान
जन्मार्जितैश्च किल्बिषैर्मुच्यंते ये चात्मार्थमेव भोगादान्नदेव
ताराजादीनसंतर्प्य स्वयमेव तानुपभुंजते ते पापाः पापक
र्माणो चैव पापमेव भुंजते पापफलभूतामधोगतिं व्रजंतीति
भावः १३॥

मधुभाष्य॥

१३॥

सर्वकिल्बिषैः सूनापंचकजनितैः पापैरित्यर्थः किंबहुनाभोजनमपिकाम
कामानांनखलुकिंचनसंकटमित्याहुः। भुंजतइति मोचमन्नंविंदतइतिश्रु
तेरितिभावः आत्मकरणात्तुदेवातिथ्यादिहेतोरितिभावः आत्म
करणादित्यंतः प्रजापत्यनुवादः [इदानींप्रजापतिनाम्नादितएवप्रजानामेवं
शिक्षितत्वात्वेदबोधितेष्वपिनिष्कामेष्वकर्मसुलोकः सर्ववेदंकाम्य
परमेवमन्यतइतिभगवानर्जुनंप्रत्याह अत्र [illegible] वन्तीति

86

इस हेतु से यज्ञ करने वाले मनुष्य श्रेष्ठ हैं और जो देव अतिथि अग्नि गो ग्रासवलि वे स्वदेव ये पंचयज्ञ नहीं करते केवल अपने वाले पाक कर के खाते हैं वेई लोभी पापाचारी हैं सोई कहते हैं कि जो देवादि कों को देकर आप भोजन करते उनको पञ्चसूना का पाप नहीं लगता है सूना कहे हत्याके स्थान ग्रहस्थों के घरमे रोज रोज हत्या होने की पां च जगह हैं चार भारते चुल हे मे आग बारते जलके पात्रसे उखलमे कूटते चक्की पीसते अनेक जीवहिंसा होतीहै सो पाप पञ्चयज्ञ नक रने वाले को लगते हैं और वे स्वर्गवास नंही पावते १२

दोहा॥

जो भोगें यज्ञशेष को सभे पाप नशाजाय पापीभोगहिं पाप सो आपहिं को नपकाय १३

81

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः य
ज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्म्मसमुद्भवः १४

शांकरभाष्य १

इतश्चाधिकृतेन कर्म्म कर्त्तव्यं जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म्म कथमित्युच्यते
अन्नाद्भवन्तीति अन्नाद्भुक्ताल्लोहितरेतःपरिणतात् प्रत्यक्षं भवन्ति जायन्ते भू
तानि पर्ज्जन्याद्वृष्टेरन्नस्य सम्भवः अन्नसम्भवः यज्ञाद्भवति पर्जन्यः अग्नौ प्रहिता
हुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति य
ज्ञोऽपूर्वं स च यज्ञः कर्म्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारः कर्म्म ततः समु
द्भवो यस्य यज्ञस्यापूर्वस्य स यज्ञः कर्म्मसमुद्भवः १४

आनंदगिरिकृतटीका २

देवयज्ञादिकं कर्म्माधिकृतेन कर्त्तव्यमित्यत्र हेत्वन्तरमितःशब्दोपात्तमेव दर्शय
ति जगदिति ननु भुक्तमन्नं रेतोलोहितपरिणतिक्रमेण प्रजारूपेण जायते तस्मा
न्नेह वृष्टिसम्भवं प्रत्यक्षदृष्टत्वात् कथं कर्म्मणो जगच्चक्रप्रवर्त्तकत्वमिति शङ्कते क
थमिति पारम्पर्येण कर्म्मणस्तद्धेतुत्वं साधयति उच्यत इति उक्तेऽर्थे स्मृत्यन्तरं
संवादयति अग्नाविति तत्र हि देवताभिध्यानपूर्वकं तदुद्देशेन प्रहिताहुतिर
पूर्वतां गता रश्मिद्वारेणादित्यमारुह्य वृष्ट्यात्मना पृथिवीं प्राप्य व्रीहियवाद्यं संस्कृ
तोऽन्नात्मना शुक्रशोणितरूपेण परिणता प्रजाभावं प्राप्नोतीत्यर्थः यज्ञः कर्म्मसमु
द्भव इत्ययुक्तं स्वस्यैव स्वोद्भवे कारणत्वायोगादित्याशंक्याह ऋत्विगिति द्रव्यदेव
तयोः संग्राहकप्रकारः १४

(margin: न्नभावमापाद्य)

श्रीधरटीका ३

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्म्म कर्त्तव्यमित्याह अन्नादिति त्रिभिः अन्नाद्भु
क्तशोणितरूपेण परिणताद्भूतान्युत्पद्यन्ते अन्नस्य च सम्भवः पर्ज्जन्याद्वृष्टेः स च
पर्ज्जन्यो यज्ञाद्भवति स च यज्ञः कर्म्मसमुद्भवः कर्म्मणा यजमानादिव्यापारेण सं
म्यक् संपाद्यत इत्यर्थः अग्नौ प्रहिताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जा
यते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतेः १४

पितृभाष्य ४

अन्नाद्भवंतिजायंतेभूतानिकार्यकरणसंघातात्मकानि पर्जन्यात् वृष्टेरन्नसंभवः
यज्ञाद्भवति पर्जन्यः अग्नौप्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते
वृष्टिर्वृष्टेरन्नंततः प्रजाइतिस्मृतेः यज्ञायागक्रियासमुद्भवा यज्ञाद्भवतिपर्जन्यः
यज्ञः कर्मसमुद्भवोयागक्रियासमुद्भवोधर्मः कर्मसमुद्भवः कर्मऋत्विग्यजमा
नव्यापारात्मकोयागः समुद्भवः कारणंयस्यअसौकर्मसमुद्भवः यागक्रिया
समुद्भवइत्यर्थः

१४ रामानुजभाष्य २

पुनरपिलोकदृष्ट्याचसर्वस्ययज्ञमूलत्वंदर्शयित्वायज्ञानुवर्तनस्यावश्यकार्य
तामननुवर्तनेचदोषमाह [illegible] अन्नादिति अन्नात्सर्वाणिभूतानिभवंति
पर्जन्यादन्नसंभव इतिसर्वलोकसाक्षिक यज्ञात्पर्जन्योभवतीतिशास्त्रेणावग
म्यते अग्नौप्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेर
न्नंततः प्रजेत्यादिना यज्ञाश्चद्रव्यार्जनादिकर्तृपुरुषव्यापाररूपकर्मसमुद्भवः

अभिनवगुप्ती ६

अन्नादविभागभोग्यस्वभावात्कर्मचिन्मायाविद्याप्रकृतिकालाद्यनेकापर
पर्यायाद्भूतानिविचित्राणिभवंति तच्चान्नंपर्जन्यादविच्छिन्नसंवित्स्वभावादात्म
नः भोक्तृतंत्रात्मलाभत्वाद्भोग्यतायाः सचपर्जन्योभोक्तायज्ञाद्भोगक्रियायत्त
त्वाद्भोक्तृत्वस्य भोगक्रियाचकर्मणः क्रियाशक्तिस्वातंत्र्यवलात् तच्चस्वातंत्र्य
मविच्छिन्नमप्यनवच्छिन्नानंतसातंत्र्यपूर्णसमुच्छलन्महेश्वरभावपरमात्म
ब्रह्मसंस्पर्शवशात् तच्चउच्छलदच्छानाच्छादितैश्वर्यब्रह्मअक्षरात्मशां
तात्शेषस्पर्शतरंगात्संविन्मात्रात् इत्येवंमध्यस्थितोयंयज्ञः चक्रंचकंवाह
यावियोल्लाससतरंगस्वभंगब्रह्मयज्ञएवप्रतिष्ठितम् अन्येतुअन्नंतावद्वीर्यलो
हितक्रमेणभूतकारणं अन्नंचवृष्टिद्वारेणपर्जन्यात् सोप्यग्नौप्रास्ताहुतिस
म्यगित्यादि [illegible] ततोवृष्टिर्यज्ञात् यज्ञः क्रियातः

परमार्थप्रपा ७

अथविश्वोपकारार्थमपिकर्मकर्तव्यमित्याह अन्नादिति अन्नाद्रेतोरूपेणपरि
णताद्भूतानिभवंतिअन्नंभवतीत्यनेनअन्नादेवजीवंतिवर्धंतइत्यपिद्रष्टव्यं अ

तिरपिव्ररनवस्थां। अन्नाद्भवन्ति भूतानि जायंते जातान्यन्नेन जीवंती

त्यादि अथान्नं कस्मात् पर्जन्यात् सच यज्ञात् पर्जन्योवृष्टिः यज्ञश्च कस्मात्

स च कर्मसमुद्भवः कर्म यजमानस्य सदर्थव्यापारं [illegible]

[illegible] वेदेपिकलादिनाह [illegible]

[illegible] लाढुंभूतः [illegible] नेरध्याहितस्य

[illegible] तिगनेनयदृत्वेदोपवर्षेदः [illegible]

[illegible] मंततः [illegible] हितस्य [illegible] प्रविष्टस्य

[illegible]

[illegible]

[illegible] इत्यादि

१४

वनमाली २

पुनरपि कर्मकर्तव्यतामाह अन्नादिति त्रिभिः अन्नाद्देनोद्वारा भूतान्युत्पद्यंते अन्नं

च पर्जन्याद्भवति वृष्टिद्वारा यज्ञात्परिणतहविरादेः पर्जन्यः अग्नौप्रास्ताहुतिः

सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इतिस्मृतेः

स यज्ञो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपः ऋत्विग्यजमानादिकर्मणा जायते १४

कुसुमवैजयंती ४

एवं प्रजापतिवचनात्कर्मणः कर्त्तव्यतामुक्त्वेदानीं कर्मणो व जगतश्चक्रवद्भ्र

णं भवतीत्यन्यथेत्याह स्वयमेव त्रिभिः अन्नाद्भवंतीति अत्रान्नशब्दस्य [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] श्चान्यथाऽचराणां शारीराणां धान्यमात्राद् [illegible]

भवोनोऽन्योन्यात्पादेर्भूतानि जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाकाराणि शारीराणि

पंचभूतारब्धत्वाद्भूतसंज्ञकानि भवंति उत्पद्यन्तेऽन्नस्य सम्भवो जन्मान्नसंभवः

सत्व पर्जन्याद्वृष्टेरनन्न प्रत्यक्षसिद्धमेव स पर्जन्यो यज्ञाद्भवति तत्र शास्त्रादवगम्य

नेशास्त्वचमनुनोक्तं अग्नौप्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जा

यते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजेति यज्ञश्च कर्मसमुद्भवो द्रव्योपार्जनादि ऋत्विग्य

^ नकेवलंप्रजापतिवचनादेवकर्मकर्तव्यमपितुजगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपीत्याह अन्नादितित्रिभिः ॥

३
गीटी

जमानादिव्यापारात्मकात्कर्मणः सकाशात्सम्यगुद्भवतीतितथाकर्मणोयज्ञ
सिद्ध्यतीत्यर्थः १४ मधुसूदनी १०
^ अन्नाद्भुक्तात्रेतोलोहितरूपेणपरिणताद्भूतानिप्राणिशरीराणिभवंतिजा
यंते अन्नस्यसंभवोजन्मअन्नसंभवः पर्जन्याद्वृष्टेः प्रत्यक्षसिद्धमेवेतत् अत्र
कर्मोपयोगमाह यज्ञात्कारीर्यादेरग्निहोत्रादेश्चापूर्वाख्याद्धर्माद्भवतिपर्जन्यः
यथाचाग्नित्राहुतेर्वृष्टिजनकत्वं तथाव्याख्यातमष्टाध्यायीकांडेजनकयाज्ञव
ल्क्यसंवादरूपायांषट्प्रश्न्यांमनुनाचोक्तं अग्नौप्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमु
पतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततः प्रजाइति सचयज्ञोधर्माख्यः सूक्ष्मः
कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानव्यापारसाध्यः यज्ञस्यहिअपूर्वस्यविहितंकर्मका
रणं १४ ॥

सदानंदी ११

नकेवलंविधेर्वाक्यादेवकर्तव्यमस्तितत् कर्मकिंतुजगच्चक्रप्रवृत्तेःकारणा
दपि १ शुक्रशोणितरूपेणमुक्तात्परिणतात्किल शरीराणिप्रजायंतेवृष्टे
रन्नस्यजन्मच २ यज्ञाद्धर्माद्पूर्वाख्याज्जायतेवृष्टिरर्कतः अग्नौप्रास्ताहुतिसम्य
गादित्यमुपतिष्ठते ३ आदित्याज्जायतेवृष्टिरन्नंततः प्रजाः स्मृतो यज्ञः स्मृधर्माख्यःऋ
त्विगादेस्वकर्मणः अपूर्वाख्यस्ययज्ञस्यविहितंकर्मकारणं १४

नीलकंठी १२

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपिकर्मकर्तव्यमित्याह अन्नादिति अन्नात्रेतोरूपे
णपरिणतात्भूतानिप्राणिशरीराणिभवंति अन्नंचपर्जन्यात् प्रत्यक्षसिद्ध
मेव यज्ञाद्भवतिपर्जन्यः अग्नौप्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जा
यतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततः प्रजाइतिस्मृतेः यज्ञोदेवताराधनजोधर्मः कर्मभ्योयागदे
मदानादिभ्यः समुद्भवतीतिकर्मसमुद्भवः

१४

आनन्दीटीका

नेदं ज्ञानप्रदायैव इति प्राप्तमस्यार्थस्य स्तुत्या यज्ञादेरमोघाधारमाह
अन्नादन्नीयाद्व्रीह्यादेः शुक्रादिबीजरूपेण परिणताद्भूतानि चराच
राणि जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जादीनि भवन्ति जायन्ते अन्नस्य हि स
म्भवो मेघात् मेघस्य यज्ञात्सम्भवः यज्ञः कर्मसमुद्भवः कर्मसमुद्भ
वः यजमानक्रियोद्भवः १४ ॥

इत्तमनतिक्रमणीयमेवेति क्रममाह +

+ यस्मात्सर्वमेतदन्नरसे संज्ञात्मरसाद्ब्रह्मणः

रामकंठीटीका

अन्नात्प्राणसन्धारणहेतोरोदनादेरभ्यवहार्याद्भूतानि सर्वप्राणभृ
तो भवन्ति सत्तां लभन्ते प्राणवृत्तिं निबध्नन्ते हि भूतानां जीवितमन्ने
निबद्धमन्नाद्वा शरणाहुतिस्तदेवं विषयात्तस्य पर्जन्यात्सम्भवः
स चैवंविधः पर्जन्यो यज्ञात्सोमाकाग्नीन्द्रादिदेवतायजनात्मकादि
ष्टिविशेषाद्भवति यज्ञे हि तर्पिता देवता व्रीह्यादिसम्पत्तये पर्जन्यं
नियुञ्जते स च काले वर्षन्दिना व्रीहीन्सम्पादयति यथोक्तम् अग्नौ
प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं
ततः प्रजा इति ईदृशश्च यज्ञः कर्मसमुद्भवः कर्मणा विशिष्टेति
कर्तव्यतारूपाद्विधानात्सम्भवो यस्य तथाविधः १४ ॥

लास्तिकी [illegible]टीका

न केवलं प्रजापतिवचनादेव कर्म कर्तव्यं किन्तु जगच्चक्रप्रवृत्ति
हेतुत्वादपीत्याह अन्नादिति अन्नाच्छुक्रशोणितरूपपरिण
ताद्भूतानि प्राणिशरीराण्युत्पद्यन्ते पर्जन्याद्वृष्टेरन्नस्य समुद्भवः
यज्ञात्कारीर्यादेरग्निहोत्रादेश्चापूर्वाख्याद्धर्मात्पर्जन्यो भवति यज्ञोऽप
ताख्यः सूक्ष्मो धर्मः कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानादिव्यापारसाध्यः
यज्ञस्य सूक्ष्मं सविहितं कर्मकारणं न त्वापूर्वोत्पादकम् तथा च
स्मृतिः अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते
वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति [illegible] १४ ॥
[illegible]

९०

पंचोलीटीका

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्म कर्तव्यमित्याह अन्नाद्भवंतीति त्रिभिः अन्नाद्भुक्तात्‌ लोहितरेतःपरिणामात्‌ भूतानि जायंते पर्जन्यात्‌ वृष्टेः अन्नसंभवः अन्नोत्पत्तिः यज्ञात्पर्जन्यो भवति यज्ञः कर्मलक्षणः कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानयोः व्यापारस्तद्वनादिलक्षणकर्मतत्समुद्भवः १४ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

न केवलमीश्वराज्ञयैव प्रवृत्तिरूपं स्वस्ववर्णोचितं कर्म कर्तव्यं तां गादृते यावज्जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपीत्याह अन्नाद्भवंतीति द्वाभ्यां अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वं प्रतिकारणत्वं तथा च कारणस्य ज्ञाने कार्यज्ञानमिति न्यायात्कारणव्याख्यानमेवादौ क्रियते वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्मेत्यनुपासनाद्ब्रह्मशब्देन प्रकृतत्वाद्ग्वेद उच्यते तथा च ब्रह्म यजुर्वेदः अक्षरात्‌ नश्वरात्‌ परमेश्वरात्समुद्भवः प्राकट्यं यस्य तत्‌ परमेश्वरेण ज्ञानात्‌ इति यजुर्वेदोक्तेनव्यतया प्रयोज्यतया चानुष्ठितः इति भावः

मधुभाष्य ॥

हेवं तत्र माह अन्नादिति यज्ञः पर्जन्यान्नत्वात्तत्कारणत्व उच्यते सर्वयज्ञविवक्षायां च तस्य चक्रके प्रवेशेन संभवति तस्यापाद्यकर्मविषयेन तत्साम्यमात्रेण लेखनीकार्यम ति: सम्यगादित्यमुपतिष्ठति आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः इति स्मृतेः उभयवचनादादित्यात्मकत्वा विरोधः अतः संति हि बहूनि शरीरफलानि कर्माणि यज्ञात्मा

योऽद्भवः संभवति यतो देवताबुद्धिप्रयुक्तस्त्यागः कर्मेत्यपि
थाकमेवब्रह्मप्रयोजयते यथुस्वैव साधुकर्मकारयति बुद्धि
स्तोनमित्यादिभ्यः नचब्रह्मण्येसंभाव्यमाने पार्थपर्यायेणाप्र
वारिकं कर्तव्यं नचजडस्तेनोस्वतः प्रवृत्तिसंभवति यतस्ये
वात्वरस्येति सर्वनियमनश्रुतेश्चद्रव्यं कर्म च कालस्वभावा
देश्च अचिन्त्यशक्तिश्चोक्ता जीवस्य च प्रतिबिंबस्यैवैवचे
ष्टा नकर्तृत्वमित्यादिनिषेधाच्च अक्षराणिप्रसिद्धानि ते.
भ्योऽसाभिव्यज्यते परं ब्रह्म अन्यथा अनादिनिधनमवि
त्यं परिपूर्णमपि ब्रह्म को जानाति नचवृत्तिं विनायोगा
नौकारो युक्तः परमपर्यांचतस्मात्स्वगतब्रह्मेति नसेक
माझ्वेनभेदश्रुतिविनाचस्रष्टुंयंऊचविद्यते नानिवाच.
रागिनित्यानि वावाविरूपनित्ययाहश्चावोदयस्वस्य इति
अनादिनिधनानित्यावागुत्सृष्टा स्वयंभुवा अतएवनित्य
त्वमित्यादिश्रुतिस्मृतिभगवद्वचनेभ्यः दोषश्चोक्तः सकर्तृ
कत्वेनवाबुद्धिपूर्वकत्वमस्त्वानितत्रप्रमाणाभावात् निश्वसि
तत्राहुस्त्वलोकप्राभिप्रायो नापबुद्धिपूर्वाभिप्रायः सोकाम
यतेत्यादेश्च अहंबहुस्यामित्यादिरूपप्रपंचेन महदभिधानाच्च
महातात्पर्यविरोधाच्च नचोक्तं पुरस्तात् नमस्त्वातंत्र्येणो
स्यातिकर्तुः प्राधान्यं अस्वातंत्र्येचतदमतिपूर्वकत्वेनमव
ति यथारोगादीनां पुरुषस्यतज्जन्यत्वेपि उत्पत्तिवचनाऽ
भिव्यक्तरूपाण्यभिमानि देवताविषयाणिच नित्यत्वाको
स्पष्टेति वचनात् अभिव्यंजकेकर्तृत्ववचनं वास्ति कर्तृत्वेप
नपर्यंवस्यतीति कथमादित्यस्याः वेदास्तेनेवक्रियते वच
नमानाचनिरीपात्मकप्रारीरकौक्तंबलवत् प्रमाणयोनि
वस्येति प्रमाणयोनित्व नन्वाद्यस्येतदुक्तेप्रमाणांविनाचाये

क्षितम् नन्वस्य ज्ञानत्वं वेदकारणत्वं वा नहि वेदकारण
त्वे जगत्कारणत्वे हेतुः नहि विचित्रजगत्स्रष्टुः वेदस्य हि म
माकस्यास्त्यपेक्षा यदि वेदस्रष्टा सर्वज्ञः किमिति न जगत्स्र
ष्टा सर्वज्ञः तस्मादेतदप्रमाणकत्वमेवात्र विवक्षितं अतोऽनि
त्यान्यक्षराणि यत एवं परंपरयाताभिव्यंग्यत्वं तस्मा
त नित्यं पदे प्रतिष्ठितं तानि वाक्यानि भूताभिव्यंग्यानीति
वक्तुं न देन जगत्कर्तृं यो नान्ववर्तयति स तत्‌हीनात्मकत्वा
दघायुः पापनिमित्तमेव यस्यायुः सोऽघायुः तस्मिन् जीवम
नसमाधनमपि न कार्यमित्यनुमाह १४॥

भूतानि प्राणिशरीराणि अन्नाद्भुक्तशोणितरूपेण परिणतादित्यर्थः
यज्ञात्कारीर्यादेरित्यर्थः अग्नौ प्रास्ताहुतिः स[म्य]गादित्यमुपतिष्ठते आ
दित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतेः यज्ञस्यांतःसंकल्पात्मक
त्वात् तत्फलानुकूलत्वस्य यजमानादिबहिश्चेष्टारूपकर्मसाध्यत्वाद्यज्ञः
कर्मसमुद्भव इत्युक्तः समुद्भवः १४ फलानुकूलत्वम् १४ ॥

92

संसारचक्रमेप्रवृत्तहोनेकाहेतुजोकर्म्मसोकर्त्तव्यहे यहतीनश्लोकसेक
हतेहैं किअन्नहीउदरमेजायकर रसरूपहोयक्रमकरकेवीजऔरशोणितक
हेरूधिरहोताजिससेभूतकहेप्राणीउत्पन्नहोतेहैं और सोअन्न मेववरसनेसे
होता हेऔर मेघ यज्ञधूम से होते और वह यज्ञ फेरि यज्ञ करने वा
लोंके व्यापारसे पूरी होती हे यहीवात श्रुति कहती हे कि अग्निमे दी
हुई आहुति सूर्य लोकमे रहती इसीसे सूर्य्य से वृष्टि होती औ वृष्टिसे
अन्न होता फेरि उस अन्नसे सवप्रजाजन्मलेती हैं १४

दोहा॥

जीव जु होत हे अन्नसें अन्नमेघसोंहोय मेघ यज्ञकरहोत
हें यज्ञकर्मसें सोय १४

93

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवं त
स्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं १५

शांकरभाष्य १

तच्चएवम्विधं कर्म्मकुतोजातमित्याह कर्मेति तच्चकर्मब्रह्मोद्भवंब्रह्म
वेदः सउद्भवोयस्यतत् कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि विजानीहि ब्रह्मपुनर्वेदाख्यम
क्षरसमुद्भवं अक्षरंब्रह्मपरमात्मासमुद्भवोयस्यतदक्षरसमुद्भवंब्रह्मवेद
इत्यर्थः यस्मात् साक्षात्परमात्माख्यादक्षरात्पुरुषनिश्वासवत् समुद्भवंब्र
ह्मतस्मात् सर्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्वगतमपिसत् नित्यंसदा यज्ञविधिप्रधा
नत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितं १५

आनंदगिरिकृतटीका २

यद्सर्वहेतुत्वेनकर्मोक्तंतत्किं चैत्यवन्दनादि किम्बाग्निहोत्रादिइतिसन्दि
हानंप्रत्याहकर्मेति किमितिकर्म्मणोब्रह्मोद्भवत्वमुच्यते सर्वस्यतदुद्भवत्वा
विशेषादित्याशंक्याहब्रह्मवेदइति ब्रह्मतर्हिवेदाख्यमनादिनिधनमितितत्रा
हब्रह्मपुनरिति अक्षरात्मनोवेदस्य पुनरक्षरेभ्यः सकाशादेवसमुद्भवोनसंभ
वतीत्याशंक्याह अक्षरमिति ब्रह्मेत्यक्षरमेवोक्तं तत् कथंतस्मादेवोद्भवतीत्याशं
क्या ब्रह्मशब्दार्थमुक्तमेवस्मारयति ब्रह्मवेदइति ननुब्रह्मशब्दितस्यवेदस्या
पि पौरुषेयत्वात्प्रामाण्यसन्देहात् कथंतदुक्तमग्निहोत्रादिकंकर्मनिर्धारयितुं
शक्यते तत्राह यस्मादिति कथंतर्हितस्ययज्ञेप्रतिष्ठितत्वंसर्वगतत्वे विशेषायो
गादित्याशंक्याह सर्वगतमपीति १५

श्रीधरी टीका ३

तथाकर्मेति तच्चयजमानादिव्यापाररूप कर्मब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्मवेदस्तस्मा
त्प्रवृत्तंजानीहि तच्चवेदाख्यंब्रह्म अक्षरात् परब्रह्मणः समुद्भूतंजानीहि अस्य
महतोभूतस्यनिश्वसितमेतदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदइतिश्रुतेः यतएवमक्षरा
देव यज्ञप्रवृत्तेरत्यन्तमभिप्रेतोयज्ञस्तस्मात् सर्वगतमप्यक्षरं ब्रह्मनित्यंसर्वदा

गी॰टी॰ यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञेनोपायभूतेन प्राप्यत इति यज्ञे प्रतिष्ठितमुच्यत इति उद्यमस्थाम
दालक्ष्मीरितिवत् यद्वा यस्माज्जगच्चक्रस्य मूलं कर्म तस्मात् सर्वगतं मन्त्रार्थवादै
सर्वेषु भूतार्थाख्यानादिषु गतं स्थितमपि वेदाख्यं ब्रह्म सर्वदा यज्ञे तात्पर्येण प्रति
ष्ठितं अतो यज्ञादिकर्म कर्त्तव्यमित्यर्थः १५

पिशाचभाष्य ४

कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः प्रकाशकं यस्य तत्कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि विजानीहि ब्र
ह्म पुनः वेदाख्यं अक्षरसमुद्भवं विद्धि अक्षरः परमात्मा समुद्भवं कारणं यस्य ब्रह्म
णस्तदक्षरसमुद्भवं अक्षरात्पुरुषनिश्वासवत्समुद्भूतं ब्रह्म तस्मात्सर्वार्थप्रका
शकत्वात्सर्वगतं ब्रह्म वेदः यज्ञप्रकाशकत्वात् यज्ञे प्रतिष्ठितं १५

रामानुजभाष्य ५

कर्म च ब्रह्मोद्भवमत्र च ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरं तदेतद्ब्र
ह्म नाम रूपमन्नं च जायत इति ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा इहापि मम योनिर्म
हद्ब्रह्मेति वक्ष्यते अतः कर्म ब्रह्मोद्भवमिति प्रकृतिपरिणामरूपशरीरोद्भवं क
र्मेत्युक्तं भवति ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवात्मा अन्नपानादि
नाप्यायिताक्षराधिष्ठितं शरीरं कर्मणे प्रभवतीति कर्मसाधनभूतशरीरमक्षरसमु
द्भवं तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म सर्वाधिकारगतं शरीरं नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञमूल
मित्यर्थः ॥ १५ ॥

अभिनवगुप्ती ६

सा च ज्ञानपूर्विका ज्ञानमक्षरादिति अपरे तु अन्नसद्यमानं विषयपंचकमा
त्मभूतानीन्द्रियाणि विषयास्वात्मनः स्फुरितरूपो अतश्चात्मैव विषयोपभो
ग्यो व्यते अतश्च सर्वगतं ब्रह्म कर्मणि प्रतिष्ठितं तन्मयत्वात्तस्य १५

परमार्थप्रपा ७

[१]ननु सर्वतोऽपि ब्रह्मा मुख्यो कर्मणो गतिमपहाय योगेनैव किमुपदिष्टवानित्या
शंक्योपसंहारे परमप्रयोजनमपि दर्शयन्नाह ॥ तस्मादिति १५ तस्मा
त्सर्वगतमिन्द्रसूर्यादिसर्वदेवेषु नर्पामित्वेन स्थितं ब्रह्म नित्यमनश्वरफल

[१] कर्म च ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म मंत्रात्मकं वा ब्रह्म वेदस्तस्मात् अथ वेदोऽपि कस्मादित्याह अक्षरेति नक्षर
त्वं वैराजं ब्रह्म तस्मादुद्भूतः श्रुतिरपि शतपथी यथा इन्धाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनि
[+मैत्र] देस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्व इत्यादि भाष्यं यथा यद्दमितः
आहितस्य नानाविहितस्य आइन्धाग्नेः आइन्धदेधः काष्ठं तत्रत्याग्नेः पृथग्भूता नानाकारा धू
अरे मैत्रेयि तद्वदस्य महतो भूतस्य महाभूतस्य वैराजेश्वरः निःश्वसितं निःश्वासवत्

पंचसे प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठां प्राप्तं यज्ञोपायेन लभ्यं यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा इति·
श्रुतेः अथवा ऽनश्वरफलदत्वेन श्रुतिरप्यग्निरहस्ये समन्नात्मानमेवैतल्लोकमप्या
लेन हास्य कर्म क्षीयत इत्यादि १५

वनमाली ८

कर्म च परब्रह्मोद्भवं एष ह्येव साधु कर्म कारयति एष ह्येवासाधु कर्म कारय
तीत्यादिश्रुतेः कीदृशं ब्रह्माक्षरसमुद्भवं वेदाभिप्रायं वेदैकप्रमाणकं शास्त्र
योनित्वादिति सूत्रात् यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः छंदोभ्योऽध्यमृतात्संबभू
वेत्यादिश्रुतेश्च शास्त्रयोनिरभिव्यक्तिकारणं यस्य तदित्यर्थः यस्मादेवं परं
परया यज्ञपर्जन्यान्नभूतवेदद्वारा यज्ञाभिव्यंग्यं ब्रह्म तस्मात् सर्वगतमपि ब्र
ह्म नित्यं यज्ञे विशेषतो भोक्तृत्वादिरूपेण सन्निहितम् १५

ऊर्ध्ववैजयन्ती ८

किंच कर्म च ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म शरीरं तस्मादुद्भवो जन्म यस्य तत्र प्रायः शब्द वा।
च्या प्रकृतिरस्याः कार्यत्वेन शरीरस्यापि ब्रह्मेति कथनमविरुद्धं कार्यकारण
योरभेदत्वात् कनककार्येषु कुंडलादिषु कनकव्यवहारवत् तदेतद्ब्रह्म नाम
रूपमन्नं च जायत इति श्रुतौ इहापि मम योनिर्महद्ब्रह्मेति शब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा
तस्माद्ब्रह्मसंज्ञकाच्छरीरात्कर्मोद्भवं विद्धि त्वं जानीहि ब्रह्म शरीरं त्वक्षरस
मुद्भवं अक्षरशब्दवाच्यो जीवात्मा तस्मादुद्भवं त्वं विद्धि जीवाधिष्ठितो देह विना
शरीरस्य स्थिति प्रवृत्त्यनर्हत्वेन कर्मकरणायोगात् तस्मात्कर्मसाधनरूपं·
शरीरमक्षरसमुद्भवं त्वं जानीहीत्यर्थः यस्मादेवं तस्मात्सर्वगतं सर्वेषु क
र्माधिकारेषु गतं प्राप्तमिति सर्वगतं ब्रह्म शरीरं नित्यं सर्वदा यज्ञे कर्मणि·
प्रतिष्ठितं संस्थितं यज्ञमूलशरीरेणैव पुनर्यज्ञोऽपि प्राप्यत इत्यर्थः द्वितीयोऽप्य
स्यार्थः तच्च कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदस्तस्मादुद्भवं प्रवृत्तं त्वं विद्धि जानीहि तच्च
वेदाख्यं ब्रह्माक्षरात्परमेश्वरात्समुद्भवं प्रकटं विद्धि अस्य महतो भूतस्य निश्व
सितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासपुराणं विद्या उपनि
षदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसि

महद्रूपो घटः कनकरूपं कुण्डलमित्यादिवत्

तिवदप्यतेष प्रकृतेर्ब्रह्म +

२

गी॰टी॰

तानीतिश्रुतिप्रमाणाद्वेदरूपेब्रह्मादक्षरात्परमेश्वराद्भवतीतित्वंविद्धिजानी हीत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात्सर्वगतंनिखिलधर्मकर्मादिप्रकाशकंवेदाख्यंब्रह्मनित्यंविनाशशून्यंयज्ञेधर्माख्येऽदृष्टरूपेप्रतिष्ठितंसंस्थितंयज्ञरूपेणसाधनेनप्राप्यतेऽतोयज्ञेप्रतिष्ठितमुच्यतेऽतइहामुत्रभोगार्थमुक्तयेचयज्ञार्थंयत्नंकुर्वित्यर्थः + यद्वायस्मात्कर्मणोयज्ञमूलत्वमस्तितस्माद्वेदाख्यंब्रह्मसर्वगतमपिमन्त्रार्थवादाद्येस्सर्वेभुनानाख्याख्यादिभुस्थितमपियज्ञादिकंकर्मकर्तव्यमितितात्पर्येणसदाप्रतिष्ठितंस्थितमित्यभिप्रायः १५

उद्यमस्यासदालक्ष्मीतिवचनात् +

95

मधुसूदनी १०

तच्चापूर्वोत्पादकं ॥ ब्रह्मोद्भवंब्रह्मवेदःसएवोद्भवः प्रमाणंयस्यतत्तथावेदविहितमेवकर्मापूर्वसाधनंजानीहि नत्वन्यत्पाखंडप्रतिपादितमित्यर्थः ननुपाखंडशास्त्रापेक्षयावेदस्यकिंवैलक्षण्यं यतोवेदप्रतिपादितएवधर्मोनान्यइत्यतआह ब्रह्मवेदाख्यंअक्षरसमुद्भवं अक्षरात्परमात्मनोनिर्दोषात्पुरुषनिःश्वासन्यायेनाबुद्धिपूर्वंसमुद्भवःआविर्भावोयस्यतदक्षरसमुद्भवं तथाचापौरुषेयत्वेननिरस्तसमस्तदोषाशंकंवेदवाक्यंप्रमितिजनकंतथाप्रमाणमतींद्रियेर्थे नतुभ्रमप्रमादकरणापाटवविप्रलिप्सादिदोषवत्प्रणीतंपाखंडवाक्यंप्रमिजिजनकमिंभावः तथाचश्रुतिःअस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोथर्वांगिरस इतिहासपुराणंविद्याउपनिषदःश्लोकाःसूत्राण्यनुव्याख्यानानिव्याख्यानान्यस्यैवैतानि निःश्वसितानीतितस्मात्साक्षात्परमात्मसमुद्भवतयासर्वगतंसर्वप्रकाशकंनित्यमविनाशिचब्रह्मवेदाख्यंयज्ञेधर्माख्येतींद्रियेप्रतिष्ठितंतात्पर्येणअतःपाखंडप्रतिपादितोपिधर्मपरित्यागेनवेदबोधितएवधर्मोनुष्ठेयइत्यर्थः

सदानंदी ११

वेदप्रमाणकंकर्मापूर्वस्योत्पादकंभवेत् ननुपाखंडशास्त्राक्किंवैलक्षण्यंश्रुतेर्यतःश्रुतिप्रमाणकोधर्मोनान्यइत्यत्राह २ आविर्भावोपिवेदस्यस्मृताक्षरात्परमात्मनः तथाचापौरुषे

शिं॰
दुं॰

यत्नान्निरस्ताखिलसंशयः ३ अर्थेष्वतींद्रियेवेदः प्रमाणंस्वतएवसः नतु
प्रमादमायादिदोषवद्भिर्विरचितन् पाषंडवाक्यंप्रामाण्यजनकंस्यादतीं
द्रिये तस्मात्साक्षात्परब्रह्महेतुत्वात्सर्वभासकं ५ अविनाशित्ववेदाख्यं
ब्रह्मयत्र प्रतिष्ठितं — अतोप्यतींद्रियोधर्मोनुष्ठेयोवेदबोधितः नत्वोपधर्मं
पाषंडबोधितंसर्वथाजनैः १५

नीलकंठी १२

कर्मब्रह्मोद्भवंवेदोद्भवं वेदएवधर्मेप्रमाणंनतुपाखंडादिप्रणीतागमः ब्रह्म
वेदोपिअक्षरसमुद्भवं अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वे
दइत्यादिश्रुतेः साक्षात्परमेश्वरादेवउत्पन्नः अतोनतत्रभ्रमविप्रलंभकत्वा
दिदोषाक्रांतपाखंडादिवाक्यवदप्रामाण्यशंकाल्पीतिभावः यस्मादेवंत
स्मात्सर्वस्मिन्देशेकालेचवर्तमानंब्रह्मवेदः एतेनवेदस्यनित्यत्वंशाब्दस्य
विभुत्वंचदर्शितं नित्यंनियमेनयज्ञेप्रतिष्ठितंतात्पर्येणपर्यवसन्नं १५

96

आनन्दीटीका

कर्मयज्ञस्येति कर्तव्यता ब्रह्मणो वेदादुद्भवं विद्धि ब्रह्म वेदो महतोभूत
स्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदोथर्व इत्यादिश्रवणादक्षरा
त्परब्रह्मण उद्भवं जानीहि यस्मादित्थंभूतो यज्ञप्रकारस्तस्मात्सर्वगा
तं सर्वत्र कार्यकारणत्वेनावस्थितं नित्यं ब्रह्म परमात्मा यज्ञे प्रतिष्ठि
तम् तथा च याज्ञवल्क्यः विराट्सोत्ररूपेण यज्ञात्मत्वमुपगच्छति
तोऽदृष्टदेवताभागात्संभूतो रस उत्तमः देवान्संतर्प्य स रसो यज
मानं फलेन वै संयोज्य वायुना सोमं नीयते रश्मिभिस्ततः ऋग्यजु
स्सामविहितैः सौरं धामोपनीयते तन्मण्डलमसौ सूर्यः सृजत्य
मृतममृतम् यज्जन्म सर्वभूतानामशनानशनात्मनाम् एवमेत
दनाद्यन्ते चक्रे संपरिवर्तते इतीश्वरस्य जगत्कर्तृत्वमास्थितेन
म् ॥ १५ ॥

रामकंठटीका

नवेदशं कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्मणः शास्त्ररूपादुद्भवो यस्य न तथाविध।
मपरेण शब्दात्मकेन वेदादिशास्त्ररूपेण ब्रह्मणा यत्तत्संपादनसाध
नेकर्मोपदिश्यते तच्चेत्थंभूतं शब्दात्मकं ब्रह्माक्षरसमुद्भवं न तरति
सेवलतिनस्वरूपाच्यावनेरसमस्तं परब्रह्मपरमकारणं तस्मादुद्भ।
वो यस्य न तादृशं परस्माद्ब्रह्मणः परमकारणात्स्वरूपमजहत
एवं शास्त्रेवलस्थिमाचिन्त्यरूपनामव्यभिचरन्सूर्यादिवत्प्रकाशाद्य
पदेशमात्रभिन्नस्वरूपं प्रसरति अतएव तदपि ब्रह्मशब्देनोक्तम् य
त एवं विपर्यये प्रक्रिया प्रवृत्ता ततः परब्रह्म सर्वगतत्वेन समत्व
स्वव्यापकत्वेन व्यवस्थितं सन्नित्यं सदैव यज्ञात्मकस्वरूपे यज्ञे प्रतिष्ठि
तम् [illegible]
॥ १५ ॥

लासिकी [illegible]टीका

ततपापादिरिशास्त्रायुद्भवं तद्ब्रह्मवेदाख्यं प्रत्यगात् परंब्रह्मणोऽव
द्विसृष्टं समुद्भवमाविर्भावं यस्मात्तत् तथा च श्रुतिः अस्य महतो भूत
स्य निःश्वसितमेतत् यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति ततउद्दिष्टं

कर्मयजमानव्यापारेति कर्तव्यतारूपम् ब्रह्मवेदसमुद्भूतं विद्धि प्रमाणं जानीहि

नं

गी. टी. ८८.

केनविद्याधारिणा निर्मितं तस्मात्सर्वगतमप्यक्षरं ब्रह्मनित्यं सर्व
दा यज्ञे प्रतिष्ठितम् यज्ञेनोपायेन प्राप्यते इत्यर्थः अयमस्या सदा
लक्ष्मीरितिवत् यद्वा यदर्थमेव प्रसृतं तस्यार्थस्य किल यज्ञे प्रति
ष्ठा स्थितिरित्यर्थः १५॥

पंचोलीटीका

कर्मब्रह्मोद्भवं विद्धि जानीहि ब्रह्मवेदं तदक्षरसमुद्भवं परंब्रह्मसमुद्भ
वं जानीहि यस्मात्परब्रह्मसमुद्भवो वेदस्तस्मात्सर्वगतः सर्वव्यापकः
नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं सर्वदा यज्ञविधिपरायणः १५॥

रागवीरसमिद्बोधिनी॥

कार्यद्वारेणानुष्ठानस्य प्रयोजनमाह कर्मेति ब्रह्मणो यत्नु वे
दाध्ययनानन्तर्यभूतं कर्म कर्मेन्द्रियव्यापार उत्पन्नः प्रवृत्तिवि
षयीभूत इति कर्मणश्च कर्मेन्द्रियव्यापाराद्यज्ञो वृष्ट्यावरणी
यो दृष्टादिलक्षणो धर्मः सिद्ध इति यज्ञाच्च दृष्टादिलक्षणात्पर्ज
न्यो भवति कोऽर्थः दृष्टेनोपद्रवनिमित्तीभूतपापावारतया भू
रभूतानुष्ठानिरसपर्जन्यस्य मेघस्य कार्यैकारणोपवारणात्
यथाकालं वृष्टेश्चोत्पत्तिरिति यद्वा प्राहुतेनानिवर्जितपूताय व
रणायवेति स्मृतेर्दुष्टमाहात्म्यकाञ्चीरवरुणान्वति यो ध्या
धर्मपालनादीति नाशो पर्जन्योत्पत्तिरिति यद्वा प्रतिराज्ञो दुष्ट
विजित्यासमेधादियज्ञैर्न्यायेन प्रजासंरक्षणाच्चोपद्रवनाशाद्य
थाकालं वृष्ट्यादिसिद्धिरिति पर्जन्यादुक्तलक्षणात्सर्वधान्य
इत्वं व्रीह्यादिकमुत्पद्यते अन्नाच्च भक्ष्याहार्यरूपेण परिणतान्
नमर्ग इति यद्वान्नाद्व्रीह्यादेर्भूतानि प्राणिनः प्राणन्तीति अन्ने

97

शरणाइतिश्रुतेः इत्थंच क्षत्रियोहि प्रजारक्षाशस्त्रपाणिः
प्रदंडयन् निर्जित्यपरसैन्यानिक्षितिंधर्मेणपालयेदितिप
राशरेण समोत्तमाधमैराजाचाहूतःपालयन्प्रजाः ननिवर्ते
तसंग्रामात्क्षात्रंधर्ममनुस्मरन्निति संग्रामेष्वनिवर्तित्वंप्रजा
नांचैवपालनं शुश्रूषाब्राह्मणानांचराज्ञः श्रेयस्करंपरमि
तिमनुनाचस्मृतंक्षात्रधर्मंप्रजापालनप्रधानंधनुर्वेदेनैव
संपाद्यते यस्मादेवं तस्माद्धनुर्वेदः सर्वगतंसर्वत्रकर्मी
दि शरण्यंतेवकेनगतंकारणानिसमाप्तात्पर्यपर्यायाचप्राप्तं यज्ञेषु
इयत्तेनित्यंप्रतिष्ठितं लब्धस्वार्थविश्रांतिकमितियावत्
पवंचधनुर्वेदस्यापवर्गप्रापणनहेतुः तत्त्वस्यमुख्यतयाकर्त
व्यइतितात्पर्यं १५॥

मधुभाष्य

१५॥

98

[illegible] ब्रह्मोद्भवमितिवेदप्रतिपादितमित्यर्थः अक्षरसमु
द्भवमिति अक्षरात्परमात्मनः प्रजापतेः पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रजानामुपदेष्टुः सका
शादाविर्भूतं तेनैवमुपदेष्टास्मभिरुक्तन्यायेन यस्मात्प्रकाशितं तस्मात् सर्व
गतं कर्म ब्रह्ममार्गसाधारणं ब्रह्मवेदत्रयं नित्यं नियमेन यज्ञे पूर्वोक्तयज्ञादिफ
ले प्रतिष्ठितं तात्पर्यवत् प्रजामन्यंत इति शेषः [ननु तर्हि प्रजापत्युपदिष्टत्वादिद
मेव काम्यं कर्म विहाय किमिति नियतं कुरु कर्मत्वमिति मा म फले कर्मणि प्रव
र्तयसीत्याशंक्य तादृशकर्मणो नुष्ठातारं निंदति एवमिति

99

ऐसे अपूर्व देवतावों से कर्म्म की श्रेष्ठता औ कर्त्तव्यता किसलिये कहा औ कर्म्म क्या वस्तु है सोई विवरन करते हैं कि यज्ञकारी पुरुषोंका व्या पार रूप जो कर्म्म सो ब्रह्म कहे वेदसे उत्पन्न भया औ ब्रह्म जो अक्षर जो परब्रह्म तिससे प्रगट भया है वह जानो और श्रुतिने भी कहा है कि परब्रह्म की निःश्वास से ऋक् यजुर और साम वेद प्रगटे हैं इससे सर्वव्यापी परब्रह्म सर्वदा यज्ञमे प्रतीत है अर्थात् यज्ञरूप उपाय से ब्रह्मप्राप्ति होती है जैसे उद्योग करनेसे लक्ष्मीका लाभ होता है अथवा जगतमे मूल कर्म्म है इसमे मन्त्र और अर्थके द्वारा सब मनुष्योमे प्राप्त अनादि कालसे स्थित जो वेद ब्रह्म सो तात्पर्यके द्वारा प्रतिष्ठित है इससे यज्ञादि कर्म्म अवश्य कर्त्तव्य है २५

वेदसो ३

दोहा॥

कर्म उदोत है ब्रह्मसें ब्रह्म अक्षरसों जान तातें सर्वगत ब्रह्म है मखमें नित स्थित जान २५॥

150

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः अघायु
रिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति १६

शांकरभाष्य १

एवमिति एवमीश्वरेण देवयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानुवर्तयतीह लो
के यः कर्मण्यधिकृतः सन्नघायुरघं पापमायुर्जीवनं यस्य सोऽघायुः पा
पजीवन इति यावत् इन्द्रियाराम इन्द्रियैरारमणमाक्रीडा विषयेषु यस्य स इं
द्रियारामो मोघं वृथा हे पार्थ स जीवति तस्मादज्ञेनाधिकृतेन कर्तव्यमेव
कर्मेति प्रकरणार्थः प्रागात्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेस्तादर्थ्येन कर्मयोगानु
ष्ठानमधिकृतेनानात्मज्ञेन कर्तव्यमित्येतत् न कर्मणामनारम्भादित्यत आरभ्य
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मण इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्य यज्ञार्थात् कर्म
णोऽन्यत्रेत्यादिना मोघं पार्थ स जीवतीत्येवमन्तेनापि ग्रन्थेन प्रासङ्गिकं
मधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहुकारणमुक्तं तदकरणे च दोषसंकी
र्तनं कृतं १६

आनंदगिरिकृतटीका २

अधिकृतेनाध्ययनादिद्वारा जगच्चक्रमनुवर्तनीयमन्यथेश्वराज्ञातिलङ्घि
नस्य प्रत्यवायः स्यादित्याह एवमिति न कर्मणामनारम्भादित्यादिनोक्त
मुपसंहरति तस्मादिति जगच्चक्रस्य प्रागुक्तप्रकारेणाननुवर्तने ह्यघाजी
वनमघसाधनं यस्मात्तस्माज्जीवता नियतं कर्म कर्तव्यमित्यर्थः यद्यपि
कृतेन कर्तव्यमेव कर्म तर्हि किमित्यज्ञेनेति विशिष्यते ज्ञाननिष्ठेनापि तत्
कर्तव्यमेवाधिकृतत्वाविशेषादित्याशंक्य पूर्वोक्तमनुवदति प्रागिति नहि ज्ञा
नकर्मणोर्विरोधात् ज्ञाननिष्ठेन कर्म कर्तुं शक्यते तथा चानात्मज्ञेनैव चि
त्तशुद्ध्यादि परम्परया ज्ञानार्थं कर्मानुष्ठेयमिति प्रतिपादितमित्यर्थः तर्हि
यज्ञार्थादित्यादि किमर्थं नहि तत्र ज्ञाननिष्ठा प्रतिपाद्यते कर्मनिष्ठा तु पूर्वमेवो
क्तत्वान्नात्र वक्तव्येत्याशंक्याह तत्रार्थान्तरमनुवदति प्रतिपाद्येति। प्रासङ्गिक

मत्तस्य कर्म्म कर्त्तव्यतोक्तिप्रसङ्गागतमिति यावत् बहुकारणमीश्वरप्रसादो दे
वताप्रीतिश्चेत्यादिदोषसंकीर्त्तनं तैर्दत्तान प्रदायेत्यादि १६

श्रीधरीटीका ३

यस्मादेवं परमेश्वरेणैव भूतानां पुरुषार्थसिद्धये कर्म्मादिचक्रं प्रवर्त्तितं त
स्मात्तदकुर्वतो वृथैव जीवितमित्याह एवमिति परमेश्वरवाक्यभूताद्वेदाख्या
ब्रह्मणः पुरुषाणां कर्म्मप्रवृत्तिस्ततः कर्म्मनिष्पत्तिस्ततः पर्जन्यस्ततो ऽ
न्नं ततो भूतानि भूतानां पुनस्तथैव कर्म्मप्रवृत्तिरित्येवं प्रवर्त्तितं चक्रं यो नानुव
र्त्तयति नानुतिष्ठति अघं पापरूपमायुर्यस्य सः यत इन्द्रियैर्विषयेष्वेवारमति न
त्वीश्वराराधनार्थेषु कर्म्मणि अतो मोघं व्यर्थं स जीवति १६

पिशाचभाष्य टीका ४

एवमनुपूर्वकं प्रवर्त्तितं चक्रं निष्पादितं क्रमणशीलं नानुवर्त्तयति नानुवर्त्त
यति नानुतिष्ठति यः अघायुरघमात्मनश्छलनीयमायुः इन्द्रियाणामारामः इन्द्रिय
क्रीडास्थानं मोघं वृथा हे पार्थ स जीवति संप्राणं धारयति तस्मादुक्तेन कर्मणा वि
हितेन यज्ञाः कर्त्तव्या इत्यभिप्रायः १६

रामानुजभाष्य ५

एवं परमपुरुषेण प्रवर्त्तितमिदं चक्रं अन्नभूतशब्दनिर्दिष्टानि सजीवानि श
रीराणि पर्जन्यादन्नं यज्ञात्पर्जन्यः यज्ञश्च कर्तृव्यापारानुरूपात्कर्मणः कर्म च सजीवा
च्छरीरं च पुनरन्नादित्यन्योन्यकार्यकारणभावेन चक्रवत्परिवर्त्तमानमिह साधने
वर्त्तमानो यः कर्मयोगाधिकारं ज्ञानयोगाधिकारं वा नानुवर्त्तते न प्रवर्त्तयति सो
घायुर्भवति अघारंभायैवास्यायुरुत्पत्तिः परिणतं वा उभयरूपं वा सोघायुः अतः
एवेन्द्रियारामो भवति अनात्मारामः इन्द्रियाण्येवास्योद्यानानि भवन्ति यज्ञशिष्टे
वर्द्धितदेहमनस्तेनोद्रिक्तरजस्तमस्कः आत्मावलोकविमुखतया विषयभो
गैकरतिर्भवति अतो ज्ञानयोगादौ यतमानो ऽपि निष्फलप्रयत्नतया मोघं पार्थ
स जवति १६

अभिनवगुप्ती

यस्त्वेवं नांगीकरोति स पापमयः अतः स इन्द्रियेष्वेव रमते नात्मनि १६

परमार्थप्रपा ७

अथ पर्यवसितमर्थमाह ॥ एवमिति १६ एवमुक्तप्रकारेण प्रवर्तितं प्रह
तिरूपेण यथादितं इहामुष्मिकफलभोगरूपं तथा च चक्रं चक्रवत्परिगतिकर्म
परमगतिरूपमन्नादिकार्यज्ञानस्यात्यंतिकं कारणमत्र यः नानुवर्तयति ता
रतम्यभावेन पुनः पुनर्न परिशीलयति ज्ञात्वापि पुनरिन्द्रियसंतर्पणनिमि
त्तफलभोगमेवेहते स अघायुरित्यादिपदैर्निंद्यते अघायुः पापेक्षावान् इंद्रिया
रामो विषयस्तवलंपटः १६

वनमाली ८

आदौ परमेश्वरप्रेरितभूतैः कर्म यज्ञादिव्यापाररूपं ततो यज्ञस्ततः पर्जन्य
स्ततोऽन्नं ततो भूतानीतीवमीश्वरेण प्रवर्तितं चक्रं यो नानुवर्तयति नानुतिष्ठति
स अघायुः पापजीवनः मोघं व्यर्थमेव जीवति तज्जीवनान्मरणमेव वरमित्यर्थः
यस्तु विदेव्यार्जयतींद्रियाराम इति यत इंद्रियैर्विषयेषु आरामो रामो यस्य सः १६

कुसमवैजयंती

यज्ञादिकर्माकरणे दोषमाह एवमिति एवमुक्तप्रकारेण तत्प्रकारं दर्शयति
परमपुरुषाद्वेदाविर्भावस्तस्मात्कर्मप्रतिबोधकाद्यज्ञस्ततः पर्जन्यस्ततोऽन्नं ततो
भूतशब्दनिर्दिष्टानि सजीवानि शरीराणि पुनस्तेष्वेव भूतानां कर्मप्रवृत्तिरित्येव
मन्योन्यकार्यकारणभावेन परमपुरुषेण प्रवर्तितमिदं चक्रं चक्रवत्परिवर्त्तमा
नमिहास्मिंश्चक्रवत्परिवर्त्तमाने लोके यो जनो नानुवर्तयति न प्रवर्त्तयति सोऽघा
युर्भवति अघाय पापायायुर्यस्य स तथा पापकर्मकरणायैवायुरित्यर्थः यद्वा
अघानां पापानामायुर्यस्य स तथा पापरूपोपादानादुत्पन्नायुरित्यर्थः यद्वा अघमेवा
युर्यस्य स तथा पापायुरित्यर्थः यतोऽघायुरत इंद्रियारामः इन्द्रियेष्वारामः एवं
यस्य स तथेंद्रियारामो भवति हे पार्थ स पुरुषो मोघं व्यर्थं जीवति विषयप्रव।
णेन्द्रियत्वेन भवं हि अनुवर्त्तमानस्य विफलदेहधारणमित्यर्थः यस्त्वेतज्जग
च्चक्रमनुवर्त्तयति स जगदुपकारको धन्य इति भावः तथा च श्रुतिः अथो अयं
वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽध्यय

३

गी॰टी॰
का

102

दनुब्रूतेतेनऋषीणामथयत्पितृभ्योनिपृणातियत्प्रजामिच्छतितेनपितृणाम
थयन्मनुष्याणामथयत्पशुभ्यस्तृणोदकंविंदतितेनपशूनांयदस्यगृहेषु
श्वापदावयांस्यापिपीलिकाभ्यउपजीवंतितेनतेषांलोकइतिजगच्चक्रप्रव॰
र्त्तनायैवपुरातनायप्रजापतिनासृष्टाःमनुराजमाराध्यवंशावर्द्धकं
त्वामजनयत्यदित्वंकर्मकृत्वादेवर्षिपितृणांतृप्तिंनकरिष्यसितर्हिमाता
पित्रोराज्ञाच्छेदिनःपरमापराधिनस्तवापिजन्मतयोःकेवलंकष्टप्रदत्वेन
विफलमेवस्यादतश्शास्त्रदृष्ट्यायदुचितंतत्कुरुष्वेतिसम्बोधनाभिप्रायः १६

मधुसूदनी १०

भवत्वेवंततःकिंफलितमित्याह ॥ आदौपरमेश्वरात्सर्वावभासकान्नित्यनि
र्दोषवेदाविर्भावःततःकर्मपरिज्ञानंततोनुष्ठानाद्धर्मोत्पादःततःपर्जन्यः
ततोभूतानिपुनस्तथैवभूतानांकर्मप्रवृत्तिरित्येवंपरमेश्वरेणप्रवर्तितंचक्रंस
र्वजगन्निर्वाहकंयोनानुवर्त्तयतिनानुतिष्ठतिसअघायुःपापजीवनोमोघंव्य
र्थमेवजीवति हेपार्थतस्यजीवनान्मरणमेववरंजन्मांतरेधर्मानुष्ठानसं
भवादित्यर्थःतथाचश्रुतिः अथोयंवाआत्मासर्वेषांभूतानांलोकःसयज्जु
होतियद्यजतेतेनदेवानांलोकोथयदनुब्रूतेतेनऋषीणामथयत्पितृभ्यो
निपृणातियत्प्रजामिच्छतितेनपितृणामथयन्मनुष्यान्वासयतेयदेभ्योऽश
नंददातितेनमनुष्याणामथयत्पशुभ्यस्तृणोदकंविंदतितेनपशूनांयदस्य
गृहेषुश्वापदावयांस्यापिपीलिकादयःउपजीवंतितेनतेषांलोकइति॰
ब्रह्मविदंव्यावर्त्तयति इंद्रियारामइति यतइंद्रियैर्विषयेष्वारमति अतः
कर्माधिकारीसंस्तदकरणात्पापमेवाचिन्वन्व्यर्थमेवजीवतीत्यभिप्रायः

सदानंदी ११

आदौसर्वेश्वराद्वेदःकर्मज्ञानंततोभवेत् ततोनुष्ठानंततोधर्मस्ततोवृष्टिस्ततः
परम् १ अन्नमन्नाच्छरीराणिपुनस्तेषांतथैवच कर्मप्रवृत्तिरित्येवमीश्वरे
णप्रवर्तितं २ जगन्निर्वाहकंचक्रंयोमूढोनानुतिष्ठति सपापजीवितोव्य
र्थमेवजीवतिकेवलं ३ यतोसाविंद्रियैर्भोगैरमतेहिस्वभावतः सक
र्माधिकृतोभूत्वाऽकुर्वन्कर्मप्रयात्यघं ४ १६

भवत्येवं ततः किंफलितमित्यत आह एवमिति भूतानामादौ वेदाधिगमस्त
ततः कर्मानुष्ठानं ततो देवानां तृप्तिस्ततो वृष्टिस्ततोन्नं ततो भूतानि तेषां वेदाधि
गम इत्येवंरूपं चक्रमिव चक्रं निरंतरमावर्त्तमानं जगद्यात्रानिर्वाहकं नानुवर्त
यति नानुतिष्ठति सः अघायुः पापजीवनः इंद्रियारामो न तु धर्मारामः आत्मारा
मो वा मोघं व्यर्थं दंशमशकादिवत् जीवति यस्त्वेतदनुवर्त्तयति स जगदु
पकारको धन्य इति भावः तथा च श्रुतिः अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां
लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणाम
थ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छति तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वा
सयते यदेभ्योशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विंदति
तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांस्यापिपीलिकाभ्य उपजीवंति तेन ते
षां लोक इति १६

आनन्दीटीका

तदस्य चक्रस्यैकमेव मूलं तत्त्यागे जीवनं व्यर्थमित्याह सुगमोर्थः १६

रामकंठीटीका

एवं यथोक्तेन प्रकारेण परब्रह्मस्वरूपेण परमेश्वरेणैव जगत्क्रीडार्थि
नेयं प्रवर्तितं प्रवृत्तिलक्षणधर्मनिष्ठतया आविष्कृतं चक्रं शास्त्रादि
पदार्थसमूहं य इह लोके नानुवर्तयति स्वयं यथाशास्त्रमननुवर्त
मानो मानपि जनान्नानुष्ठापयति स तादृशः परमेश्वरप्रवर्तितप्रक्रिया
उल्लंघकत्वादघायुर्जीवितं यस्य स तादृशः सन्मोघं निष्फलं जीवति।
तादृशस्य हि नवज्ञानस्य मनसाऽपवर्गलक्षणोत्तमफलाभावादीश्वर
व्यवस्थापितनियमातिक्रमाच्च स्वर्गादिभोगलक्षणावरफलाभावा
दपि निष्फलमेव जीवितम् [illegible]

लासिकीटीका

भवत्वेवं ततः किं फलितमित्याह एवमिति एवमत्राद्यवर्तीमादि
क्रमेणेश्वरेण जगत्स्थितये प्रवर्तितं प्रहतिधर्मात्मकतयाविष्कृतं
चक्रं य इह लोके स्वयमपि यथाशास्त्रमननुवर्तमानोऽन्यानपि नानु
वर्तयति सोऽघायुर्नरकनिमित्तपापायैवायुर्जीवितं यस्य स इन्द्रि
यैर्विषयेष्वेव रममाणो मोघं मा विसर्गादिभोगमेव प्राभावादघं
जीवति प्रारब्धं कर्मैव तत्पयतीत्यर्थः १६

पंवोलीटीका

तस्मादेवं परमेश्वरेणैव भूतानां पारमार्थिसिद्धये कर्मादिचक्रं प्रवर्ति
तं तस्मादवश्यं कर्तव्यमेव तदकरणे हि व्यर्थं जीवितमित्याह एवमि
ति यः कर्मापिकारी इह अस्मिन् लोके एवं परमेश्वरेण देवयज्ञपूर्वं
कं प्रवर्तितं जगच्चक्रं नानुवर्तयति नाऽऽश्रयते हे पार्थ स अघायुः पा
पजीवनः इन्द्रियारामः विषयेषु इन्द्रियैः आरामः आक्रीडा यस्य सः
मोघं वृथा जीवति १६

104

रणवीरसमिद्धोयिनी॥

फलितमाह एवमिति एवमुक्तेन प्रकारेण प्रवर्तितं इह ति॰
विषयतां नीतं चक्रं यज्ञवेदादिभूतानां यो नानुवर्तयति नाङ्गी
कृति सोऽघायुः पापार्जननिमित्तजीवनो मोघं व्यर्थं जीवति
तस्य मरणमेव जीवनाद्वरं जन्मान्तरे कदाचिद्धर्मानुष्ठानसंभ
वादिति भावः इंद्रियाराम इति इंद्रियैः शब्दादिभिरारमंता
इमत इति केवलविषयानेव भुंक्ते न पुनर्धर्मार्जनं करोतीति
भावः १६॥

मधुभाष्य॥

१६॥

एवमनेनत्वाद्युपदेशेनप्रजापतिनाप्रवर्तितं एतत्संसारचक्रं योन पुरुषः अनुवर्तयत्यभ्यस्यति इहपार्थमोघंनिष्फलंयथातथाजीवति निरतिशयानंदं विनाभूतसमस्तदुःखापगमलक्षणफलानवाप्तेरितिभावः अघायुः पापरूपायुः तत्रहेतुरिंद्रियारामइतिकामैकवशइत्यर्थः यद्वाप्रजापत्युक्तवेदाध्ययनंततस्तदर्थभूतकर्मज्ञानंततस्तत्कर्मानुष्ठानंतदनुष्ठानात्पर्जन्यलाभः तेनान्ननिष्पत्तिस्ततो भूतानितेषांपुनर्वेदाध्ययनादित्येतच्चक्रशास्त्रार्थइतिव्याख्येयं ॥१६॥ तत्किमिदंकर्मप्रजापत्युक्तंनकर्तव्यमेवनकिंत तएववपरमफलार्थिनेत्याह यस्त्वात्मरतिरे... वेति

105

जिस हेतु ईश्वर की प्रेरणासे मनुष्य सकल पुरुषार्थ सिद्ध होने के
अर्थ इस संसार चक्रमे आय उक्त कर्म रूप चक्रमे प्रवृत्तहैं इससे क
र्म न करने से मनुष्य जन्म ही व्यर्थहैं यह कहते हैं कि ईश्वर की आज्ञा
रूपवेदसे पुरुष यज्ञ कर्ममे प्रवृत्त होते तिससे मेघ और मेघसे
अन्न अन्नसे प्राणी और प्राणियों से फेरि कर्म्म की प्रवृत्ति होती य
ह चक्र हैं अतएव जो ईश्वर साधनं कर्म्म नंही करते केवल इन्द्रियों
से विषय भोगमात्र करते उनका वृथा जीवन हैं १६

दोहा॥

ऐसें वर्तित चक्रको वर्तत है नहि जोय अघआयु इंद्रि याग
है वृथाजीवति सोय १६॥

२

106

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः आ
त्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते १७

शांकरभाष्यं

एवं स्थिते किमेवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेणानुवर्त्तनीयमाहोस्वित् पूर्वोक्त
कर्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्यामात्मविदो ज्ञानयोगेनैव निष्ठामात्मविद्भिः
सांख्यैरनुष्ठेयामप्राप्तेनैवेत्येवमर्थमर्जुनस्य प्रश्नमाशंक्य स्वयमेव ।
वा शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थमेव चैतमात्मानं विदित्वा निवृत्तमिथ्या
ज्ञानाः सन्तो ब्राह्मणा मिथ्याज्ञानवद्भिरवश्यं कर्त्तव्येभ्यः पुत्रैषणादिभ्यो व्यु
त्थायाथ भिक्षाचर्य्यं शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति न तेषामात्मज्ञान ।
निष्ठाव्यतिरेकेणान्यकार्यमस्ति इत्येवं श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपाद
यिषितमाविष्कुर्वन्नाह भगवान् यस्त्विति यस्तु सांख्य आत्मज्ञाननिष्ठ आ
त्मरतिः आत्मन्येव रतिर्न विषयेषु यस्य स आत्मरतिरेव स्याद्भवेत् आ
त्मतृप्तश्च आत्मनैव तृप्तो नान्नरसादिना स मानवो मनुष्यः संन्यासी आ
त्मन्येवच सन्तुष्टः सन्तोषो हि बाह्यार्थलाभेन सर्वस्य भवति तमनपेक्ष्या
त्मन्येवच सन्तुष्टः सर्वतो विगततृष्णा इत्येतत् य ईदृश आत्मवित्तस्य का
र्यं करणीयं न विद्यते नास्तीत्यर्थः १७

आनंदगिरिकृतटीका २

हतमर्थमेवं विभज्यानन्तरश्लोकमाशंकोत्तरत्वेनावतारयति एवमि
ति अर्जुनस्य प्रश्नमित्येवमर्थमाशंक्याह भगवानिति सम्बन्धः नन्वेषा
शाङ्का नावकाशमासादयत्यनात्मज्ञेन कर्त्तव्यं कर्मेति बहुशो विशेषितत्वा
दित्याशंक्याह स्वयमेवेति किमर्थं श्रुत्यर्थः स्वयमेव भगवानप्रतिपाद
यति इत्याशंक्याह शास्त्रार्थस्येति गीताशास्त्रस्य स संन्यासं ज्ञानमेव मुक्ति
साधनमर्थो नार्थान्तरमिति विवेकार्थमिह श्रुत्यर्थं संक्षिपति कीर्त्तयतीत्य

र्थः तमेव व्युत्थानार्थं संक्षिपति यस्त्विति सिद्धत्वेदात्मवेदनमनर्थकं नहि
व्युत्थानादीत्याशंक्याप्यातिकविज्ञानफलमाह निष्ठयेति आत्मरणग्रहणं
तेषामेव व्युत्थाने मुख्यमधिकारित्वमिति ज्ञापनार्थं क्लेशात्मकत्वादेषणा
नां ताभ्यो व्युत्थानं सर्वेषां स्वाभाविकत्वाद विधित्सितमित्याशंक्याह मिथ्येति
भिक्षाचर्यं चरन्तीति वचनं व्युत्थानविरुद्धमित्याशंक्याह शारीरेति नहि तद
देव तेषामग्निहोत्राद्यपि कर्त्तव्यमापद्येतेत्याशंक्य व्युत्थायिनामाश्रमधर्म
वदग्निहोत्रादेरनुष्ठापकभावान्नैवमित्याह न तेषामिति यथोक्तं व्युत्थानार्थ
मस्मिन् गीताशास्त्रे पौर्वापर्येण पर्य्यालोच्यमाने प्रतिपादयितुमिष्टं प्रकटी
कुर्वन् कर्त्तव्यमेव कर्म्म जीवनेति नियमे ज्ञानयोगेन सांख्यानामिति चोद्यप
रिहारमुपदर्शयति इत्येवमिति आत्मनिष्ठस्य विषयसङ्गराहित्यं दृष्टं तद
नात्मज्ञेन जिज्ञासुना कर्त्तव्यमिति मत्वाह यस्त्वात्मरतिरिति किञ्च आत्मज्ञस्य
ज्ञानेनात्मनैव परितृप्तत्वादन्नपानादिना साध्यात्तृप्तिरिष्टा नेन विद्यार्थि
नासंप्राप्तिनापि नान्तरसादावासक्तिर्मुक्ता कर्त्तमित्याह आत्मतृप्त इति कि
ञ्च आत्मविदः सर्वतो वैतृष्ण्यं दृष्टं तदनात्मविदा विद्यार्थिना कर्त्तव्यमित्याह
आत्मन्येवेति रतितृप्तिसन्तोषाणां मोदप्रमोदानन्दवदवान्तरभेदः अथवा
रतिर्विषयासक्तिः तृप्तिर्विषयविशेषसम्पर्कजं सुखं सन्तोषोऽभीष्टविष
यमात्रलाभाधीनं सुखसामान्यमिति भेदः नन्वात्मरतेरात्मतृप्तस्यात्म
न्येव सन्तुष्टस्यापि किंचित् कर्त्तव्यमुक्तये भविष्यतीति नेत्याह य ईदृशइति

श्रीधरी टीका २

तदेवं न कर्म्मणामनारम्भादित्यादिना अज्ञस्यान्तःकरणशुद्ध्यर्थं कर्म
योगमुक्त्वा ज्ञानिनः कर्म्मानुपयोगमाह यस्त्विति द्वाभ्यां आत्मन्येव रतिः
प्रीतिर्यस्य सः ततश्चात्मन्येव तृप्तः स्वानन्दानुभवेन निर्वृत्तः अत एवात्म
न्येव संतुष्टो भोगापेक्षारहितो यस्तस्य कर्त्तव्यं कर्म्म नास्तीति

पिशाचभाष्य ४

कर्म्मण्यनधिकृतस्यज्ञानिनः कर्मनकर्तव्यमित्याह यस्त्विति सांख्यआत्मज्ञा
ननिष्टः आत्मरतिः आत्मनिरतिर्यस्य सआत्मरतिः आत्मन्येवतृप्तः नान्नरसादि
ना आत्मन्येवचसंतुष्टः संतुष्टोवास्याधनलाभेभवतितमनपेक्ष्य आत्मन्येवच
संतुष्टः आत्मविदस्तस्यकार्यंकरणीयंनविद्यते १७

रामानुजभाष्य ५

असाधनाधनात्मदर्शनस्यमुक्तस्यैवमहायज्ञादिवर्णाश्रमोचितकर्मण्यनारंभइ
त्याह यस्त्विति ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्षः सएवात्मरतिरात्माभिमुख आ
त्मनैवतृप्तोनान्नपानादिभिरात्मव्यतिरिक्तैः आत्मन्येवसंतुष्टोनान्यत्रव्यञ्जनगी
तवादित्रनर्तकीदोषारणपोषणभोगादिकंसर्वमात्मैवयस्यतस्यात्मदर्शनायक
र्तव्यंनविद्यतेस्वतएवसर्वदादृष्टात्मरूपत्वात् १७

अभिनवगुप्त ६ १७

आत्मरतेस्तुकर्मेन्द्रियव्यापारतयैवकुर्वतः करणाकरणेतुसमता

परमार्थप्रपा ७

एवंब्रह्मसंवेदनिरूप्येदानीमनुत्पन्नज्ञानंभवंतंप्रत्येवायंकर्मोपदेशोनोत्पन्नज्ञा
नंप्रतीत्याह यस्त्विति १७ यस्तुत्वात्मरतिः आत्मन्येवरतिः प्रीतिर्यस्य तथाआत्म
नैवतृप्तः सकलकामत्वात् अतएवआत्मन्येवसंतुष्टः भोगापेक्षारहितः तस्ये
हकार्यंकर्तव्यंनविद्यते १७

वनमाली ८

असंप्रज्ञातसमाधिनिष्ठोवाध्यानुसंधानशून्यः सएवंभूतंचक्रमननुतिष्ठन्नपिन
मत्यवैतीत्याह यस्त्विति निरतिर्दर्शनादिहेतुस्वंवंतृप्तिरलंधीः तस्मिजनकेतुएवंसंतो
षः आत्मनः सकाशाद्रतिर्यस्य सः आत्मदर्शनहेतुएवानित्यर्थः एवशब्देनान्यस्मा
त्तुस्वबनितानातोरतिर्निरस्यते आत्मतृप्तः आत्मना परमात्मनाभक्त्यादिनाप्रसादिने
नतृप्तः कुतोस्यात्तृप्तिरलंबुद्धिस्तत्राह आत्मन्येवच संतुष्टः नान्यदेतस्य संतोषहे
तुरित्यर्थः भगवदपरोक्षज्ञानितएवासंप्रज्ञातसमाधिर्भवतीतिज्ञापयितुंमान

गी॰टी॰
का॰

वश्युक्तं मनुअवबोधने इति धातोर्भावे व प्रत्ययः ततो मत्वर्थीयो ऽर्शआदित्वाद्
च्(?) ततः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे ऽण् तथैवासंप्रज्ञातसमाधिस्थस्य कार्यं न विद्यते भक्त्या
दिनेश्वरप्रसादस्ततः परमाह्लादिकाया जीवानंदाह्लादिकायाश्चाविद्याया निवृ
त्तिः ततश्चाविर्भूतपूर्णानंदस्य जीवस्य स्वरूपानंदातिरिक्ते स्रक्चन्दनवनितादिसंगोत्प
न्ने वैषयिके तुच्छानंदे नेच्छादिकं न वा तत्प्राप्त्यर्थं किंचिल्लौकिकं वैदिकं वा कर्तव्यं वि
द्यत इति भावः १७

108

उत्तमवैजयन्ती ४

एवमज्ञानिनो मुमुक्षोरन्तःकरणशुद्ध्यर्थे कर्मण्यधिकारो भवतीत्युक्तो यस्त्विं द्वि
यारामः कर्म न करोति स महानज्ञानी नित्यसंसारी भवतीत्ययुक्तमिदानीं यो मुक्तो
लब्धात्मदर्शनो भवति तस्य वर्णाश्रमोचितमहायज्ञादिकर्मकरणे प्रेरणा ना
स्तीत्याह द्वाभ्याम् यस्त्विति तुशब्देन विशेषकेन गरुडजयविजयादीनां नित्यमु
क्तमुक्तानां कर्माधिकारो नास्ति यदि ते यत्किञ्चिल्लीलाविग्रहादिधारणादिरूप
कं कर्म कुर्वंति तत्तु भगवदिच्छायत्तात्मेच्छाधीनेनैव न तु प्राक्तनगुणकर्मादि
वशेनेति सूचितम् मुक्तत्वधर्मावच्छिन्नेनैकवचनं न विरुद्धं यः कश्चिदनिर्दि
रुषो मानवो मनोरपत्यं
ष्टः मानवो मनुवंशोद्भवो मनुष्यः स्यात् तस्य कार्यं कर्म न विद्यते नास्ति ननु धर्मावना
यावतीर्णस्य मनोः कुले जातः सन्ननुष्ठो यदि कर्म न करिष्यति तर्हि जगच्चक्रमव
र्तनं नष्टं स्यादिति चेन्न यदि त्वत्समो ऽयं कर्माधिकारी भूत्वा न कुर्यात्तर्हि सर्वे वयं तव शं
कास्यात्तत्तु नास्त्येवेत्याह देहगर्भितविशेषणत्रयेण यत आत्मरतिः आत्मनि मयि
परमेश्वरे रतिः प्रीतिर्यस्य न तु देहादौ तथा सः पूर्वमेव प्राप्तज्ञानत्वादर्थः अतो दे
तोर्ज्ञानप्राप्त्यर्थमन्तःकरणशुद्धिनिमित्तं कर्म न करोतीति भावः ननु केवलमा
त्मविषयिन्या प्रीत्यैवास्य कर्मानधिकारस्तावन्न स्यात् किंतु तदा तद्विषयिन्योऽन्यस्मि
वेत्तदेव तदर्थं कर्म कर्तव्यमेव यथा भोजनादौ प्रीतिर्जाताऽपि तृप्तिं विना स्वं
स्यात्तथैवेति चेत्तत्राह आत्मतृप्त इति आत्मनि तृप्त आत्मातृप्तः आत्मव्यतिरिक्तं
दुःखयुक्तेऽन्नपानादिरूपे भोजने न तृप्तः किंतु केवलमात्मन्येव तृप्तः आत्मतृप्त
त्वाद्यपि कर्मास्य न कर्तव्यमस्तीत्याशयः नन्वात्मतृप्तस्यापीतरविषयाभिलाषा
ज्ञानतश्चेत्तल्लब्ध्यर्थं सकर्यं न कर्म कुर्यादिति चेत्तत्राह आत्मन्येव च सन्तुष्ट इति

यद्वा य एवात्मरति रात्मना सह रतिः क्रीडा यस्य नान्येन स आत्म
रतिः स्यात् एतेन क्रीडन्सह ब्रह्मणेत्यादि श्रुतेः स पुनरात्मना त्र
प्तस्सह तृप्तः स्यात् आत्मन्येव च सन्तुष्टः स्यात् स एव मानवः स्यात्
न नवा अनवा मा रमा अनवा यस्य सः यथा प्राकृतपुरुषो वृद्धां स्त्रियं
प्राप्यानन्दं न प्राप्नोति तथासौ अप्यणिमादिषडैश्वर्यदात्रीमपि रमां
प्राप्य नाह्लादं प्राप्नोति यतस्तस्या अप्यष्टसिद्ध्यादिप्रापकत्वेन बन्ध
कत्वमित्यर्थात् तस्यैव मानवस्य कार्यं कर्म न विद्यते नास्ति य आत्म
तृप्तो मानवः स्यात्तस्यैवात्मरतिः स्याच्च पुनस्तस्यैवात्मनि विषये कार्यं न
विद्यते यतः सन्तुष्टः सम्यक् तुष्टो ज्ञानादिसाधनसंपन्नत्वेन तत्साध
नकर्माभिलाषशून्यो मुक्त इत्यर्थ एवमन्वयो ज्ञेयः नन्वस्मिन्नध्याये मु
क्त इति पदं भगवता नोक्तं प्रत्युत मानव इति विशेषेण पदेन प्राकृतदे(
हवान्मनुष्य एवोक्तो भवता मुक्त इति पदं कुतो ज्ञायते यत त्वदैरेवं व्या
ख्याक्रियते इति चेन्न निरुक्तिद्वारेण चतुर्णामपि पदानां मुक्तार्थपरत्वा
त्तत्रात्मरति मानवयोः पदयोः कतिचिदपि निरुक्तीरहं वक्ष्यामि तत्र प्र
ण मानं गर्वं वधितवानिति मानवः अन्येष्वपि दृश्यते इति ड प्रत्यया
न्तो गर्वशून्य इत्यर्थः यद्वा मानं प्रमाणं वहति प्राप्नोतीति मानवो ड प्र
त्ययान्तः प्राप्तप्रमाण इत्यर्थः यद्वा मानेन शास्त्रप्रमाणेन वाति गच्छ(
तीति मानवः शास्त्रमार्गगामीत्यर्थः यद्वा मीयते अनेनेति मानं प्रमा(
णं तद्रूपं वेदं परिस्थापयतीति मानव आचार्यादिस्वरूपेण वेदमार्गप्रवर्त
क इत्यर्थः यद्वा मा या मा तां मायां तानवो यः स मानवः अष्टधाभिन्नाया
श्चेतनरूपायाश्च पराख्यायाः प्रकृतेर्नवः नवमः पराख्यानश्चेतनरू
पः प्रकृतिसंबन्धरहितो मुक्तजीव इत्यर्थः यद्वा अनिति प्राणनं करोती
ति अनः पचाद्यच मायारमायाश्च अनो जीवनः श्रीकस्तत्र वाति जाना(
ति गच्छति वा मानवः प्राप्तभगवत्स्वरूपो मुक्त इत्यर्थः यद्वा मन्यतेऽने
नेति मानं ज्ञानं वहति प्राप्नोतीति मानवो ज्ञानीत्यर्थः यद्वा मानं संमानं
वहति प्राप्नोतीति मानवः सर्वैर्ब्रह्मादिदेवैरप्यादरणीय इत्यर्थः आ
त्मरतिः आत्मने भगवदर्थं रतिः क्रीडा यस्य सः यानासनपादुकायु
धनुर्बाणवरमालाद्याकारैर्यथावर्णरूपक्रीडायानित्यर्थः प्रकृति

मंडलेपि भगवद्दिक्षयानतद्रूपथावणमितिज्ञेयं यद्वा आत्मनः पर
मात्मनोरतिः प्रीतिर्यस्मिन्सः यद्वा आत्मनः क्रीडायस्मिन्नरमायाम
पितथानान्येषुकावात्येत्यर्थः यद्वा आत्मनः सकाशाद्रतिः प्रीतिः
क्रीडावायस्यनान्यस्मात्सः यद्वा आत्मनः परमात्मनोरतिः प्रीतिर्य
स्मिन्सः यद्वा आत्मनः क्रीडायस्मिन्नरमायामपितथानान्येषुकावा
त्येत्यर्थः यद्वा आत्मनः सकाशाद्रतिः प्रीतिः क्रीडावायस्यनान्यस्मा
त्सः यद्वा आत्मनः परमात्मनोरतिः क्रीडायस्मैसः भगवतोविविधा
क्रीडाभक्तार्थमेवनान्यप्रयोजनायेत्यर्थः यद्वा आत्मनः क्रीडायस्मा
त्सः नान्यस्मादित्यर्थः यद्वा आत्मनोरतिः प्रीतिर्यस्मैयस्माद्वा सभ
गवान्प्रीतिहेतुरित्यर्थः एवंविधाभिर्निरुक्तिभिर्युक्तएवबोध्यते
तथा आत्मरमोपि आत्मनारम आत्मनिरम आत्मनेरम आत्मा
रमोयेनयस्मैयस्माद्यस्मिन्वाइत्यादिभिः सिद्ध्यति आत्मन्येवचसं
तुष्टइत्यस्यतुभिन्नपदत्वेन निरुक्त्याभावात्संतुष्टत्वेनैवयुक्तत्वं
सिध्यतिन निरुक्तपत्वेतिभावः १८ ॥ इतिज्ञानमेवजयंतीयुक्तिः

त्मनिपरमभ्रकृष्येवसंतुष्टस्सम्यक्‌तुष्टः कदाचिदपिकास्मिंश्चिदपिवस्तुन्य
भिलाषोस्यनोत्पद्यते ऽभिलाषोत्पत्त्यभावेकर्मकरणस्याप्यभावइतिभावः १७

मधुसूदनी १७

यस्त्विंद्रियारामोनभवति परमार्थदर्शीसएवंजगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुभूतंकर्मान
नुतिष्ठन्नपिनप्रत्यवैतिकृतकृत्यत्वादित्याहद्वाभ्यां ॥ इंद्रियारामोहिस्रक्चंदन
वनितादिषुरतिमनुभवति मनोज्ञान्नपानादिषुतृप्तिं पुत्रहिरण्यादिलाभे
नरोगाद्यभावेनचतुष्टिं उक्तविषयाभावेरागिणामरत्यतृप्त्यतुष्टिदर्शनात्
रतितृप्तितुष्टयोमनोवृत्तिविशेषाःसाक्षिसिद्धाःलब्धपरमानंदस्तुद्वैतदर्शनाभा
वादतिफल्गुत्वाच्चविषयसुखंनकामयते ॥ यावानर्थउदपानेइत्यत्र आ
त्मनात्मविषयकरतितृप्तितुष्ट्यभावादात्मानंदमद्वयंसाक्षात्कुर्वन्नुपचारा
देवमुच्यते आत्मरतिरात्मतृप्तश्चात्मसंतुष्टइति तथाचश्रुतिः आत्म
क्रीडआत्मरतिःक्रियावानेषब्रह्मविदांवरिष्ठइति आत्मतृप्तश्चेतिचकारएवकारा
नुकर्षणार्थः मानवइतियःकश्चिदपिमनुष्यएवंकृतकृत्यो नतुब्राह्मणत्वादि
प्रकर्षेणेतिकथयितुं आत्मन्येवचसंतुष्टइत्यत्रचकारःसमुच्चयार्थः यएवं
भूतस्तस्याधिकारहेत्वभावात् किमपिकार्यंवैदिकंलौकिकंवानविद्यते १७

सदानंदी

यस्तुनात्मेंद्रियारामस्तत्वदर्शीसकर्मतत् अकुर्वन्नपिनैवासौप्रत्यवैतिकथंच
न १ रतिंयात्मेंद्रियारामःस्रग्गंधवनितादिषुतृप्तिंयात्यन्नपानादौतुष्टिंपुत्रादि
लाभतः २ विषयाणांयथोक्तानामभावेदुःखमेतिच साक्षात्कृतनिजानंदो
द्वैतदृष्टेरभावतः ३ अतितुच्छतयाभोग्यसुखंनेच्छतितत्वदृक् तथोक्तंश्री
वसिष्ठेननिर्वाणस्योत्तरेदले ४ स्वभावोदृश्यवैरस्यमेवंतत्वविदोनिजः दृश्यस
दनमेवाहुरतत्वतत्वमुत्तमाः ५ अनङ्गायेवविषयाःस्वदंतेनतत्वविदे नहि
पीतामृतास्वादःस्वदतेकटुकांतिकं ६ मनोवृत्तिविशेषाहिस्युरतितृप्तितुष्ट
यःसाक्षिसिद्धाअतोनात्मधर्मास्तेषुकथंबुधः ७ सज्ञेनात्मसुखेमग्नोगलितान्या
त्मधीःस्वतः आत्मन्येवसुखांभोधौस्वभावादेवतत्ववित् ८ रतितृप्तिंचतुष्टिंच
यात्यसौसुखसागरः अतोनात्मनिरत्यादेरभावादात्मतत्ववित् ९ साक्षात्कुर्वं
न्नात्मानंदमुपचारतयोच्यते आत्मरतिरात्मतृप्तश्चात्मसंतुष्टइत्यपि १० एवंभूतो

मनुष्योयःकृतकृत्यःसएवहि वर्णादिनियमोनात्रफलेमानवशाहृतः ॥

यंभ्रांतस्यकर्तव्यंवैदिकंलौकिकंमनाक् नविद्यतेभ्रांतिनाशात्स्थितस्याद्ययवस्तुनि १२ १७

एवमीश्वरेणवेदयज्ञपूर्वकंजगच्चक्रंप्रवर्तितमत्तैरधिकृतैरनुवर्तितव्यमित्युक्तं अस्याननुवर्तनेचमहान्प्रत्यवायउक्तः सब्रह्मविदमपिस्पृशेदितिसंभावितामाशंकांपरिहरति यस्त्विति आत्मन्येवरतिःप्रीतिर्यस्यनतुस्त्र्यादौसतथाननुत्वात्मनिप्रीतिःप्राणिमात्रस्यानौपाधिकीअस्तिसत्यंतुतदर्थत्वेनैवस्त्र्यादिष्वपिप्रीतिर्भवतीत्यतउक्तं आत्मतृप्तइति आत्मनैवपरमानंदरूपेणतृप्तोनमिष्टान्नादिना ननुमंदाग्निरपिस्त्र्यादौनरमतेनापिमिष्टान्नेनतृप्यति अतउक्तंआत्मन्येवचसंतुष्टइति मंदाग्निर्हिधातुवृद्धिंजाठरोद्दीपनंचकामयमानऔषधाद्यर्थमितस्ततोधावतिनत्वात्मन्येवतुष्यति विद्वांस्तुरतितृप्तितुष्टीरात्मनैवानुभवतिनस्त्र्यन्नधनादिभिरितितस्यकार्यंकर्तव्यंकिमपिनास्तिक्रियाप्राप्यस्यकस्यचिदप्यर्थस्याभावात् १७ ॥

आनन्दीटीका

स्फुटीकृतान्मनस्तस्य जीवन्मुक्तस्य तावत्कर्माणि यावच्छरीरयात्रानु
वर्तते आत्मैकप्रतिष्ठस्य तस्य तु शरीरपातस्य परिक्षीणसर्वकर्म
णस्तात्विकश्रेयस्त्वेवेति प्रमाणप्रमितमुपदेशमाह इह खलु यस्य
कस्यचिज्जन्तोर्ग्रामे वस्तुं ग्राममिच्छतः तत्साधने रतिर्जायते ततः
ग्रामस्य तस्य भोगेन तृप्तिः तृप्तौ तु जातायां सन्तोषः प्रेप्स्याया निवृत्तिः
ग्रा॰ परं ग्रंतत्स्य तत्स्य सदा सन्निहिते स्वात्मन्येव यस्य रतितृप्तिसन्तोषाः तस्य
निःस्पृहत्वेन तस्य ग्रामप्राप्त्यस्य किमप्यन्यत्करणीयं प्राप्यं नास्ति तस्य
तु भूतस्य परमात्माभेदे ग्रामस्य कार्यमतः परं किमप्यवशिष्टं करणी
यं नास्ति इयमेव फलावस्था ज्ञानकर्मनिष्ठया प्राप्तहानस्य ॥१७॥

एवंप्रवृत्तिलक्षणधर्माधिकृतस्योपदेशस्य संसारिणः प्राप्तोक्तकर्मपरिहारानुपपत्तिं प्रतिपाद्येदानीं
निवृत्तिलक्षणस्य मोक्षहेतोस्त्र तिथिमवदेर विशुद्धान्तःकरणस्य प्रतिपादयितुमाह +

रामकण्ठीटीका

+इह सर्वस्य कस्यचिज्जन्तोर्ग्रामे स्वं ग्राममिच्छतः तत्साधनभूतेषु शो
भनेषु विषये रतिः रागोऽभिलाषो जायते ततः प्रयत्नविशेषेण तस्मि
न्ग्रामे सति तृप्तिः सम्पूर्णेच्छतातः सन्तोषोऽभिकाङ्क्षानिवृत्तिरिये
ते रतितृप्तिसन्तोषाः सदा सन्निहिते नित्यनिर्मले स्वात्मन्येव
प्रतिष्ठिताः तस्य तद्व्यतिरिक्तप्राप्तव्यवस्त्वन्तरविषयेऽलीयस्या
ग्रामस्यार्थसाधनभूतं कार्यं करणीयं न विद्यते न सम्भवति ॥१७॥

लासिकी [illegible]टीका

तत्र कस्य विदुषस्त्विदोषिततोऽकर्षणाक्षीणसंकल्पानां ज्ञानीयं क
र्मोऽकर्माणस्याकाशहस्तमस्तीत्याह यस्तु इति ग्रामे ग्राममिच्छतोऽभि
लाषो रतिः ग्रामेऽर्थं सम्पूर्णेऽच्छन्नात्तृप्तिः अभिकांक्षानिवृत्तिः सन्तोषः
एषेतेरतितृप्तिसन्तोषाः सदा सन्निहिते स्वात्मन्येव प्रतिष्ठितानवि
षयेषु तस्य ब्रह्मविदो वरिष्ठस्य कार्यमवश्यकर्तव्यं न विद्यते ईदृशेऽप्यवा
वस्थापाकृतनकृत्यवत्तत्त्वब्राह्मणत्वादिनेऽमतो मानववर्ग्यकम् यदुक्त
मागमे [illegible] ज्ञानेहिमवतो वेदशास्त्रागमाश्रिये नास्येव तस्य
कर्तव्यं तस्यापश्चिमजन्मनेति तथा च कुलार्णवे आत्मज्ञानेन तृ
प्तस्य ज्ञानरतः प्रिये सर्वसंकल्पसन्न्यासः सविद्वान्कर्मसंत्यजेत् ।
इति ॥१७॥

पंचोलीटीका

नकर्मणामनारंभादिमादिनाप्रनस्यांतःकरणशुद्ध्यर्थंकर्मयोगा
नुष्ठानान्निनः कर्मानुपयोगमाह यस्त्विति तुपुनः यः आत्मज्ञा
ननिष्ठोमानवः आत्मरतिरेवस्यात् आत्मन्येवरतिः आत्मरतिः च
पुनः आत्मतृप्तः स्वात्मप्रबोधेनैवतृप्तः नत्वन्नरसादिना च पुनः आ
त्मन्येवात्मलाभेनैवसंतुष्टः नबाह्येषु सर्वगुणेरत्नादिना तस्यपर
मार्थिरतेः कार्यंकर्माधिकारोनविद्यते १७

रणवीरसम्बोधिनी॥

एवंपरमेश्वराज्ञामकुर्वतः प्रत्यवायश्रुक्तस्तदनुपालकस्यमा
हात्म्यमाह यस्त्विति तस्माहोविशेषेयः पुनर्मानवः प्रक्रांत
त्वात्तत्त्वज्ञानीकः आत्मनिनिश्चयात्मिकायांबुद्धौरतिःप्रीतिर्य
स्यसतादृशएवस्यात् आत्मनार्थैर्यत्नसिद्धसिद्धिविषयवि
ह्वेषाभावेनैवतृप्तश्चस्यात् आत्मनियतत्वेकर्मेंद्रियव्यापारेएव
संतुष्टश्चस्यात् आत्मायत्तोधृतिर्बुद्धिःस्वभावोब्रह्मवर्ष्मचेत्यम
रः तस्यवीरस्यकार्यंकर्तव्यजातंनकेनापिविद्यते विचार्यते
विदविचारणेऽन्यस्यधातोः कर्मणितङ्रूपं प्रविंश्यकार्यंवा
स्यैरूलब्धंरंभोग्रुवंतान्विजेष्यतीतिभावः यद्वातस्यकार्यंकर्त
व्यंकार्यंयत्तदनीदृशोनप्राकृतेनकेनापिनविद्यतेनप्राप्यते क
र्तृनप्राकंयत्तदनीदृशोनप्राकृतेनकेनापिनविद्यतेनप्राप्यते
कर्तुंनप्राकरतइति विद्लृलाभइत्यस्मात्कर्मणितङ् यद्वा तस्य
कार्यंपरैर्नविद्यतेलाभेते तपवास्यमात्रवः सुजेयाइति वि
दज्ञाने इत्यस्यकर्मणिरूपं यद्वा तस्यकार्यंहिंसादिजन्यंपाप
नविद्यतेनास्ति ईश्वराज्ञयैवकर्मणिप्रवृत्तेरिति विदसत्तायां

मित्यस्यकर्तरिरूपं बुद्धिःसर्वकर्मारम्भ्यथैर्येणाविक्षेपंनिवार्य
प्रात्मप्रह्लादात्सात्वथा नः कर्मयोगी अवश्यंविजयभागी
परलोकेपापसंबंधाभावात्सुखभोगीभवेदित्युभयलोक
सिद्धेरचिंत्यमाहात्म्योयमितिभावः तथाचश्रुतिः आत्मक्री
ड आत्मरतिः क्रियावानेषब्रह्मविदांवरिष्ठइति आत्मनिनि
त्यात्मिकायांबुद्धौक्रीडतिवारंवारमभ्यासात् आत्मरतिर्धै
र्यात्मः क्रियावान्युद्धादिकर्मान्वितिष्ठन् ब्रह्मविदांधनुर्वेदत
त्त्वज्ञानांमध्येवरिष्ठः श्रेष्ठइतिश्रुत्यर्थः १०॥

अथ भाषा॥

पक्तिति रमणं परदर्शनादिनिमित्तंसुखं रमिरन्यकाले
बुद्धिः संतोषस्तज्जनकंसुखं संतोषस्यनिकारणमित्यभि
धानात् परमात्मदर्शनादिनिमित्तंसुखंप्राप्तः अन्यत्रसवी
स्मनालंबुद्धिः महत्त्वतत्सुख तेनैवान्यत्रालंबुद्धिरितिदर्श
ति आत्मन्येवचसंतुष्टइति तस्यैवसंतोषइत्यर्थः ना
न्यत्किमपिसंतोषकारणमित्यर्थः यथा आत्मनात्मः न
स्यात्मन्यलंबुद्धिरुक्ता तद्दाविलंबवचयंतनविरुद्धामङ्ग
मंस्लोकविक्रमोदिनादिप्रयोगसिद्धः अध्यासात्त्वगतिकाग
तिः आत्मरतिरेवेत्यवधारणादसंप्रज्ञातसमाधिस्थस्येव
कार्यंनविद्यते स्थितप्रज्ञस्यापिकार्योदेहादिर्मपतेयदास्व
धर्मोममनहस्यापिःसाहित्यैरपेक्षितेतिवचनाखपूर्ववगत्वेस्न
यथान्यरतिरपिईशस्तर्वस्यभवति नचतत्रालंबुद्धिमात्रमुक्तं

112

आत्मरत एव इति एवकाराभिधानात् कर्तव्याभावः कान्तावच्छेदेनैवि
वायं प्रसिद्धः यो मुमुक्षुः स तु न कुर्यादित्यादौ अतो असंप्रज्ञातस
माधावेवैतत् मानवइतिताननि न एवासंप्रज्ञातसमाधिभ
वतीति दर्शयति मनुष्यबोधन इति यातोः परमात्मरति
श्चविवक्षिता विश्वावेवरतिर्यस्य क्रियात तस्य तु नास्तिद्वी
तिवचनात् तस्य कर्मकालेवकृत्याद्दमिति किंचित्स्तस्मा
त्कृतावात्मरत्यधिकसमो वार्थो नास्ति न च संध्याद्यकृतौ
कश्चिद्दोषोस्ति न चैतस्य सर्वभूतेषु कश्चित्प्रयोजना
श्रयः अर्थो येन दर्शनादिना भवति सोर्थव्यपाश्रयः ज्ञाना
मात्रेणाय प्राप्तिप्रत्यवायो न भवति न तद्दर्शनस्यापि समाधि
ति न तस्य कर्मोपदेशोपयोगो येन तद्भवति ईश्वराख्यानथ
स्थवकेव भवति मद्वेदेह इत्यादिवत् यतो असंप्रज्ञातस
माधेरेवकार्याभावः तस्मात्सर्वकर्मसमाचर १८॥

रतिर्नामांतःकरणस्थोऽन्यानासक्त्यापादको देवादिविषयो भावापरपर्यायश्शां
तिरसः कांताविषयश्शृंगाररसस्यो बीजभूतो मनोधर्मविशेषः तदुक्तमलंका
रकैः रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथांचितः भावः प्रोक्त इति देवादिवि
षया रतिः कारणकार्यसहकारिभिरंचितस्स्मर्यमाणावस्थां गतो भावो भ
क्तिः शांतिरिति च व्यपदिश्यते कांतादिविषया त्वेतैरेवांचितैर्व्यक्तः शृंगा
रः ततस्त्वात्मतिर्भावभक्तिशांत्यपरपर्यायस्सोऽत्यात्मरतिः अनेन बाह्यालाभ
निमित्तौ मनःशोकमोहौ निराकृतौ अन्यासक्ताभावो नैवकारेण स्फुटी
कृतः तथात्मतृप्त इति तृप्तिर्नामोदरावच्छिन्नाकाशसंचरणशीलप्रा
णपेक्षितान्नदाकाशदेशपूरणजन्यो मनःपरिणामविशेषः एवंचात्मैवय
स्यात्मभिर्नान्नपानाभ्यामित्यशनापिपासे निराकृते तथात्मन्येव च संतुष्टो
न शरीरस्य तारुण्ये वार्धक्ये जीविते वा निजरामस्मृत्यतिक्रम उक्तः। एवंभूतो यः
आत्मदर्शी तस्य कार्यं कर्म न विद्यते न किंचित्करोतीत्यर्थः नतु विधिप्रतिषेध
निषेधनेन न कर्मकरणाकरणे भविष्यत इत्याशंक्याह नैवतस्येति

113

कर्म्मणामनारम्भादित्यादि श्लोकसे अज्ञानी पुरुषके अन्तःकरणशु द्धिके हेतु कर्म्म योग कहि अब ज्ञानी को कर्म्म नकरना दो श्लोकसे क हते हैं कि जिसकी आत्मामे रतिकहे प्रीति औ आत्म आनन्द मे मगन त था आत्मासे सन्तुष्ट हैं और भोगादि से रहित हैं ऐसे जो तत्त्वज्ञानी उनको कोई कर्म्मभी करना नहीं है १७

दोहा॥

आत्मरति मे रत सदा आत्मारमनर जोय आत्महि मे सन्तुष्ट है तिह कर्म न जाने कोय १७॥

114

न॰

नैवस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन नचास्य
सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः १८

शांकरभाष्य १

किञ्चनेवेति नैवतस्य परमात्मरतेः कृतेन कर्मणार्थः प्रयोजनमस्ति अस्त्व
स्तु तर्ह्यकृतेनाकरणेन प्रत्यवायाख्योनर्थो नाकृतेनेह लोके कश्चन कश्चिदपि
नर्थः कृते अकरणेन प्रत्यवायाख्योनर्थो नाकृतेनेह लोके कश्चन कश्चिदपि
त्यवायप्राप्तिरूपः आत्महानिलक्षणो वा नैवास्ति नचास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मा
दिस्थावरान्तेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः प्रयोजननिमित्तक्रियासाध्योव्यपाश्रयः व्य
पाश्रयणं आलम्बनं कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य न साध्यः कश्चिदर्थोऽस्ति येन त
दर्था क्रियानुष्ठेया स्यात् नत्वमेतस्मिन् सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये सम्यग्दर्श
ने वर्त्तसे १८

आनन्दगिरिकृतटीका २

अभ्युदयनिःश्रेयसयो
रन्यतरस्यात्मविदो न किंचित् कर्त्तव्यमित्याह किंचेति । अभ्युदयनिःश्रेयसयो
रन्यतरत् प्रयोजनं कृतेन स्यात् कृतेनात्मविदो भविष्यतीत्याशंक्याह नैवेति प्र
त्यवायनिवृत्तये स्वरूपप्रच्युतिप्रत्याख्यानाय वा कर्म स्यादित्याशंक्याह नेत्या
दिना ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु भूतेषु कश्चिद्भूतविशेषमाश्रित्य क
श्चिदर्थो विदुषः साध्यो भविष्यति तदर्थं तेन कर्त्तव्यं कर्मेत्याशंक्याह नचेति
तत्राद्यं पदमादत्ते नैवेति तं व्याचष्टे तस्येति आत्मविदः स्वर्गाद्यभ्युदयाना
र्थित्वं निःश्रेयसस्य च साधनत्वात्कृतं कर्मार्थवदित्यर्थः । आत्मविदा चेत् क
र्म न क्रियते तर्हि तेनाकृतेन तस्यानर्थो भविष्यतीति तत् प्रत्याख्यानार्थं तस्य
कर्त्तव्यं कर्मेति प्राकृतेन तर्हीति द्वितीयपादेनोत्तरमाह नेत्यादिना अतोनत
स्मिन्नकृतेऽर्थः कृतमर्थवदिति शेषः द्वितीयं भागं विभजते नचास्येति व्यपाश्रय
एवमालम्बनं नेति सम्बन्धः पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह किंचिदिति भूतवि
शेषस्याश्रितस्यापि क्रियाद्वारा प्रयोजनप्रसवहेतुत्वमिति मत्वाह येनेति नं
हि मयापि यथोक्तं तत्त्वमाश्रित्य त्याज्यमेव कर्मेत्यर्जुनस्य मतमाशंक्याह न
त्वमिति

१८ ॥

३
गी॰टी॰
का॰

115

श्रीधरीटीका॰ ३

तत्रहेतुमाह नैवेति कृतेनकर्म्मणातस्यार्थःपुण्यंनैवास्ति नचाकृतेनकश्चनकोऽपिप्रत्यवायोऽस्ति निरहङ्कारत्वेन विधिनिषेधातीतत्वात् तथापितद्दोषां नप्रियंयदेतन्मनुष्या विदुरितिश्रुतेर्मोक्षे देवकृतविघ्नसम्भवात्तत्परिहारार्थं कर्म्मभिर्देवाःसेव्याइत्याशंक्योक्तंसर्वभूतेषुब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कश्चिदप्यर्थव्यपाश्रयःआश्रयएवव्यपाश्रयःअर्थेमोक्षेआश्रयणीयोऽस्यनास्तीत्यर्थःविघ्नाभावस्यश्रुत्यैवोक्तत्वात् तथाचश्रुतिःतस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशतेआत्माह्येषांसभवतीतिह इत्यव्ययमवधारणार्थेदेवाअपितस्यात्मतत्त्वज्ञस्य अभूत्यैब्रह्मभावप्रतिबन्धाय नेशतेनशक्नुवन्तीतिश्रुतेरर्थः देवकृतास्तुविघ्नाःसम्यग्ज्ञानोत्पत्तेःप्रागेव यदेतद्ब्रह्ममनुष्या विदुस्तदेवैषांदेवानांनप्रियमितिश्रुत्याब्रह्मज्ञानस्यैवाप्रियत्वोक्त्या तत्रैवविघ्नकर्तृत्वस्य सूचितत्वात् १८

पिशाचभाष्य ४

नैवतस्येति तस्मात्परतेःकृतेनकरणेननार्थःप्रयोजनं एवंनाप्यकृतेनाकरणेनकश्चित्प्रत्यवायःनचास्यविदुषःकश्चिद्ब्रह्मादिस्थावरान्तेषुअर्थव्यपाश्रयःकामार्थमाश्रयणीयत्वंतुकर्मण्यधिकृतः १८

रामानुजभाष्य ५

अतएवतस्यात्मदर्शनायकृतेनतत्साधनेननार्थःनकिंचित्प्रयोजनमकृतेनात्मदर्शनासाधनेननकश्चिदनर्थःअसाधनेनायज्ञात्मदर्शनदर्शनात्स्वतएवात्मव्यतिरिक्तसकलाचिद्वस्तुविमुखस्यास्यसर्वेषुप्रकृतिपरिणामविशेषेषुकायादिभूतेषुसकार्येषुनकश्चित्प्रयोजनतयासाधनतयावाव्यपाश्रयःएतत्हिमुखीकरणायसाधनारंभःसहिमुक्तएव १८

अभिनवगुप्त ६

अतएवनास्योभूतेषुकिंचिदात्मप्रयोजनमपेक्ष्यनिग्रहानुग्रहौकरोति १८

परमार्थप्रपा ७

तत्रहेतुमाह॥ ॥नैवेति॥ १८ तस्यात्मनिष्ठस्यकृतेनकर्मणाअर्थः

सुकृतेन रत्याद्यो नैव न तथा असुकृतेन अल्पवा यो पि नैव निरहंकारत्वेन विधि
निषेधातीतत्वात् अत एव आह निरूपितं तदेतदृचाभ्युक्तं एव एष नित्यो महिमा ब्रा
ह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् तस्यैव स्यात् पदवित्तं विदित्वा न क
र्मणा लिप्यते पापकेनेति भाष्यं तन्महद्दारण्यक निरूपणार्थं ऋक्श्रु
त्यांश्रुतिसंमतित्वेन दर्शयति तदेतदिति तदेतत्समेयं ऋचा ऋग्वे
देनाभ्युक्तमभिनिरूपितमस्ति तत् किं ब्राह्मणस्य ब्रह्मज्ञस्य उक्तस्य ए
ष नित्यो महिमा शाश्वतं सामर्थ्यं तत् किं कृतेन कर्मणा न वर्द्धते उत्कृ
ष्टत्वेन प्राप्नोति नापि अकृतेन कनीयान् कनिष्ठो भवति एवं विधाय
तस्यैव पदवित् पदमात्मस्वरूपं तत्सवित् ज्ञानी भवति एवं तत्पदमा
त्मानं विदित्वा सत्कर्मणः पापकेन वा लिप्यते अथोपक्रांत ऋक्श्रु
त्यामपि दृढा त्वेत्व मनसो जवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजंते सखायः
अत्राह त्वे विजहुर्वेद्याभिरोहब्रह्मणो विचरंत्यत्वे इमे ये नावाङ् न परं
श्चरंति न ब्राह्मणः सुतेकरासः त एते वाचमभिपद्य पापया सिरी
स्तंत्रं तन्वते अप्रजज्ञय इति अस्या ऋचः तात्पर्यं भाष्ये दृढा बुद्धिरूपेण म
न सा तल्लेष्वनिराकृतेषु मनसो जवेषु हृतिरूपेषु मनोवेगेषु मतस्य
ग्रसात्कारणात् ब्राह्मणात् ब्राह्मणाः ब्रह्मज्ञाः सखायः सर्वभूतसुहृ
न्माः सन्तः सम्यग्प्रकारेण आयजंते अत्र तद्योगं कुर्वंते तत्रांतर्योगाक्कि
यमाणे किं भवतीत्याह अत्रेति अत्र आह त्वमिति पदविभाग अत्रेहत्व
ञानुस्वारलोपः छांदसः अत्रेहत्वं विजहुः अत्र तद्योगेन भेदभावनात्पः
कं वंतः किंभूताः वेद्याभिर्विद्याभिर्ज्ञानहानिभिर्भूह ब्रह्मये लेपः
रांश्चरतीति रूपेण ज्ञानब्राह्मणाः सन्तः गति निर्यायत्वेन लेपकत्वे वि
चरंति अत्रैवैके कारणत्वेन ध्यानं न वहरंति तदुक्तमागमे पि साधि
ष्ठानगते ज्ञे विद्रूपं वक्ति विवक्षेलेत तदुक्तं यात्म्याणवनात्र त्वमहं वा
निवेदयेत् १ आत्मन्यात्मानमद्वैतं भूत्वा सच्चिन्तयेत् बोधात्मकः स्थी
तैतयान्क्रियत्क्रियत्काले सोऽन्तर्यागः स्मृतोऽस्तैतो बुधैरिति इमे ये ए
ति इमे ये ऊर्ध्वं कलत्रणाः पृष्ठा स्ते अर्वाङ् मनुष्यलोके न चरंति न
संभवंति न परः पर इति सकारांतमव्ययं परस्मिन् नु देवलोके पि
नाप्यंते कृताकृतैः कर्मभिः कृतपापलोके न गच्छंति किं त्वेव

गी॰
टी॰
३॰

116

अस्मीभूतास्तिष्ठंतीत्यर्थः नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयं
तइतिश्रुतेः परेब्रह्मणःजातिमात्रविप्राः तथाहुतेसामंश्रुभि
क्षतेऊवंतीतिकल्तकरास्तप्ववह्तेतकरासोयाज्ञिकास्तथानसंभ
वंति किंतुतेउत्तमाधमगतिंप्राप्नुवंत्येवेत्यर्थः अत्रेदंहृद्रमाह त
पतइति तस्येतेनिरूपितप्रकाराब्राह्मणाःहुतेकराश्चवाचफल
प्रतिपादिकांवेदवाणींअभिपद्यज्ञात्वास्थिरीःसारणंःकाधिकतीर
स्वभूम्यापापपापफलाशयातन्नयज्ञादिकंतन्वतेविस्तारयंति अत
एवअप्रजनत्रयः नतत्कृणाजमिज्ञानंयेषांते अपकृष्टजन्मानइ
त्यर्थः अथप्रकृतमनुसरामः तथास्यपुरुषस्यसर्वभूतेषुब्रह्मा
दिस्थावरांतेषुकश्चिदर्थव्यपाश्रयाअर्थः प्रयोजनंतस्यव्यपाश्र
आश्रयःकश्चिदपिनदृश्यते परमार्थसाधनेभगवत्कृपापात्रस्य
तस्यविघ्नोपशांत्यर्थंकोप्याश्रयणीयोनास्तीत्यर्थः श्रुतिरपित
स्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशात आत्माह्येषांसभवतीति भाष्यं तस्य
पुरुषस्यअभूत्यैअंत्रेनस्वर्योयअपकारायदेवाईशाः नईशानेस
मर्थानभवंति हियस्मात्कारणात्सपुरुषापषांदेवानांआत्मांत
र्यामीप्रयोजकोभवतिनहिप्रयोजकमेतराविघ्नकरणेसंमर्थं
हतिरित्यर्थः १८ ॥

॥ ॥

वनमाली ८

एताहशस्यास्याभ्युदयार्थं निःश्रेयसार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं वा कर्मनायेत्य
त इत्याह तस्मात्परतेः कृतेन कर्मणाभ्युदयरूपो निःश्रेयसरूपो वार्थः प्रयोजनं
नास्ति तस्य स्वर्गाद्यभ्युदयानर्थित्वात् ननु माऽस्तु यज्ञादौ प्रवृत्तिर्यज्ञादिफले
ष्व तस्येच्छाभावात् मुमुक्षुफलाभावाच्च प्रत्यवायपरिहारार्थं संध्योपासनादिकं नि
त्यनैमित्तिकं कर्मावश्यकं तत्राह नाकृतेनेति भावे निष्ठा अकृतेन नित्यनैमि
त्तिककर्माकरणेन कश्चने [illegible] ह लोके गर्हितत्वरूपः प्रत्यवायरूपो वार्थो ना
स्ति तस्यात्मविदः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कोऽप्यर्थव्यपाश्रयः प्रयो
जनसंबंधो नास्ति किंचिद्भूतमाश्रित्य कोऽपि क्रियासाध्योऽर्थो नास्तीत्यर्थः कृताकृ
तेनिः प्रयोजनेनैवं कृतेन यत इति श्रुतेः तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या ईशते आ
त्मा ह्येषां स भवतीति श्रुतेः देवा अपि मोक्षप्रतिबंधाय समर्था न भवंत्यतो नि
र्विघ्नत्वायापि देवाराधनरूपं कर्म नानुष्ठेयं हि यतः पशुं देवानामात्मा तत्प्रदा
नाकांक्षितादात्मवत्प्रियो भवति अत इहामुत्र क्रियासाध्यप्रयोजनाभावान्न
तस्य किंचित् कार्यमस्तीति भावः यद्वैतादृशो ज्ञानी भूमिकासप्तकभेदेन निरू
पितो वसिष्ठेन [illegible] ज्ञानभूमिः शुभेच्छा
ख्या प्रथमा परिकीर्तिता विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानसा सत्त्वापत्ति
श्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका पदार्थाभाविनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृतेति
तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकादिपूर्वकफलपर्यंतव्यापिनी मोक्षेच्छा प्रथमा
ततः श्रवणमनननामिका द्वितीया ततो निदिध्यासनात्मिका तृतीया एतत्त्रित
यं साधनरूपं जाग्रदवस्थोच्यते जगतो भेदेन दर्शनात् ततो वेदांतवाक्या

गी॰टी॰
का॰ १४
थी॰

निर्विकल्पो ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारश्चतुर्थी स्वप्नावस्थोच्यते सर्वस्यापि मिथ्यात्वेन
स्फुरणात् अस्यां स्थितो जीवन्मुक्तेरेव अभ्यासपरिपाकेन चिरकालावस्थायि
नी सा पदार्थाभावनी गाढसुषुप्तिरिति चोच्यते सा पंचमी यतः स्वयमनुत्थानं प
रप्रयत्नेन व्युत्थानं योगिनः सा षष्ठी यतः स्वतः परतो वा न व्युत्थानं सा सप्त
मीति तत्र च वसिष्ठनामकग्रंथस्यापौरुषेयस्य त्वदाकानुरूपत्वेनाप्रामाणि
कत्वात् निर्विशेषवादिनस्तत्त्वजीवन्मुक्तस्यावस्थात्रयोक्तिरनिवक्तव्या
त् ब्रह्मापरोक्षस्य चतुर्थ्यामेव जातत्वात् तदधिकस्याज्ञेयस्याभावात् त्वन्मते ज
गदधिष्ठानतया ब्रह्मणः सदाभानात् तदधिकस्य चित्तने सत्यप्रभानात् समा
धेरपि वैयर्थ्यात् चतुर्थ्यामेव वेदांतजन्यस्य तदभिमतनिर्विकल्पस्य ब्रह्म
ज्ञानस्य ब्रह्माज्ञाननिवर्तकस्य जातत्वात् तदभिवर्तिताज्ञानस्य तदतिरिक्ते
नानधिकविषयकेन निवृत्त्यसंभवाच्च निवृत्ताविद्यस्य गुणानवस्थात्रयस्य
जीवन्मुक्तस्य सुषुप्त्यवस्थापादकतामसस्यासंभवाच्च चतुर्थ्यां भानात् स्व
रूपभानादधिकस्य पंचम्यादौ भानं योगपक्षैकाग्र्यादेरभावेन पंचम्यवस्थादेर्नि
रूपणस्य [illegible] नवकाकदंतपरीक्षातुल्यत्वाच्च नहि वेदांतैर्बोधितस्य
ध्यानादौ भानं संभवति वेदांतैः स्वरूपाधिकबोधने सखंडार्थकत्वापत्तेः
सर्वप्रत्ययवेद्ये परे ब्रह्मणि व्यवस्थितं श्रुतिवदता ब्रह्मणः सर्वप्रत्ययवेद्य
त्वस्वीकारेण श्रवणस्य ब्रह्मणि विशेषानंगीकारेण मननं निदिध्यासनयो
श्च वैयर्थ्यात् मनोनिवृत्तिरूपज्ञानमात्रस्य त्वन्मते ब्रह्मविषयकत्वाद्धि विषये
भ्यः प्रत्याहृत्य मनस एकाग्रकरणस्य निरर्थकत्वाच्च अतः सप्तभूमिका ए
वं वर्णनीयाः प्रथमायां मोक्षेच्छा द्वितीयायां गुरुमुखाद्वेदांतश्रवणं तृतीया
यां युक्तिभिश्चिंतनं मननं च चतुर्थ्यां सजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपं निदिध्यास
नं पंचम्यां [illegible] संभवं [illegible] नाविपरीतभावनानिवृत्तिपूर्विका भगवदेकाकारमनो
तत्त्वज्ञानधारा षष्ठ्यामविच्छिन्नमेव प्रवाह पूर्वं भगवदपरोक्षं नेत्रावृ
गुल्याश्चेत्सराक्षादिकाया अविद्याया निवृत्तिः सप्तम्यामीश्वरप्रसादेन जी
वाक्षादिकाया अविद्याया निवृत्तिः परमानंदाविर्भावश्च तत्रातिमावस्था

117

इयेसर्वकर्मानधिकारः अन्यास्तुकर्माधिकारः तत्रापुन्नरोनरंभगवन्नि
ष्ठाधिकोकर्मण्येङ्गासः १८ ॥

ऊसमवैजयन्ती ४

साधनभूते

किंच तस्यतत्त्वस्यकृतेनकर्मणेहास्मिँल्लोकेकश्चनार्थः प्रयोजनंफ
लंवानैवास्तियतस्तेनपूर्वमेवात्मदर्शनंप्राप्तंयुतत्तस्याकृतेनाननुष्ठितेन
कर्मणेहकश्चनार्थआत्मदर्शनस्यविघ्नरूपोवा [illegible] वा [illegible] नास्त्येवयत
आत्मावलोकनात्प्रागेवविघ्नादयस्संभवन्ति आत्मदर्शनेकृतेसतिस्वयमे
वनश्यन्तियथासूर्योदयेऽन्धकारोनश्यति तस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशते
आत्माह्येषांसभवतीतिश्रुतेः हनेत्यर्थेनिपातः देवाअपितस्यात्मदर्शि
नोऽभूत्यैआत्मदर्शनहननायनेशतेनशक्नुवन्तियस्मादेषांदेवानांसआत्मद
[illegible] र्शीआत्माआत्मवैष्प्रियोभवतीतिश्रुत्यर्थः ननुनदेषांदेवानांन
प्रिययदेतन्मनुष्याविदुरितिश्रुतिर्देवकृतंविघ्नंश्रुत्वावपिवक्ति अतोदेव
प्रसादार्थंकर्मकर्तव्यमेवेतिचेतत्राहनचास्येति चपुनः अस्यात्मदर्शि
नः सर्वभूतेषुब्रह्मादिस्थावरान्तेषुचेतनाचेतनवर्गेषुमध्येकश्चिदर्थ
व्यपाश्रयः कश्चिदपिअर्थायमोक्षायनैविघ्नायवाव्यपाश्रयः कर्मभिराश्रय
णीयोनभवतिमोक्षात्प्रागेवदेवाविघ्नंकुर्वन्तिमोक्षेप्राप्तेतुसदेवानांपूज्योभ
वतीतिभावः १८

मधुसूदनी १

नन्वात्मविदोप्यभ्युदयार्थंनिःश्रेयसार्थंप्रत्यवायपरिहारार्थंवाकर्मस्यादि
त्यतआह ॥ तस्यात्मरतेःकृतेनकर्मणाऽभ्युदयलक्षणेनिःश्रेयसलक्ष
णोवार्थःप्रयोजनंनास्तितस्यस्वर्गाद्यभ्युदयानर्थित्वात्निःश्रेयसस्यचक
र्मासाध्यत्वात् तथाचश्रुतिः परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणोनिर्वे
दमायान्नास्त्यकृतःकृतेनेति अकृतोनित्योमोक्षःकृतेनकर्मणानास्तीत्य
र्थः ज्ञानसाध्यस्यापिव्यावृत्तिरेवकारेणसूचिता आत्मरूपस्यहिनिःश्रेयस
स्यनित्यप्राप्तस्याज्ञानमात्रमप्राप्तिः तच्चतत्त्वज्ञानमात्रापनोद्यंतस्मिंस्तत्त्वज्ञा
नेनापनुत्तेतस्यात्मविदोनकिंचित्कर्मसाध्यंज्ञानसाध्यंवाप्रयोजनमस्तीत्य

तत्त्वात्मदर्शिनाधा

पापशान्तिर्वा प्रत्यवायनृपोरो

गी॰ टी॰ का॰

118

र्थः एवंभूतेनापि प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मानुष्ठेयमित्येवेत्यत आह नाकृ
तेनेति भावे निष्ठा नित्यकर्माकरणेनेहलोके गर्हितत्वरूपः प्रत्यवायप्रा
प्तिरूपो वा कश्चनास्ति सर्वत्रोपपत्तिमाहोत्तरार्धेन चो हेतौ यस्मादस्यात्म
विदः सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कोपि अर्थव्यपाश्रयः प्रयोजन
संबंधो नास्ति कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य कोपि क्रियासाध्योर्थो नास्तीति वा
क्यार्थः अतोस्य कृताकृतेन निष्प्रयोजनेनैनं कृताकृते तपत इति श्रुतेः तस्य
ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवतीति श्रुतेर्देवा अपि तस्य मोक्षा
भावनाय न समर्था इत्युक्तेर्न विघ्नाभावार्थमपि देवाराधनरूपं कर्मानुष्ठानमि
त्यभिप्रायः एतादृशो ब्रह्मविद्भूमिकासप्तकभेदेन निरूपितो वसिष्ठेन ज्ञा
नभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा परिकीर्तिता विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया त
नुमानसा सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोसंसक्तिनामिका पदार्थाभाविनी
षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृतेति तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकादिपुरःसरा फल
पर्यवसायिनी मोक्षेच्छा प्रथमा ततो गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारः श्र
वणमननात्मिका द्वितीया ततो निदिध्यासनाभ्यासेन मनस एकाग्रतया सूक्ष्म
वस्तुग्रहणयोग्यत्वं तृतीया एतद्भूमिकात्रयं साधनरूपं जाग्रदवस्थोच्य
ते योगिभिः भेदेन जगतो भानात् तदुक्तं भूमिकात्रितयं त्वेतद्राम जाग्रदि
ति स्थितं यथावद्भेदबुद्ध्येदं जगज्जाग्रति दृश्यते इति ततो वेदान्तवाक्यान्नि
र्विकल्पको ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारः चतुर्थी भूमिका फलरूपा सत्त्वापत्तिः स्व
प्नावस्थोच्यते सर्वस्यापि जगतो मिथ्यात्वेन स्फुरणात् तदुक्तं अद्वैते स्थै
र्यमायाते द्वैते प्रशममागते पश्यंति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थीं भूमिकामिताः इति
सोयं चतुर्थीं भूमिं प्राप्तो योगी ब्रह्मविदित्युच्यते पंचमीषष्ठीसप्तम्यस्तु भूमि
का जीवन्मुक्तेरेवावान्तरभेदः तत्र सविकल्पकसमाध्यभ्यासेन निरुद्धे
मनसि या निर्विकल्पकसमाध्यवस्था सा असंसक्तिरिति सुषुप्तिरि
त्युच्यते ततः स्वयमेव व्युत्थानात्सोयं योगी ब्रह्मविद्वरः ततस्तदभ्यासपरि
पाकेन या चिरकालावस्थायिनी सा प
दार्थाभाविनीति गाढसुषुप्तिरिति चोच्यते ततः स्वयमनुत्थितस्य योगिनः प्र

रमयन्नैनेव ब्रह्मस्थानात्सोयं ब्रह्मविद्वरीयान् उक्तं हि पंचमीं भूमिकामे
त्य सुषुप्तिपदनामिकां षष्ठीं गाढसुषुप्त्याख्यां क्रमात्पतति भूमिकामिति
स्वा॰ यत्र समाध्यवस्थायां न स्वतो न वा परतो व्युत्थितो भवति सर्वथा भेददर्श
नाभावात् किंतु सर्वदा तन्मय एव स्वप्रयत्नमंतरेणैव परमेश्वरप्रेरितप्रा
णवायुवशादन्यैर्निर्वाह्यमानदैहिकव्यवहारः परिपूर्णपरमानंदघन ए
व सर्वतस्तिष्ठति सा सप्तमी तुरीयावस्था तां प्राप्तो ब्रह्मविद्वरिष्ठ इत्युच्यते उ
क्तं हि षष्ठ्यां भूम्यामसौ स्थित्वा सप्तमीं भूमिमाप्नुयात् किंचिदेवैष संपन्नस्त्व
थवैष न किंचन विदेहमुक्तता तूक्ता सप्तमी योगभूमिका अगम्या वचसां
शांता सा सीमा योगभूमिषु इति यामधिकृत्य श्रीभागवते स्मर्यते देहं विन
श्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपं दैवादुपेतम
थ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदांधः देहोपि दैववशगः
खलु कर्म यावत्स्वारंभकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः तं सप्रपंचमधिरूढस
माधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुरिति श्रुतिश्च तद्यथाहि नि
र्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेतेऽथायमशरी
रोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एवेति तत्रायं संग्रहः चतस्रो भूमिर्ज्ञानं तिस्रः
स्युः साधनं परा जीवन्मुक्तेरवस्थास्तु परास्तिस्रः प्रकीर्तिताः अत्र प्रथमभू
मिकात्रयमात्रवेत्ताऽपि न कर्माधिकारी किं पुनस्तत्त्वज्ञानानंतरं विशिष्टो जी
वन्मुक्तो वेत्यभिप्रायः
१८
का॰

सदानंदी २२

नन्वस्यात्मविदः कर्माभ्युदयादिनिबंधनं प्रत्यवायलयार्थं वा को दोष
इति चेदुच्यते १ कृतेन कर्मणा तस्य न स्वर्गादिप्रयोजनं प्राप्यं तस्यात्र सर्व
त्र स्वर्गादौ तुच्छतामतिः २ कर्मसाध्यं न तथा मुक्तेः स्वात्मत्वाच्चात्मवेदिनः तद
र्थमपि नो कार्यं नित्यप्राप्ततया मुनेः ३ स्वात्मावस्थानमोक्षस्य नित्यप्राप्त
स्य केवलं अज्ञानमात्रमप्राप्तिस्तद्धानं स्वात्मबोधतः ४ अज्ञानेऽज्ञानतो न
हेऽस्य कार्यं तत्त्ववेदिनः न किंचित्कर्मणा साध्यं ज्ञानसाध्यं न किंचन ५ न
कर्माकरणेनास्य प्रत्यवायोपि कश्चन ॥ यस्मादात्मविदः सर्वभूतेषु हि

णादिषु ६ न प्रयोजनसंबंधः कोप्यस्यात्मरतेर्मुनेः अतः कृताकृतेनस्याति
ष्फले इति निर्णयः मुमुक्षोरपि नैवास्ति कर्मकर्तव्यमाग्रहात् भूमिकात्र
यसंस्थस्य किंतु कर्तव्यमितो मुनेः ८ भूमिसप्तकभेदेन ब्रह्मवित्वं निरूपितः
वासिष्ठे ज्ञानकीनाथं संमुखीकृत्य तद्विदा ९ ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथ
मा परिकीर्तिता विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानसा १० भूमिकात्रित
यं त्वेतद्राम जाग्रदिति स्थितं यथावद्भेदबुद्ध्येदं जगज्जाग्रति दृश्यते ११ अद्वै
ते स्थैर्यमायाते द्वैते च प्रशमं गते पश्यंति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थीं भूमिकामिताः १२
पंचमीं भूमिकामेत्य सुषुप्तिपदनामिकां षष्ठीं गाढसुषुप्त्याख्यां क्रमात्पतति भू
मिकां १३ षष्ठ्यां भूम्यामसौ स्थित्वा सप्तमीं भूमिमाप्नुयात् किंचिदेवैष संपन्न
स्त्वथवैष न किंचन १४ अगम्या वचसा शांता सा सीमा योगभूमिषु एवं वसि
ष्ठमुनिना राघवेंद्रः प्रबोधितः १५ चतुर्थीभूमिमारभ्य ब्रह्मविज्ञानकर्मणः
न साध्यमीहते किंचित्कृतं वाकृतं तथात्मनः साध्याभावादितो ब्रह्मविदः कार्यं
न विद्यते १६ १८

नीलकंठी १८

यत एवाह नैवेति तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणा अर्थः प्रयोजनं नास्ति स्वर्गादे
लिप्साभावात् मोक्षस्य चाक्रियासाध्यत्वात् नास्त्यकृतः कृतेनेति श्रुतेः अकृतो
मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति श्रुत्यर्थः अकृतेन विरुद्धकर्मणापि कश्चिदर्थो नर
कादिरस्य नास्ति अत्र कृताकृतशब्दौ मित्रामित्रपदवत् परस्परविरुद्धार्थवा
चितया पुण्यपापवचनौ यत्त्वकृतेनेति भावे निष्ठा नित्याकरणात् गर्हित
त्वरूपो वा प्रत्यवायप्राप्तिरूपो वा कश्चनार्थो विदुषो नास्तीति व्याचक्षते तेषाम
प्यभावात् भावोत्पत्तेरनभ्युपगमान्नित्यानां काले यद्विहितं क्रियते तेन न प्र
त्यवायोत्पादो वक्तव्य इति चेद्दृष्टांतं प्रभातहृतांतमापद्यते अत्रोपप
त्तिमाह न चेति चोद्यैनौ यस्मात् आत्मरतेः सर्वभूतेषु चेतनाचेतनेषु उ
त्तममध्यमाधमेषु कश्चिदपि अर्थव्यपाश्रयः सुखभोगात्मकप्रयोजनाभिसंबं
धो नास्ति आत्मरतित्वादेव निष्कामत्वाद्विदुषां पुण्यपापफलसंबंधो नास्तीत्यर्थः

आनन्दीटीका

अस्यामेवावस्थायामधिकारहेत्वभावात्कर्मत्यागो नन्वप्राप्तिरितिस्प
ष्टं लक्षयति तस्यैवमवस्थितस्य कृतेन कर्मणार्थः प्रयोजनं नास्ति
अकृतेन च कर्मणार्थः प्रत्यवायाख्यो भावो न च सम्भवति निर्वाणात्
न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कश्चिदर्थस्य प्रयोजनस्य व्यपा
श्रय आलम्बनमस्ति कोप्यस्य स्पृहणीयो नास्तीत्यर्थः १८॥

रामकंठीटीका

यतः सर्वात्मकृतकृत्यस्तस्मात्तस्यैव कृतेन प्रागकृतत्वादुपादेयत
येष्टानिष्टनिवृत्तिर्नार्थः प्रयोजनम् नाप्यकृतेनहेयत्वात्परिहृतेन कश्चि
दर्थः प्रयोजनमनयवासैवंविधस्यात्मप्रतिष्ठितबुद्धेर्योगिनः सर्व
भूतेषु समस्तेषु स्थावरेषु जंगमेषु च सत्वेषु मध्ये न कश्चिदर्थव्यपाश्र
यः अर्थस्य प्राप्यस्य वस्तुनो व्यपाश्रय आलम्बनम् इदमत्र तात्पर्यम् १८

लासिकी [illegible]टीका

अत्र हेतुमाह नैवेति तस्यैतादृशस्य ब्रह्मविदः कृतेन कर्मणार्थः स्वर्गा
दिलक्षणं प्रयोजनं नास्ति न चाकृतेन कर्माकरणेन कश्चन प्रत्यवायो
निरयादिप्राप्तिलक्षणोस्ति निरहंकारत्वात् विधिनिषेधातीतत्वात् न
नु मोक्षे देवविघ्नसंभवात् तत्परिहारार्थं कर्मभिर्देवाः सेव्या इत्याशंक्याह
न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः अर्थो मोक्षे आश्रय
सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः तथा च श्रुतिः तस्य
णीयो नास्तीत्यर्थः विघ्नाभावस्य श्रुतिमेवात्मत्वात् तथा च श्रुतिः तस्य
ह न देवाश्चनाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवतीति हनेमवायमप्यर्थे देवा
अपि नस्यात्मत्वं तस्याभूत्यै ब्रह्मत्वप्रतिबन्धाय नेशते न शक्नुवन्तीति
श्रुतेरर्थः देवकृताश्च विघ्नाः सम्यग्ज्ञानोत्पत्तेः प्रागेव तथा च श्रुतिः य
देन हस्य मनुष्या विदुरतदेषां देवानां न प्रियमिति ब्रह्मत्वा न सेवाप्रिय
मौक्षात्तैश्च विघ्नकर्तृत्व संभावितत्वात् [illegible] १८
[illegible]

पंचोलीटीका

अत्र हेतुमाह नैवेति तस्य परमार्थरतेः इहलोके कृतेन कर्मणा अर्थो
नैव अकृतेनाऽनर्थः प्रत्यवायरूपो नास्तीति च पुनः अस्य परमार्थरतेः स
र्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कोपि मोर्थः मोक्षसाधनं आश्रयणीयो नास्ति १८॥

किंच नैवेति देनाकृतेन कृतं करणं भावे क्तः नकृतमकृतम
करणमिति यावत् न विद्यते अकृतमकरणं येषां ते नाकृताः
नसमासः कर्मसु प्रवृत्तिमंतः तेषामिन प्रभोदेर्जुन तस्योक्तल
क्षणस्य कर्माधिकारिणः क्षत्रियप्रवरस्य स्वरचोदितं युद्धादि
लक्षणं कर्मानुपालयतः कृते सति यथावर्णोचिते हिंसाप्राय
युद्धादिलक्षणे कर्मणीति शेषः कश्चनार्थः पुरुषार्थः नस्यादि
ति नैव किंतु सर्वोपि धर्मार्थकाममोक्षाख्यः पुरुषार्थो भवत्येवे
ति ऽतश्चापेक्षायामाह नचेति चशब्दो हेतौ यतोस्यात्मवत्या
दिविशेषणविशिष्टस्य कर्मयोगिनः सर्वभूतेषु स्वकीयेषु पर
कीयेषु वा कश्चिदर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनसंबंधो नास्ति रागद्वे
षविरहेणेश्वरप्रीणनार्थमेव तच्चोदितानवद्यकर्तव्यकर्मसु प्र
वृत्तेः रागादिसर्वप्रवृत्तेरेव बंधहेतुत्वादिति १८ ॥

मधुभाष्य ॥

१८ ॥

रिता
कृतेनकर्मणानर्थः स्वकृतापूर्वोत्पत्तिलक्षणः अकृतेनापिकश्चिद्दु
र्वलक्षणः विधिस्वनधिकारादितिभावः वेति किंच अस्यविदुषः सर्वभू
तेषुप्राणिषुपृथिव्यादिषुचविषयभूतेषुकश्चित्प्रमाणधारोदृष्टिव्याघाया
रोवाअर्थव्यपाश्रयइति अर्थत्वव्यपाश्रयोअर्थत्वेनस्वीकरणमस्तीतिभा
वप्रधानमर्थशब्दमंगीकृत्यव्याख्येयं विद्वानात्मतत्त्वापरोक्षसाक्षात्कारवा
नभिधीयते तत्रमुक्तिसाक्षात्कारवतास्तत्त्वंयथानार्थत्वेनाश्रीयते प्र
त्यसाक्षात्कारवतानत्राध्यस्ताः प्राणिषुधर्मपश्चाद्योनार्थत्वेनाश्रीयंते पृ
थिव्यादिषुनाश्रयोनस्तुवस्तुवादयोपीतिकश्चमस्यकर्मप्राप्तिरितिकश्चि
दाहतव्याख्येयं कश्चिदितिपारमार्थिकव्यावहारिकोवेति तदेवंयत्तस्यज्ञो
रसंसारहेतत्वंप्रदर्शनतत्त्वफलानामपर्शनस्तद्धेतुत्वंसिद्धवत्कृत्यनश्यति
रिक्तेकर्मणिफलेच्छानिवर्तकेतदर्थमपिकोमेयेत्यनेनयाप्रहातिरक्ताना
प्रयोजनप्रतिपादनायस्मारयेतिवासुदेवः तस्माद [illegible] सक्तः सततमिति

121

जो तत्त्वज्ञानी कहे आत्मज्ञानी पुरुष है उसको कोई भी कर्म करना न
हीं सोई कहते है कि न ज्ञानी को कर्म करने से पुन्य है और कर्म न करने
से प्रत्यवाय कहे पाप भी नहीं है क्योंकि ज्ञानी जो निरहङ्कार है इससे उ
सको किसी कर्म्म का विधि निषेध नहीं हैं वह सबसे अलग हैं. जो कहो
कि श्रुति कहती हैं कि देवतों की इच्छा नहीं हैं कि मनुष्य ब्रह्म को जा
ने औ ब्रह्मज्ञानी हो मोक्ष पावे तो निश्चय हैं कि मोक्ष होनेमे देवता विघ्न
करेंगे इसवास्ते विघ्न वारण के अर्थ देवतों की सेवा रूप कर्म जरूर ही
करना पड़ेगा इस पर कहते हैं कि ब्रह्मासे लेकर और स्थावर पर्य्यन्त कि
सी की सहाय ज्ञानी को दरकार नहीं हैं क्यों कि ज्ञानमार्गमे विघ्नका अ
भाव है यह श्रुतिसे कहि चुके है इससे आत्म दर्शी को प्राणीमात्र की आ
श्रय कहे अवलम्ब का कुछ काम नहीं हैं १८

दोहा॥

नहि प्रयोजन ताहिको करता अकर मे कोय नहि ताको स
म भूतमें कछु प्रयोजन होय १८॥

122

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर। असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः १९॥

शंकरभाष्यं।

यत एवं तस्मादिति तस्मादसक्तः संगवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं नित्यं कर्म समाचर निर्वर्तय असक्तो हि यस्मात्समाचरन्नीश्वरार्थं कर्म कुर्वन् परमाप्नोति पूरुषः मोक्षमाप्नोति पूरुषः सत्त्वशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः १९॥

आनंदगिरिकृतटी०

सम्यग्ज्ञाननिष्ठत्वाभावे कर्मानुष्ठानमावश्यकमित्याह यत इति तस्मात् ज्ञाननिष्ठारहितत्वादिति यावत् मोक्षमेवापेक्षमाणस्य कथं कर्मणि फलेनरवति नियोगः स्यादित्याशंक्याह असक्तो हीति १९

स्वामिकृतटीका

यस्मादेवंभूतस्य ज्ञानिन एव कर्मानुपयोगो नान्यस्य तस्मात्त्वं कर्म कुर्वित्याह तस्मादिति असक्तः फलसंगरहितः सन् कार्यमवश्यं कर्तव्यतया विहितं नित्यं नैमित्तिकं कर्म सम्यगाचर हि यस्मादसक्तः कर्माचरन् पुरुषः परं मोक्षं चित्तशुद्धिज्ञानद्वारा प्राप्नोति १९॥

पैशाचभाष्यं॥

तस्मादसक्तः फलसंगवर्जितः सततं सदा कार्यं कर्तव्यं कर्म यज्ञादि समाचर अनुतिष्ठ किं तत इति चेत् असक्तः संगवर्जितः हि यस्मादाचरन्ननुतिष्ठन्कर्म परं परमात्मानमाप्नोति पूरुषः तस्मान्नित्यं कर्म कुर्विति संबंधः १९॥

रामानुजभाष्यं॥

यस्मादसाधनायत्तात्मदर्शनस्यैव साधनाप्रहृतिः यस्माच्च ततस्साधनस्य हि तस्यापि दुःशकत्वात्प्रमादत्वाद्दंतर्गतात्मयाथात्म्यानुसंधानत्वाच्च कर्मयोगस्य ज्ञानयोगिनोऽपि यावज्जायाः कर्मानुष्ठानोपेतत्वात् आत्मदर्शनसहितोऽपि श्रेयान् तस्मादसंग एवात्मदर्शनसहितोऽश्रेयान् तस्मादसंग एवात्मदर्शनप्राप्तेः कर्मैव समाचर तस्मादसंगः पूर्वं कं कार्यमित्येव सततं यावदात्मप्राप्तेः कर्तव्यानुसंधानपूर्वकं चक्र वर असक्तः कर्म कार्यमिति वक्ष्यमाणाकारत्वानुसंधानपूर्वकं

मीश्वरस्तु पुरुषः कर्मयोगेनैव परमाप्नोत्यात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥१९

अभिनवगुप्तकृतटी॰

स्पष्टार्थं ॥१९

परमार्थप्रपाटीका ॥

यस्मादेवंभूतस्यैतस्याज्ञानस्य कर्मैव परमो नान्यस्मात् तस्मात्त्वं कर्मकृद्वि-
स्यात्त्वं तस्मादिति असक्तः फलसंगरहितः सन् कार्यं कर्म नित्यं नैमि-
त्तिकं सततं निरंतरं समाचर हि यस्मादसक्तः सन् पुरुषः परं ब्रह्माप्नो-
ति ॥१९॥

वनमाली टीका

षष्ठाश्रमिका योगसंप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदेन समाधिर्द्विविधं तत्रासंप्रज्ञा-
तेसर्वकर्मानधिकारः ततोऽन्यस्यानेसम्यक्ज्ञानप्राप्त्यर्थं सम्यक्कुलप्रस-
धानस्य लोकसंग्रहार्थं च स्वोचितं कर्म कार्यमतः त्वमपि स्वोचितं इति
स्वोचितं कर्म कुर्वित्याह तस्मादिति असक्तः फलकामनारहितः सन् स-
ततं सर्वदा न तु कदाचिदेव कार्यमवश्यकर्तव्यत्वेन वेदबोधितं तं नि-
तंवेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशके-
नेति ज्ञानोद्देशेन विहितं नित्यमेव यज्ञादिकं तदेवकुरु असक्तो हि
यस्मादाचरन् ईश्वराराधनरूपं निःकामं कुर्वन्सत्त्वशुद्धिज्ञानद्वारेण प्र-
साद्द्वारा परं स्वरूपाविर्भावरूपं मोक्षं प्राप्नोति ॥१९॥

ऊरुमवैजयंतीटी॰

यस्मात्कर्मकरणं विना बहुभुक्षणामंतःकरणशुद्धिर्न स्यादेह या-
त्रापि तव सिद्ध्येत देवकृतविघ्नस्यापि शुद्धिर्न भवेज्जगच्चक्रानुवर्त-
नेन न दोषभाक्त्वमपि स्यात् तस्मात्त्वमसक्तः फलाभिलाषशून्यः स-
न् सततमवश्यकर्तव्यतया विहितं कार्यं स्ववर्णोचितं नित्यं नैमि-
त्तिकरूपं कर्म समाचर सम्यगाचर कुरु सावधानेन कुरु न प्रमादं इत्य-
र्थः हि यस्मात्कर्माचरन्नपि असक्तो निष्कामो भवति स मनुष्यः
परं परमेश्वरमाप्नोति न तु सकामः यतः सद्गुरुः पशुरित्यर्थः ॥१९

मधुसूदनीटी॰

यस्मात्तत्त्वमेवंभूतोऽज्ञानी किंतु कर्माधिकृत एव मुमुक्षुः असक्तः
फलकामनारहितः सततं सर्वदा न तु कदाचित्कार्यमवश्यं कर्तव्यं

यावज्जीवादिश्रुतिचोदितं तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्म
णा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेतिश्रु
त्याज्ञानेविनियुक्तं कर्मनित्यनैमित्तिकलक्षणंसम्य
गाचर यथाशास्त्रं निर्वर्तय असक्तोहियस्मादाचरन्
ईश्वरार्थं कर्मकुर्वन् सत्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेणपरमा
त्मानमाप्नोतिपूरुषः शृणुष्वपवमस्तुरुषोनान्यइत्यभि
प्रायः १९ ॥

सदानंदी टीका

यस्मात्त्वंवंनमात्मज्ञः किंतुकर्माधिकारवान् तस्मा
त्रित्यंफलासंगशून्यःकर्मयथाविधि १ तमेतमि
तिवाक्येनविहितंसम्यगाचर यस्मात्समाचरन्नीशा
राधनेसंगवर्जितः २ धीशुद्ध्याज्ञानसंप्राप्तिद्वारेण
परमंपदं पूरुषोमोक्षमाप्नोतिसएवपूरुषोत्तमः ३ १९

नीलकंठी टी॰

यस्मान्निष्कामस्यकर्मलोपोनास्तितस्मात्त्वमपिअ
सक्तःफलासक्तिशून्यःसततंसर्वदाकार्यंअवश्य
कर्तव्यंकर्मनित्यनैमित्तिकंसमाचर हियस्मादस
सक्तःकर्माचरन्परंमोक्षंसत्वशुद्धिद्वारेणाप्नोति १९

ज्ञानंदी टी॰ ॥

गी॰
टी॰
द्वि॰

124

अतः प्राक्कर्मत्यागात्तदुपपत्तिमाह फलेष्वनासक्तः का
र्यमवश्यानुष्ठेयं स्वजातिविहितं नित्यं समाचरन्परं प्र
कृष्टमपवर्गाख्यं वस्त्वाप्नोति ॥१९॥

रामकंठी टी॰ ॥

प्राक्प्रतिपादितस्थिरबुद्धित्वदशामधिरूढस्य योगिनः
फललिप्सया मे भेददर्शित्वसाधारणतया कार्यं साध्यं व
स्तु न किंचन विद्यते सर्ववर्णाश्रमसाधारणं च शास्त्र
चोदितं कार्यं तत्तत्क्रियतत्करणीयं प्रतिपादितविज्ञान
निष्ठस्य विद्यत एव यत एवं तस्मात्कारणात्त्वमसक्तः स
न्कार्यं कर्म शास्त्रविहितत्वादवश्यानुष्ठेयं युद्धादि व्या
पारमसक्तः लौकिकस्वबलसाधनभूतेषु विषयेषु
निमग्नचित्तवृत्तिः सन्समाचर सम्यगप्राप्य प्रतिपादिता
त्मतत्त्वप्रतिष्ठितबुद्धित्वे मनागप्यप्रमत्ततयाचरानु
तिष्ठ यस्मात्पुरुषो मुमुक्षुः संसारासक्तो मुक्तसंगः स
न्शास्त्रनियमितं कर्माचरन् उर्वेन्परं प्रकृष्टमपवर्ग
लक्षणं प्राप्यं वस्त्वाप्नोति लभते न तु कर्मत्यागात्सि
द्धिः कस्यचिदस्ति सर्वकर्मत्यागात्तदुपपत्तेः प्रागेव प्र
तिपादितत्वात्कस्यचिद्विद्याकर्मणस्त्यागे सर्वकर्मत्या
गाभिमान ॥

१यत एवंभूतस्यैव ज्ञानिनः कर्मानुपयोगो नान्यस्य बोधयुक्तस्य वेत्याह

ग्रहात् रागद्वेषदोषाविर्भावस्य दुर्निवारत्वात् ([illegible]) १९

नासिकी [illegible]टीका

१तस्मादिति तस्मात्कारणात्त्वं बोधयुक्तोपि मुमुक्षुः सन्नसक्तः फला
भिलाषेण नदनिमग्रविमहतिः सततं नित्यं कार्यमवश्यकर्तव्य
तयाबोदितं कर्म समाचर सम्यगात्मतत्वप्रतिष्ठितत्वेन मनागपश्रा।
मननषावरानुतिष्ठ हि यस्मात् असक्तः पुरुषो बोधयुक्तः कर्म कुर्वे।
मरंपरमात्मानं उक्तयुक्त्याप्नोति बोधयुक्तएव हि पुरुषो मे पशुसंज्ञाः
शास्त्रेषूक्तोषिताः तदुक्तं कलार्णवे निद्रादिमैथुनाहाराः सर्वेषां प्रा।
णिनां समाः ज्ञानवान्मानवः प्रोक्तो ज्ञानहीनः पशुः स्मृत इति श्रम
चापि आहारनिद्राभयमैथुनानि समानि चैतानि नृणां पशूनाम्
१कः नरस्यैव कस्यचित्को विवेकेनैव हीनः पशुभिः समान इति १९॥

पंडोलीटीका

यस्मादेवं तस्मात्त्वं कर्म कुर्वित्याह तस्मादिति असक्तः संगवर्जितः
सततं सर्वदा कार्यं कर्म समाचर हि यस्मादसक्तः फलसंगवर्जितः पु
रुष ईश्वरार्थं कर्म आचरन्कुर्वन्परं मोक्षं प्राप्नोति १९

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

उपसंहरति तस्मादिति यस्मादेवं तस्मात्त्वमसक्तः सिद्ध्यसि
द्ध्योः समः रागद्वेषादिरहितो वा सन् कार्यमवश्यकर्तव्यं आव
श्यकेलयत् कर्मप्रक्रान्तं युद्धलक्षणं कर्मेन्द्रियव्यापारं कुरु हि
यस्मादसक्तः पूरुषः पौरुषलक्षणविशिष्टः यद्वा रुषति हि
नस्ति रुषहिंसायां उणुपधेतिकः रुषः हिंसकः पुरं प्राप्नुया
स्थाणां रुषः पूरुषः विद्धनगरजेतेति यावत् यद्वा ओषति दहती
ति उषोदाहकः पुरायुषः पूरुषः क्षत्रियप्रवरः कर्माविपापक
रणीयमाचरन् परं मोक्षसंबंधिराज्यादि प्राप्नोति व्याप्नोति

125

किंचं परं सर्वोत्कृष्टं परमेश्वरमाप्नोति विष्णु किंवा दिव्यमूर्तिं यं
तं साक्षात्करोति स्वर्गादीन्भुक्त्वा क्रमेण तत्तल्लोकप्राप्तेरिति
तथाचोक्तं द्वाविमावित्यादि अस्यैव सति जये ऐहिकपार॰
त्रिकोभयफलं प्रसतित्व तस्मिन्नसंमुखमरणेन पारत्रिक
मेवेति सर्वथा युद्धं त्वयास्यावरणीयमिति भावः १९॥

मधुभाष्य

१९॥

इससे हे अर्जुन ज्ञानी पुरुष ही को कर्म कर्तव्य नहीं है और मनुष को जो कर्म करनाही उचित है सोनम कर्म करो यही कहते हैं कि तस्मात करें जिससे अशक्त हो क लेख कर्म निरन्तर समाचर करे करो अशक्त हो पुरुष कर्म करते पर जो मुक्ति उसको प्राप्त होताहै अर्थात फल कामना रहित होकर अवश्य कर्म जो नित्य नैमित्तिक हैं सोसब क रो जिस हेतु आशक्ति रहित कर्म कारी मनुष्य परम जो मुक्ति उसको चित्त शुद्धि के द्वारा पावताहै नित्य कर्म सन्ध्या वन्दनादि करै हैं और नैमित्तिक जो निमित्त पायकर किये जांय जैसे पुत्रजन्ममे जात कर्म्मादिक हैं इससे यह जना या कि हमको शुद्ध भी नैमित्तिक कर्म करना आवश्यक है १९ ॥

दोहा॥

तातें नित्य असंग होय करन योग्य कर कर्म हो असंग करें कर्म जो लहैं पुरुष गति पर्म १९॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि २० ॥

शांकरभाष्यटीका

यस्माच्च कर्मणैवेति कर्मणैव हि तस्मात् पूर्वे क्षत्रियाः वि-
द्वांसः संसिद्धिं मोक्षं गंतुमास्थिताः प्रवृत्ता जनकादयो जन-
काश्वपतिप्रभृतयो यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनास्ततो लोकसंग्रहा-
र्थं प्रारब्धकर्मत्वात् कर्मणा सहैवासंन्यस्यैव कर्म संसिद्धिमा-
स्थिता इत्यर्थः अथाप्राप्तसम्यग्दर्शना जनकादयस्तदा कर्म-
णा सत्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्या-
ख्येयः श्लोकोऽथ मन्यसे पूर्वैरपि जनकादिभिरजानद्भिरेव
कर्तव्यं कृतं कर्म तावता नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्यग्दर्शि-
नवता कृतार्थेनेति तथापि प्रारब्धकर्मायत्तस्त्वं लोकसंग्रह-
मेवापि लोकस्योन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहस्तमे-
वापि प्रयोजनं संपश्यन् कर्तुमर्हसि २०

आनन्दगिरिकृतटीका

यद्यपि जितेन्द्रियोऽपि विवेकी श्रवणादिभिरनन्ते ब्रह्मणि नि-
ष्ठातुं शक्नोति तथापि क्षत्रियेण त्वया विहितं कर्म न त्याज्य-
मित्याह यस्माच्चेति तस्मात्त्वमपि कर्म कर्तुमर्हसीति संबंधः
सर्वोऽपि वि-
रक्तोऽपि त्वया विहितं कर्म कर्तव्यमित्याह लोकेति संसिद्धिमासि
भजते कर्मणैवेति कथं जनकादीनां कर्मणा

गी० टी० तृ०

127

दृश्यते कर्मासक्ता हि सम्यग्दर्शनवन्तो प्रसिद्धा संसिद्धिरिति तत-
किं जनकादयोपि प्राप्तसम्यग्दर्शनाः स्युः उत अप्राप्तसम्यग्दर्शि-
नो भवेयुरिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह यदीति लोकसंग्रहार्थं क-
र्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता इति संबंधः कर्मणा सहैवेत्येत-
त् व्याकरोति असंन्यस्यैव कर्मेति तत्र हेतुमाह प्रारब्धेति ज-
नकादीनां सत्यपि ज्ञाने प्रारब्धकर्मवशात् कर्मापरित्यागे-
न लोकसंग्रहार्थं प्रवर्तमानानां ज्ञानमाहात्म्यादुपपन्ना संसि-
द्धिरित्यर्थः द्वितीयमनूद्य पूर्वार्द्धेनोत्तरमाह अथेत्यादिना द्वि-
तीयार्द्धव्यावर्त्यामाशंकामुत्थापयति अथेति अस्तेनाकृतार्थेन
कृतं कर्मेत्येतावता ज्ञानवता कृतकृत्येन न तत् कर्तव्यमित्य-
मङ्गीकरोति तथापीति तर्हि मयापि ज्ञानवताकृतार्थेन कर्म
न कर्तव्यमित्याशंकायां ज्ञानस्य कर्तव्यमेव कर्मेत्युत्तरार्द्धव्या-
ख्यानेन कथयति प्रारब्धेति २० ॥

स्वामिकृतटीका

अथ सदाचारं प्रमाणयति कर्मणैवेति कर्मणैव शुद्धसत्वाः सं-
तः संसिद्धिं सम्यग्ज्ञानं प्राप्ता इत्यर्थः यद्यपि त्वं सम्यग्ज्ञानिनमा-
त्मानं मन्यसे तथापि कर्माचरणं भद्रमेवेत्याह लोकसंग्रह-
मिति लोकसंग्रहः स्वधर्मे प्रवर्तनं मया कर्मणि कृते जनः सर्वो-
ऽपि करिष्यति अन्यथा ज्ञानिदृष्टान्तेनाज्ञः कर्म त्यजन् पतेदित्ये-
वं लोकरक्षणमपि तावत्प्रयोजनं संपश्यन् कर्म कर्तुमर्हसि ना-
न त्यक्तुमित्यर्थः २०

पिशाचभाष्यटीका

इतश्च कर्मणैव हि पूर्वे तद्विदः जनकप्रभृतयः संसिद्धिं मोक्षं

शमंप्रवृत्ताः यदितेप्राप्तसम्यग्दर्शनाः केवलंलोकसंग्रहार्थंकर्माणि
प्रवृत्तास्त्वमपिलोकसंग्रहंलोकस्यधर्मपरिसंग्रहंप्रपश्यन् तदर्थमेव
कर्तुमर्हसि २० ॥

रामानुजभाष्यटी॰

यतेज्ञानयोगाधिकारिणोपिकर्मयोगएवात्मदर्शनेश्रेयानत
जनकादयोराजर्षयोज्ञानिनामग्रेसराः कर्मयोगेनैवसंसिद्धिमाः
स्थिताः आत्मानंप्राप्तवंतः एवंप्रथममुमुक्षोर्ज्ञानयोगानर्हतया
कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोगएवकार्यइत्युक्त्वाज्ञानयोगाधिका
रिणोपिज्ञानयोगात्कर्मयोगएवश्रेयानित्युक्तं २० ॥

अभिनवगुप्तकृतटी॰

स्पष्टोर्थः २० ॥

परमार्थप्रपाटी॰

अस्यार्थेसदाचारंप्रमाणयति कर्मणैवेति जनकादयोराजानो॰
पिवर्णाश्रमोचितेनकर्मणैवकृतासिद्धिंनैष्कर्म्यसिद्धिंतत्त्वज्ञान
रूपिणींप्राप्ताः अथतत्त्वज्ञानोत्पत्तावपिकर्मनत्याज्यमित्याहलो
कसंग्रहमिति लोकसंग्रहमपिपश्यन्कर्मकर्तुमर्हसि केवल
ज्ञावयमपितत्त्वज्ञानिनइतिमत्वाकर्मत्यजंति तदर्थमपिकर्मा
वरतंडुले सर्पिरस्तिपयसीत्वगोवसंतेतैलमस्तीतिलमध्यएवत
त लभ्यतेमथनंयथाकर्मणाहृदिगतातथैवचित् २० ॥

वनमाली टीका ॥

तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यःपंथाविद्यतेनाय इत्येवंतु॰
च्यतइतिश्रुत्याज्ञानादेवमोक्षोक्तेःकथमसक्तःकर्माचरन्नेवपर
मामोतीत्युक्तमित्याशंक्यनिष्कामत्वेनविहितस्यकर्मणःकर्तव्य
तायांशिष्टाचारःप्रमाणमाह कर्मणैवेतिजनकादयःक्षत्रिया
विद्वांसोपिकर्मणैवसहसंसिद्धिंश्रवणादिसाध्यांज्ञाननिष्ठामाः
स्थिताः प्राप्ताइत्यस्मादेवंतस्मात्त्वमपिक्षत्रियोविद्वान्कर्मकर्तुम
र्हसीत्यत्रप्रसंगः ब्राह्मणाःपुत्रैषणायाश्चवित्तैषणायाश्च
व्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंतीतिसंन्यासंविधायकेवाक्येब्राह्मणानांविहितविव
क्षितत्वेनराजाराज्यकामोराजसूयेनयजेतेत्यत्रक्षत्रियत्ववत्च
त्वारश्चाश्रमाब्राह्मणस्यत्रयोराजन्यस्यद्वौवैश्यस्येतिचस्मृतेरिति

गी· टी· २

ब्राह्मणस्यैव संन्यासत्वं तु क्षत्रियोसीति संन्यासाधिकाराभावात्कर्मै
व कर्त्तव्यमिति भावः न चोक्तः श्रुतिविरोधः श्रुतेर्ज्ञानाभावे मोक्षाभा
वइत्येतत्परत्वात् वर्णाश्रमधर्मप्रवर्तकत्वेनापि क्षत्रियो यथेमम
र्यादापालको वर्णकर्म कुर्यादित्याह लोकेति लोकानां स्वस्वक
र्मप्रवृत्तेन उन्मार्गान्निवर्तनं च लोकसंग्रहस्तं पश्यन्नपि शास्त्रज
नकादिवदाचारमपि कर्म कर्तुमर्हसीत्यन्वयः क्षत्रियदेहप्रा
पकेण कर्मणारब्धशरीरस्त्वं जीवन्मुक्तोपि जनकादिवत्प्रार
ब्धकर्मशेषेन लोकसंग्रहार्थं कर्म कर्तुं योग्यो भवसीति भावः २०॥

उक्तमेवेत्यंतनी टी·

ननु मलिनांतःकरणशुद्ध्यर्थं ज्ञानोपलब्धये च कर्म कर्तव्यमलि
येन शुद्धांतःकरणेन लब्धात्मज्ञानानां तथा शुद्धसत्त्वानामपि एषणा
वश्यार्थमेव कर्माचरणं यतः कर्मानुपयोग इति चेत् अनासक्ति
पूर्वककर्माचरणमात्र सामिजायते इत्यभिप्रायेणात्मप्रमाणयति भग
वान् कर्मणैवेति जनकादयः आदिपदेन जडभरतादीनां संग्रहः
राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसराः अपरोक्षं जनकादयोपि कर्मणैव पवका
रोन्मयोगेन वा वक्ष्यति पार्थ पवयनुईशेनान्यः कौरवइतिवत्ना
न्येन तथा नादिना संसिद्धिमात्मानमास्थिताः प्राप्तवन्ते ननु प्रना
सक्तत्वेन कर्मकरणेन सिद्धिर्जायतेति भवतोक्तमयास्वीकृतं प्रा
चीनानां जनकादीनां तथैव सिद्धेर्दर्शनेन न चं तथापि नाहं प्रानि
मिच्छामीत्यतः सुकृलोचितमपिद्धुंद्वं न करिष्यामीत्यत आह य
दि त्वं स्ववर्णोचितकर्म करिष्यसि तर्हि त्वदनुभाविनो लोकाज
नास्त्वत्समादयो वा करिष्यन्तीति संग्रहः महतां स्ववर्णाश्रमोचितक
र्माकरणे उनरभाविनां प्राकृतादीनां भ्रंशने वेदाज्ञाभंगस्वतमिन्न
कारणमाशयः यदि त्वमपिना महादीनां भाविवयविचारदोष
कर्मकरणाद्धिरक्तः भ्रंशोपि विवेकपूर्वकं शुद्धाशयः सन् वि
ज्ञानिनाभिमानेन नात्मानं ज्ञानिनं मत्वा जनकाद्याचरणं नो गी
कःउभयथापि कर्माकरणेन तव सर्वथा कुशलं नास्तीति यदि
करोषि तथापि लोकसंग्रहमिति लोकानां जनानां संग्रहं स्व

वर्णाश्रमोचितधर्मप्रवर्तने यद्यहं कर्मा करिष्यामि तर्हि इमे लोका अपि करिष्यंति नो चेत्स्वधर्मनिष्ठत्वेन न श्रेयस्विनस्त्वमेवापि नि-श्रयेन संपश्यन्नप्यकर्त्तावयानेनावलोकयन्नुसन्कर्त्तुमर्हसि कर्मकर्तुं योग्यो भवसि यत्तु ज्ञानाधिकारिणस्तेऽपि कर्म कुर्वन्ति त्वं तु कर्माधिकारी भूत्वा कर्म न करिष्यसि चेत्तर्हि महद्दोषभाग्भ-सीत्यभिप्रायः अस्मिन्द्वितीयोऽप्यर्थः हि यतः ज्ञानिनामग्रेसरा जनकादयः कर्मणैव संसिद्धिमास्थिताः अतस्तेषां जनकादीनां कर्माचरणं संपश्यन् अथवार्थे एवकारः चार्थेऽपि अथ लोकसंग्रहं च संपश्यन्कर्म कर्तुमर्हसीति २० ॥

मधुसूदनी टी॰

ननु विविदिषोरपि ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यर्थं श्रवणमनननिदिध्यासनानुष्ठाय सर्वकर्मत्यागलक्षणः संन्यासो विहितः तथा च न केवलं ज्ञानिन एव कर्मानधिकारः किंतु ज्ञानार्थिनोऽपि विरक्तस्य तथा च मयापि विरक्तेन ज्ञानार्थिनो विरक्तस्य तथापि विरक्तेन ज्ञानार्थिना कर्माणि हेयान्येवेत्यर्जुनाशंकां क्षत्रियस्य संन्यासानधिकारप्रतिपादनेनापनुदति भगवान् जनकादयो जनकजातशत्रुप्रभृतयः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धाः क्षत्रिया विद्वांसोऽपि कर्मणैव सह न तु कर्मत्यागेन सह संसिद्धिं श्रवणादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठामास्थिताः प्राप्ताः हि यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि क्षत्रियो विविदिषुर्विद्वान्वा कर्म कर्तुमर्हसीत्यनुषंगः ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंतीति संन्यासविधायके वाक्ये ब्राह्मणत्वमस्य विवक्षितत्वात् स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेतेत्यत्र क्षत्रियत्ववत् चत्वार आश्रमा ब्राह्मणस्य त्रयो राजन्यस्य द्वौ वैश्यस्येति च स्मृतेः पुराणेऽपि मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिंगधारणं बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मः प्रशस्यत इति क्षत्रियवैश्ययोः संन्यासाभाव उक्तः तस्माद्युक्तमुक्तं भगवता कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति सर्वे राजाश्रिता धर्मा राजा धर्मस्य धारक इत्यादिस्मृतेः वर्णाश्रमधर्मप्रवर्तकत्वेनापि क्षत्रियोऽवश्यं कर्म कुर्यादित्याह लोकेति लोकानां स्वस्वधर्मे प्रवर्तनमुन्मार्गान्निवर्तनं च लोकसं-

गी० टी० २०

129

ग्रहः तेपक्षत्रपिशिष्टाजनकादिशिष्टाचारमपिपश्यत् कर्मकर्तुम र्हस्येवेत्यन्वयः क्षत्रियजन्मप्रापकेनकर्मणारब्धशरीरस्त्वंविद्वान पिजनकादिवत् प्रारब्धकर्मबलेनलोकसंग्रहार्थंकर्मकर्तुंयोग्यो भवसि नतुत्यक्तुंब्राह्मणजन्मालाभादित्यभिप्रायः एतादृशभगव दभिप्रायविद्भगवताभाष्यकृताब्राह्मणस्यैवसंन्यासोनान्यस्येति निर्णीतं वार्तिककृतातुप्रौढवादमात्रेणक्षत्रियवैश्ययोरपिसंन्या सोस्तीत्युक्तमितिद्रष्टव्यं २० ॥

सदानंदी टी०

नत्वेमब्रह्मजिज्ञासोर्ज्ञाननिष्ठाप्रियासदा श्रवणायवकर्तव्यंक र्मत्यागपुरःसरं यथातत्त्वविदःकर्मसंन्यासोस्तितथाममबुभु त्सोरपिसंन्यासःकिंनस्यादितिचेच्छृणु १ श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धाये क्षत्रियाजनकादयः श्रुतवन्तोवाविद्वांसःस्वधर्मेणसहैवते मु धीशुद्धिंज्ञाननिष्ठांवाप्राप्तानत्यागतोयतः ततोपित्वंमुमुक्षुर्वा विद्वान्वाक्षत्रियस्ततः ४ स्वधर्माचरणंसम्यक्कर्तुमेवसदार्ह सि संन्यासविधिवाक्येहिब्राह्मणत्वविवक्षितं ५ संन्यासाभावएवा स्तियतःक्षत्रियवैश्ययोः चत्वारआश्रमाःविप्रराजन्यस्यत्रयःस्मृ ताः ६ द्वौवैश्यस्यस्मृतौसिद्धौपुराणेभारतेतथा श्रुतज्ञानामथ धर्मोयद्वित्सोलिङ्गधारणं ७ बाहुजातोक्षजानानांनायंधर्मःप्र शस्यते जनकादिसमाचारंपश्यंस्त्वंकर्मसाधय ८ स्वेस्वेधर्मेव लोकानामुन्मार्गाद्विनिवर्त्तयन् स्थापनेशोचतेलोकसंग्रहस्त माश्रय ९ सर्वैराजाश्रितायमीराज्ञाधर्मस्यधारकः १० ॥ २०

नीलकंठी टीका

अत्रशिष्टाचारंप्रमाणयति कर्मणेति कर्मणैवसहसंसि द्धिश्रवणादिसाध्यांज्ञाननिष्ठांगंतुं आस्थिताःप्रवृत्ताः जनकादयस्तादृशाः क्षत्रियाः नतु संन्यासेन नतुक द्वचित्तममनाप्तिकर्मापि

सम्भावितश्चेत्याह लोकेति लोकसंग्रहः स्वधर्मे प्रवर्तनं न तु स्वप्रयोज-
नाभावे ऽपि केवलं लोकसंग्रहार्थं चेत् कर्म कर्तव्यं न तर्हि विदुषां ब्राह्मणा-
नामपि संन्यासो न स्यात् यतीनेव संन्यासधर्मान् ग्राहयितुं तेषां संन्या-
सः स्यादिति चेत् स्वर्गेष्वपि तद्द्वारितमस्ति न तु क्षत्रियस्य संन्यासे ऽधिका-
रो नास्तीति चेन्न लिंगधारणे ऽधिकाराभावे ऽपि भवत्संन्यासभावदिव विहिते
पक्रमे संन्यासमात्रे ऽधिकारात् वार्त्तिके सर्वाधिकारविच्छेदितानं वेद
व्युपेयते क्वतो ऽधिकारनियमो ब्रूयान्नेक्रियते बलादिति विद्वत्
संन्यासे तु क्षत्रियादेरप्यधिकारस्य साधितत्वात् अतो लोकसंग्र-
हो न स्वेक कर्मप्रयोजनमिति चेन्न संन्यासे ऽपार्थ्यालिकर्तव्यमिति
स्वदृष्टांते नाधिकारिकत्वाद्भगवन्नेवं नियोज्यते न क्षत्रियमात्र-
मिति तत्पत्नभवात् २० ॥

आनंदटीका

अपत्वमेवात्र न नियुक्तः किं त्वमपीत्याह स्पष्टोऽर्थः अत्रेति हा-
समलमोत्तधर्मेषु यथाऽसि पर्वणि शुक्ले स्वस्मेलोचावगम्यः तत्र विदे-
पिकर्माणि परिभागेहत्वेतरमाह लोकस्य संग्रहं सेतु मिति पालन-
कानां मार्गप्रवर्तने मर्यादायां स्थापनम् २० ॥

अत्रैवोदाहरणमाह ॥

रामकंठटीका

इह लोके जनकादयो राजर्षयः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिप्रसिद्धाः
कर्मणैव स्ववर्णाश्रमनियतेन क्रियाविशेषेण प्रजापालनादिना संसि-
द्धिं निरुक्तस्वरूपकृतार्थ्यप्राप्तिलक्षणं फलमास्थिताः स्वीकृतवन्तस्तथा च
मोक्षधर्मेषु एकस्मिन्नप्युपाख्याने संवादः श्रूयतामयम् शास्त्रादिष्व
शुकस्य शुकायाश्च विदेहराज्ञा कस्मैचित्कान्तेस्तलभाजनकसंवादे जनक
वाक्यानि स्त्रीसोहमवामार्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः मुक्तसंगः
स्थितो राज्ये विशिष्टोऽन्येभ्यस्त्रिदण्डिभिः मौण्डिभिर्द्विविधा निष्ठा हृष्टा पूर्वैर्म-
ह्यात्मभिः ज्ञानं लोकोत्तरं यच्च सर्वत्यागश्च कर्मणाम् ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके
वं मोक्षशास्त्रविदो जनाः कर्मनिष्ठां तथैवान्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनाः प्र

गी. टी. र.

हायमध्यमयोनज्ञानंकर्मचकेवलम् तृतीयेपंसमाख्यातानिष्ठातेन
महात्मना तृतीयासमुच्चयरूपेत्यर्थः तथाप्यत्र आकिंचनेनमो
तोस्तितैस्त्वयेनास्तिबन्धनम् केनचयेवेतरेणैवजनन्तीनेनमुच्यतेइ
ति (प्रथम[illegible]परित्यागेनेत्यर्थः) २०॥

130

लासिकी [illegible]टीका

अत्रोदाहरणमाह कर्मणैवेति हि यस्माज्जनकादयो राजर्षयः क
र्मणैववर्णाश्रमोचितेनप्रजापालनादिना संसिद्धिं सम्यग्ज्ञानोत्क
र्ष[illegible]आस्थिताः स्वीकृतवन्तः नन्वविदोपयु
कर्मपरित्यागेहेतुमाह लोकसंग्रहमिति लोकस्यत्रिवर्गाधिकारि
जनस्यसंग्रहंस्वधर्मप्रवर्तनेनमयाकर्मणिकृतेसर्वोजनःकरिष्य
ति अन्यथाज्ञानिदृष्टान्तेन अतःकर्मत्यजमानेहीयेवलोकरक्षणम
पितावत्प्रयोजनंपश्यन्कर्तुमर्हसि नत्यक्तुमित्यर्थः २०॥

पंचोलीटीका

अत्रसदाचारंप्रमाणीकुर्वन् अनारूढज्ञानिनोऽपिकर्मकरणमुचित
मित्याह कर्मणैवेति हि यस्माज्जनकादयो विद्वांसः कर्मणैवयत्तादि
नासंसिद्धिमास्थितामोक्षंगतंप्रवृत्ताहे अर्जुन लोकसंग्रहमपिसंपश्य
न्नत्वनारोग्य हति निराकरणे लोकस्यसंग्रहः लोकसंग्रहस्तमपिप्रयो
जनंपश्यन् कर्तुमर्हसि २०

रामवीरसमसिद्धायिनी॥

अत्रार्थेसदाचारंप्रमाणयन् क्षत्रियस्यसन्न्यासानधिकारितांध्व
नति कर्मणैवेति हि यस्मात् जनकादयो राजर्षयः कर्मणैवप्र
वृत्तिरूपेणनतुनिवृत्तिप्रधानेन संन्यासेन संसिद्धिमपवर्गभोग
मोक्षलक्षणमास्थिताः एवमाद्याभिज्ञक्रमः सचकर्तव्यमित्यत
नान्वेति तस्मात्त्वमपिक्षत्रियप्रवरः कर्मकर्तुमर्हसि नतु

स्यक्तमित्यन्वयः एतेनचममत्तानार्थिनोविरक्तस्यकर्माणिद्रे
यान्येवेत्यर्जुनाभिप्रायापनोदनार्थं क्षत्रियस्य सन्यासाभावो
ध्वनितः तथाच स्मृतिः चत्वार आश्रमा ब्राह्मणस्य त्रयोराजन्य
स्य द्वौ वैश्यस्येति पुराणं च मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिंगधा
रणं बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मः प्रशस्यत इति लोकेति
लोकानां जनानां स्वे स्वे धर्मे प्रवर्तनमुन्मार्गान्निवर्तनं च लोकसं
ग्रहः अपिशब्दः शिष्टाचारं समुच्चिनोति न केवलं शिष्टाचारमे
वपश्यन् किंतु लोकसंग्रहमपि पश्यन् कर्मकर्तुमेवार्हसि
न पुनस्त्यक्तुं अन्यथा वर्णाश्रमधर्मोच्छेदात् राज्ञप्रवर्तनस्य वर्त
कत्वादितिभावः तथाच स्मृतिः सर्वे राजाश्रिता धर्मा राजाध
र्मस्य धारक इत्यादि यद्वा लोकानां ससैन्यानामनेकेषां राज्ञां संग्र
हः सम्यग्ग्रहः निर्बंधो परागाकीदयोग्रहा इत्यनुप्रासनास्व
धर्मचरणनिश्चयरूपो निर्बंधस्तमपि पश्यन् कर्मकर्तुमर्हसी
ति प्रथमभिप्रायः यावद्राज्ञां भवतां च परस्पर विरोधदेव
कामहति अमीषां पुनर्युद्धार्थमाहूतानां आहूतो न निवर्ते
तद्यूताय रणाय चेति समोत्तमाधमैरित्यादिना च मन्वादि
भिः स्मृतत्वाद्धर्मानुपालनार्थमेवास्मिन्संदिग्धजीवनेरस्तो
महतीति संग्रामार्थमाहूता एते आप्रात्ययमपि कथं तस्मा
न्निवर्त्स्यंते इत्यपि विचारयंस्त्वं कर्मैव कुर्विति ॥

मध्वभाष्य

आचारोप्यस्तीत्याह कर्मणैवेति कर्मणा सह कर्मकृत्वैव तत्प
वेत्यर्थः कर्मकृत्वैव ततो ज्ञानं प्राप्येति वा न तु ज्ञानं विना प्र
सिद्धिरित्येषां ज्ञानित्वं भारतादिषु तमेवं विद्वानमृत इह भव
तीत्यादि श्रुतिभ्यश्च अथापि कर्मणां ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च उ
द्दिष्टत्वात् इति गम्यते एवं च नान्यः पंथाप्त्ययनाय नास्ति अन्येषां ज्ञान
हेत्वाप्य विरोधः यत्र क्वतीर्थादेर्वमुक्तिसाधनमुच्यते अज्ञा
नेनवा मुक्तिः प्रयागमरणेनवा अथवा ज्ञानमात्रेणागोमत्या
कूलसन्निधावित्यादौ तत्रापापादिमुक्तिः स्तुतिपरतया वा तदा
पि दृढभक्तिविद्वज्ज्ञानसाधनत्वमेवोच्यते अन्यथा मुक्तिर्निषि
ध्य ब्रह्मज्ञानेन विना मुक्तिर्न कथंचिदपीष्यते प्रयागादेस्तु या
मुक्तिर्ज्ञानोपायत्वमेव हीत्यादौ न चलीयास्तुतिवाक्यानि तत्
प्रमाणवेगेणोक्तं ज्ञाननियमश्चेति यथा कश्चिदेवं भृत्यं प्रभुः का
र्यमेवाराजा किं राजेत्यादीनि यथाह भगवान् यानि तीर्था
दिवाक्यानि कर्मादिविषयाणि च स्तावकान्येव तानि स्युर्ज्ञा
नामोहकानि च भवन्मोक्षः तत्कस्मदृष्टिनीन्यतत्कथं च नेति
नारदीये अतोपरोक्षज्ञानादेव मोक्षः कर्मवतस्तायनमेव
सप्तहावाक्यप्रमाणरूपेणेनप्रकारेणातिष्ठतीत्यर्थः वि
हृदीविडपोः कर्मभेदमाह २०॥

अवश्य विषय मे ज्ञानीयो के आचरण को प्रमाण देतेहैं कि दे
खो परम ज्ञानी जनक राजा कर्मके आचरण करने से शुद्धसत्व
होकर अच्छी तरह ज्ञानको प्राप्तभयेथे और जो तुम समझो।
ज्ञानी अपने को जानो तोभी कर्म करनाही श्रेय कहे कहा।
णोह यह कहते हैं कि सब मनुष्यों को धर्म मे प्रवृत्ति केअर्थ।
अर्थात् हमारे कर्म करने सेसब लोग कर्म करैगे नहीं तो
ज्ञानी का व्यवहार देखि अज्ञानी भी लोग व्यवहार छोड़ि बैठे
गेइस हेतु लोक की रक्षा के अर्थ कर्म करना प्रयोजन है य
ह विचारि कर्म करना योग्यहै सोतुमभूल के भी कर्म न त्या
गना २० ॥

दोहा॥

कर्महिंसें जनकादिक सिद्धिप्राप्त भयजोय लोकमर्याद
समझके करनयोग्यतुंसोय २० ॥

132

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः स यत्
प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते २१

शांकरभाष्यटीका

लोकसंग्रहः किमर्थं उच्यते यद्यदिति यद्यत् कर्म आचरति श्रे
ष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्म आचरति इतरो जनस्तदनुगतः किंच
श्रेष्ठो यत् प्रमाणं कुरुते लौकिकं वैदिकं वा लोकस्तदनुवर्तते ।
तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः २१ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

ज्ञानवता कृतार्थेन लोकसंग्रहार्थमपि न प्रवर्तितव्यमित्याशंका
मनवता कृतार्थेन लोकसंग्रहार्थमपि न प्रवर्तितव्यमित्याशंक्या ।
प्रस्याप्य परिहरति लोके साहिना कृताध्ययनसम्पन्नत्वेनाभि ।
मतो यद्विहितं प्रतिषिद्धं वा कर्मानुतिष्ठति तत्तदेव प्राकृतोजनो ।
नोऽनुवर्तते तेन विद्यावतापि लोकमर्यादास्थापनार्थं विहितं
कर्तव्यमित्यर्थः श्रेष्ठानुसारित्व[illegible]मितरेषां समाचारे दर्शयित्वा प्र
तिपत्तावपि दर्शयति किञ्चेति २१ ॥

स्वामिकृतटीका

कर्मकरणे लोकसंग्रहो यथा स्यात् तथाह यद्यदिति इतरः प्राकृतो
जनोऽपि तत्तदेवाचरति स श्रेष्ठो जनः कर्मशास्त्रं वा निवृत्तिशास्त्रं वा य
त्प्रमाणं मन्यते तदेव लोकोऽप्यनुसरति २१ ॥

पिशाचभाष्यटीका

लोकसंग्रहार्थं किं कर्तव्यमित्युच्यते यद्यदिति यद्यत्कर्माचरति श्रेष्ठः ।
प्रधानस्तत्तदेव कर्माचरति इतरो जनस्तदनुगतः किंच स श्रेष्ठः ।
यल्लौकिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रत्येति लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमा
णीकरोतीत्यर्थः २१ ॥

गी॰
टी॰
त॰ ४९

१३३

रामानुजभाष्यटीका

इदानीं शिष्टतया व्यपदेश्यस्य सर्वथा कर्मयोग एव कार्य इत्युच्यते लोकसंग्रहं पश्यन्नपि कर्मैव कर्तुमर्हसि श्रेष्ठः कृत्स्नशास्त्रज्ञतया ख्याततया च प्रथितो यद्यदाचरति तत्तदेवाकृत्स्नविज्जनो ऽप्याचरति अनुष्ठीयमानमपि कर्म श्रेष्ठो यत्प्रमाणं यदङ्गयुक्तमनुतिष्ठति तदङ्गयुक्तमेवाकृत्स्नविल्लोको ऽनुतिष्ठति अतो लोकरक्षार्थं शिष्टतया [illegible] प्रथितेन स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म सकलं सर्वदानुष्ठेयं अन्यथा लोकनाशजनितं पापं ज्ञानयोगादप्येनं प्रच्यावयेत् २१

अभिनवगुप्तटीका

स्पष्टार्थः [illegible] २१

परमार्थप्रपाटीका

श्रेयेन देवशकटयलाह यद्यदिति श्रेष्ठः संभावितो जनः यद्यदाचरति इतरः प्राकृतो ऽपि जनः तत्तदेवाचरति तथा च स श्रेष्ठो जनो वेदशास्त्रादिकं प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मनुते लोको ऽपि तदनुवर्तीकृत्य वर्तते २१ ॥

वनमालीटीका

ननु मया कर्मणि क्रियमाणे लोकः कथं तत्र प्रवृत्तो भविष्यतीत्यत आह यद्यदिति श्रेष्ठो राजादिर्यद्यदाचरति शुभमशुभं वा इतरस्तदनुगतो जनस्तत्तदेवाचरति न तु शास्त्रमवलोकयत्यतो हि यः श्रेष्ठो वा स्वयं शास्त्रीयमेव कृतो नाचरति लोकश्चेत आह सयदिति स श्रेष्ठो यल्लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मनुते तदेव लोको ऽप्यनुवर्तते प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मनुते तथा च प्रख्यातवृत्तेन त्वया राज्ञा लोकरक्षणार्थं कर्तव्यमेवेति भावः २१ ॥

क्रमसेवनयनीटीका

ननु महतां राजर्षीणां दृष्ट्वा सर्वे लोकाः कर्म किन्न करिष्यन्ति मम कस्यैवाचरणेनैव करिष्यन्तीति चेत्तत्राह

ह यद्यदिति यो महत्कुलप्रसूतः शास्त्रार्थज्ञः शास्त्रविहितानुष्ठा
नकर्ता स श्रेष्ठः प्रथितो यद्यत्कर्माचरति करोति इतरस्तत्तदेव भावी
लोकस्तत्तदेव कर्माचरति स श्रेष्ठो यत्प्रमाणं यद्यत्प्रमाणं यस्मिन्
यस्मिन्कर्मणि यद्यत्कारित्वं प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुयायी तदेव
वर्त्तते न तु कर्म तत्कारित्वं वस्त्वनुगच्छति स्वाचरणं यत्प्रमाणं न
स्वीकरोति अतः त्वमपि महतो राजर्षेर्भरतस्य कुले जातत्वेन
सि अतः अतस्त्वं श्रेष्ठस्त्वमुचितकर्माकरणेन योग्यतेति भावः
ब्रह्मण्युपदिष्टः पश्चाद्गमनेन विस्मृतापि पत्न्या वधो गुरुरेणा विधिष्ठि
केनैव गुरुपत्नीहरणे वद्गृहीत
मेतत्सर्वं कर्मेतरो जनः कथं न करोति यतो ब्रह्मादयः प्रे
कर्माणि क्रियमाणे पि लोकः किमि

मधुसूदनी टीका

तिनत् संग्रहणीयादित्याशंक्य श्रेष्ठाचारानुविधायित्वा

+श्रेष्ठः प्रधानभूतो राजादिर्यत्कर्माचरति शुभं वा तत्तदेवाचरतीतरः
जः प्राकृतस्तदनुगतो जनः न त्वन्यत् स्वातन्त्र्येण यथाः ननु शास्त्रम
व लोकाः शास्त्रीयं शिष्टाचारं परित्यज्य शास्त्रीयमेव कुतो नाचरन्ति लो
कस्माच्छंकाचारवत्त्वमिति प्रमाणमपि श्रेष्ठानुसारितामितरस्य दर्शयति
स यदिति स श्रेष्ठो लौकिकं वैदिकं वा यत्प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मन्य
ते तदेव लोकोप्यनुवर्त्तते प्रमाणं कुरुते न तु स्वातन्त्र्येण किञ्चिदित्यर्थः
अतः श्रेष्ठाचारं कर्मकर्त्तव्यमेव प्र
धानभूतेन त्वया राज्ञा लोकसंरक्षणार्थं कर्म कर्त्तव्यमेव
धानात्त्वया पिनो जनत्वं वह्राराम भवेतीतिमायादि मम भिप्रायः

२१ ॥

सनातनी टीका

कर्माणि क्रियमाणोपि मया कथमयं जनः संग्रहणीयादित्युक्ते निवा
रणायाहमाधवः १ प्रधानभूतो राजादिर्यद्यदेव शुभाशुभं कर्माचरति
सामान्यस्तत्तदाचरतीतरः २ ननु शास्त्रं समालोच्य श्रेष्ठं शास्त्रीयमाद
रात न आचारं स्वयमेवाम कुतो नाचरन्तीति चेत्तत् ३ सैव श्रेष्ठो जनो यद्य
दैदिकं लौकिकं वा प्रमाणत्वेन लोके मन्यते तत्तज्जनोपि च ४

गी॰
टी॰
२

नदेवकृतेनमानेनस्वानेनयेणकिंचन त्वयाप्रधानभूतेनलोकसंरक्षणायच ५ शास्त्रीयंकर्मकर्तव्यंतस्मादित्याशयोहरेः ९ २१॥

नीलकंठीटी॰ स्पष्टार्थः २१

श्रानन्दीटीका

श्रवश्यंलोकमर्यादारक्षणार्थंत्वयास्वोचितमत्वमवेत्यकर्मणिवर्तितव्यमित्याह श्रेष्ठःनामादिगुणोक्तममः २१॥

रामकंठीटीका

+ लोकसंग्रहेनत्रिवर्गमात्रोपदेशाविषयभूतेनजनोत्रविवक्षितः तस्यसंग्रहः शास्त्रार्थानुष्ठानेनतत्परत्वस्वीकारः सेवक्ष्यमाणहेतुनावश्यकरणीयत्वयासम्यक्परत्वमपगुणमानस्त्वेशिष्टपुरमातिष्ठस्कांतेशास्त्रविषयातिकर्माण्याचरितमर्हसि श्रतः श्रेष्ठः कुलविद्यादिभिर्योग्यतमोयद्यत्किंचिदाचरतिकर्मानुतिष्ठतितत्तदेवनामतरजनः स्वयंकार्याकार्यविवेकसमर्थमतिलोकोनुतिष्ठति यतःसश्रेष्ठजनोपहरत्प्रमाणंकुरुते स्वयमनुष्ठानानुपपत्त्वंवस्व[illegible]पयति तेलोकोनुवर्तते श्रनुसरति [illegible] २१॥

+ श्रथतत्वविदोप्यन्यकर्मापरित्यागेहेतुमा

लासिकी [illegible]टीका

तथाहि यद्यदिति श्रेष्ठःकुलविद्यादिभिरुत्कृष्टोजनोयद्यत्किंचित्कर्मानुतिष्ठते इतरोजनःकार्याकार्यविवेकसमर्थमतिस्तमदेवानुतिष्ठतिनान्यत् सश्रेष्ठोजनःप्रवृत्तिशास्त्रंनिवृत्तिशास्त्रंवायत्प्रमाणंकुरुते तदेवलोकोप्यनुसरति [illegible] २१

पैशाचीटीका

लोकसंग्रहःपःकर्तव्यःकर्तव्यान्यथाचकर्तव्यताप्रभयमाह यद्यदेतिश्रेष्ठःयद्यत्कर्माचरतिइतरोजनस्तत्तदेवआचरतिसयत्प्रमाणंकुरुतेयलोकिकंवैदिकंवाप्रमाणंकरोतिलोकस्तत्कर्मानुवर्तते २१

134

ननु कथं लोको मत्कृतं पश्यन्कर्मणि प्रवर्त्ततामित्याशंक्याह
यद्यदिति श्रेष्ठः प्रधानभूतो राजादिर्यद्यच्छुभमशुभं वा कर्म
करोति इतरस्तदनुगतः प्राकृतोपि जनस्तत्तदेवाचरति न
तु स्वातंत्र्येणान्यत्करोति ननु प्रशस्तीयं विहाय किमित्यप्रशस्ती
यं शिष्टाचारं कुर्यादित्याशंक्याह स इति स श्रेष्ठो यल्लौकिकं
वैदिकं वा कर्म प्रमाणं कुरुते तदेव लोकोप्यनुवर्त्तते प्रमा
णतया मन्यते एतेन च शिष्टाचार एव प्रशस्तस्य प्रमाणतां
इच्छतीति प्रतिपादितं तस्मात्त्वमपि प्रधानभूतो लोकसंग्र
हार्थमेव कर्म कुर्विति भावः यद्वा श्रेष्ठो मुख्यो राजा सेनानी
र्वा यद्यदाचरति इतरस्तदनुयायी सैनिकजनोपि तत्तदेवाचर
ति स च यदेव प्रमाणं कुरुते नियमयति तदेव लोकोप्यनुव
र्त्तते न तु तदुल्लंघ्य स्वातंत्र्येण वर्त्तते इति अयं भावः भवानेव स
र्वनायकत्वात्सर्वेषां ससैन्यानां राज्ञां स्वधर्मे प्रवर्त्तक इति सर्वे
एवं ससैन्या राजानः सर्वनायकस्य भवतः प्रवृत्तिरूपामेवाज्ञां
प्रतीच्छंतीति मा त्वमकरणेन तेषां स्वधर्माचरणविघ्नकर्त्ता भू
रिति २१॥

मधुभाष्य

135

भाषा अनुवाद

और हमारे कर्म्म करनेसे सब लोगों की कर्म्म मे रुचि होयगी य ह कहते हैं कि श्रेष्ठ करे बड़े लोग निवृत्तिवा प्रवृत्ति कर्म जो प्रमाण मानते और करते हैं सोई साधारण मनुष्य भी आच रण करते हैं अर्थात् उनके अनुसार सब व्यवहारके अनुगा मी होते हैं २१॥

दोहा॥

जो जो करें महाजन और पुरुष करें सोय सोइ प्रमाण जो कर्महैं चलें लोक तिह जोय २१॥

136

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ना
नवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि २२॥

शांकरभाष्यं

यद्यत्र लोकसंग्रहकर्तव्यतायां विप्रतिपत्तिस्तर्हि मां किं न प
श्यसि नेति न मे मम पार्थ नास्ति न विद्यते कर्तव्यं त्रिष्वपि लो
केषु किंचन किंचिदपि कस्मात् अनवाप्तमप्राप्तमवाप्तव्यं प्रा
पणीयं तथापि वर्त एव च कर्मण्यहं २२

आनंदगिरिकृतटीका

कृतार्थस्यापि लोकसंग्रहार्थं विहितं कर्म कर्तव्यमित्युक्ता तत्रैव
भगवन्तमुदाहरणत्वेनोपन्यस्यति यदीत्यादिना अप्राप्तस्य प्रा
प्तये तथापि कर्तृत्वसम्भवात् न किंचिदपि विद्यते कर्तव्यमिति
कथमुक्तमित्याशंक्याह नानवाप्तमिति प्रतीकमुपादाय व्याख्यो
त्तरा विद्यावतोऽपि कर्मप्रवृत्तिं सम्भावयति नेत्यादिना अन्व
पार्थ अन्वयेनोनुवादः भगवतो मे नास्ति कर्तव्यमित्येतदाकांता।
हारा स्फोरयति कस्मादित्यादिना प्रयोजनाभावे तथापि नानुष्ठे
यं कर्मेत्याशंक्य लोकसंग्रहार्थं ममापि कर्मानुष्ठानमिति।
मत्वाह तथापीति २२॥

स्वामिकृतटीका

तत्राहमेव दृष्टान्त इत्याह न मे इति त्रिभिः हे पार्थ मे कर्तव्यं नास्ति
यतस्त्रिष्वपि लोकेष्वप्राप्तं प्राप्यं नास्ति तथापि कर्मणि वर्त ए
व कर्म करोमीत्यर्थः २२

पैशाचभाष्यं

तद्दर्शयति न मे इति मे मम पार्थ कर्तव्यमनुष्ठेयं त्रिषु लोकेषु
किंचन किमपि न कुत इति चेत् न मे अनवाप्तं अप्राप्तं अवाप्तव्यं।
प्रापणीयं नास्ति तथापि कर्मण्येव वर्ते २२
संकल्पस्य त्रिषु लोके।

रामानुजभाष्यं

न मे सर्वेश्वरस्याप्तकामस्य सर्वज्ञस्य

गी. टी. ३.

137

षुदेवमनुष्यादिरूपेणालक्षितोवर्तमानस्य किंचिदपिकर्तव्यमस्ति
अनेनवाप्तंकर्मणावाप्तव्यंनाकिंचिदस्ति अतोपिलोकरक्षार्थेकर्म
णिएववर्ते २२

अभिनवगुप्तकृतटीका

अपितुकरणीयमिदमित्येतावता तदत्रकुर्वतामपिसिद्धेर्जनका
दयोदृष्टान्ताः आत्मप्राप्तिर्यस्यपरिपूर्णामनसोपिकर्मप्रवृत्तौलो
कानुग्रहः प्रयोजनमित्यत्रश्रीभगवानात्मानमेवदृष्टान्तीक
रोति तस्मादस्मद्रूपएवकरणीयंकर्मकुर्वीत किंच विदितवेद्यः
कर्मचेत्यजेत् २२ ॥ परमार्थप्रपाटीका

पतत्रकेवलंनय्मनुपदिशामिअहमपितथैवाचरामीत्याह नमे
इति भोपार्थ त्रिष्वपिलोकेषुभूर्भुवःस्वःस्वरूपेषुवादेवपितृमनु
ष्यलोकेषुममकर्तव्यंकिमपिनास्ति किमुद्दिश्यकर्तव्यमित्याह ना
नवाप्तमिति अप्राप्तस्यप्राप्तव्यं अप्राप्तः कर्तव्यश्चेतद्धि ममअनवा
प्तंकिमपिनास्ति अवाप्तसकलकामत्वात् अप्राप्तकामनातीतं प्र
आप्तव्यमिति मनोरथस्तर्हिकिमुवक्तव्यं स्वरूपेणाहमेवा
स्मि एवंविधोप्यहंकर्मणिवर्तएव अतः परिशेषाल्लोकसंग्रहार्थ
मेवमर्थः २२ ॥

वनमालीटीका

अहमेवात्रदृष्टान्तइत्याह नमेइति हेपार्थ मेममकर्तव्यंनास्ति
यतस्त्रिषुलोकेषुआगतवाप्तमवाप्तव्यं किंचनतात्सीत्यस्मात् न
घापिअकर्मणिवर्तएवकर्मकरोमेवेति २२

कृष्णमेवेज्ञयन्तीटीका

आवरणंवात्रप्रमत्तप्रमाणमात्रमपेक्षितंतत्त्वशास्त्रद्वारा अप्र
विधिनिषेधप्राणैर्येप्रस्तात अतएवपश्यतत्रपुराणादौ कि
भगवानात्मदेवोलोकसंग्रहार्थंकर्मणिअश्रान्तेनिःस्पृहत्वस्याप्रवि
र्मप्रवृत्तौलोकसंग्रहमंतराफलान्तराभिलाषप्राप्तव्यंबोधयन्नाम
दृष्टान्तेनात्मप्रभावमवाप्तकर्तव्यतांचस्तवयति नमेपार्थास्तीति

त्रिभिः हे पार्थ यथात्र त्रिषु लोकेषु लोकेषु मे सुरनरादिरूपेण
लोकत्रयावर्तमानस्य जगदुत्पत्तिमर्यस्य जगदुदयविभवलयली
लस्य मम संकल्पस्य स्वतंत्रस्य सर्वेश्वरस्य मम किंचन किंचिदपि कर्त
व्यं करणीयं कर्म नास्ति न भवति पुनस्त्रिषु लोकेषु नवाप्तम् प्राप्तं। त्रिषु लोकेषु
नास्ति यत्किंचिदपि स्वज्ञानेन सर्वं प्राप्तमेवास्ति × तथावाप्तव्यं लब्ध
व्यं नास्ति + तथापि कर्मणि वर्त एव पार्थेति सम्बोधनेनाहमेवेश्वरो।
पि कर्मण्येव वर्ते तेन मम ईश्वरस्यापि रक्षमेवः कथं न वर्त्तमे इति सचि
त ईश्वरस्यापि कर्मणि प्रवर्तनमस्ति चेत्तर्हि नरादिजीवानां तु योग्य
मेवेति भावः २२ ॥

मधुसूदनीटीका

ह्याहमेव दृष्टान्त इत्याह त्रिभिः ॥

हे पार्थ मे मम त्रिष्वपि लोकेषु किमपि कर्तव्यं नास्ति यतोऽनवाप्तमवाप्तव्यं फ
लं किंचित् ममावाप्तव्यं नास्ति तथापि वर्त एव कर्मण्यहं कर्म करो
म्येवेत्यर्थः पार्थेति संबोधयन् विशुद्धक्षत्रियवंशसमुद्भवस्त्वमतः प
मापन्नस्त्वं नामर्तं मन्यमोहमिव वर्तितुम् अर्हसीति दर्शयति २२ ॥

सदानंदीटीका

अथाहमेव दृष्टान्त इत्याह त्रिभिरीश्वरः ममेश्वरस्य हे पार्थ कर्तव्यं ना
स्ति किंचन लोकत्रयेऽपि यस्मान्मे नवाप्तं नास्ति किंचन प्राप्तव्यमद
पीशोऽहं कर्मण्येव जगद्धिते २ २२ ॥

नीलकंठीटीका

कर्मणि वर्त एव अहं कर्म करोम्येवेत्यर्थः २२ ॥

आनन्दीटीका

इतः परं स्वस्मिन् परमेश्वरस्य रूपनामासत्त्वयति अलब्धलाभार्थं हि स
र्वो जनः स्वकार्यार्थं प्रवर्तते मम तु नित्यसर्वैरापामनिशेपास्य किंचिद
प्राप्यं नास्ति तथापि विहिते कर्मणि प्रवर्तेऽहम् २२ ॥

१ तस्मात्परमार्थज्ञानेनापि न लोकसंग्रहार्थं प्रवृत्तचोदितं कर्म सर्वथा त्रऽपेयमित्यत्र स्वात्मानमेवोदाहरणं कुर्वन्नाह ॥

रामकंठीटीका

हे पार्थ मम स्वार्थसाधनतया कर्तव्यं कार्यं न किंचिदस्ति यस्मात्त्रिषुलो

गी.
टी.
३.

138

केषु मम स्वजगत्यत्र वा मे पूर्वमनासादितमिदानीमवाप्तव्यं स्वेच्छा
श्रवणाय लब्धं न किंचिदस्ति अलब्धलाभार्थो हि सर्वः कश्चित्
कार्यमारभते ममतु यथा प्रतिपादितेन तत्त्वेन निष्ठाप्रतिहितस्य
तस्य न किंचिद्विधातव्यमस्ति अतस्तादृशोपि सन् लोकवत्कर्मणि शा
स्त्रविहिते प्रवर्ते सततमुद्युक्तो भवामि अनेन यस्मात्स्मरति स्वमा
त्मकार्यं न विद्यते स्वरूपक्रमः तस्मात् ममकः सततं कार्यं कर्म ममा
वर
२२ ॥

अत्र चाहमेव दृष्टान्त इत्याह लासिकी टीका

नेति हे पार्थ मे मम वर्णाश्रमभेदव्यवस्थापकस्य स्वस्य किंचन कर्त
व्यं नास्ति कुतः त्रिषु लोकेषु प्राप्तमप्राप्तं वा नास्त्याप्तकामत्वात् त
थापि कर्मणि वर्त एव कर्म करोमीत्यर्थः २२ ॥

पंचोली टीका

लोकसंग्रहकर्तव्यतायां विप्रतिपत्तिं प्राप्तं दृष्टान्तेन परिहरति न मे
पार्थेति हे पार्थ त्रिषु लोकेषु मे मम किंचन कर्तव्यं नास्ति न चानवाप्त
मवाप्तव्यं नास्ति अवाप्तव्यं प्राप्तव्यं नास्ति तथापि निमित्तनैमित्तिके क
र्मणि अहं वर्त एव २२

रामवीरसमिद्बोधिनी ॥

अत्र चात्मानमेव दृष्टान्तयति न मे इत्यादि त्रिभिः हे पार्थ विशुद्धक्ष
त्रियवंशोद्भव पृथापत्यत्वेन श्लाघ्यो मत्सममत्वमर्हसि वृकर्मणि व
र्तितुमर्हसीति संबोधनाभिप्रायः यद्यपि मम कर्तव्यं नास्ति यतः
त्रिषु लोकेषु विषये किमप्यनवाप्तमप्राप्तं पूर्वमवाप्तव्यं नास्ति अ
लब्धलाभार्थो हि सर्वः कश्चित्तु कार्यमारभते मम तु तदभावा
त्किंचित्कर्तव्यमस्ति तथाप्येतादृशोप्यहं कर्मणि वर्त एव कर्म
करोमीत्यर्थः २२ ॥

२२

मधुभाष्य

भाषाअनुवाद

इसविषयमे भगवान अपने को दृष्टान्त कहते हैं कि हेपार्थ अर्जुन देखो त्रैलोकमे भीहम को कर्त्तव्य कर्म कुछ नहीं है तौभी हम कर्म्म कर्ते ही रहते हैं और हमकोत्रिभुवनमे अलभ्य तथा किसी वस्तुमे अभिलाष नहीं हैं २२

दोहा॥

हे पार्थ त्रयलोकमह एसो कर्त्तव्य नाहि जोअलब्ध ह्वे
लब्धमोहि वर्त्तौकर्महि माहि २२॥

139

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः मम वर्त्मा
नुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः २३ ॥

शांकरभाष्यं

यदि हि पुनरहं न वर्तेयं जातु कदाचित् कर्मण्यतन्द्रितोऽनलसः
सन् मम श्रेष्ठस्य सतो वर्त्म मार्गमनुवर्तयन्ते मनुष्याः हे पार्थ
सर्वशः सर्वप्रकारैः २३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

लोकसंग्रहोऽपि न ते कर्तव्यो विफलत्वादित्याशंक्याह यदीति २३

स्वामिकृतटीका

अकरणे लोकस्य नाशं दर्शयति यदीति सर्वशः सर्वैः प्रकारैः जा
तु कदाचिदतन्द्रितोऽनलसः सन् यदि कर्मणि न वर्तेयं कर्म नानुतिष्ठे
यं ममैव वर्त्म मार्गं मनुष्या अनुवर्तन्तेऽनुवर्तेरन्नित्यर्थः २३

पैशाचभाष्यं स्पष्टार्थं २३

रामानुजभाष्यं

अतः सर्वेश्वरः सत्यसंकल्पः सकल जगदुदयविभवलयलीलो जगदु
पकृतये मर्त्यो जातोऽपि मनुष्येषु शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवगृहेऽवती
र्णस्तत्कुलोचिते कर्मण्यतन्द्रितः सर्वदा यदि न वर्तेयं मम शिष्टजना
ग्रेसरवसुदेवसूनोर्वर्त्माकृत्स्नविदः शिष्टाः सर्वप्रकारेणायमेव ध
र्म इत्यनुवर्तन्ते ते च स्वकर्तव्याननुष्ठानेनात्मानमनुपलभ्य निरयगा
मिनो भवेयुः २३ ॥ अभिनवगुप्तकृतटीका

मलोकानां दुर्भेदप्रवेकमर्यादा शिथिलिता स्यादेवं चेत्तेनाप्रवृत्ति
लक्षणो जायते २३ ॥ परमार्थप्रपाटीका

अप्रमत्तो निरंकुशः निष्प्रमाद यदीति यद्यहं जातु कदाचिदप्यतन्द्रितः
अनलसः सन् कर्मणि न वर्तेयं कर्म नानुतिष्ठेयं तर्हि ममैव वर्त्म मा
र्गं सर्वशः सर्वे मनुष्याः अनुवर्तन्ते अनुवर्तेरन्
[illegible]

गी.
टी.
३

140

~~[illegible]~~ २३ ॥

वनमालीटीका

अकरणेलोकस्यनाशमाह यदीति अहंयद्यतन्द्रितोऽनलसःसन् जातकदाचिन्नवर्तेयंकर्माणिनानुतिष्ठेयंतदाममशिष्टाग्रसरश्रीवासुदेवस्यवर्त्ममार्गंहेपार्थमनुष्याःकर्माधिकारिणःसन्तअनुवर्तन्तेप्रवर्तेरन् सर्वशःसर्वप्रकारैः २३ ॥

जमसमैवजयन्तीटीका

नन्वीश्वरस्यतवकर्मणिप्रवर्तनंकिमर्थमितिचेत्तत्प्रयोजनंश्रुणुएवमाह यदीतियदिहीतिनिश्चयेनसर्वेश्वरोऽप्यहं यदुकुलावतीर्णोवसुदेवनन्दनोमत्वातन्द्रितस्सावधानःसन्जातुकदाचित्स्वकुलोचितेकर्मणिहेनवर्तेयंनकर्मनकुर्यांतर्हिहेहोतन्द्रयंमांकल्वाहेपार्थसर्वशस्सर्वेमनुष्याममवर्त्मस्वोचितकर्ममार्गअहंयंमार्गमनुवर्तेरन् २३ ॥

मधुसूदनीटीका +लोकसंग्रहोऽपिनतेकर्तव्योविफलत्वादि

+यदिपुनरहमतन्द्रितःअनलसःसन्कर्मणिजातुकदाचिन्नवर्तेयंनानुतिष्ठेयंकर्माणितदाममश्रेष्ठस्यसतोवर्त्ममार्गंहेपार्थमनुष्याःकर्माधिकारिणःसन्तःअनुवर्तन्तेअनुवर्तेरन्सर्वशःसर्वप्रकारैः

सदानन्दीटीका

२ मार्गंसर्वप्रकारैस्तेनराःकर्माधिकारिणः सर्वदैवानुवर्तेरंल्लवहेतुंषम्पणप्रभो १ यद्यहंजगतामीशःकर्माण्यनलसोऽपिसन् कदाचिन्नानुतिष्ठेयंतदासर्वेऽपितन्मम २ २३ ॥

नीलकण्ठीटीका

यद्यहंकर्मणिनवर्तेयंतर्हिमनुष्याःममैववर्त्मानुवर्तन्तेअनुवर्तेरन्कर्मनकुर्वीरन्निमर्थः अतन्द्रितोऽनलसःसर्वशःसर्वप्रकारैः

आनन्दीटीका

श्रेष्ठैरकृतेदृष्टान्तेऽपिनकुर्वीरन्नित्यर्थः २३ ॥

रामकण्ठीटीका

इतियत्प्रागुक्तंतदेकान्तज्ञानानुकूलंविप्रमेवेतिनिःसंशयतयाप्रतिपादितवान्अधुनाज्ञानिनोऽपिसन्भगवांल्लोकवत्कर्मणिप्रवर्तनइत्याह ॥

यद्यहं वर्णाश्रमोचितानि कर्माण्यतन्द्रितः असंजातालस्यः सन् । कदाचिदपि न वर्तेयं न तिष्ठेयं तर्हि सर्वे एव मनुष्याः कर्मण्यधिकृता मानवाः प्रमाणभूतचरितस्य मम वर्त्म मार्गमाचारमनुवर्तेरन् अनुसरेयुः [illegible] २३ ॥

लासिकी [illegible]टीका

व्यतिरेके नाशप्रसक्तिरित्याह यदीति हि निश्चये अहं जातु कदाचिदतन्द्रितोऽनलसः सन् सर्वैः प्रकारैर्यदि कर्मणि न वर्तेय कर्म नानुतिष्ठेयं तर्हि मनुष्याः कर्माधिकारिणो ममैव वर्त्मानुवर्तन्ते अनुवर्तेरन्नित्यर्थः २३ ॥

पंचोलीटीका

अकरणे लोकस्य विनाशहेतुत्वं सूचयति यदि ह्यहमिति हि निश्चये नम हे अतन्द्रितः अनलसः यदि जातु कदाचिदपि कर्मणि निस्त्रैमितके कर्मणि न वर्तेयं हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः मनुष्याः मम वर्त्म अनुवर्तन्ते २३

[illegible]भिहोधिनी ॥

ननु यदि कृतकृत्योऽसि तर्हि किमर्थं कर्म करोषि इत्याशंक्याह लोकसंग्रहार्थमेवेत्याह यदीति हि यस्मात् यद्यहमतन्द्रितोऽसंजातालस्यः सन् कर्मणि स्ववर्णाश्रमोचिते जातु कदाचित् न वर्तेयं नानुतिष्ठेयं तर्हि मम प्रमाणभूतचरितस्य मतो वर्त्म मार्गमाचारं सर्वे एव मनुष्याः कर्माधिकारिणो मानवाः नानुवर्तन्ते नानुवर्तेरन् नानुसरेयुरिति २३॥

मधुभाष्य

२३॥

141

भाषाअनुवाद

सो फिरि जो हम कर्म्मन करै तो कर्म्म न करने से जो लोगों की हानि होयगी सोई देखावते हैं कि जो सावधानहो कर्म्म मे हम कभी न वर्त्तमान होंय तो सवलोग हमारी ही राह लेंय अर्थात् हमारी नाइ करैं २३

दोहा॥

जोउ कदाचित ना करों कर्म निरालस मैंढ़ समनर मार्गतें दि चलैं पार्थ नाहि संदेह २३॥

142

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहं संकर
स्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः २४ ॥

शांकरभाष्यं

तथा च को दोष इत्याह उत्सीदेयुर्विनश्येयुरिमे सर्वे लोकाः लोक
स्थितिनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात् न कुर्यां कर्म चेदहं किंच शंकर
स्य च कर्ता स्यां तेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः प्रजानामनुग्र
हाय प्रवृत्तस्तदुपहतिं उपहननं कुर्यामित्यर्थः ममेश्वरस्याननु
रूपमापद्येत यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविदन्यो वा त
स्याप्यात्मनः कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्य इति २४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

ईश्वरस्य तव मार्गानुवर्तित्वे मनुष्याणामुचितमेवेत्याशंक्य दूषय
ति तथा चेत्यादिना ईश्वरस्य कर्मण्यप्रवृत्तौ तदनुवर्तिनामपि क
र्मानुपपत्तिरिति हेतुमाह लोकस्थितीति इतश्चेश्वरेण कर्म क
र्तव्यमित्याह किंचेति यदि कर्म न कुर्यामिति शेषः संकरकर
णस्य कार्यं कथयति तेनेति प्रजोपहतिरपि प्राप्यते चेत् किं त
या तव स्यादिति तत्राह प्रजानामिति त्वामवतारवन्तमनुवर्तमाना
सर्वेषां को दोषः स्यादित्यपेक्षायामीश्वरस्य कृतार्थतया कर्मानु
ष्ठानाभावे तदनुवर्तिनामपि तदभावादेव स्थितिहेत्वभावात् ए
पित्र्यादिभूतानां विनाशप्रसंगाद्वर्णाश्रमधर्मव्यवस्थानुपपत्तेश्चा
पिकृतानां प्राणभृतामपापोपहननप्रसंगात् परानुग्रहार्थं प्रवृ
त्तिरीश्वरस्येत्यर्थकं न भवति लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वाणस्य कर्तव्या
भिमानेन ज्ञानाभिभवे प्राप्ते प्रत्याह यदि पुनरिति कृतार्थबुद्धित्वे
हेतुमाह आत्मविदिति यथावदात्मानमवगच्छन् कर्तव्यताद्यभि
मानाभावात् कृतार्थो भवत्येवेत्यर्थः प्रज्ञेनादस्यापि तानवृत्ति
कृतार्थबुद्धित्व कर्तव्यताद्यभिमानहीने त्वत्समित्याह अन्यो वेति त
स्य तर्हि कर्मानुष्ठानमफलत्वादनवकाशमित्याशंक्याह तस्यापी
ति कर्तव्यस्यात्मविदोऽपि परानुग्रहाय कर्तव्यमेव कर्मेत्याहेति शेषः २४

143

स्वामिकृतटीका

ततः किमत आह उत्सीदेयुरिति उत्सीदेयुः कर्मलोपेन नश्येयुः त तश्च वर्णसंकरो भवेत् तस्याप्यहं कर्ता स्यां भवेयमेवमिमाः प्रजा उपहन्यां मलिनीकुर्यां २४ ॥

पिशाचभाष्यं

ततश्च को दोष इत्यत आह उत्सीदेयुरिति अनेन कारणेन उपहन्यामिमाः प्रजाः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तः कर्मोपहतिं कुर्यामिति तत्तु ममेश्वरस्याननुरूपमापद्येत यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्म त्वं॰ विदन्यो वा तस्याप्यात्मविदः कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रहः कर्तव्य इत्यात्म सेभेद उच्यते २४ ॥

रामानुजभाष्यं

[illegible] २४ ॥ अहं कुलोचितं कर्म न चेत्कुर्यां एवमेव सर्वे शिष्टलो यं॰ कामदाचारायत्तधर्मनिश्चया अकरणादेवोत्सीदेयुः नष्टा भवेयुः शा स्त्रीयाचाराणामपालनात् सर्वेषां शिष्टानां संकरस्य च कर्ता स्यां अत एवेमाः प्रजा उपहन्यां एवमेव त्वमपि शिष्टजनाग्रेसरः पाण्डुतनयो युधिष्ठिरानुजः सन् शिष्टतया यद्यपि ज्ञाननिष्ठायामधिकरोषि त त्त्वदाचारानुवर्तिनोऽकृत्स्नविदः शिष्टा मुमुक्षवः स्वाधिकारं मजानन्तः कर्मनिष्ठायामनधिकुर्वन्तो विनश्येयुः अतो व्यपदेश्य न विदुषा कर्मैव कर्तव्यम् २४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

यतः कर्मवासनां तावन्न मोक्षे शक्नुवंति ज्ञानद्वारा एव नाशयितुं अ वशिथिलीभवंति २४ ॥

परमार्थप्रपा॰

उत्सीदेयुरिति अहं चेत्कर्म न कुर्यां तर्हि इमे लोका उत्सीदेयुः स्वक

नन्वसंगोदासीनस्य तव लोकैः किं प्रयोजनमित्याशंक्य वर्णाश्रमधर्मप्रवर्तकः सन् परमकारु णिकोऽस्मीत्याह ॥

र्मलोपेन भ्रंशेयुः ततश्च वर्णसंकरो भविष्यति तस्य कर्ताहमे
व स्यां तत्र मेन्न कृपापात्रेनेन स्थिताः प्रजा उपहन्यां मलिनाः प्रहताः
कुर्यां यथा मार्गभ्रष्टानां नेत्रानां चाश्रवोरादिभीतिर्मां मूढ इति कु
पयाकोपि मार्गद्रष्टा भवति प्रहतेपि तथैव [illegible] ते
[illegible] २४ ॥

वनमालीटीका

ततः किमत आह उत्सीदेयुरिति अहमीश्वरश्च यदि कर्म न कुर्यां
तदा मदनुवर्तिनां मन्वादीनामपि कर्मलोपे तल्लोकस्थितिहेतोः
कर्मणो लोका उत्सीदेयुर्विनश्येयुः तथा च वर्णसंकरस्य कर्ताह
मेव स्यां तेनैवेमाः सर्वाः प्रजा अहमेव हन्याम् तमालनापकृपया
प्रहतोहमीश्वरः कथं स्यामिति भावः २४ ॥

कृष्णमवेजयन्तीटीका तथा वर्त्मानुवर्तने स्वधर्माद्भ्रष्टत्वेन जीवानामधःपतनमित्याह ।

उत्सीदेयुरिति धर्मसंस्थापनाय सर्वधर्मकर्तृत्वे समागतं कृष्णमिस
त्वः प्रजापालको हे चेद्यदि स्वकुलोचि [illegible]
[illegible] ते शास्त्रीयं कर्म न कुर्यां तर्हि
रोमित हीमे सर्वे मदुक्ताचारकर्मकारिणो मदाचाराधीनधर्मवला
पिनो लोका जना उत्सीदेयुर्भ्रष्टाचारा भवेयुः शास्त्रीयकुलाचारभ्रष्टे
सति कुलमर्यादलोपात्संकरस्य वर्णसंकरस्य कर्ताहमेव स्यां च श
वरतत्ववर्णसंकरदोषतस्मात्स्वस्थिताः प्रजाः प्रजापालको भवन्ना मलिनाः कुर्यां तस्मात्तथाहमेव प्रजासंरक्षणाय कर्मक
हमुपहन्यां धर्मकरणात् उचितमेव को दोष इत्यत आह

अहं स्वतन्त्रमार्गानुवर्तित्वं मनुष्याणाम्

मधुसूदनीटीका

+ अहमीश्वरश्चेद्यदि कर्म न कुर्यां तदा मदनुवर्तिनां मन्वादीनामपि क
र्मानुपपत्तेः लोकस्थितिहेतोः कर्मणो लोपेनेमे सर्वे लोका उत्सीदेयु
र्विनश्येयुः ततश्च वर्णसंकरस्य च कर्ताहमेव स्यां तेन चेमाः प्रजा अह
मेवोपहन्यां धर्मलोपेन विनाशयेयं कथं च प्रजानामनुग्रहार्थं प्रवृत्तमहमी
श्वरो हन्ता सर्वा विनाशयेयमित्यभिप्रायः यद्यदाचरतीत्यादेः परा नांवनुः लोकानाम्
अपि तु श्रेष्ठाचारेणा
प्रयोजनान्तरं न केवलं लोकसंग्रहं पश्यन् कर्तुमर्हसि श्रेष्ठाचारस्याद
रणीयमाह यद्यदिति तथा च मम श्रेष्ठस्य

दनुवर्तिना त्वयानुष्ठेयो न त्वाज्ञेनेत्यर्थः । कीदृशस्तवाचारो यो
मयानुवर्तनीयस्तस्माच्छेकायान मे पार्थेत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैस्तत्सं
दर्शनमिति । ननु तवेश्वरस्य लोकसंग्रहार्थं कर्माणि कुर्वाणस्यापि क
र्तृत्वाभिमानाभावान्न कापि क्षतिः मम तु जीवस्य लोकसंग्रहार्थं क
र्माणि कुर्वाणस्य कर्तृत्वाभिमानेन त्वाभिभवः स्यादित्यत आह २४ ॥

सदानंदीटीका

यद्यहं कर्मणि कुर्यां न तदा मदनुवर्तिनां कर्माकरणेन लोकस्थितिहे
तोश्च कर्मणः १ लोपेनेमे विनश्येयुः सर्वे कर्माधिकारिणः तदा क
र्ताहमेव वर्णानां संकरस्य च २ इमाः सर्वाः प्रजास्तेन धर्मलोपेन म
करात् अहमेवोपहन्यामीयः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तः ३ २४ ॥

नीलकंठीटीका

ततश्च किमित्यत आह उत्सीदेयुरिति यद्यदाचरति मादृशपरायो
जना न केवलं लोकसंग्रहं पश्यन् कर्तुमर्हसि अपि तु श्रेष्ठाचारत्वाद
पीत्याह यद्यदिति तथा च मम श्रेष्ठस्य यादृशाचारस्तादृश एव म
दनुवर्तिना त्वयानुष्ठेयः न त्वाज्ञेनेत्यर्थः कीदृशस्तवाचा
रो यो मयानुवर्तनीयस्तस्मात्कालायान मे पार्थेत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकै
स्तद्दर्शनमिति मधुसूदनश्रीपादाः २४ ॥

आनंदीटीका

ततश्च को दोषस्तमाह उत्सीदेयुः सदाचारानवगमान्नाशमयायेयुर्वि
नश्येयुः तथा च वर्णाश्रमधर्माणां मिश्रीभावस्य संकरस्य त्वाच्च निय
मात्कर्तास्याम् अत एव विसंस्थलीकरणादिमाः प्रजा उपहन्याम्
ममेश्वरस्यानुग्राहकत्वं हीयत इत्यर्थः २४ ॥

रामकंठीटीका

किंचातत्स्याह ॥ यद्यहं लोकवत्कामवत्वोदितं कर्म नाचरेयं तदमी लोकाः समस्ता
निभुवनानि संसारपुरुषोचिततत्तत्स्वकर्मफलोपभोगाधिकरणा
नान्युत्सीदेयुः उत्सादं विनाशं भजेयुः कर्मनिबन्धना हि लोकानां स्थि
तिः किं च तथाविधं कर्माकुर्वन्नहं संकरस्य वर्णविभागमिश्रीभावस्य का

नोप्रवर्त्तकोभवेयम् सर्वैर्हि शुरुषाः शास्त्रीयकर्माकुर्वाणा मद्
वर्त्तमानाः स्वं स्वं त्यक्त्वा जातिविहितं कर्म यथेष्टमन्यजातिविहितम्वा
ऽऽदिना विरोधेनाप्याचरन्तः संकीर्णवर्णा माभूवः अतोहमेव वर्ण व ८
संकरदोषस्य कर्त्ता स्यां किंच तत इमाः प्रजास्तान् कर्मभूमिजन्मनः प ८
शास्त्रचोदितकर्माण्यकुर्वतां तत्सर्वान्संसारिणः प्रकर्षेणोपहन्याम् उ
पचारेण विनाशेन योजयेयम् प्रजा हि मया यथाविहितं कर्माचा
रन्त्यः स्वर्गादिप्राप्तेरपि ता निसर्गेण तत्त्वज्ञानस्य मन्त्या केवल्यलक्षण
इत्यमात्मकृष्णात्याप्यूरं बहिष्कृताः नरकतिर्यग्भाववशाभिलक्षणवि
नाशमाप्नुयुः नहि मम परमेश्वरेणापरिकल्पितजगत्क्रीडानियमे
शुभ्यापकत्वं मयैवाचरितं भवेदतः २४

लासिकी वस्तुगतीटीका

ततश्च किम् इत्यत आह उत्सीदेयुरिति यद्यहं कर्म न कुर्यां तर्हि इमे लो
का उत्सीदेयुः कर्मलोपेन नश्येयुः कर्मनिबन्धना हि लोकस्थितिः
ततश्च वर्णसंकरो भवेत् तस्याप्यहमेव कर्त्ता भवेयं ततश्चेमाः प्रजा उ
पहतां मलिनीकुर्याम् २४ ॥

पंचोलीटीका

तमेव दोषं दर्शयति उत्सीदेयुरिति चेत् यद्यहं कर्म तिमयैमिश्रितकं
न कुर्यां तर्हि इमे लोकाः स्थितिनिमित्तस्य कर्मणः अभावात् उत्सीदे
युः विनश्येयुः वचनः संकरस्य वर्णसंकरस्य कर्त्ताप्यहमेव स्यां भवा
मि इमाः प्रजा उपहन्यां मया एव उपहतास्युरित्यर्थः २४

सगावीतसमिह्लादिनी॥

ततश्च किमित्याहोत्सीदेयुरिति यद्यहमीश्वरः यथास्वचोदितं
कर्म न कुर्यां नाचरेयं तदमी लोका उत्सीदेयुर्विनाशं भजेयुः
महत्त्ववर्त्तिनां मन्वादीनामपि कर्मानाचरणाल्लोकस्थितिहेतोः
कर्मणो लोपादितिभावः किंच संकरस्य वर्णविभागाभिश्रीभा

145

वस्तुव तथाविधंकर्माकुर्वन्नहमेवकर्त्तास्यांसर्वेषामिदमनुया
यिनोजनाः स्वंस्वंकर्मत्यक्त्वा परजातिविहितंतत्प्रपद्येयुःऽवर्
णाः संकीर्णवर्णतामापद्युरिति भावः ततश्च किमित्याह
इमाःकर्माधिकारिण्यःप्रजा अहमेवधर्मलोपेनोपहन्यांवि
नाशयेयं अयमत्राभिप्रायः एतादृक्कर्माधिकारिण्यःप्रजाम
दनुयायितामस्मान्तूष्णीमासीनं विलोक्यभोगमोक्षोभयफल
कयथाविहितकर्मानाचरणात्स्वर्गापवर्गाभ्यांदूरबहिष्कृ
तानरकतिर्यक्प्राप्तिलक्षणंविनाशमापद्युः कथंवाऽहमी
श्वरः सर्वत्रसमः करुणामयश्चैतासामनुग्रहार्थंप्रवृत्तःसन्
अधोगतिप्राप्तिलक्षणेनविनाशेनैतायोजयेयमिति अतोम
यापिलोकसंग्रहार्थमेवकृतंस्ववर्णाश्रमोचितं कर्मानुपश्य
त्वमपितदर्थमेवाचरेति २४॥

मधुभाष्य

२४॥

भाषाअनुवाद

तो उसमे जो होगा सो कहते हैं कि जो हम कर्म न करैं तो धर्मलोप हो जाय औ धर्म लोपसे प्रजानष्ट होयगी औ वेमर्याद हो जाइ और जो जिसके मनमानै सोइकरै तो संसारमे दुराचारसे वर्णशंकर जन्मैगे फेरि इस अनुचितके कर्त्ता भी हमी ठहरे अपनी प्रजा आपही नष्ट किया यही होगा २४

दोहा ॥

लोप विनाश यह लोक जो कर्म करौं मैं नाहि वर्णसंकर कर्त्ता बनों प्रजा नाश होय जाहि २४ ॥

146

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं २५

शांकरभाष्यं

सक्ता इति सक्ताः कर्मण्यस्य कर्मणः फलं मम भविष्यतीति के
चिदविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत कुर्याद्विद्वानात्मवित्तथा असक्तः
सन् तद्वत् किमर्थं करोति तच्छृणु चिकीर्षुर्यथा कर्तुमिच्छुर्लो
कसंग्रहं २५॥ आनन्दगिरिकृतटीका

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकरूपं श्लोकं व्याकरोति सक्ता इत्यादिना असक्तः।
सन् कर्तृत्वाभिमाने फलाभिसन्धिं वाऽकुर्वन्निति यावत् २५॥

स्वामिकृतटीका

तस्मादात्मविदापि लोकसंग्रहार्थं तत्कृपया कर्म कार्यमित्युपसंहर
ति सक्ता इति कर्मणि सक्ता अभिनिविष्टाः सन्तः अज्ञा यथा कर्म कु
र्वन्ति असक्तस्सन्विद्वानपि तथैव कुर्यात् लोकसंग्रहं कर्तुमिच्छुः २५

पैशाचभाष्यं

ततश्च सक्ताः असक्ताः फलाभिसन्धौ विद्वान् स्तानीतथा तेन प्रकारे
ण असक्तः फलाभिसन्धिरहितश्चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुर्लोकसंग्रहं
णो लोकसंग्रहं कर्तव्यधर्ममादत्ते २५॥

रामानुजभाष्यं

अविद्वांसः आत्मन्यकृत्स्नविदः कर्मण्या सक्ताः कर्मण्यवर्जनीयसं
बन्धात्मन्यकृत्स्नवित्तया तदभ्यासरूपत्वात् ज्ञानयोगेनाधिकृताः कर्म
योगाधिकारिणः कर्मयोगमेव यथात्मदर्शनाय कुर्वते तथात्मनि
कृत्स्नवित्तया कर्मण्यसक्तो ज्ञानयोगाधिकारयोग्योऽप्यपदेशे शि
ष्टलोकरक्षणार्थं स्वाचारेण शिष्टलोकानां निश्चयं चिकीर्षुः कर्मयो
गमेव कुर्यात् २५॥ अभिनवगुप्तकृतटी.

पतस्तेन सम्यग्ज्ञानेन तृप्ताः अतो बुद्धेर्भेदं विगालयन्नेवैषां परमोपाय
मनर्थं रमनुग्रहाय भेदयेदपि यमेषा २५॥

परमार्थप्रपाटी.

सक्ता इति अविद्वांसः परमार्थानभिज्ञाः कर्मजडाः कर्मणि सक्ताः

एवमस्मद्दृष्टान्तेन मद्भिरपि कथं वर्तितव्यमित्याह

गी॰
टी॰
२

147

सेगात्कर्मणः फलावश्यंभावनियमश्रद्धेनिश्चितफलाशया प्रवृत्ताः
सन्तो यथा कुर्वन्ति एवमसक्तोपि विद्वान् तथाविधमार्गमनुलक्ष्य
कुर्यात् किंभूतः लोकसंग्रहचिकीर्षुरिति पूर्ववत् २५॥

वनमालीटीका

तत्र तेनैवरीत्या नित्योपि कर्म विद्वान् कर्मणः को विशेष इत्या-
ह सक्ता इति सकाममदीयमिदं कर्मानेनेदं फलमेव भवतीति धीम-
न्तः असक्तो भगवत्कारितमिदं कर्म न मदीयमनेन मयैव समर्पणीय-
मिति धीमान् लोकसंग्रहमिच्छुः कर्म कुर्यात् अतो महदन्तरं तत्
कर्मणोरिति भावः २५॥

ननु ईश्वरस्य सर्वज्ञस्य स्वतंत्रस्य तव लोकसंग्रहार्थं कर्माचरणं भवति
तत्तु केन प्रकारेण त्वं करोषि इत्यत्र मम शोके वनालिघन स्तवाचिन्त्य
ऐश्वर्यप्राप्तिमत्वेनानन्तप्रकारत्व
त्वं परंतु अल्पज्ञानामल्पशक्ती-
नां मनीषाणां परतन्त्राणां जीवा-
नां मध्ये कृ चित्तानि नः केचिद्ज्ञानि-
नः सन्ति ते सर्वे केन केन प्रकारेण
कर्म कुर्वन्तु भयेषामेव एवं प्रका-
रान्तरेण भिन्नत्वेनेति चेत्तत्राह

कृष्णमेवेजयन्तीटी॰

[illegible] ॥ यद्यपि मत्सदृशो लोकविनकर्मत्यागे दोषो
न भवेत्समर्थत्वात् परंतु सकर्मत्यागेन प्रजानां नरकादौ पतनं भवे-
दिति भावः स्वस्य लोकोपकारकत्वेन तत्संग्रहार्थं नित्यकर्म करण-
मकरणीयमिति नित्यं तावदस्मत्कुलजीवमाचारणेन दर्शयति सक्ता
इति हे भारत भरतवंशज अविद्वांसो बुधाः कर्माधिकारिणः आत्मतत्त्वानविद्व-
कर्मणि सक्ताः फलाभिकांक्षया तथा नत्विन्तिमाः सन्तो यथा कर्म
कुर्वन्ति तथा विद्वान् शोचितकर्माचरणेन निर्मलीकृतान्तःकरणः
तया लब्धात्मज्ञानवान् लोकसंग्रहं स्वधर्माचरणेन लोकानां धर्मे
निश्चयं चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः कर्म एव सक्तः फलाभिलाषयुक्तः सन्
कर्म कुर्यात् ननु यस्त्वात्मरतिरेव स्यादित्यत्र तस्य कार्यं न विद्यत इ-
ति वदता भगवता आत्मनत्वस्य आत्मविमेतत्व एवेन येहि कुपरलो-
किकफलस्पृहाशून्यत्वेव कर्तव्यं नास्तीत्युक्तं इहतु लोकसंग्रहार्थं
विशेषापवर्गकर्मकर्तव्यमित्युक्तं इतिलोकसंग्रहकर्म
करणेनान्तःकरणशुद्ध्यादिफलाभावेन विरोधः इति चेन्न लोक-
संग्रहार्थं नकर्तव्यमिति सर्वेनापि व्याख्येयम् अत्रयदि लोकसं-
ग्रहार्थमेव कर्म कर्तव्यमिति भगवतो विवक्षा स्यात् तर्हि किं कर्म
विशेषः कर्मदृष्ट्वा ये लोका कर्मकर्तुं प्रवृत्तास्ते नाविवक्षिता नायं

सिद्धेनप्रसिद्धेनापिदेशान्तरमुपव्रज्यापुनसिद्धिशाय्यनकर्मत्यागि

निप्रतिभाति तथाचाह भगवान्जनकत्वंजातः निममत्वात्तुचपा

मइतिमत्येनब्राह्मणः ज्ञानीनांतवसत्वमध्येनेवविधेनकिंचनेति ॥ २५ ॥

मधुसूदनीटीका स्यापिकर्तृत्वाभिमानाभावान्नकापिक्षतिः ममतत्वज्ञस्य लोकसंग्रहार्थंकर्माणिकुर्वाणस्यकर्तृत्वाभिमानेनज्ञानाभिभवः स्यादित्यतआह

सक्ताः कर्तृत्वाभिमानेनफलाभिसंधिनाचकर्मण्यभिनिविष्टाअविद्वांसः सन्तोयथाकुर्वन्ति लोकसंग्रहेकर्तव्येसतिकुर्वीतविद्वान्विद्वानपि कर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिवर्जितस्तथैवकुर्यात्किंत्वसक्तः सन्कर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिरहितः भारतेतिभरतवंशोद्भवत्वेन भाग्यवत्तया अधिकारित्वं दर्शयति। [illegible]

नवाल्वयथाकशास्त्रार्थबोधयोग्योसीतिदर्शयति [illegible]

[illegible]

[illegible] २५ ॥ सदानंदीटीका ननुतत्त्ववित्वाविदुषोः

ननुतत्त्वविदुषःकर्तृत्वादेरभावतः ननुतत्त्वविदःकर्मणिक्रियमाणेस्यादिमाशंक्याहसमाधत्तेयथा

नाभिभूतिनः १ कर्मणिक्रियमाणेस्यादिमाशंक्याह कर्मण्यभिनिविष्टाअकुर्वे।

फलानुरागेणकर्तृत्वाभिनिवेशनः २ कर्मण्यभिनिविष्टालोकस्यसंग्रहे ३

सक्ताः स्वकर्मतत्त्व तथैवकर्तव्यमिकुः सज्ञान्यपिलोकस्यसंग्रहे क्रियमाणेपि

कुर्यादसक्तः फलेरागेकर्तृत्वाभिमतितथा तथावक्रियमाणेप्रकुर्वतः।

कर्मण्यविदोनहि ४ ततिर्नापिमुमुक्षोवाधीशसक्ताकुर्वंशा

किंतुकर्तृत्वधीः कर्मफलेरागश्चवर्धते ५ हेतुलस्मात्तथासक्तः ६ यद्यसक्तःकु

मोतिवेधनं भाग्यवानेनहततनयथाभवोडुमर्हसि

लोकसंग्रहमेवापिभारतशाहतः ॥ २५ ॥

नीलकंठीटीका

यस्मादेवंतस्मात्त्वमपिपरानुग्रहार्थंकर्मणिकुर्वि

त्याह सक्ताइति कर्मणिकर्मफले कुर्वन्तिकर्माणीतिशेषः अस

क्तः इतिच्छेदः ॥ २५ ॥

आनंदीटीका

विद्वदविदुषोर्भेदंदर्शयति फलादिभेदेनकर्मणिसक्ताअवि।

द्वांसोयथाभवन्तिप्रयासेनकुर्वन्तितथैवविद्वानसक्तोपिलोकसं।

यत्र्यर्थेको भजनादयोपि विदुषो सिद्धिकामैः कर्मणिज्ञानिनांसमत्वफलार्थमपि विवेकाङ्गं संग्राह्यमिति न संग्राह्य एव भजनं तसः शीलिगुरुं स्मर्थे ॥

कर्म ॥ तनं ॥

गी॰ यद्वेह चिकीर्षुर्महता प्रयासेन कुर्यादिति नियोजनम् अविद्वद्दर्शन
टी॰ मत्र महता प्रयासेन करणे दृष्टान्तमात्राय २५ ॥
र॰

रामकंठीटीका

अनेन यथा येन प्रकारेण विद्वांसो यथोक्तात्मतत्त्वज्ञानरूपत्वात्सुख
याविद्वांसो यावत् रहिताः पुरुषाः कर्मणि तु लौकिकस्य स्वसाधनभूतेय
तादिक्रियात्मके व्यापारे सक्ताः स्तदेवपरत्वेन मन्यमाना अतस्तावन्मात्र
परिसमाप्तपुरुषार्थाः सन्तः कुर्वन्ति विहितानि कर्माणि वर्तन्ति
तथैव तेन प्रकारेण आसामाप्तजन्मदुर्लभत्वस्फुरद्रूपसंवेद्यतत्त्वज्ञानवि
हीना तेन तत्स्वरूपाभियोगरूपेण विहाय रामांघ्रिहितः कुर्यात्कर्माण्या
चरेत् कीदृशः सन् असक्तोऽनिरुत्तराहंरागस्तत्त्वात् सततपरित्यक्त
लोकवत्स्वर्गादिभोगविषयेन तत्तत्कर्मफलसंगेन रहितः किम
र्थमेवं कुर्यादिति हेतुगर्भविशेषणमाह चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्
लोकस्यानुधस्य जनस्य संग्रहं सर्वांकं चिकीर्षुः सम्पादयितुः ।
विदितवेद्येन हि विदुषा तत्त्वज्ञानोपदेशयोग्यतासूत्रं लोकेन रक्ष
ना: पातादिः खाद्रुष्णिरीयस्य कर्माचरणीयं यथा लोकस्तदनुव
र्तमानाः स्वकर्मानुष्ठानात्स्वर्गादेरपि फलात्तु च्यवेत
॥ २५ ॥

लाक्षिकी [illegible]टीका

ननु नवेसरस्य लोकसंग्रहार्थं कर्म कुर्वाणस्यापि कर्तृत्वाद्यभिमा
नाभावात्तत्कापि ति ति: जीवस्य बोधवतोपि कर्म कुर्वाणस्य तं
द्विमग्रविनतया समाधानानुपपत्तेर्बोधहानिः स्यादिमनवाह
कारुति अविद्वांसो बोधशून्याः कर्मणि सक्ताः फलाभिलाषेण तदी
नविनाः यथा कर्म कुर्वन्ति तथा लोकसंग्रहं चिकीर्षुः पुरुषः लो
कस्याप्रबुद्धस्य जनस्य संग्रहं सर्वार्थं चिकीर्षुरसक्तः सन् फलाभि
लाषकर्तृत्वाद्यभिमानाभावेन तदभिमतविज्ञः सन् कर्म कुर्यात्
तत्वसारस्य संसाराद्विमोबैव विशेषत्वमन आह विद्वान् अयत्नत
उत्तलरूपसंबोधसमाहितः तदुक्तम् परमार्थेन मन्कारम

न्तःस्वानुभवंविनाग्रयमस्यामोनजानातिशीघ्रास्वादमिवद्विजइति।
नतुकेवलागीवयोगिनोविविधैर्वेशैर्नराणामुपकारिणःभ्रमन्ति।
पृथिवीमेतामविज्ञातस्वरूपिणः अलक्ष्याहियथालोकेयोगिविवन्दा
कैयोर्गतिः नत्वज्ञानाग्रहाणांवनयाहेनेनयोगिनइति २५॥

पंचोलीटीका

आत्मविदोपिस्वात्मनःकर्तव्याभावेपिपरानुग्रहार्थंकर्मकर्तव्यमि
त्याह सक्ताइति हेभारतयथाअविद्वांसःअनात्मज्ञाःकर्मणिसक्ता।
क्ताःकर्मफलेच्छवःकर्मकुर्वन्तितथाविद्वान् असक्तःकर्मफलेनिः
स्पृहःलोकसंग्रहंचिकीर्षुःलोकानुग्रहंकर्तुमिच्छन्सत्कर्मकुर्यात् २५

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

यस्मादकरणेनप्रजाविनाशस्तस्मादेवंकर्तव्यमित्याह सक्ता
इति कर्मणिविषयेविद्वांसः किंकर्तव्यं किंवाकरणीयं किमि
दमाचरणीयमनेनेदमित्यादिविषयेनिश्चयहीनाःसक्ताभवा
दृशोष्टकृतानुवृत्तिलक्षणसंगाःश्रेष्ठानुवर्तिनोजनायथाकु
र्वन्तिकुर्युर्विहितंकर्माचरेयुःममवर्त्मानुवर्तन्तइतिवलिङर्थे
लट् विद्वान्कर्मसुनिश्चयात्मकबुद्धिविशिष्टोऽसक्तस्तथालोक
संग्रहंचिकीर्षुर्भवादृशः क्षत्रियप्रवरस्तथाकुर्याद्धिहितक
र्मानुतिष्ठेत् यतोसक्तः अकारोवैविष्णुरितिश्रुतेः अःविष्णु
स्तस्मिन्मयीश्वरेसक्तःमदनुष्ठितंकर्मस्वप्रवृत्तौप्रमाणंतथा
जानन्मदनुवर्तीतियावत् अयमभिप्रायः यथाहंकृतकृत्यो
पिस्वानुवर्तिजनसंग्रहार्थंकर्माण्याचराम्येव एवंमत्सक्तो
पिजनस्तथाकुर्यात् यथातदनुवर्तिनोन्येपिजनास्स्वकर्मा
चरणंप्रमाणीकृत्यस्वकर्माणिप्रवर्त्तेरन्निति २५॥

भाषाअनुवाद

इसवास्ते आत्मज्ञानी को भी लोगों पर कृपाकरि शिक्षादे
ने के अर्थ कर्म करनाचाहिये इसी को कहते हैं कि हे
भारत अर्जुन कर्ममे आसक्त होकर जैसे अज्ञानी लोग
कर्म करते हैं तैसे लोगोंके उपदेश की इच्छा करि विद्वा
न करै ज्ञानी भी कर्मकरै तो धर्मको मार्ग बनी रहैगो ॥ २५

दोहा॥

ज्यों असक्त
सक्त होयके करत जिमहे अर्जुन जड कर्म
होय पंडित करैं लोक हित धर्म २५॥

150

नबुद्धिभेदंजनयेदज्ञानांकर्मसङ्गिनां योजयेत्स
र्वकर्माणिविद्वान्युक्तःसमाचरन् २९ ॥

शांकरभाष्यं

एवंलोकसंग्रहं चिकीर्षोर्ममात्मविदः कर्तव्यमस्त्यन्यस्य वा लोकसं
ग्रहंमुक्त्वा नतत्त्वस्यात्मविदइदमुपदिश्यते नेति बुद्धेर्भेदोबुद्धिभेदःम
या इदं कर्तव्यं भोक्तव्यंचास्य कर्मणः फलमिति निश्चयरूपायाबुद्धे
र्भेदनं चालनं बुद्धिभेदस्तं न जनयेन्नोत्पादयेदज्ञानामविवेकिनां कर्म
संगिनां कर्मण्यासक्तानां आसक्तवतां किंतुकुर्याज्जोषयेत् कारयेत् २९
सर्वकर्माणि विद्वान् स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युक्तोऽभियुक्तःसमाचरन्

आनन्दगिरिकृतटीका

कर्तव्यं कर्मेति शेषः एवं
हितमसूयोत्तरश्लोकमवतारयति एवमिति किंतु कुर्यादि
ह्येवंव्याख्याय अनंतरार्द्धं तमपूर्वकं प्रवर्तयन्व्याचष्टे किंतु कारयेदिमा
ति सर्वकर्माणिकारयेत्तेषु प्रीतिंकुर्वन्निति शेषः कथंकारयेदिमा
कांक्षायामाह तदेवेति २९ ॥

स्वामिकृतटीका

नबुद्धिभेदमिति अ
नेनकृपयातत्त्वज्ञानमेवोपदेष्टुं युक्तंतेत्याह नबुद्धेर्भे
ज्ञानामतएव कर्मसंगिनांकर्मासक्तानामकर्मात्मोपदेशेनबुद्धेर्भेदंविनजो
दमन्यथात्वंनजनयेन्नुकर्मणःसकाशाद्बुद्धिचालनेनकर्ताद्यपिनजो
षयेत् सेवयेदज्ञात्कर्माणिकारयेदित्यर्थः कथंयुक्तोवहितोभूत्वा
स्वयमाचरन्बुद्धिचालनेकृतेसतिकर्मसश्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्या
नुत्पत्तेरुभयभ्रंशःस्यादितिभावः २९ ॥ २४

पिशाचभाष्यं

किंच नबुद्धीति समाचरन्कर्मनकर्तव्यमितिबुद्धेरन्यथाभावंजन
येत्। केषामज्ञानामविवेकिनांकर्मसंगिनामिदंविशिष्टफलसाध
नमिति कर्मसंगिनां किंतुकर्माणिजोषयेत् कारयेत् सर्वकर्माणि।
यज्ञादीनिविद्वान्स्वयंतदेवाविदुषांकर्मयुक्तोऽभियुक्तःसमाचरन् २९

रामानुजभाष्यं

अज्ञानामात्मस्वरूपविनयात्तानयोगोपपादनाशक्तानांमुमुक्षूणां

गी.
टी.
र.

151

कर्मसंगिनामनादिकर्मवासनया कर्मण्यभिनिविष्टानां न त्वेन कर्मयोगाधि
कारिणां कर्मयोगादन्यथात्मावलोकनमस्तीति बुद्धिभेदं जनयेत् किं
नहिं आत्मनिष्ठत्वविनयात्तान्योगसमर्थोपि स्वीकृतकर्मयोगमवलो
नयोगातिरोपेण आत्मावलोकनसाधनमिति बुद्ध्या युक्तः कर्मैवाचर
न् सर्वकर्म स्वकृत्वविदः प्रीतिं जनयेत् २६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी·

तदाह स्वयं चैवं युक्तमानः कर्माणि कुर्यात् न च लोकानां बुद्धिभि
न्द्यात् २६

परमार्थप्रपाटी·

अथ कृपालुना लोकानां तत्त्वज्ञानमेव कथं नोपदिश्यत इत्याशंक्य तत्त्व
ज्ञानं तत्त्वोपदेशाधिकार इत्याह न बुद्धिभेदमिति कर्मसंगिनां कर्म
मार्गग्रहणानामसक्तानामात्मोपदेशेन बुद्धिभेदं न जनयेत् यतस्तथा
कृते सत्युभयभ्रष्टता स्यात् नहि किं कुर्यादित्याह जोषयेदिति युक्तः
कर्मकौशलवान् विद्वानपि समाचरन् सम्यगाचरन् सर्वकर्माणि
जोषयेत् सेवेत २६ ॥

वनमालीटीका

ननु तत्त्वज्ञानेनापि लोकोपकारः स्यादतः कथमुच्यते कर्मणैव लोक
संग्रह इत्यत आह नेति अज्ञानामात्मतत्त्वज्ञानशून्यानां तत्त्वज्ञानविमुखानां कर्म
संगिनां मदीयमिदं कर्मानेनेदं फलं मम भविष्यतीति कर्मण्यभि
निविष्टानां या बुद्धिरिदं कर्मेदं करिष्येऽनेनेदं फलं भोक्ष्य इति तस्या भे
दं आत्मतत्त्वोपदेशेन विपर्यासं कर्माकरणरूपं न जनयेत् किन्तु युक्तो
वहितः सन् विद्वान् लोकसंग्रहं चिकीर्षुः स्वयमपि कर्माणि
सर्वकर्माणि समाचरन् तेषामज्ञानामपि जोषयेत् सम्यगज्ञानामज्ञा
नानां विपर्यासकृतविनानामसत्त्वानां बुद्धिविचालनेन कृतेन कर्म
श्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्य चानुत्पत्तेस्तेषामुभयभ्रष्टत्वं स्यादिति भावः २६ ॥

उत्तमवैजयन्तीटी·

नन्वलब्धात्मतत्त्वेनैव निःश्रेयसनिखिलेप्सया पारत्र्यादात्मानुभववद्धि
वैकल्पिकयोमध्ये विद्वात्मस्वरूपमेवानन्तं तदुःखरूपं कर्माचरिता लोका
उपनीति तत्त्वविन्नस्वतस्त्वं स्मृताः स्मार्थं दुःखमहनमयेषां सप्ति
दुःखरूपेण कर्माणि यानन्नमिपेतदि अपामावरणं नशोभतेतस्मात्

र्ममाज्ञयिवालोकान्विहायस्वयममर्मेयत्तानेकुतोनोपदिशेयतः
स्यलोकस्यापिचस्वत्वंस्यादितिवेनग्राह नबुद्धिभेदमिति अज्ञाना
मनादिकालाशास्त्रीयकाम्यनिषिद्धादिकर्मकरणेनाभ्यासेनमलिना
न्तःकरणतयाः विज्ञानाल्लनवानांकर्मसंगिनामनादिकर्मवासना
पाकर्मण्येवात्मनश्रद्धाजाऽज्ञतयाकर्मणिसक्तानामश्रुतत्वाणांजना
नांबुद्धिभेदंकर्मणः सकाशाद्बुद्धिविचालनंजननयेत् नकुर्यात् किं
न्तलब्धात्मज्ञानस्वेनज्ञानयोगनिष्ठोपितिरपेव: कर्मयोगएवात्मद
प्रीतोपायइत्येवंबुद्ध्यायुक्तोविद्वानात्मज्ञानीस्वयंसर्वकर्माणिसमा
वरन्सम्यक्सावधानतयाकुर्वन्नवताननांकर्मणिश्रद्धांजनयत्
जोषयेत्प्रीमासेवयेदज्ञानांकर्माणिकारयेदित्यर्थः २६॥

ननुतत्त्वज्ञानोपदेशेनेतिकोदेववरतग्राह +

कर्मोत्रष्टानेनैवलोकसंग्रहःकर्तव्यो

मधुसूदनीटीका

+ अज्ञानामविवेकिनांकर्त्राभिमानेनफलाभिसंधिनाचकर्मसंगि
नांकर्मण्यभिनिविष्टानांयाबुद्धिरहमेतत्कर्मकरिष्येएतत्फलंच
भोक्ष्यइतितस्याभेदंविचालनं अकर्त्रात्मोपदेशेननकुर्यात् किंतुयुक्तो
वहितः सन्विद्वान्लोकसंग्रहंचिकीर्षुः अविद्वदधिकारीणिसर्वा
णिकर्माणिसमाचरन् तेषांश्रद्धामुत्पाद्यजोषयेत् प्रीत्यासेवयेत् अनधिका
रिणामुपदेशेनबुद्धिचालनेकृतेकर्मसुश्रद्धानिवृत्तेज्ञानस्यचानुत्पत्ते
रुभयभ्रष्टत्वंस्यात् तथाचोक्तं अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्यसर्वंब्रह्मेतियोवदे
त् महानिरयजालेषुसतेनविनियोजितइति ([illegible]
[illegible] २६॥
[illegible]

सदानंदीटीका

कर्मसु [illegible]
[illegible]प्रवर्तने १ [illegible] अनुष्ठा
नेनधर्मस्यकर्तव्योलोकसंग्रहः नतत्त्वज्ञानोपदेशेनकर्मत्यागःतान्ज्ञा
वालयेत् १ अविवेकवतांयास्तिककर्तृत्वाभिनिवेशिनां फलाभिसंधि
नोबुद्धिरिदंकर्मकरोम्यहं २ भोक्ष्येहमेतत्फलंचेतितस्याःकुर्यान्नचाल
ने अकर्त्रात्मोपदेशेनकिंतुभूत्वासमाहितः ३ आत्मवित्सर्वकर्मा

गी.
टी.
र.

152

णिचिकीर्षुर्लोकसंग्रहं कुर्वंस्तेषां सम्मार्गप्रवृत्तिं प्रीत्या स्वसेवयेत् ४
अकर्त्रात्मोपदेशेन कृते बुद्धेर्विचालने कर्मश्रद्धानिवृत्त्या स्यादुभयभ्रंशो
जनुस्ततः ५ चित्तशुद्धेरभावात्स्याज्ज्ञानानुत्पत्तिरेषणां उभयभ्रष्टता
प्रोक्ता स्यान्नो लोके महर्षिणा ६ अतस्मादुभयभ्रष्टस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदे
त् महानिरयजालेषु स तेन विनियोजितः २९ ॥

नीलकण्ठीटीका

विद्वानज्ञानां कर्मस्वासक्तानां बुद्धिभेदं बुद्धेश्चालनं न जनयेन्नो
त्पादयेत् किंतु तान्सर्वाणि कर्माणि जोषयेत्सेवयेत् कथं युक्त आ
दृतो भूत्वा समाचरन् २९ ॥

आनन्दीटीका

परिचार्यं कर्म न कुर्यादज्ञानां बुद्धिभेदः अनेन कथं न कृतमिति या
मोहस्तादित्याह विद्वान्युक्तः सर्वेष्वेव कर्मयोगसमाहितः सर्वाणि
कर्माणि नियतानि कुर्वाणः अज्ञानामपरमार्थविदामतएव कर्म
संगिनाम् बुद्धिव्यामोहं भ्रमं न जनयेत् सर्वकर्माणि जोषयेत् स्वद
ष्टान्तदर्शनेन यथावद्विधिपूर्वकं कर्मसु प्रोत्साहयेत् न तु कर्म स्वयं
पश्यैश्चिकस्य स्यात्तान्नरो देहभेदजेः यथा न स्यैव सम्बोधः स्वबो
पायेन स्वल्पधीः २९ ॥

+ अयोगयुक्तस्य तत्त्वज्ञानोपदेशो विना आयेव पर्यवस्येदित्याह

रामकण्ठीटीका

+ विद्वान्बुद्धो युक्तो योगोक्तात्मतत्त्वेन समाहितः सन् स्वस्य यथा शा
स्त्रं ज्ञानादि नियतानि कर्माणि आचरन्ननुतिष्ठन् अज्ञानां स्वभावत
वर्मंगति परमेश्वरेच्छानुसरहीनत्वाद्ज्ञाविभ्रंशो विवेकज्ञाना
भावेनैव कर्मसु यत्ता दिसाधनभूतेषु भोगेषु यं प्रसक्त्या दिता दैवतानां
संगिनां तत्रैव सक्तानां बुद्धेः सत्तायाभेदं नाटयानसंगान्यथावर्तनं नो
त्पादयेत् ते सक्ताः सन्तो यदि तत्त्वज्ञानेन कर्ममार्गमार्गेण व्युत्पाद्यन्ते
तर्हि एषामतत्त्वा देवनमत्तानेप्रति शामलभमानानां स्वर्गादिहेतो
कर्मसंगात्मच्युतेः बुद्धिभेदः आमासमभयं भ्रंशायेव पर्यवस्येत् अ
तस्तान्स्वयाविधानतान्सर्वाणि कर्माणि पयुक्तिने गर्हीनासंगात्म
निजोषयेज्जोषयेत्सेवयेत् स्वयं तत्र [illegible] नमप्यापनेन रमेश्वरे

नियमितत्वगद्यवस्थाद्युत्थानविच्छेदाय स्वस्मिन्स्वस्मिन्कर्मणि
लोकमनुप्रवर्तयितुं प्रवृत्तस्यापि लोकवद्विहितानां कर्मणा
मनुष्ठानमनुष्ठानमुपपादितम् [illegible]

[illegible]

[illegible] मिति ॥ [illegible] ॥

लाक्षिकी [illegible] टीका

ननु कृपया तत्त्वज्ञानमेवोपदेष्टुं युक्तं तेनाह नेति विद्वान्बुद्धो यु
क्तः सन्नत्र समाहितः सम्यग्वर्णाश्रमस्वधर्मं समाचरन्कर्म कुर्वी
त ज्ञानमनस्तानामीश्वरनिरो
णः कर्मसंगिनां फलाभिलाषेणात्मसंगिनां मनस्तानामीश्वरनिरोधेनात्मभेदं तादृशानां
धानशास्त्रबोधमूर्खाणां बुद्धेः प्रलापा आत्मोपदेशेन भेदं जोषयेत्सीमामेवयेत् प्र
गाम्यव्यावर्तनं न जनयेत् किन्तु सर्वकर्माणि जोषयेत् भगवत्प्रेशः स्यादिति
मपाकर्मसु श्रद्धानिवृत्तेर्बोधस्य चानुत्पत्तेस्तेषामुभयभ्रंशः स्यादिति यो वदेत् महानिरय
भावः नन्वकं प्रत्तस्यार्थप्रवृद्धस्य सर्वंब्रह्मेति
ज्ञानेषु मतेन विनियोजितमिति ॥ २८ ॥

पंचोलीटीका

ननु आत्मविदा कृपया परस्य ब्रह्मज्ञानमेवोपदेष्टव्यं किं दुःखात्मके
कर्मणि स्वयं प्रयत्नपरप्रवर्तनेनेत्याशंकाप्रत्यनधिकारिमात्रेमाह नतु
द्धिभेदमिति विद्वानात्मवित्कर्मसंगिनां कर्मण्येव सक्तानामज्ञानामवि
हितबुद्धिचालनं न जनयेत् कर्माणि श्रद्धाभंगेन न कुर्यात् विद्वानात्मा
विन् युक्तः अभियोगपरः सर्वकर्माणि नित्यनैमित्तिकानि समाचर
मन् अज्ञान् जोषयेत् कर्म कारयेत् ॥ २९ ॥

ग्गवीरसमिद्धोधिनी॥

किंच नबुद्धीति कर्मसंगिनां कर्माधिकारिणां कर्मतत्परा
णां वा अज्ञानां देहवादिनभिज्ञानां जनानां बुद्धिंभ्रंशं नबुद्धित
वर्णाश्रमोचितं कर्मावधेयं विधेयमित्येवं निश्चयात्मिकां भि
नत्ति वा लयतीति बुद्धिभेदो देहवादस्तं न जनयेत् किंतु वि
द्वान्निश्चयात्मकवेदनविधिषि शुक्तः कर्मसु क्रमफलः स्वयं
व कर्माणि ब्योग्योगात्मकानि स्ववर्णाश्रमोचितानि सम्यक्
या देशकालमाचरन् तान्यवाज्ञवर्तिनो जनानपि तानि कर्म
णि जोषयेत् प्रीत्या सेवयेदिति २८

मधुभाष्य

२८॥

भाषाअनुवाद

जो फेरि सब को तत्वज्ञान ही का उपदेश करना चहिये ऐसा
कही सो नही यह कहते हैं कि अज्ञ जो कर्म मे आसक्त
हैं तिनको आत्म उपदेश देकर बुद्धिका भेद उत्पन्न कभी न क
रै अर्थात् कर्मसे उन को न छुडावै वल्के उनसे औरभी कर्म
करावै जो फेर उनसे किसतरह कर्म करावै सो कहते हैं।
कि आपसावधान हो कर्मोका आचरन करत उनसे करवावै
नही तो उनकी बुद्धि चल विचल करावनेसे फरि कर्म मे
उनकी श्रद्धा चलीजायगी और जो ज्ञानकी भी उत्पत्ति न भ
ई तो उनकी दोनो राह नष्ट भई विचारे अज्ञानी उधर के भी
न भये और इधरसेभी गये यही होगा २९

दोहा॥

कर्मसंगिको अज्ञकोनबुद्धिभेद सोकरत सेवतहै सम
कर्मकों पंडितयुक्ताचरत २९॥

154

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते २७॥

शांकरभाष्यं

अविद्वान् अज्ञः कथं कर्मसु सज्जत इत्याह प्रकृतेरिति प्रकृतेः
प्रकृतिः प्रधानं सत्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्था तस्याः प्रकृ
तेर्गुणैर्विकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिका
नि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैरहंकारविमूढात्मा कार्यक
रणसंघातात्मप्रत्ययोऽहंकारस्तेन विविधं नानाविधं मूढः आत्मा
न्तःकरणं यस्य सोयं कार्यकरणधर्मा कार्यकरणाभिमानी अविद्यया
कर्माण्यात्मनि मन्यमानस्तत्तत्कर्मणामहं कर्तेति मन्यते २७॥

आनन्दगिरिकृतटीका

अज्ञानां कर्मसंगिनामित्युक्ते तेनान्तरश्लोकस्य संगतिमाह अवि
द्वानिति कर्तृत्वमात्मनो वास्तवमित्यपगमादविद्वान् कथं कुर्व
न्नेव तस्याभावं पश्यतीत्याशंक्याह प्रकृतेरिति कर्मस्वविदुषः श
क्तिप्रकारं प्रकटयन् व्याकरोति प्रकृतेरित्यादिना प्रधानशब्देन
मायाशक्तिरुच्यते अविवेकभयतः संबध्यते २७॥

स्वामिकृतटीका

ननु विदुषापि चेत्कर्म कर्तव्यं तर्हि विद्वदविदुषोः को विशेषः इत्याशं
क्योभयोर्विशेषं दर्शयति प्रकृतेरिति द्वाभ्यां प्रकृतेर्गुणैः कार्यैरि
न्द्रियैः सर्वप्रकारेण क्रियमाणानि यानि कर्माणि तान्यहमेव कर्ता
करोमीति मन्यते अहंकारेण देहेन्द्रियादिष्वात्माध्यासेन वि
मूढ आत्मा बुद्धिर्यस्य सः २७॥

पिशाचभाष्यं

एवं च कर्तृत्वमात्मनोऽपरमार्थरूपं कथं प्रकृतेरिति प्रकृतेरव्यक्तस्य
गुणैः सत्वरजस्तमोभिः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शा
स्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकाराणि अहंकारविमूढात्मा अहंकारः प्रथ
मकारणसंघातेष्वात्मन्यहमिति बुद्धिस्तेनाहंकारेण विमूढः आत्मा

गी॰
टी॰
३॰

155

मूढोआत्मायस्यसोयमहंकारविमूढात्माकर्ताअहमेषांकर्मणामि
तिकर्तव्यमितिमन्यते २७ ॥

रामानुजभाष्यं

अथकर्मयोगमनुतिष्ठतोविदुषोविदुषश्चविशेषंदर्शयन्कर्मयो
गापेक्षितमात्मनोकर्तृत्वानुसंधानप्रकारमुपदिशतिप्रकृतेरिति
प्रकृतेर्गुणैःसत्वादिभिःस्वानुरूपंक्रियमाणानिकर्माणिअहमहंकार
विमूढात्माहंकर्तेतिमन्यते अहंकारेणविमूढआत्मायस्यासौअ
हंकारेणाह मर्थोप्रकृतावहमित्यभिमानेनाज्ञातात्मस्वरूपोगु
णकर्मस्वहंकर्तेतिमन्यतइत्यर्थः २७ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी॰

अज्ञानविमूढंकेनदृष्टान्तेनदर्शयति प्रकृतिसम्बन्धिभिर्गुणैःसत्वा
द्यैःकिलकर्माणिक्रियन्ते मूढस्त्वहंकर्तेतिअध्यवस्यतिएवमात्मा
नेवध्नाति २७ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथकर्मकरणेसर्वेषांविधिसाम्येपितावत् विद्वदविदुषोःकोभे
दइत्याह प्रकृतेरितिद्वाभ्यां प्रकृतेर्गुणैःप्रकृतिकार्यैरिन्द्रियैःक्रि
यमाणानिसर्वाणिकर्माणितान्यहमेवकरोमीति अहंकारेणइन्द्रि
यादिष्वात्माध्यासेनविमूढआत्माबुद्धिर्यस्यसअहंकर्तेतिमन्यते
कर्तृत्वाभिनिवेशोभवतितेनबध्यते २७ ॥

वनमालीटीका

विद्वदविदुषोःकर्मानुष्ठानसाम्येपिकर्तृत्वाभिमानतदभावाभ्यांवि
शेषंदर्शयन्नसक्ताःकुर्वन्तीतिश्लोकार्थंविवृणोति प्रकृतेरितिद्वाभ्यां।
प्रकृतेःसत्वादिगुणैस्तज्जनितदेहेन्द्रियादिभिरुच्चावचयानिकर्माणि
क्रियमाणानिसर्वशःसर्वाणि अहंकारेणदेहादावहंममेत्यभिमा।
नेनविमूढःस्वरूपविवेकासमर्थआत्मामनोयस्यसतानिकर्माणि।
अहमेवकेवलंकर्मेति मन्यतेजीवस्यानाद्यविद्यादेहेन्द्रियादावहंमे
नभिमानस्तज्जनितकर्मण्यपिमदीयमिदमनेनेदंफलंभोक्ष्येइतिधीः।
ततःसत्वदुःखकर्तृत्वादिकंमनसितेउत्पन्नअविद्यासहकृतस्वाभिव

संबंधेन तस्यैव वर्तितेन तथा चाविद्याप्रयुक्ताभिमानाभावे जीव
स्यादृष्टादेः संबंधाभावाद् दृष्टदेहादि तत्संबंधेन जीवे कर्तृत्वाद्यभा
वात् स्वतोऽकर्ताऽजीव इति भावः २२ ॥

कुसमैवेजयन्तीटी·

ननु विदद्विदुषोरुभयोरपि कर्माचरणे तुल्यत्वं मेभवतैकस्या
शक्तत्वमतस्य प्रकत्वमितिवत्प्रकमिवत्वद्वाषणे ममभासते इ
त्याशंक्य तयोर्विशेषं दर्शयन्नात्मदर्शनस्याकर्तृत्वादिरूपमसाधा
रणमाधनमित्याह प्रकृतेरिति द्वाभ्यां प्रकृतेरिति कर्तृत्वभोक्तृ
त्वादिधर्मीश्रयोः स्वमर्थरूपोत्तानस्वरूपोऽप्यहंकारविमूढात्माः हृ।
कारेण प्रकृतिकार्यरूपेण विमूढो विशेषेण भ्रमश्चकमात्मविते
त्याशेजनः प्रकृतेर्भगवतो मममायायाः मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मा
यिनं तु महेश्वरमिति श्रुतेः गुणैः कार्यरूपैः सत्वरजस्तमोभिर्देहे
न्द्रियप्राणैर्वा भगवत्स्वरूपैः कार्यकारणरूपैः सर्वशः सर्वप्रकारैः क्रि
यमाणानि लौकिकानि वैदिकानि च कर्माणि अहमस्य स्वदर्शकः
कर्तास्वतन्त्रकर्मा न तु प्रयोज्यश्चममुना प्रकारेण मन्यते ज्ञानातिक
र्मणामितिवक्ष्यतेऽस्यति कर्त्रैतितत् प्रत्ययेन तत्तोकाव्ययनिष्ठा
तर्पं तनामिति सूत्रेण षष्ठीप्रतिषेधः अयं भावः आत्मनो ता
दात्म्याध्यासेनानादिकालप्रवृत्तप्रकृतिसंबंधेन तत्कार्य
कर्तृत्वादिधर्मैवत्त्वमनादिकाल प्रवृत्तप्रकृतिसंबंधेनेनतत्कार्य
भूतादेःकारणस्कृविततानाविधर्मत्वस्वरूपधर्मीदिसंरणे
नस्यात्तत्स्वस्वरूपायत्तानात्मसजडवर्गेषु प्रकृतिकार्येषु
दीन्द्रियदेहादिषु स्वकीयत्वात्स्वकर्तृत्वादिकमारोप्यते स्पष्टैकी
भूत्वाहं ज्ञानाहंकर्तेत्येवमत्तानीजनो मन्यते वस्तुतस्त्वकर्ता
स्वार्थवत्वादिरहितात्मन एव कर्तृत्वादिकं संभवति तत्त्वज्ञा
हीनो तेषामचेतनत्वजडत्वादिधर्मैव चेतनत्वाद्भेदकर्तृत्वादिधर्मो
प्रपत्तासम्भवात् अहंकारेणावृतो दोकर्तृत्वादिकं ये ममभक्ते
तेतत्त्वानितमा इति २२ ॥

मधुसूदनीटीका कर्तृत्वाभिमानतदभावाभ्यां विशेषं दर्शयन् सक्ताः कर्म
ण्यविद्वांसोऽर्थविशेषणेति
द्वाभ्यां +

विद्वद्विदुषोः कर्मानुष्ठानसाम्येऽपि

+ प्रकृतिर्मायासत्वरजस्तमोगुणमयी मिथ्याज्ञानात्मिका पार

गी.
टी.
र.

156

मीश्वरी शक्तिः मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतेः तस्याः प्रकृतेः गुणैर्विकारैः कार्यकारणरूपैः क्रियमाणानि लौकिकानि वैदिकानि च कर्माणि सर्वशः सर्वप्रकारैः अहंकारेण कार्यकारणसंघातात्मप्रत्ययेन विमूढः स्वरूपविवेकासमर्थ आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽहंकारविमूढात्मा अनात्मन्यात्माभिमानी तानि कर्माणि कर्ताहमिति मन्यते कर्तृत्वाध्यासेन कर्ताहमिति दृश्यमानः इत्यतः तेन न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति षष्ठीप्रतिषेधः ([illegible]) २७ ॥

मदानंदीटीका

कर्मानुष्ठानसाम्येऽपि विशेषमाह तत्तयोः अध्यासतदभावाभ्यां कर्तृत्वादेः प्रदर्श्यते १ मिथ्याज्ञानात्मिका माया प्रकृतिः पारमेश्वरी कार्यकारणरूपेण तस्याः परिणतैर्गुणैः २ क्रियमाणानि कर्माणि श्रौतानि लौकिकानि च सर्वप्रकारैस्तत्राये कार्यकारणसंहतौ ३ आत्मत्वाध्यासतः स्वात्मविवेकाक्षममानसः तानि कर्माणि कर्ताहं करोमीत्यभिमन्यते ४ अक्रियं कर्तृताध्यासादात्मानं तनुते जनः जन्मसमर्थीं घोरां संसृतिं याति दुःसहां ५ २७ ॥

नीलकंठीटीका

अविद्वान्कथं कर्मसु सज्जत इत्यत आह प्रकृतेरिति प्रकृतेः पारमेश्वर्याः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकाया देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति श्रुतिप्रसिद्धायाः शक्तेर्गुणैः कार्यकारणसंघातात्मकैः। क्रियमाणानि कर्माणि अहंकारेण स्वस्मिन्नध्यस्तेन विमूढः तदीयान्कर्तृत्वादीनात्मधर्मत्वेन पश्यन् आत्मनस्तु असंगानंदस्वरूपत्वमपश्यन् आत्मा अहंकारेणाविमूढश्चासावात्मा चेति विग्रहः अहं कर्माणि कर्मणां कर्तेति मन्यते कर्तृत्वाध्यासेन कर्ताहमिति तृन्प्रत्ययेन न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति षष्ठीनिषेधः अन्यप्रत्यये कर्मणां कर्ताहमिति षष्ठ्याभावं २७ ॥

आनंदीटीका

अविदुषः कर्मकरणप्रकारदर्शनप्रस्तावेन प्रकृत्यात्मकं पारमे

+ अतश्च अबुद्धा अबुद्धयो स्तत्त्वमेव कर्तृत्वं तत्त्वान्येव च कर्माणि असक्तत्व कृतत्वफलभेद इति फलभेदोपपत्तिस्तत्त्वाविभज्य विशेषं प्रतिपादयितुमाह + अविनवधारित अबुद्धा स्थितेन तत्स्य कर्तृत्वेन तत्स्यैव च कर्मस्तु क्रियमानेषु कथं फलभेद इत्याशङ्क्य समानेपि व्यवहारे यथा अबुद्धविशेषस्याज्ञस्य संशयमाशङ्कमानः संसारिणो योगिनश्च

श्चरस्वरूपं सविकारमुद्दिशति षोडशाहारभ्याद्यन्ते प्रकृतेर्देवासु रसर्गविभागेन वक्ष्यमाणैर्गुणैः क्रियमाणानि अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् इति कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च अहंकारादिपृक्ता क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च अहंकारेण सत्ताभिभवादनात्मन्यात्माहमिति विमूढः अनात्मनि कार्यकारणसंघाते आत्मबुद्ध्या मोहेरामस्थात्मा अन्तःकरणं यस्य सः कर्ताहमिति मन्यते पञ्चकमध्याकेवलमात्मानं कर्तारं जानाति २७॥

रामकण्ठी टीका

+ इहयत्किंचिच्छारीरं वाचिकं मानसं वा शास्त्रीयमशास्त्रीयं वा कर्मयेन केनचित्कर्त्रा क्रियते तत्र नासौ केवलः कारणं किन्त्वधिष्ठानं पाकर्तृसत्तादिना वक्ष्यमाणः पञ्चप्रकारैः कारणैरेव सर्वं प्रवर्तते अतः प्राकृतैः सत्त्वादिसमेल लक्षणप्राकृत गुणमयापवेतिवदति अतः प्राकृतैः सत्त्वादि कर्माणि क्रियमाणानि सर्वाणि च विवेकिनानि कर्मभागशः सात्विकं कर्मारभते रजोमयं राजसं तमोमयं तामसमधिष्ठानादिकारणं सात्विकं कर्मारभते न हेवारीरादिनात्रेगुणपमसमिति विभागेन कर्तृत्वपि मुक्तसंगो न हेवारीरादि अहंकारेण शरीरास्वक्षमाणानां गुणानामेवकर्तृत्वेपि यत्र मिते अहंकारेण शरीरादिरूपेकर्तृ हिष्ठात्मा अमयेन विमूढात्मा प्रबुद्धस्वभावः संसारी अहमेव केवलः कर्तेत्यधिष्ठानादिकारणानन्तरनिरपेक्षः कर्तृत्वं शरीरादिरूपेकर्तृ मेवात्ममारोपयति सत्वगुणपरतन्त्रेनाटपात्मसहंकारमारोपय २७॥

न गुणेष्वेव सक्तः न कर्त्ता विज्ञेसार्थ यद्देनमोविमुच्यते

लासिकी टीका

न तु विदुषापि चेत्कर्मकर्तव्यं न हि विदुद्वदविदुषोः को भेद इत्यत आह
प्रकृते रिति द्वाभ्यां प्रकृतेः सत्त्वादिगुणैर्गुणविकारैः अधिष्ठानं तथा कर्तेत्यादिना वक्ष्यमाणैरिन्द्रियादिभिः सर्वाणि कर्माणि क्रियमाणानि भवन्ति अहंकारेण देहादिष्वात्माध्यासेन विज्ञः स्वरूपेण विमूढात्मा प्रबुद्धस्वभावो तत्त्वं च कर्ताहमिति मन्यते जानाति स्थितिः २७॥
इत्येवमस्यस्वरूपे कर्तृत्वमारोपयतीत्यर्थः

गी.
टी.
२

157

पंचोलीटीका

अविद्यात्मकं कर्मसु सज्जते इत्याह प्रकृतेरिति अहंकारविमूढा
त्मा देहे आत्मबुद्धिः अहंकारेण न मोहितचित्तः प्रमान् प्रकृतेः गुणैः
विकारैः देहेंद्रियैः कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वप्रकारै
रैः क्रियमाणानि अहं कर्तेति मन्यते २७ ॥

रणवीरसमिद्बोधिनी ॥

पुनरपि निश्चयदृढार्थं तमेवार्थमाह प्रकृतेरिति त्रिभि
प्रकृतेरिति ल्यब्लोपे पंचमी तथा च प्रकृतिं प्रधानव्यापारं वि
लोक्य गुणोऽस्य सत्त्वं तमश्च रजो सत्त्वादेः प्रायो यो देवह वेभी मर्दि
ये. तदुपादानप्रधानेन च दोषान्यस्मिन्विषये ब्लोऽयं तु प्रासनाहं तः
कर्मेंद्रियैः क्रियमाणानि कर्माणि पक्षप्रयोगादीन्व्यापारान्कर्ता
हं भवेयमिति मन्यते निश्चिनोति कर्माधिकारी तत्रियादितिति
शेषः कथंभूतः अहंकारविमूढात्मा इत्यत्र पक्षे अध्याप
वमहमस्मि इदे वी चंडमथावत दृष्टीनावास्य केऽपे भुविमते ना
सिना छिन्नदित्यादिवत् तथा च इंकरणं हंकारः क्रोध सर्वकी
व्यापारस्तत्र विमूढ आत्मा यस्य सः ततो नञ्समासः कोपे न प
स्वप्रयोगादि कर्वीण अन्यर्थः यद्वा प्रकृतिसंबंधिभिर्गुणैः सत्वर
जस्तमोभिः क्रियमाणानि सर्वाणि सात्त्विकराजसतामसानि यथा
कर्मत्रिवर्णविहितानि कर्माणि अहंकारेण विमूढ आत्मा अं
करणं यस्य स ताहशो हं कर्तेति मन्यते अयमभिप्रायः परम
ण यथा वर्णवोदितानि विविधानि कर्माणि ताद्रशी प्रकृति मूलो
यत्तदधिकारिणः कार्यंते न पुनः स्वातंत्र्येण तेऽकुर्वते किं तु माया
तां तः करणत्वात् स्वातंत्र्यं महाता तच्च पापफलभाक्त्वाभिमानवः
न स्ववर्णाश्रमविरुद्धे यद्यपि विहितांश्च निवृत्तिकाम यंत्र अतएव सु
मप्रिताज्ञसप्रकृतिकोमस्येश्वरेण प्रेरितास्वतंत्रश्चवाज्जसम्युद्दा
कर्मकुर्कृ ततश्च न तेन पापसंबंधः इति २७ ॥

प्रकृतेरिति प्रकृतेर्गुणैरिंद्रियादिभिः प्रकृतिमपेक्ष्य गुण
भूतानि निहितानि तत्संबंधीनि च नहि प्रतिबिंबस्य क्रिया
कर्मभेदस्य गुणभेदस्य च तत्त्ववित् गुणा इंद्रियादीति गु
णेषु विषयेषु प्रकृतेर्गुणेषु इंद्रियादिषु संभूताः इंद्रिया
यभिमानाद्धि विषयादिसंगः गुणकर्मसु विषयेषु कर्मसु
च बाह्यायां इंद्रियायां सततायां चाश्रुभानि च अप्रधानानि
वगुणानि गच्छंते निक्रियो हि मिथ्याभिमानात् सर्वांगीकारे
गुणा गुणेषु स्थित्वा युक्तः स्यात् अतः सर्वाणि कर्माणि मय्येव
संन्यस्यात्मा जीवे ध्यारोपितानि मय्येव विस्तस्य भगवाने
व सर्वाणि कर्माणि करोतीति मत्सूजेति च आत्मानमयि
कृत्यस्य चेतत्सदध्यात्मचेतः संन्यासस्य भगवान्करोती
ति निर्ममत्वेनाहंकरोमीति फलमाह ३०॥

158

भाषा अर्थवार

जो कहो कि इस प्रकार जो ज्ञानी कर्म करै तो अज्ञानी औ
ज्ञानीके बीच क्या विशेष रहा इसी अभिप्राय पर दो श्लोकसे
दोनो का अन्तर देखावते हैं कि देखो मूढलोग प्रकृति जो
माया सो इन्द्रियोंके द्वार जो सब कर्म करतीहै उन कर्मो को
हम करते हैं ऐसा मानि लेते हैं मानिलेने का कारण यह
है कि अहंकार से इंद्रियों मे आत्मा का अध्यास अर्थात इंद्रि
यों को आत्मा जानि कर उन की बुद्धि मूढ हो गई है २७॥

दोहा॥

माया गुणकर होतहै उत्पत सभहिकर्म करैंहंकार विमू
ढमन मानेहों कर्ता हैं पर्म २७॥

159

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते २८॥

शांकरभाष्यं

यः पुनर्मन्यते विद्वान् तत्त्वविदिति तत्त्ववित्तु महाबाहो कस्य तत्त्ववि
त् गुणकर्मविभागयोर्गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित्
इत्यर्थः गुणाः करणात्मकाः गुणेषु विषयात्मकेषु वर्तन्ते नात्मेति
मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति २८॥

आनन्दगिरिकृतटीका

उक्तस्य कर्मसु शक्तिमुक्त्वा विदुषस्तदभावमभिदधाति यः पुनरिति
तत्त्वं याथात्म्यं वेत्तीति व्युत्पत्त्या तत्त्वविदिति न शब्दादिविशिष्टो निर्दिष्टः ता
प्रश्नपूर्वकं द्वितीयपादमवतार्य व्याचष्टे कस्येत्यादिना गुणानामेव विभजते गुणा
गुणेषु वर्तन्त इत्यत्र मत्वेति निर्गुणत्वात्तेषामिमामाशङ्क्य विभजते
इति कार्यकरणानामेव विषयेषु प्रवृत्तिरात्मनस्तु कूटस्थत्वात्तेषामेव
इति ज्ञात्वा तत्त्ववित् कर्मसु इतरवत् कर्तृत्वाभिमानं न करोती
त्यर्थः २८

स्वामिकृतटीका

विद्वांस्तु न तथा सज्जत इत्याह तत्त्वविदिति नाहं गुणात्मक इति गु
णेभ्य आत्मनो विभागः न मे कर्माणीति कर्मभ्य आत्मनो विभागः
तयोर्गुणकर्मविभागयोर्यस्तत्त्वं वेत्ति स तु न सज्जते कर्तृत्वाभिनिवेशं
न करोति तत्र हेतुः गुणा इन्द्रियाणि गुणेषु विषयेषु प्रवर्तन्ते नाहमिति
मत्वा शेषं स्पष्टं २८॥

पिशाचभाष्यं

तत्त्ववित् कर्तास्वरूपवित् गुणाः सत्त्वादयः गुणानां कर्तृभूतानां कर्म
णां च कार्यभूतानां विभागयोः सतोः गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि गुणेषु त
त्कार्येषु गमनागमनादिकर्मसु कर्तृत्वेन वर्तन्ते इति मन्यमानः न स
ज्जते नाहं कर्तेति मन्यत इत्यर्थः २८॥

रामानुजभाष्यं

गुणकर्मविभागयोः सत्त्वादिविभागेन तत्कर्मविभागे च तत्त्ववित् गुणा

गी॰ टी॰ र॰

मि॰

सत्वादयः स्वगुणेषु स्वेषु कार्येषु प्रवर्तन्त इति मत्वैवं गत्वा गुणकर्मस्वहंक र्तेति न सज्जते २८॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

गुणकर्मविभागतत्त्ववित् प्रकृतिः करोति मम किमायातमित्यभिमानं मोचयति २८॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ सतो निर्विशेषं दर्शयति तत्त्वविदिति गुणकर्मविभागयोस्तत्त्ववित्त्वाहं गुणात्मक इति गुणेभ्य आत्मनो विभागो इति विभक्ते न मे कर्माणीति कर्मभ्य आत्मनो विभागस्तयोस्तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित् गुणा इंद्रियाणि गुणेषु विषयेषु वर्तन्ते न स्वभावतः प्रहमानिति इति मत्वा न सज्जते कर्तृत्वाभिनिवेशं न करोति तदुक्तं प्रलिप्तमानो वुद्धे ह्यमलिनी क्रियते नभः परामृष्टलक्ष्येवात्मा विशुद्धः आह ते न गुणे ति २८॥

[illegible]

वनमालीटीका

विद्वांस्तु न तथा न सज्जत इत्याह तत्त्वविदिति तत्त्वं याथात्म्यं गुणकर्म विभागयोर्वेत्तीति तत्त्ववित् गुणा देहेन्द्रियान्तःकरणानि कर्माणि तद्व्यापाररूपाणि गुणकर्मेति द्वंद्वैकवद्भावः तेभ्यो विभज्यते मम देहो मम देहेंद्रियमनस्त्वमात्मा इत्यभियनेन स विभागस्तत्त्वतो यन्न विलक्षण आत्मा न तेषां मानानात्मनो यथात्म्यवित् गुणा इंद्रियाद्याः गुणेषु विषयादिषु वर्तन्ते न हि ज्ञानादि केवल मेत आत्मा हृद्याद्विविकारस्थः केवलो कर्तेति मत्वा देहात्माभिमानादिना कर्मसु कर्तृत्व तत्र न लभागादिना सज्जते २८॥

कृतमवैजयन्तीटी॰

एवं तत्त्वज्ञानी न भवतीति तत्रैवाह तत्त्ववित्विति हे महाबाहो निगु॰ गुणकर्मविभागयोः गुणश्च कर्म च गुणकर्मणी विभागश्च विभागौ गुणकर्मणोर्विभागौ तयोर्गुणकर्मविभागयोः विभागो भेदः गुणविभागस्य गुणभेदस्य कर्मविभागस्य कर्मभेदस्य च तत्त्वं स्वरूपं वेत्तीति तत्त्ववित् निशरीरप्राणादि गुणकार्यरूपाणि विविधाहंकारबुद्धीन्द्रियमनांसि ममप्रकाश्यानि तानि कर्माणि वाहं न भवामि यतः स्वप्रकाशमहं त्वेतेषां प्रकाशकश्चिद्रूपं दत्तान स्वप्र

कुर्वन्तीत्येवमर्थः गुणास्त्वात्मवर्यईश्वरभेदिनास्तेनो गुणेषु न तन्का
र्येष्वहंकारादिषु वर्तन्ते प्रवर्तन्ते न तस्यात्मनेति मत्वा तेषु न सज्जते न
तु विद्वान् किं न करोति महाबाहो इति संबोधनेन सामुद्रिकल
क्षणवान्स्त्वमपि तत्त्वविदेवाभिनिवेशमकार्षीः कर्मकृद्विति स

वितम् २८ ॥

मधुसूदनीटीका विद्वांस्तु न सज्जत इत्याह ॥

तत्त्वं याथात्म्यं वेत्तीति तत्त्ववित् तुशब्देन तस्मादज्ञाद्विशेषमाह कस्य
तत्त्वमित्यत आह गुणकर्मविभागयोः गुणा देहेन्द्रियान्तःकरणानि
अहंकारास्पदानि कर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि ममकारास्पदानी
ति गुणकर्मेति द्वंद्वैकवद्भावः विभज्यन्ते सर्वेषां जडानां विकारिणां भा
सकत्वेन पृथग्भवन्तीति विभागः स्वप्रकाशज्ञानरूपोऽसंगआत्मा ग
णकर्मविभागस्तु निर्देहः तयोर्गुणकर्मविभागयोर्भास्यभासः
कयोर्जडचैतन्ययोर्विकारनिर्विकारयोस्तत्त्वं याथात्म्यं वेत्तीति सः गुणाः
करणात्मका गुणेषु विषयेषु वर्तन्ते विकारित्वान्न तु निर्विकारस्यात्म
नः इति मत्वा न सज्जते स किं कर्तृत्वाभिनिवेशमतत्त्वविदिव न करोति
महाबाहो इति संबोधयन् सामुद्रिकोक्तसत्पुरुषलक्षणयोगित्वा
त्त्वं पृथग्जनसाधारणेन तत्त्वमविवेकी भवितुमर्हसीति सूचयति गु
णविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्यत्र प्रयोजनं विंस
णास्तु स्वेनात्मनैव वर्तन्ते विभागस्य प्रयोजनं

२८ ॥ **सदानंदीटीका**

कस्मात्तत्त्ववित्तदिमाह गुणकर्म
विद्वांस्तु मन्यते नैवं तत्त्ववित्परतःपरे देहेन्द्रियादयः तेषां व्यापाररूप
विभागयोः १ अहंकारास्पदाः एव गुणा देहेन्द्रियादयः २ ममकारास्पदास्तेषां व्यापारा
कर्माणि विविधानि च ममकारास्पदत्वेन सर्वेषां जडानां
द्वंद्वैकवद्भावे गुणकर्मेति पृथ्व्यन्तो भासकत्वेन पृथग्भवन्ति विद्वनः ४ स्वप्रका
विकारिणां विभज्यन्ते विभागोऽयं पृथग्भवति भास्यभासकयोरेवं जडचैतन्ययोर्द
ज्ञानरूपोऽसंग आत्मा जडविलक्षणः भास्यभासकयोः विकारित्वेन वर्तन्
तः ५ याथात्म्यं वेत्ति यो विद्वान्स्यात्स्वानुभवयुक्तिभिः

गी॰ तेगुणाह्निकरणात्मकाः ९ गुणेषुविषयेष्वेवंनत्वात्मा॰विज्ञियतत्त्व
टी॰ आत्मनोनिर्विकारत्वेगुणानांवविकारिणो ॰ तान्नाकर्तृत्वबुद्धिंकरो
ट॰ तिवविसृष्टवत् सामुद्रिकोकसच्चिन्द्रथुनानाविसृष्टवत् कर्तृत्वाभि
निवेशंमाकार्षीरितिमहाभुज ९ २८ ॥

161

नीलकंठीटीका

एवंसक्तस्यकर्मावरणेप्रदर्श्यासक्तस्यतत्प्रदर्शयति तत्त्वविदिति गु
णकर्मविभागयोः गुणविभागस्यकर्मविभागस्यचतत्त्ववित् इतिभा
नाहंगुणात्मकइतिगुणेभ्यआत्मनोविभागः नाहंकर्मात्मकइतिकर्म
भ्यआत्मनोविभागः तयोर्गुणकर्मविभागयोस्तत्त्वंवेत्तीतिश्रीधरः म
धुसूदनस्तु गुणाः देहेन्द्रियान्तःकरणानि अहंकारास्पदानि कर्माणि
तेषांव्यापारभूतानि ममकारास्पदानि गुणकर्मेतिद्वंद्वैकवद्भावः वि
भज्यन्तेसर्वेषांजडानांभासकत्वेनपृथग्भवतीतिविभागः स्वप्रकाश
तानन्दरूपःसंगआत्मा गुणकर्मेवविभागश्चेतिद्वंद्वः तयोर्जडयोस्त
त्त्वंयोवेत्तिसः गुणाःकरणात्मकाःगुणेषुविषयेषुवर्तन्तेइतिमत्वात
ज्ज्ञनेकर्तृत्वाभिनिवेशनकरोतीत्यर्थः गुणविभागस्यकर्मविभाग
स्यचतत्त्ववित्ति यत्तेगुणकर्मणोरिमेवसिद्धेविभागपदंव्यर्थमिति
प॰ यद्वा तत्त्ववित्सगुणाः गुणेषुवर्तन्तेइतिमत्वा गुणविभागेकर्मवि
भागेचनसज्जतेइतियोजना गुणानांसत्त्वरजस्तमसांविभागोबुद्ध्य
कारस्तानेन्द्रियकर्मेन्द्रियविषयरूपेणविभज्यावस्थानेनतस्मिन्नसज्जते
दमहमितिनममन्यते नयाहि शरीरेगौरेहंगौरोस्मिहस्तामामे
येदमात्मीयमितिवत्प्रथाहंदेहमयेइदंदेहमितिअहंकारेणाभिमतेनमया
मित्यभिमन्यते बुद्धेर्विक्रियमाणायामहंसुखीतिचमयैवंघ
घविभज्यगतस्मात्सोपिप्रमेकंमममनमध्यस्याहमिदमितिनम
कर्मेतिवमन्यते एतेनकर्मविभागोप्यावृष्टकत्वेनव्याख्यातः
यावित्तात्ममेवृथादानादिकर्तृत्वेदुःखादिमत्वेचापनति अयं
विभागः श्रुमापिदर्शितः अंधोमणिममविंदत् तमनंगुलिरावयत्
अग्रीवःप्रत्यमुञ्चत् तमजिह्वोभ्यसश्चतेति अंधःस्वयंप्रकाशोहीनः
वत्वादिर्मणिंरूपादिकेविषयमविंदत्काशयति अनंगुलिः

लोहादिवत् जडत्वात् स्वयं कर्मकर्तुमशक्तोपि घर्षणादिः प्राव
पतत्राणीवत् विषयं उपादत्ते प्रजीवः क्वचित् शिरस्त्ववन्निर्जीवो
हेकारस्त्वमस्मि चेतनत्वीवाभोपारयतिमयेदं लब्धमितिमन्यते
अस्मिक्रोधीयातः जडत्वात् स्वयं स्वगतमसत्वं दुःखयोः पदस्वस्वग
तरणादेः प्रकाशने प्रसमर्थोपि ग्रहं सत्वीदुःखीति वानुभवति
तरणादेः प्रकाशने ... हन्तेषहंकारादिगुणकर्मेण
तथा च प्रत्यास्मनां तत्त्वयोगात्मनां हानेष्वहंकारादिगुणकर्मेण
वाभिमानादिकृतमेव सत्त्वमिवानुवर्तमानमात्मानं तेभ्यः पृथ
क् भूतेन ज्ञानेन गुणातीतत्वादयोगुणोऽहं दुःखरूपादिवर्जितेन
रूपेणात्मानमेव वेदमादात्मा
त्मेति मत्वा न सज्जते हमेवहरतादिमवातरूपोममेवेदमादा
नाहिकेकर्मेति न सक्तो भवतीत्यर्थः १८ ॥

आनन्दटीका

सात्त्विकस्य तथा नाभिमन्यते स्मात् वर्त्तईशान्यप्रतिप्रकरण
समाप्तिर्यावत् लक्ष्यमाणस्य गुणानां सत्त्वादीनां विभागस्य क
र्मणः सत्त्वादिकार्यस्य प्रकाशादेश्च विभागवित् सम्यक् स्वरूपेण
वेत्ता गुणाः सत्त्वादयो गुणार्थे प्रकाशादौ
वर्तन्ते गुणानामेवायं भावः आत्मनस्तु निर्विकारस्य न किमपीति
मत्वा न सज्जते औदासीन्येन तिष्ठति सर्वं मयि संवर्तदेशे गुणातीतत्व
तत्त्वोऽसौ भावं विन्दति भगवान्स्वयम् १८ ॥

रामकंठटीका

गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविन् परमार्थवेदी योगीश्वरः
गुणाः सत्त्वादयः गुणार्थे स्वप्रयोजने देहेन्द्रियविषयाद्यात्मके व
र्त्तन्ते नैव तिष्ठन्ति नात्मनः सर्वदा स्वतन्त्रस्य प्रसन्नस्य विज्ञानस्वभा
वस्य स्वोपरागमपि ते प्रभवन्तीति सर्वदा समानस्थितिः सन्नात्मा
गुणाश्च कर्मसु सज्जति अहंकारममकारौ तेषु न करोतीत्यर्थः प्र
पञ्चकीदृशो गुणानां विभागः कीदृशश्च कर्मणां किं वात्र तत्त्वमिति
व्याख्यायते १८ परमेश्वरेणाविनश्वरेच्छाविलसितस्वभावात्म
कं सकलजगत्प्रपञ्चकारणानि नावभासितया परमार्थिकात्म

गी॰ टी॰ २॰

तत्राभेदाध्यासमात्रशरीरतया ऽनएवमभिज्ञार्थविषयज्ञानक्रिया
नियमात्मकसत्त्वादिगुणमय्याशक्तमायया अनाद्यविद्याशबल
सर्वज्ञानामीश्वरेच्छयैवात्मनोऽभेदेनावभासमानानां जीवैर्ना गुणैरे
वारब्धतनुकरणभुवनभोगादिकलापत्वात्सर्वमेव गुणाधीनमिति
प्रायेण गुणा एव तेषां कर्तारः स्वयं तेज्ञत्वविषयत्वेन गुणविभागः
तथाविद्यावृतेजीवात्मानि कर्माणि आरभन्ते तेषु विषयस्वरूपेष्वात्मत्व
तया सज्जन्ति न हापकमृते तेषु मेदेषेण पराभवन्तीति एतावन्मात्रा
नियतविन्नहन्तिनाहि सृष्ट्या भवन्तीति तद्विषयत्वेन सर्वकर्माणि रा
गद्वेषमोहात्मकत्वात्संसारबन्धकारणतया पर्यवस्यन्तीमयमेषां
कर्मविभागः समात्मतत्त्वप्रतिष्ठितबुद्धीनां योगिनामस्य गुणा
नां कर्मणां च विभागः तथाहि ते गुणाः सत्त्वादयो गुणानामेवाधि
योजनेन सामि विषयत्वेन जगत्प्रपंचविरचनारूपेण वर्तनेनास्मा
द्विषयत्वेन तेषां सर्वरान्त मितसंविन्प्रकाशमात्रव्यतिरिक्तं किंचिद्वि
पात्रं न भवन्तीति सत्त्वानां निमा निरतिशयनिजानन्दनेव स्वधा
रदैकनिरताः कथं तेषु रागादिविषमविषरसमयेषु सज्जन्तीति
योगि विषयत्वेन गुणान गुणत्वेन स्फुरन्तीति अयं योगिविषयो
गुणविभागः एवंविधा देने यानि कर्माणि आरभन्ते तानि क्रियमा
णान्येव यथोक्तात्मानाग्निदग्धत्वात्संसारकारणतामापादयितुमे
षां प्रभवन्तीति अयं योगिविषयः कर्मविभागस्तादृशो हि योगी गुणा
तीत उच्यते यदवादि नद्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति उदा
सीनवदासीनो गुणातीतः स उच्यते तत्त्वमध्येन योगेण कर्मविभा
योरेतद्व्याख्यानेनैव व्याख्यातमिति [illegible]

[illegible]

नास्तिकी ... टीका

विहंगस्तनयानमन्यते इत्याह तत्त्ववित्तु इति तद्व्यतिरेके गुणकर्म

विभागयोस्तत्त्ववित् याथात्म्यवित् नाहं गुणात्मको न मे कर्मा
णीत्येवं गुणा गुणकार्याणीन्द्रियाणि गुणेषु तत्कार्येषु विषयेषु व
र्तन्ते स्वभावतः
प्रवृत्तिं भजन्ते तथा च श्रुतिः पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूरिति
रत्येतान् न सज्जते अहंकारममकारौ तेषु न करोतीत्यर्थः २८॥

पंचोलीटीका

विद्वांस्तथा न मन्यते इत्याह तत्त्वविदिति हे महाबाहो गुणकर्म
विभागयोः तत्त्ववित् गुणविभागस्य कर्मविभागस्य याथात्म्यवेत्ता
गुणा इन्द्रियाणि गुणेषु विषयेषु वर्तन्ते नात्मा इति मत्वा न सज्जते।
नाहं करोमीति मन्यते २८

रणवीरसमिद्बोधिनी॥

तत्त्वविदिति हे महाबाहो गुणकर्मविभागयोः गुणाः संख्याद
यः षट् शौर्यगाम्भीर्यादयश्च कर्माणि कर्मेन्द्रियव्यापारास्तेषां
विभागयोस्तत्त्ववेत्ति यः स न सज्जते केन विष्यति बंधकारिणा
सहसक्तो न भवति न केन विनश्यतीति प्रतिबोधः क्रियत इति
यतः गुणाः शौर्यादयो गुणेषु धीरत्वगाम्भीर्यादिषु वर्तन्ते यद्वा
गुणाः शौर्यादय उत्साहकारणीभूता गुणेषु संख्यादिषु नीति
प्रकारेषु समस्तवर्तन्ते प्रवृत्तिविषयीभवन्ति इति मन्यते अयम
भिप्रायः नीतिपूर्वमयोगी सर्वत्र प्रभुर्भवतीति २८॥

मधुभाष्य

२८॥

163

भाषानुवाद

और ज्ञानी ऐसा नहीं मानते हैं कोई कहते है कि तत्वज्ञा
नी तो हम इन्द्रिय रूप नहीं हैं ऐसे विचार करि इन्द्रियों से
आत्माको जदा जानते हैं और हमारे कोई भी कर्म्म नहीं है
ऐसे विचार से कर्मो से अपने को पृथक मानते हैं अर्थात्
इसप्रकार इन्द्री औ कर्म्मसे पृथक बुद्धि हो कर जो तत्व व
त्व सो जानते हैं हे अर्जुनवे और केरि कर्म्म मे आसक्त न
हीं होते अर्थात् हम कर्म करते हैं यह विचारनहीं करते
इसका हेतु यह कि माया के द्वारा सब इन्द्री विषयों मे
मग्न हैं हम सबसे अलग हैं यह उनका ज्ञान है २८

दोहा॥

हे अर्जुनगुणकर्मको जोउतत्व वेत्तादोय गुणमेगुणव
र्तेयह मनन वंधावे सोय २८

164

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु तान।
कृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२९॥

शांकरभाष्यं

ये पुनः प्रकृतेरिति प्रकृतेर्गुणैः सम्यक्मूढाः संमोहिताः सन्तः
सज्जन्ते गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु वयं कर्म कुर्मः फलाये
ति तान् कर्मसङ्गिनोऽकृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनो मन्दा
न् कृत्स्नविदात्मवित् स्वयं न विचालयेत् बुद्धिभेदकरणमेव चाल
नं तन्न कुर्यादित्यर्थः २९॥

आनन्दगिरिकृतटीका

विद्वानविद्वानिव भावयन्निति प्रकृत्य विद्वानविदुषो बुद्धिभेदं कुर्या-
दित्युपसंहरति ये पुनरिति प्रकृतेरुक्तायाः गुणैर्देहादिभिर्विकारैः
संमूढास्तानेवात्मत्वेन मन्यमानास्ते गुणानां तेषामेव देहादीनां
कर्मसु व्यापारेषु सज्जन्ते सक्तिं दृढतरामात्मीयबुद्धिं कुर्वन्तीत्याह
प्रकृतेरित्यादिना तेषामनात्मविदां स्वयमात्मविद्बुद्धिभेदं नापादये
दित्याह तानित्यादिना २९॥

स्वामिकृतटीका

न बुद्धिभेदं जनयेदित्युक्तमर्थमुपसंहरति ये प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिः
संमूढाः सन्तो गुणेष्विन्द्रियादिषु तत्कर्मस्वेव सज्जन्ते तानकृत्स्नवि
दो मन्दमतीन्कृत्स्नवित्सर्वज्ञो न विचालयेत् २९॥

पिशाचभाष्यं

ये पुनः प्रकृतेर्गुणैः वयं कर्तार इति संमूढाः सन्तः सज्जन्ते गुणानां क
र्मसु वयं कर्म कुर्मः फलायेति सज्जन्ते मन्यन्ते तान् अकृत्स्नविदः कर्मफ
लमात्रदर्शिनः मंदान्मंदप्रज्ञान्कृत्स्नवित्सर्ववित्स्वयं न विचाल
येत् बुद्धिभेदकरणमेव चालनं तन्न कुर्यादित्यर्थः २९॥

रामानुजभाष्यं

अकृत्स्नविद आत्मदर्शनाय प्रवृत्ताः प्रकृतिसंसृष्टतया प्रकृते
र्गुणैर्यथावस्थितात्मनि संमूढाः गुणकर्मसु क्रियास्वेव सज्जन्ते न त

गी. टी. र.

165

कर्मसंगिनामित्युक्तं कर्मसंगित्वं दर्शयति

हि पुरुषात्मस्वरूपे प्रयोगास्तज्ञानयोगायन प्रभवंते कर्मयोग एव एतेषामा-
धिकारः एवं मंदोस्तानं मंदानकृत्स्नविदः कृत्स्नवित्स्वयं ज्ञानयोगस्थो
न विचालयेत् नेकिल मंदाः श्रद्दधानाशाननुवर्तिनः कर्मयोगं व-
स्थितमेनं दृष्ट्वा कर्मयोगान्न प्रवर्तितमनसो भवेयुः अतः श्रुतः स्व-
यमपि कर्मयोगनिष्ठ आत्मयाथात्म्यज्ञानेनात्मनो कर्तृत्वमनुसं-
दधानः कर्मयोग एवात्मावलोकने निरपेक्षसाधनमिति दर्शयि-
त्वा तानकृत्स्नविदो जोषयेदित्यर्थः २८॥

अभिनवगुप्तकृतटी·

प्रकृतिसंभवैरिति गुणैः सत्त्वाद्यैः कृतेषु कर्मसु संमूढाः सज्जंति सत्त्वा-
दिगुणमाहात्म्यात् २९॥ परमार्थप्रपाटी·

अथ बुद्धिभेदं न जनयेदित्युपसंहरति प्रकृतेरिति प्रकृतेर्गुणैः स-
त्त्वादिभिः संमूढाः मोहप्राप्ताः संतो गुणकर्मसु गुणेषु इंद्रियेषु तत्-
कर्मसु देहचेष्टान्नादिषु वयं सज्जंते तेनान् अकृत्स्नविदः एकदे-
शिनो मंदान् कृत्स्नं वेत्तीति कृत्स्नवित् कृत्स्नं सर्वं द्वियवालकमा-
त्मैवेति स न विचालयेत् २९॥

वनमालीटीका

नन्वेवं विद्वदविदुषोः कर्मानुष्ठाने साम्ये न विद्वानविदुषो बुद्धिभेदं ज-
नयेदित्युक्तमुपसंहरति प्रकृतेरिति प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिस्तत्का-
र्यदेहेंद्रियादिभिश्च संमूढाः अहं स्थूलो देहकाणो मतीपमिदं कर्मा-
नेदं फलं भोक्ष्ये इत्यभिमानवंतो गुणकर्मसु गुणानां देहेंद्रियादीनां
व्यापारेषु मदीयोयं व्यापारोनेनेदं फलं प्राप्स्यामीति सज्जंते कीदृशा-
नकृत्स्नविदः कृत्स्नानामात्मानात्मनोपाध्यात्ममजानंतो मंदानगुणं-
वित्त्वेन तानाधिकारसमर्थांस्तान् कृत्स्नवित् आत्मानात्मयाथात्म्यवि-
त् विचालयेत् कर्मश्रद्धातो न प्रच्यावयेत् २९॥

कल्पमवैजयन्तीटी·

एवं ये गुणकर्मविभागवित्स गुणकर्मसु न सज्जत इत्युक्ते दातीयेत
गुणकर्मसु सज्जंते तान् तानी गुणकर्मभ्यो न विचालयेदिति व-
दंतः बुद्धिभेदं जनयेदित्येतदुपसंहरति प्रकृतेरिति यः कृत्स्नवित्

तत्कर्माणि करचरणव्यापारं कुर्वन्तः पुरुषानपश्यंश्री न प्राप्नुयात् श्रुतिरपि प्राणन्नपी स योत एकैं
कमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्व एकी भवन्ति तदे
तत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा तेन ह्येतत्सर्वं वेद यथाह वै पदेनानुविंददेव कीर्तिं श्लोकं
विन्दते य एवं वेदेति भाष्यं पूर्वं श्रुतौ प्राणन्नेव प्राणो नाम भवतीत्यादिना सर्वेन्द्रियाण्यात्मन एव
कर्मनामानि भव[illegible]न्तीत्युक्तं तत्र य एकैकमुपास्ते आत्मानमितः सन्नेकैकेंद्रियोपास
नां करोति न स वेद न जानाति एवमेकैकेंद्रियेण अकृत्स्नो भवति अथ ह्यतः केन प्रकारेण
भवतीत्याह आत्मेति सर्वेन्द्रियेषु स्वस्वविषयं गृ[illegible]त्सु सत्सु पदार्थभासको यमेवेत्येवोपा
सीत यतोऽत्र आत्मनि सर्वे विषयः प्रतीतिरूपेण एकी भवन्ति तदेतदस्यात्मनः पदनीयं
ज्ञातव्यं स्थापनीयं यस्मात्कारणादस्य स जगतोऽयमात्मा अनेनात्मना सर्वं वेद जानाति
अतो रूपरसादि सर्वपदार्थग्रहणे प्रतीतिरूपेणात्मैव ज्ञातो भवति तत्र दृष्टान्तमाह यथे
ति यथा पदेन गोपदानुसारं गच्छतो गोज्ञानं य एव वेद स कीर्तिश्लोकं यशश्च विन्दति
प्राप्नोति तैत्तरीयकेपि अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामेकः सन् बहुधा विचारः श्रुतं
मुक्तानि यत्रैकी भवन्ति सर्वे वेदा यत्रैकी भवन्ति अत्र बहुप्रकारमिन्द्रियमार्गे विचरन्ति
मुक्तानि इन्द्रियद्वारयः प्रोक्तं स्पष्टम् ॥२९॥

166

ताः एतावेशमायेनानात्मनि देहादावात्मबुद्धयः प्रकृतेर्मायाया
गुणैः सत्वादिरूपैर्देहकारणादिभिर्यथात्मस्वरूपे संमूढाः सम्यङ्मोहि
तागुणकर्मसु गुणानां देहेंद्रियादीनां कर्मसु क्रियासु गुणेषु देहादि
षु कर्मसु तेषां व्यापारेषु वा सज्जन्ते वयं सकामकर्मणैव सुकिंशाख्या
मः किमात्मदर्शनेनेत्येवमनात्मविषयेषु गुणकर्मसु निरतिशय
मतिं कुर्वन्त्यतस्ते न योगशास्त्रनहीः कर्मण्येवाधिकारिणस्ता
न्मंदानात्मज्ञानग्रहणधारणासमर्थानकृत्स्नविद्याधात्मस्वरूपज्ञाना
न विचालयेदेतेषां ज्ञानानधिकारिणां कर्माधिकारिणामात्मविभ्र
त्वेनानात्मनात्मस्मान कर्मयोग एवाधिकारः कर्मयोगव्यतिरेकमा
त्मज्ञानमेतानुपदेक्ष्यामि वेनहि तेषामनधिकारिविनोपदेशो विफ
लो भवेदिति निश्चित्य विद्वान्स्वयमेवात्मावलोकनसाधनभूतानि म
वैदिकानि कर्माणि कृत्वा ज्ञानानधिकर्माणि कारयेदन्यथोभयतोविभ्रष्टवे
नेनेनस्त्रं मितिसाम्यमपि विहाननः कर्मकृद्विमर्षः ॥२८॥
+ तदेवं विद्वदविदुषोः कर्मानुष्ठानसा मेन विद्वानविदुषो बुद्धिमोहं न जनयेदित्युक्तमुपसं हरति +
मधुसूदनीटीका दि॰
प्रकृतेः पूर्वोक्तायामायाया गुणैः कार्यतया परिणतैर्देहेंद्रियादिभिर्विकारैः
सम्यङ्मूढाः स्वरूपास्फुरणेन नानेवात्मत्वेन समममानाः तेषामे
व गुणानां देहेंद्रियाणां करणानां कर्मसु व्यापारेषु सज्जन्ते सक्तिं व
यं कर्म कुर्मस्तत्फलायेति दृढतरामात्मीयबुद्धिं कुर्वंति ये तानक
र्मसंगिनः कृत्स्नविदोनात्ममात्माभिमानिनो मंदानः स्वरूपविना
वेनत्सानाधिकारमज्ञानानकृत्स्नविपरिहरणीनाविन स्वयेन विचा
लयेन्न कर्मश्रद्धातो न प्रच्यावयेदित्यर्थः येन प्रभेदाः श्रद्धातः करणाः
नेस्वयमेव विवेकोदयेन विचलति तानाधिकारंपामारमभिप्रायः
कृत्वाकृतस्त्वशाठ्योसात्मानात्मपरतयाक्रमयोग्नुसारेणवानिककडि
शोच्यानो तदेवमादिवाकेभ्यः कांतेवलयनोऽहंयं संभवलहिकड
स्कंनोः कृत्स्नमवलनः यस्मिन्नहंहेष्यहर्षोपशिः सनदमस्त्रशिष्यमे
नयनः द्देहीपिहृष्टः स्यादकृत्स्नस्तारगुव्यवस्थितिप्रचालनः सावयवा
त्वारनेकयमेवतावकेनविडर्मेणाकेनविदवयवेनवाविशिष्टेना
स्मिन्वेकस्मिन्नवटादीतानेपि नेयमानरेणावयवांतरेणवाविशिष्टः

गी. टी. स.

१६७

सर्वाः स्तातोः वशिष्यते तदन्यः सर्वदादिरस्तातो वशिष्यत एव तथा तस्मिन् घटादावज्ञाने पि पटादिसीतनः स्यादिति ज्ञाने पि तस्याः ग्रस्तवाः स्तानामदस्तानेप्यप्यस्तानाञ्च मोक्षत्व उच्यते कृत्स्नस्तदर्थज्ञाने वनज्ञानेकस्यचिद्विशेषस्याभावादितिस्तोकदर्थः [illegible] ॥ २९ ॥

सदानंदीटीका

मायायाः कार्यरूपेण गुणैः परिणतैर्जेनाः देहेन्द्रियादिभिः सम्यग्मूढास्तत्राभिमानिनः १ तेषां देहेन्द्रियादीनां व्यापारेषु धर्माहताः स्वीयत्वविशिष्टवेतितान्मूढान्कर्मसंगिनः २ मंदानशुद्धचित्तान्देहाद्यात्माभिमानिनः ज्ञानाधिकारमप्राप्तान्परिहरणान्कृत्स्नवित्स्वयं ३ नैव चालयेत्कर्मश्रद्धातोत्मविदात्मज्ञानात् ४ २९ ॥

नीलकंठीटीका

एवं सकामनिष्कामयोः कर्माणि विभज्य सकामकर्मानुवादपूर्वकं तद्बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानामित्युपक्रांतमुपसंहरति प्रकृतेरिति गुणैर्देहेन्द्रियादिभिः स्वस्मिन्नध्यस्तैः संमूढाः एकीभावेन अभेदाध्यासेन मूढास्तत्प्रकृतेः प्रकृतिसंबंधिषु गुणेषु देहादिषु कर्मसु गामन्नादिषु च सज्जंते अहमयं ब्राह्मणो ममेदं यज्ञादिकं कर्मेति सज्जंते सक्ता भवंति तानमूढत्वात् अकृत्स्नविदः आत्मतत्त्वहीनान् आत्मविद्कृत्स्नवित् आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति श्रुतेः मंदान् शास्त्रार्थग्रहणासमर्थान् कृत्स्नवित् आत्मवित् न विचालयेत् कर्मनिष्ठातो न प्रच्यावयेत् तेषां मुमुक्षुत्वापत्तेः प्रकृतेर्गुणैः संमूढाः गुणानां कर्मसु सज्जंते इति शब्दयोजना

आनन्दीटीका

प्रकृतेर्गुणैः सात्त्विकराजसतामसैर्विकृतैः संमूढा मिथ्याज्ञानात्मानात्मविवेकरहिता अभिमानिनः गुणकर्मसु सज्जन्ते सक्ता यास्वा विषयेभ्यः स्पृहयन्ति तानकृत्स्नविदः अनात्माभिमानिनः मन्दान्

+ प्रवृद्धयोरुल्लेख्य कर्मस्व क्रियमाणेषु मोक्षसंसारलक्षणफलभेदमुपपाद्येदानीं प्रबुद्धस्य
यथाप्रतिपादितज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानपरिनिष्ठितबुद्धेर्लोकविषयं च व्यवहारं नियमयितुमाह +

परमार्थं ज्ञातुमशक्तान् कृत्स्नवित् तत्त्वदर्शी न विचालयेत् तेषां लो
कानामविदुषां संग्रहार्थं स्वयं नियतं कर्म कुर्वाणस्तान् विकारयेत् ।
यथा तैनेनं तत्त्वं तस्य नैष्कर्म्यं दर्शनात् त्रिष्कर्मीभूय पतिताः स्युरिमर्थः

२९

रामकंठीटीका

+ प्रकृतेरुत्कलतर्गणायाः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः सत्त्वादिभिरनादिसम्बन्ध
परिचितत्वाद्देहमनाद्युपनयाः शरीरारम्भकतया च व्यतिरिक्तत्वेनावस्थि
तैः संमूढा आत्मेति शरीरादावात्मत्वमयल्लक्षणेन
संमूढात्माहंशयुणमयायव शरीरादावात्मप्रमयलक्षणेन ।
मोहमापन्नाः संसारिणो गुणमयेष्वेव कर्मसु स्वर्गमर्त्यभावतिर्यक्त्वा
दिफलहेतुष्वात्मनो विवेकजन्ताभावात्मैव परत्वेन ममतामानास्त ।
अनित्यज्ञानानां कृत्स्नविदो गुणपरिसम्बन्धपरिमितीकृतज्ञान
स्तानात्मविदेहेयोपादेयरूपं ज्ञानं ज्ञानमज्ञानानां ननु एवमत्रात्मस्थियः
कृत्स्नवित् समस्तज्ञेयतत्त्ववेदी न विचालयेत् यत्रैव गुणात्मके कर्म
णि फलेवा सक्तास्तेनो न प्रच्यावयेत् तेषां बुद्धिहेयपरिहाराय सर्वं विदि
तं नेकर्मीति हि [illegible]
[illegible] २९ ॥
[illegible]

लातिकी वल्लभलीटीका

त्रिगुणसाम्यं प्रकृतिः तत्सम्बन्धिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिः सम्मूढाः फले
षु वेष्वन्तरेण तिरस्कृतस्वस्वरूपा गुणेषु गुणकार्येषु देहादिषु तत्कर्म
सु सज्जन्ते अहंकारममकाराभ्यां सज्जन्ते तान् कर्मसंगिनोऽकृत्स्नविदः
स्वल्पज्ञान् मन्दान् एवमत्रांशज्ञत्वात् ज्ञानाधि
कृत्स्नपरिमितदेहाद्यात्मत्वेन मन्यमानान् विचालयेदात्मोपदेशेन कर्म
कारमशमान् कृत्स्नविदः सर्विज्ञानिनो विचालयेत् आत्मानात्मपरतया ज्ञान
सज्ञानेन प्रच्यावयेत् कृत्स्नविदा कृत्स्नशब्दो हि आत्मा नात्म परतया
सोऽत्र सारेणवातिकृत्स्नविद्यो ज्ञानी २९ ॥

पंचोलीटीका

प्रकृतेर्मायायाः गुण
नवविभेदं जनयेदिति स्वरूपसंहरति प्रकृतेरिति
संमूढाः गुणेष्विति प्रायेण मोहिताः गुणकर्मसु देहेन्द्रियादीनां व्यापारे

गी॰
टी॰
र

षु सज्जन्ते एवं कर्मरति मूढांस्तेनतान् अकृत्स्नविदः अकृत्स्नकर्मफलमात्रदर्शिनः कर्मसंगिनः मंदान् कृत्स्नवित् आत्मवित् न चालयेत् न भेदयेदित्यर्थः २९॥

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

168

प्रकृतेरिति ल्यब्लोपे पंचमी अगुणकर्मस्विति छेदः तथा वा
यमर्थः ये गुणसंमूढाः गुणो गौणः अप्रधाने रूपादौ सूदे
ह्रिये त्यागे शौर्यादि संध्यादि सत्वाद्यावृत्ति रज्जुषु शुक्लादौ वा
बुद्धांचेति हैमकोशात् गुणा बुद्धिः सा चात्र निश्चयात्मिका तत्
संमूढा निश्चयहीनाः संदिहाना इति यावत् ते प्रकृतेः प्रकृ
ष्टतिं प्रधानव्यापारं प्रमाणीकृत्य अगुणकर्मसु न गुणा अगु
प्रधानानि तेषां कर्मसु पक्षे गुणकर्मस्विति यथास्थितमेव पदं
गुणाः कर्मेंद्रियाणि तेषां कर्मसु दानस्वप्रयोगादि व्यापारेषु सज्जं
सक्ता भवंति प्रधानस्य वर्णाश्रमोचिते कर्मणि प्रवृत्तिं प्रमाणी
कृत्यान्येपि तदनुवर्तिनस्तत्र प्रवृत्तिमंतो भवंति प्रधानान्वयि
नो गुणा इति न्यायादिति तात्पर्यं अत अकृत्स्नवित् लब्धसर्वगु
रूपार्थः तान् अकृत्स्नविदः अलब्धलब्धव्यान् न विचालयेत्
यं प्राप्त शास्त्रव्यवस्था नास्तु विते कर्मानाचरणेन स्वकर्मणः
कामना न प्रख्यापयेदिति अतस्त्वमपि स्वात्मानं कृतकृत्यं म
से तथापि लोकसंग्रहार्थं कर्म कुर्वित्यभिप्रायः पक्षे प्रकृ प्र
धानाकृतिः स्ववर्णाश्रमोचितेषु कर्मसु प्रवृत्तिस्तया ये गुणाः
स्वर्गादिभोगकीर्त्यादिरूपाणि फलानि तत्र संमूढा अन्यथा वि
विप्रतिपन्ना नरकादिपापफलाभिमानिनः ये जना गुणेषु प्र
नेष्वन्यवर्णोचितेषु भिक्षाचरणादिषु कर्मसु सज्जंते तस्य राम
ति पक्षे शाकारमस्नेषः नविद्यते गुणा महावीरसंभावितत्व
कीर्ति राज्य भोगादि न त्वणपेहिकास्वर्गादि भोगलब्ध

आमुष्मिकाश्च येगुणास्तान्यगुणानि अपकीर्त्ययोगातिलङ्घणोभ
यलौकिकदोषोत्पादकानि कर्माणि तत्रादीनां भिन्नावरणा
दीनि तेषु सज्जंते हे कृत्स्नविव विन्नविनौ विचारिते अत्यन्तमास
नात् विन्नं विचारितं कृत्स्नं कर्मजातं येन स दृत्स्यहाज्ञातसर्वे
कर्मतत्त्वदेजेनतान्मंदान् जडान् अकृत्स्नविदः सकाशात् अ
भावे स्वल्पभावे च सादृश्ये च विपर्यये ऊनतायामपि नञ् जेयो
विशेषो च स्मृभोक्तिषित्यनुशासनान्निंदार्थेनञ् तथा च करणं
कृत् भावे क्विप् न कृत् अकृत् निंदितकर्माचरणं तत्स्नाति
निमज्जति अकृत्स्नान्निंदिताचारनिमग्नावित्त्संविन्त् निश्चयस्त
स्याः सकाशाद्विचालयेत् स्वजात्युचितकर्मानुष्ठानेन भवाह
मः श्रेष्ठ इति बोधः तान्स्वकर्मणि प्रवर्तयेदिति भावः २९॥

मधुभाष्य

169

भाषा अनुवाद

सो कहते हैं कि प्रकृति जो माया तिसके गुण जो सत्व र
जे तम तिन से सम्यक मूढ कहे मोह को प्राप्त जो जन हैं
ते ई गुणो के कर्म्मोमे अर्थात् सात्विक राजस तामस त्रिगु
ण कर्म्मोमे आसक्त होय कर्म्मका सङ्ग करते हैं तिन अ
संपूर्ण ज्ञानी मन्दमति मनुष्यों को उस कर्म्मके आनंदसे म
गनमन जनों को कर्म्म करने से उनको कृत्स्नवित कहे स
म्पूर्ण ज्ञानी सो न चलावे अर्थात उनको कर्म्म रहित न करै २९

सोरठा॥

माया गुण कर मूढ बांधे जो गुण कर्म महि मंद अल्पज्ञ
हिं मूढ ते हिन चालें सर्ववित २९॥

170

मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसा नि
राशीर्निर्ममोभूत्वायुध्यस्वविगतज्वरः ३० ॥

शांकरभाष्यं

कथं पुनः कर्मण्यधिकृतेनाज्ञेन मुमुक्षुणा कर्मकर्तव्यमित्युच्य
ते मयीति मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि सर्वाणि कर्मा
णि संन्यस्य निक्षिप्याध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्याहं कर्तेश्वराय भृत्य
वत् करोमीत्यनया बुद्ध्या किंच निराशीः त्यक्ताशीः निर्ममो मम
भावश्च निर्गतो यस्य तव स त्वं निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो
विगतसन्तापो विगतशोकः सन्नित्यर्थः ३० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

यद्यपि कर्म्मण्यज्ञोऽधिक्रियते तथापि मोक्षमाणेन तेन कर्म
ममक्षो मोक्षस्य कर्म्मासाध्यत्वात् न तेन कर्म कर्तुं शक्यं कर्मणः
सापेक्षितविरोधित्वादिति शङ्कते कथमिति श्लोकेनोत्तरमाह उ
च्यत इति यथोक्ते परस्मिन्नात्मनि सर्वकर्मणां समर्पणे कारणं।
माह अध्यात्मेति उच्यत इति यथोक्ते परस्मिन्नात्मनि सर्वकर्मणां
समर्पणे कारणमाह अध्यात्मेति विवेकबुद्धिमेव व्याकरोति अह
मिति दर्शितरीत्या कर्मसु प्रवृत्तस्य कर्तव्यान्तरमाह किंचेति मत्वा
शीः फलप्रार्थनाहीनः सन्नित्यर्थः निर्ममो भूत्वा पुत्रभ्रात्रादिविशि
षः तत्र युद्धे नियोगो नोपपद्यते पुत्रभ्रात्रादिहिंसात्मकस्य सन्ता
पहेतोः नियोगविषयत्वायोगादिति तत्राह विगतेति ३० ॥

स्वामिकृतटीका

तदेवं तत्त्वविदापि कर्मकर्तव्यं त्वं तु नाद्यापि तत्त्ववित् अतः कर्मैव कुरु।
विमाह मयीति सर्वाणिकर्माणि मयि संन्यस्य समर्प्य अध्यात्मचेत
सा अन्तर्याम्यधीनोऽहं करोमीति दृष्ट्या निराशीर्निष्कामोऽत एव ममफल
साधनं मदर्थमिदं कर्मेत्येवं ममताशून्यश्च भूत्वा विगतज्वरः त्यक्तशो
कश्च भूत्वा युध्यस्व ३० ॥

पिशाचभाष्यं

मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वकर्मभो
नेनकर्मणिकारी मयीति मयि वासुदेवे

गी॰ टी॰ २

171

मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या निराशी
र्निर्ममः कर्मणि तत्फलेष्वाममत्ववर्जितः युध्यस्व विगतज्वरः विगत
संतापः ३० ॥

रामानुजभाष्यं

ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि ज्ञानयोगादस्यैव कर्मयोगस्य श्रेष्ठत्वमुक्तं
पूर्वमेवोक्तं श्रेष्ठत्वे हेतुः लोकसंग्रहाय तत्त्वमेव कर्तव्यं प्रकृतिविवि
क्तात्मस्वभावनिरूपणेन गुणेषु कर्तृत्वमारोप्य कर्मानुष्ठानप्रका
र उक्तः गुणेषु कर्तृत्वानुसंधानं चेदमेव आत्मनो न स्वरूपप्रयुक्तमि
दं कर्तृत्वमपि तु गुणसंबंधकृतमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणकृत
मित्यनुसंधानं इदानीमात्मनां परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्य
त्वस्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च
कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तव्यतोच्यते मयीति मयि सर्वेश्वरे सर्वा
त्मभूते सर्वाणि अध्यात्मचेतसा संन्यस्य निराशीर्निर्ममो वि
गतज्वरो युद्धादिकं सर्वमेव चोदितं कर्म कुरु आत्मनि यच्चेतस्तद
ध्यात्मचेतः आत्मस्वरूपविषयेण श्रुतिशतसिद्धेन ज्ञानेन मद्धीः
ताः१
नेन चेतसेत्यर्थः। यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् यः आत्मनि तिष्ठ
वे
न्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो
यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः इत्येवमाद्याः श्रुतयः परमपुरुष
मः१
शरीरतयात्मानं परमपुरुषेण च प्रवर्तयितारमाचक्षते पुरुषः
प्रशासितारं सर्वेषामिमामाद्याः सर्वस्य वा हृदि संनिविष्टः स्मृत
सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढा
नि मायया इति वक्ष्यते एवमात्मकशरीरतया मम प्रवर्त्यमानस्वात्मा
नेन सर्वाणि कर्माणि मयैव क्रियमाणानीति मयि परमपुरुषे
सन्न्यस्य तानि चैव केवलं मदाराधनानीति कृत्वा तत्फलेनिराशी
सन्नियम्य कर्मसु
ष्ठंकायेन आत्मना कर्तुं स्वकीयानीति ममतारहितो भूत्वा विगतज्वरो युद्धादिकं कुरु स्वकी
यः परमपुरुषः सर्वेश्वरः स्वकार्यैकधारणीयं सा च नेकप्रयोजना
कर्मसु स्वममतारहितमन्त्रतानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसंचय
यमरणमविषयस्वामिनं एवमनन्तरनियन्त्रकः परमपुरुषप्रवर्तक

पितो वधात्मोऽयं व वार्ध्यस्य रनुकर्मयोगमेव कृष्णेऽमर्थः ३० ॥

अभिनवगुप्तकृतटी॰

तस्मात्मुक्तः सन्नपि तत्कर्मणा लिप्यते न तत्कथमिति स्फुटयति
मयि सर्वाणि कर्माणि नाहं कर्तेति संन्यस्य स्वतन्त्रः परमेश्वर एव
कर्ता नाहं कश्चिदिति निश्चित्य लोकानुग्रहे विकीर्षेर्लोकाचारे
युद्धात्मकमनुतिष्ठ ३० ॥

परमार्थप्रपाटीका

[illegible] यं सं [illegible]
तस्मात्सर्वाणि कर्माणि [illegible] सर्वाणि [illegible] मे [illegible]।
[illegible] लेयो [illegible] तस्य [illegible] यो [illegible]
[illegible] के न [illegible] वो [illegible] सर्व [illegible] तिमे [illegible]
[illegible] सर्व [illegible] वेद [illegible]
वकीर्ति॰ लोके विदते [illegible] मा च [illegible]
[illegible] भवती [illegible]।
[illegible] तत्प [illegible]
[illegible] न [illegible] केक [illegible] नित्य [illegible]
[illegible] ति [illegible] जानाति [illegible]
[illegible] भवतीत्याह [illegible] यतो [illegible]
[illegible]
[illegible] विषया: मन्तीति [illegible] मानां [illegible]
[illegible]
[illegible] प्रतो [illegible]
[illegible] तो मे [illegible]
[illegible] पाव [illegible]:।
[illegible] अतः प्रविष्ट: [illegible]
[illegible] प्रथमप्रस्तुत
[illegible] हत्यथ: [illegible] प्रधानत्वे
मत्परत्ति मयीति सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य [illegible] प्रमुक्तेम्म्यारिति
तस्मात्प्रेत यस्मा धीनोऽहं करोमीति दृष्या निराशी प्रमुक्ते [illegible] निर्ममः
कामरहितः तथा [illegible] तन्नवत्वं [illegible]

गी॰
टी॰
३॰

172

ममताशून्यो भूत्वा नतो विगतज्वरः सन् युध्यस्व [illegible]
[illegible] ३० ॥ वनमालीटीका

एवं जीवः प्रकृतिगुणासहित एव कर्त्ता न केवलो नतः आत्मा आत्मविवे
केन गुणेष्वेव कर्तृत्वमिति मनुसंधाय मुमुक्षुणा त्वया विनेकर्म कार्यमि
त्मुक मिसनीमं नर्धामिणि मशिकर्त्वे निधाय कर्म कार्यमित्याह ।
मयीति आत्मानं परमात्मानमविकृतमेवेन स्तद्ध्यात्मवेन तत्त्वेन श्रीमा
सतत्वकर्हैवेन प्रतीयमानानि कर्माणि भगवान्नेवोनः स्थः कारय
ति न केवलोहं करोमीति बुद्ध्यानेन सर्पवर्धयन्नामिति वर्धियामथे
वं तस्य समर्प्य मत्प्रसादभिन्नकामशून्यो निराशीर्निर्ममः अहंक
रोमिममेदं कर्मेति भावशून्यः विगतज्वरः संतापहेतुत्वात् शोक एव
ज्वरकहेतोकः पैहिकयाधिक निंदापवादहेतुक शोकशून्यो भूत्वा
युध्यस्व स्वधर्मानुष्ठानं कुरुष्व ३० ॥

कृष्णमवैजयन्तीटी॰

एवं स्वस्वात्माभाविकं यमेभूतेन कर्तृत्वं प्रकृतिगुणेष्वारोप्य गुणाय
वकर्मकर्त्तानाहमित्यात्मानं मत्वा विहितकर्म समाचरेदिति प्रकृ मय
वतत्कर्मत्तानादप्यधिकमित्यपि नियतं कुरु कर्म त्वमिमादिना पूर्व
मेवोक्तमितानी गुणारोपितमपि स्वनकृतानि सर्वाणि कर्माणि वै
सुरे भगवत्यारोप्य सर्वेषामात्मनामीश्वरएवात्मा मत्सुहृत्वो एवं
सर्वे जीवा स्वस्यैवात्मीया सदधीनाभवंतीत्येवं भावेनस्वोविनेकर्म
कुर्विमाह मयीति अध्यात्मवेन सात्मनि यस्वेतत्सद्ध्यात्मवेनस्वेन
विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः अन्तः प्रविष्टः एतात्मजनानां सर्वात्मन्तः प्र
विष्टकर्ता रमेतेयः आत्मनि तिष्ठन्नात्मतोन्तरो यमात्मान वेदय आ।
त्मान मन्तरो यमयति स ते आत्मान्तर्याम्यमृत एव शास्तिना रंसर्वे
वशी तेन च सर्वस्य वाहेर हृदि सन्निविष्टः ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन ति
ष्ठति भ्रामयं सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया येनाद्य नेक श्रुतिस्मृति
भिः पुरुषोत्तमप्रवर्जेनवरात्मीय भूतमात्मानं पुरुषोत्तमं वर्तनसर्वत्र
यिना रमिमेवं प्रतिपाद्यमानेन स्वस्वरूपविषयभूतेन ज्ञानेन सर्वाणि।
वीयाणि कर्माणि लौकिकवैदिकानि च मयि सर्वात्मनि सर्वात्म

भूते सर्वेश्वरे ब्रह्मणि संन्यस्य समर्प्य तदात्मीयत्वेन तत्त्वदर्शी आत्मस्व
रूपानुसंधानपूर्वकत्वेन त्वत्कारितानि कर्माणि मया कृतानि मयाहं
करोम्यग्रेऽपि करिष्यामि तेषां सर्वेषां तदर्पणमस्त्वित्येवं मयि सर्वा
णि कर्माणि समर्प्य निराशीः केवलं मन्निमित्तायत्तकृतानां मत्स्वस्तु
फलाभिलाषशून्यः अत एव निर्ममः स्वफलशाम्यर्थं मम भूतिसाध
नानि मया कृतानीत्येवं ममतारहितो भूत्वा विगतज्वरः [illegible]।
दृष्टं चिकानि निरयसाधनभूतानि मन नानि पापानि न मया कृतानीति
देवं ममतारहितो भूत्वा विगतज्वरः अनादिकालसंचितानि निरय
साधनभूतान्यनन्तानि पापानि मया कृतानीत्येवं न पतेभ्यो हे करा
पिकश्चमपि मुक्तो न भविष्यामीत्येवंभूतज्वररहितः शुक्लो न मप
वकर्मभिर्मयाराधितो भूत्वा मामेभ्यो मोचयिष्यतीत्यामर्शः मेवेत्य
न्मतन्मयि दृढविश्वासः सन् युध्यस्व त्वं हे कुरुश्रेष्ठ ३०॥

एवं कर्मानुष्ठानसाम्येऽपि ज्ञानाविज्ञयोः कृते
तच्छ्रुत्वा प्रेत्य भगवदर्पणफलाभिसंधा

मधुसूदनीटीका

त्वाभिनिवेशतदभावाभ्यां विशेषदर्शकः इदानीं मत्स्यापि प्रसक्तो
भावं च विशेषं वदन् ज्ञानतयार्जुनस्य कर्माधिकारं द्रढयति +

+ मयि भगवति वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वनियन्तरि सर्वात्मनि स
र्वाणि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च सर्वप्रकाराणि अहं कर्ता। अध्यात्मचेतसा +
न्तर्याम्यधीनस्सर्वस्य सर्वेश्वराय राज्ञे इव भृत्यः कर्माणि करोमीत्यनया
बुद्ध्या संन्यस्य समर्प्य निराशीः निष्कामः निर्ममो देहपुत्रादिषु स्वीय
त्वममताशून्यः विगतज्वरः संतापहेतुत्वाच्छोक एव ज्वरशब्देनोक्तः
ऐहिकपारत्रिकदुर्यशोनरकपतनादिनिमित्तशोकरहितश्च भूत्वा
मुमुक्षुर्विहितानि कर्माणि कुर्विति अभिप्रायः अत्र भगवदर्पण
निष्कामत्वं च सर्वकर्मसाधारणं मुमुक्षोर्निर्ममत्वेमकशोकत्वं च वकर
मात्रे भक्त इति द्रष्टव्यं अयं च ममताशोकयोरग्रसक्तत्वान [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥३०॥

सदानंदीटीका

कथं मुमुक्षुणा ज्ञेन कर्मण्यधिकृतेन च कर्तव्यं कर्मेत्यपेक्षायामि
त्याह मयि सर्वात्मनि अन्तर्यामिके सर्वज्ञे परमेश्वरे श्रीनाथे
सर्वकर्माणि लौकिकानि समर्प्य च अहं कर्ता ईश्वराधीनस्तदर्थं भृत्यवत्स

गी. टी. २

173

दा करोमीत्यनया बुद्ध्या निष्कामो ममतोज्झितः ३ दुर्यशोनरकश
सिद्धेन शोकविवर्जितः युध्यस्वेति विधेयानि कुरु कर्माणि शास्त्रतः ४३० ॥

नीलकंठीटीका

मयीति चेतसा अतो मुमुक्षुस्त्वमपि सर्वोन योगिनां सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य समर्प्य अध्यात्मचेतसा आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं अध्यात्मं तत्र प्रवणेन चेतसा पाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपी समासः आत्मानात्मविवेकवतेत्यर्थः ईश्वरप्रेरितोऽहं करोमीत्यनया बुद्ध्या निराशीः फलमनिच्छन् निर्ममो लब्धे ममत्वाभिमानशून्यश्च भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विशोकः सन् ३०

आनन्दीटीका

एवं नियतस्य कर्मणोऽवश्यकरणीयतां प्रतिपाद्य प्रकृते नियोजयति । मयीति परमात्मनि वासुदेवे सर्वाणि कर्माणि अध्यात्मचेतसाऽवसृज्य निराशीः फलस्पृहाहीनः निर्ममः त्यक्तकर्तृत्वाभिमानः अतएव विगतज्वरः त्यक्तशोकमोहः युध्यस्व इत्थमेव चेतसा मयि सर्वकर्माणि संन्यस्येत्यादेशो सिद्धान्तयति ३० ॥

४ मा ए व्रतमार्पणयुक्त्या सन्न्यस्य समर्पणया न्यासे निक्षेपमिव स्थापयित्वा अतएव मोक्षं प्राप्स्यन् निरा

+ इति लोकसंग्रहापेक्षया अनुष्ठीयमानमपि आत्मकमपि ज्ञाननिष्ठत्वेन कर्मानुष्ठानम

रामकंठीटीका

कर्मयोगिनो यथा कैवल्यार्थेव पर्यवस्यति जैनत्वेन निश्चित्य आह +

+ सर्वाणि शास्त्रविहितानि यज्ञदानतपःप्रभृतीनि कर्माणि अध्यात्मचेतसा यथाप्रतिपादितस्वरूपात्मनिष्ठेन मनसा मयि परमकारुणिके परमगुरौ संन्यस्य समर्प्य कल्मषैक एव परमेश्वरः अध्यात्माध्याये प्रतिपादितस्वरूपः सर्वप्राणिभिः क्रियमाणानां सर्वकर्मणां कर्ता स्वेच्छामात्रेण स्वशक्तिविभवरूपाणां निर्माता न तद्व्यतिरेकेण कश्चिदपि कर्तृत्वे पारमार्थिकमस्ति गुणापरतन्त्रेनयानुदेहादौ न दभिमानो मास्ति लभितएवमनया भावनया सन्न्यस्य अविधिंमप्याय अतएवाशंसनीयवस्तुविरहान्निराशीः आशीर्भ्यः प्रार्थनाभ्यो निष्क्रान्तो न एव सर्वभावेषु परिग्रहाभावान्निर्ममो ममेदमिति संसारिपुरुषोचिताया धिया निष्क्रान्तो भूत्वा विगतज्वरः यथोक्तचित्तानामसत्वावगाहनात्त्रिवृत्तदेहादिसमस्तसन्तापः सम्युध्यस्व समरात्मकमवमरोपनतमवश्यक

पृ॰ ५८

यं स्वकर्मानुतिष्ठेत् [illegible] नाद्यमेन मायः परिसमाप्तोऽयं [illegible]
[illegible] उपदेशसारो यतः प्रथमेनाध्यायेन [illegible]
[illegible] द्वितीये [illegible] स्वरूपं परिवदितम् तृतीये [illegible]
कर्मणेव [illegible] परमरहस्य [illegible]।
[illegible] भाव [illegible] संपादनार्थं [illegible] एतमाह) ३० ॥

लाक्षिकी [illegible] टीका

एवं लोकसंग्रहाद्यर्थिकर्मानुष्ठीयमानं यथा योगिनः कैवल्यायैव पर्यवस्यति तथार्जुनमुद्दिश्य प्राकृतमपि कर्म योगं गमयतु इति। शान्तिमयीति त्वम् बुद्ध्वा निराशीर्निष्कामो निर्ममः सर्वभावेषु ममताशून्यो भूत्वा सर्वाणि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि [illegible] मयि परमेश्वरे परमगुरौ संन्यस्य समर्प्य ईश्वरायैवाहं कर्म करोमीत्येवं तथा चागमेषूपदिष्टम् शिवोऽहं स्वकर्मरूपं पूजनं भस्म [illegible] करोमीत्येवं तथा विगतज्वरः शिवं यजेदिति एतदेव ब्रह्मणि कर्मणां समर्पणम् तथा विगतज्वरः सत्कृत्य शोकात्प्रयत्नः स्वकर्मानुतिष्ठ ३० ॥

पंचोलीटीका

कथं तर्हि कर्मणा परिकृतेन नरेण न मुमुक्षुणा कर्म कर्तव्यमित्याह मय्यर्जुन सर्वाणीति हे अर्जुन अध्यात्मचेतसा ईश्वरायैवाहं कर्म करोमीति बुद्ध्या मयि परमेश्वरे सर्वाणि संन्यस्य कर्माणि संन्यस्य निराशीः सन् फलेच्छुः निर्ममः ममतारहितो भूत्वा विगतज्वरः विगतशोकः सन् [illegible]स्व ३० ॥

(श्लो॰)

गणावीरमसिद्धोयिनी ॥

मयीति सर्वाणि योगानि योगयोगानि च कर्माणि स्वजात्युचितानि अध्यात्मचेतसा यत्नाधिकृतेन चेतसा निश्चित्य कृतानि मयीश्वरे समर्प्य एतेन स्वधर्माचरणेनेश्वरः प्रीयतामिति निराशीः सिद्ध्यसिद्ध्योः समः निर्ममोऽहं पुत्रादिषु ममतारहितः

अन्यथाशोकोत्पत्तिप्रसंगेनकर्माकरणप्रसंगात् अतएव विगतज्वरःशोकज्वररहितःसन् युध्यस्वस्वधर्मभूतंसमरकर्मानुतिष्ठेत्यर्थः ३०॥

मधुभाष्य

३०॥

भाषा अनुवाद

सो ऐसो तत्वज्ञानी कोभी कर्म्म करना उचित है औ कहते हैं कि तत्वज्ञानी भयेभी न आये हैं और तमलो अभी ऐसे कुछ तत्वज्ञानी भयेभी न हीं हो इससे अकी तरह कर्म्म करो कर्म करने मे तो त मारा अधिकार ही है यह भगवान कहते हैं कि आत्मामे चि त्तसे सब कर्म्म हमारे मे अर्पण करके अर्थात् हम अन्तर्या मी भगवानके आधीनहोय कर्म्म करते हैं और यह हमा रा काम है हम करते हैं इस विचार औ फलकी आशाको छोडकर तथा शोक दूर करि तम वे खटक युद्ध करो यह क हा ३०

सोरठा ॥

मोमहिकर्महित्यागसमझुं निश्चय चितकर ह्वैनिराशम मतेहूकरहुं युद्धतें विगतज्वर ३० ॥

175

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः श्रद्धा
वन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ३१॥

शांकरभाष्यं

यदेतन्मम मतं कर्म कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तथा ये। ये म इति
मदीयमिदं मतमनुतिष्ठन्ति अनुवर्तन्ते मानवा मनुष्याः श्रद्धा
वन्तः श्रद्दधानाः अनसूयन्तोऽसूयामपि परमगुरौ वासुदेवेऽकु
र्वन्तो मुच्यन्ते तेऽप्येवंभूताः कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः ३१॥

आनन्दगिरिकृतटी: सेवानुतिष्ठतां क्रममुक्ति
प्रकृते भगवतो मतमुक्तप्रकारमनु
फलं कथयति यदेतदिति शास्त्राचार्योपदिष्टे अर्थे विश्वास
वत्त्वं श्रद्दधानत्वं गुणेषु दोषाविष्करणमसूया अपि यथोक्ताया
श्चकेरसूयानद्योतनार्थः ३१॥

स्वामिकृतटीका

एवं कर्मानुष्ठाने गुणमाह ये मे मतमिति मदाज्ञं श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो
दुःखात्मके कर्मणि प्रवर्तयतीति दोषदृष्टिमकुर्वन्तश्च ये मदीयं मतम
नुतिष्ठन्ति तेऽपि शनैः सम्यक् ज्ञानिवत् कर्मभिर्मुच्यन्ते ३१

पैशाचभाष्यं

ये म इति ये
यदेतन्मम मतं कर्म कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तथा अनुतिष्ठन्ति मा
अधिकारिणः मे मम मतमिदं उक्तं नित्यं सदा अनुतिष्ठन्ति
नवाः श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मयि वासुदेवे उपदेष्टरि असूयारहिताः
तेऽपि कर्मभिः सकलकिल्बिषैर्मुच्यन्ते ३१॥

रामानुजभाष्यं

श्रुतिसिद्धमिदं हि मतं वेद
तमीश्वराणां परमं महेश्वरं पतिं विश्वस्यात्मा दिव्यं पतिं पतीनां अयमेव सनातनोपनिषत्सा
रत्वं सर्वशेषित्वं ईश्वरत्वं नियन्तृत्वं पतित्वं अयमेव शास्त्रार्थ अधिकारि
रस्योऽर्थ इत्याह ये मे मतमिति ये मानवाः शास्त्राधिकारिणः अनुतिष्ठन्तोऽपि मनु
णः अयमेव शास्त्रार्थ इति निश्चित्य मतमेतं तिष्ठन्ति ये वाऽनुतिष्ठन्तोऽपि
अस्मिन् शास्त्रार्थे श्रद्दधाना भवन्ति ये चाश्रद्दधाना अप्येवं शास्त्रार्थेना

गी· टी· र·

सं भवत्यंतिनाभ्यसूयेति अस्मिन्महागुणे शास्त्रार्थे दोषदर्शनेनाभव
तीत्यर्थः ते सर्वेऽपि हेतुभिरनादिकालप्रारब्धैः सर्वैः कर्मभिर्मुच्यं
ते तेऽपि कर्मभिरित्यपिशब्दादेशोऽप्यकरणादानीमननुतिष्ठंतोऽपि ये
अस्मिन्शास्त्रार्थे श्रद्धधानाश्चानसूयवश्च श्रद्धयावानसूयावलीण
पापा अविरेणैव नमेव शास्त्रार्थमनुष्ठाय मुच्यंत इत्यर्थः ३१

176

अभिनवगुप्तकृतटी·

एतन्मतमनमाश्रित्य यः कश्चिद्यत्किंचित्करोति तिनतस्यनबंधकं ३१

४ एवमनुष्ठानेगुणमाहये

परमार्थप्रपाटीका

इति इदं मे मतं ये महाकोऽश्रद्धावंतः अनसूयंतः दुःखात्मदेककर्मणि।
प्रवर्तयंतीति दोषदृष्टिरहिताः संतोऽनुतिष्ठंति तेऽपि शनैस्तानिवकर्म
मेभिर्मुच्यंते ३१ ॥

वनमालीटीका

ननु विहोमतः कर्मेऽपूर्वंनीतिमयाकार्यमिमेनावदेवनकिंतुमदर्थ
कुर्णात्यानिः कामवितिनकर्मानुष्ठानेनज्ञानभक्तिप्रसादद्वारेणमु
म४ क्तिहेतुरितिममतमतः कार्यकर्मेत्याहयइति इदंनिःकामनयाविहि
तकर्माचरणंममसंमतं नित्यंनतुफलस्यमोतस्यनिमवाविसमि
स्वके नित्यं वेदबोधितत्वेनानादिपरंपरयागतंमानवामनुष्याधि
कारिणकर्मणाश्रद्धावंतश्चाचार्योपदिष्टेऽर्थेसत्यमनन्यमेतेऽप्येवमे
वैतदितिविश्वासः अहानंहेतोऽनसूयंतः गुणेषुदोषाविष्का
सूयामानुःखात्मकेकर्मणिमांप्रवर्तयतीत्यकारुणिकोयमित्येवं
पापकृतेंयसकानोहिन्नामनिगुरौमैंहरिः ऊर्वंतोयेनतिष्ठंतितेपि
इक्किंतानप्रसादद्वाराकर्मभिः कर्मबंधनाद्यविद्यया मुच्यंते ३१॥

ऊत्तमवैजयंतीटीका

सर्वेषांस्वसारहस्यंममतेस्पितानांश्रद्धावतामनसूयतामेवज्ञा
नामृतमफलेस्यादितरेषान्वननुतिष्ठतामसूयतांसर्वंविफलं
दित्याह द्वाभ्याम् ये मे मतमितिये मानवाः मीयते ज्ञानमनेनमतेति
ज्ञानेनप्रमाणंप्रमाणंशास्त्रंवदंतिप्रमाणंवेनीतिमानवाः प्रामशास्त्रज्ञा
भवंतिनपवमानवाः योऽब्रह्मणोविदध्यातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोति

तितमीश्वराणांपरमंमहेश्वरंतंदेवतानांपरमंचदैवतंपतिंवि
श्वस्यमादिशास्त्रप्रतिपाद्यस्यमेममसर्वेश्वरेश्वरस्येदमव्यवधाने
नेदंनैमित्तिकेफलाभिलाषशून्यत्वेनरूपेणविनकर्मानुष्ठानंरूपंनिमं
शास्त्रस्यनित्यत्वेननहेतोपितानादिपरंपराप्राप्तंमतंसम्यक्तेसानेवा
श्रनुतिष्ठंतितेस्तिनवलस्तेनएवकर्मभिर्मुच्यंतेस्मिन्मतेश्रद्धावल्ल
इदमित्थमेवेतिनिश्चयेनविश्वासवंतएवभवंतितेकर्मभिर्मुच्यंतेत
स्मिन्मते:नसूयंतोगुणेषुदोषाविष्कारमकुर्वंतएवभवंतितेकर्म
भिर्मुच्यंते [illegible] प्रपिपाहोत्र्थपारणेःयोगयवबंधेरापेक्षकःशरव
योदूरएववेतिवत् यदापेमानवाममतमनुतिष्ठंति श्रनुतिष्ठंतो
पिकर्मभिर्मुच्यंतेयेवाननुतिष्ठंतःश्रद्धावंतःकेवलंश्रद्धामात्रंकु
र्वंतितेपिकर्मभिर्मुच्यंतेयेवानसूयंतोश्रद्धधानाःकेवलमनसूय
वंतितेपिकर्मभिर्मुच्यंते श्रननुतिष्ठंतोपिश्र
न्तेःसूयमानेनकुर्वंतितेपिकर्मभिर्मुच्यंते श्रनुतिष्ठंतोपिश्रद्धाहारास्वसकाले
इत्यागुणाश्रद्धावामादिकालपापमयाद्बुद्धिशुद्धिद्वारास्वसकाले
नैवमेमतेनास्तिनाशश्चेनरश्मयः यदा श्रद्धावन्तोपनसूयंतोपिमुच्यंते
नैवमेमतेनास्तिनाशश्चेनत्रश्चेतिकिंमुवक्तव्यं।
येमानवाममतंनित्यमेवानुतिष्ठंतितेमुच्यंतइतिकिंमुवक्तव्यं।

+ फलाभिसंधिराहित्येनभगवदर्पणबुद्ध्याविहितकर्मानुष्ठानं सत्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेणमुक्तिफलमित्याह +

मित्यर्थः ३१ ॥ मधुसूदनीटीका

+ इदंफलाभिसंधिराहित्येनविहितकर्माचरणरूपंममसमतंनित्यम
इदंफलाभिसंधिराहित्येनविहितकर्मागमनमावश्यककमितिवासर्वदे
नित्यवेदबोधितत्वेनानादिपरंपरागतमावश्यकंकर्मणां श्रद्धावंतः
नित्यामानवामनुष्याःयेकेविमनुष्याधिकारिणःकर्मणां श्रद्धावंतः मे° ५
नित्यामानवामनुष्याःयेकेचितमनुष्याधिकारिणः श्रद्धाविश्वासःतद्वंतः
शास्त्राचार्योपदिष्टेर्थेःनत्वन्भूतेप्यर्थेवेनदिनिश्रद्धाविश्वासःतद्वंतः
श्रनसूयंतः गुणेषुदोषाविष्करणमसूयासाचदुःखात्मकेकर्म
णिमामवर्तयन्नःकारुणिकोयमितिमंदरूपाप्रकृतेप्रसक्तानामसू
यामपिगुरोवासुदेवेसर्वज्ञेसुह्यःकुर्वंतोयेनुतिष्ठंति तेपिसत्वशु
द्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेणसम्यग्ज्ञानिवन्मुच्यंतेकर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः
(इत्यर्थः) ३१ ॥

[illegible]

सदानंदीटीका

येमेमतमित्यादिनामनितमावश्यककंमदा श्रद्धावंतोनुवर्तंतेनराःकर्मा
येमदीयंयथोक्तंवमतमावश्यकंमदा श्रद्धावंतोनुवर्तंतेनराःकर्मा
त्यकारिणः । मयीश्वरेगुरौविश्वासःसर्वभूतानुकंपिनि श्रद्धेत्युक्तास्वामि

गी॰
टी॰
१॰

केष्वपि कर्मणीशः प्रवर्तयन् २ मामकारुणिको यस्मादिष्टदा रघु
त्तोऽपि प्रसन्नोऽदोषबुद्धिं वाकुर्वन्तोयमेतत्परा: ३ तेपिधीभृद्धितस्त
त्त्वज्ञानशासिभृदेवनच सम्यग्ज्ञानिवदेवाशु धर्माधर्माख्यकर्मभिः ४
बंधनापरपर्यायैर्मुच्यन्ते मत्प्रसादतः ५ ३१

177

नीलकंठीटीका

ये मे इति ये मेपि त्वादृशाः मे मम मतं प्रसन्नाः कर्मानुष्ठानं प्रवृत्ति
र्हेतिग्रनुवर्तन्ते मानवाः श्रद्धावन्तः अनसूयन्तः अत्रदोषमपश्यन्तः
तेपि सकर्मभिः धर्माधर्माख्यैः मुच्यन्ते ३१ ॥

आनन्दटीका

उपसंहरति ये विद्वांसः मे परमात्मनः प्रजापतेरिदं मतम विद्वांसा
विद्वांसा वा स्वार्थं लोकसंग्रहार्थं नियतं कर्मावश्यं कार्यमित्युपदेशमनु
तिष्ठन्ति ते श्रद्धावन्तः श्रेयः साधनमिदमिति निश्चयवन्तः अनसूयन्तः नियते ज्ञा
ति धर्मे यज्ञादौ हिंसादिदोषानाविर्भावयन्तः ते सर्वैः किल्बिषैः पापै
र्बंधकैरैहिकैः पारलौकिकैर्वा कर्मफलैर्मुच्यन्ते श्रेयः प्राप्नुवन्ति ३१

+ एतावतागंथेनध्यायः परिसमाप्तोयत्त्वानकर्मस्वरूप
नस्यप्रतिपादिता द्वितीये विज्ञानस्वरूपं परिगदितं त

रामकंठीटीका

याज्ञप्ता नात्मकउपदेशसारो य न: प्रथमे
तीयेन तस्योक्तानस्य कर्मणो वृणोत् इयते

भगवानस्य परमरह
स्यस्त्वस्यस्य मतस्य +
प्रभावप्रतिपादना
र्थं बोधाबोधयोः फ
लमाह +

ये च मयोपन्यस्तं मतं मदीयं सर्वशास्त्रं सर्वस्वभूतमभिप्रायं निर्मल
विकालं ये मानवाः शास्त्राधिकृता मनुष्याः अनुवर्तन्ति सम्यगवगम्या
नुतिष्ठन्ति ते सर्वकिल्बिषैः पापैर्मुच्यन्ते न पुनर्बध्यन्ते कीदृशाः सन्तः
श्रद्धावन्तो यथा प्रतिपादितमस्मत्तत्त्वं निर्विकल्पमतिपत्तिजनितय
थाकफलसंभावनात्मिकया श्रद्धया युक्ताः अतएवैतन्मतविषयाम
सूयामनल्पत्तजनो विनामकुर्वन्तः ३१ ॥

लासिकी [illegible] टीका

एतावताग्रंथेनध्यायः कर्मयोगोपदेशः परिसमाप्तः प्रथमेस्य प्रस्ता
वनाद्वितीये ज्ञानस्वरूपं परिवर्णितं तृतीये तत्सेवकं तत्कर्मणो [illegible]
नुष्ठेयत्वं मे मतस्य परमरहस्यस्य स्वमतस्य प्रभावमाह येति [illegible]
नवाः स्वमन्नतशंके मे मतमभिप्राय सर्वशास्त्रं सर्वस्वभूतम [illegible]
वेकालमनुतिष्ठन्ति कथंविधाः श्रद्धावन्तो यथार्थफलसंभावनया [illegible]
का अनसूयन्तो दोषदृष्टिमकुर्वन्तः तेपि कर्मभिः सर्वैः सदा

ह्यकैरपिमुच्यानेनपुनर्बध्यते ३१॥

पंचोलीटीका

एवंकर्मानुष्ठानेगुणमाह येमेमतमिति येमानवाःममइदंमत मीश्वराधेकर्मकर्तव्यमिमनुशासनंनित्यंश्रद्धावंतःअनुसूयंतत्र सहिष्णुनारहितात्र्प्रनुवर्ततेतेपिकर्मभिःधर्माधर्मोमुच्यंते ३१

इत्तवीरसमिद्धायिनी॥

एतारधाववमास्यफलमाह येमेमतमिति येऽमांसः मेममइदंपूर्वोक्तंमतंसदानुतिष्ठंति श्रद्धाशास्त्रावार्थेप दिष्टेर्थेननुभूतेप्येवमेतदितिविश्वासः फलावधयंभाव निश्चयश्चतद्वंतः अनुसूयंतःगुणेषुदोषारोपलक्षणमाह घारहिताः तेकर्मभिर्ईनभूतेर्मुच्यंतेमुक्ताभवंति ३१॥

मधुभाष्य

येमइति येत्वेवंनिहत्यकर्मिणस्तेपिमुच्यंतेज्ञानहीना किमुचपरोक्तज्ञानिनः नहसाधनांतरमुच्यते निहतता हीनिकर्माणिअपरोत्तेषारहष्ये अपरोक्षेपाटाष्टिविमु कोकिंचित्तमाराते सविततदंतराध्यायमुक्तयेसाधनंभवे त् नाकिंचिदंतराध्याप निर्वाणायपरोक्षदक इतिश्रुते नारायणाष्टाक्षरकल्प अतएवतन्मत्वयानियमोपिनि नात्रयतातिष्ठंतिलोकाइत्यत गहनः एवंचाकिमितितेमतंनानुतिष्ठंतिलोकाइत्यत आह ३१॥

178

भाषा अनुवाद

इस प्रकार कर्म्म करनेमे उपकार कहते हैं कि जो इस हमारे मतमे श्रद्धा युक्त हो और असूया रहित अर्थात् निन्दा न करि के कि दुःखदाई कर्म्ममे हमको प्रवृत्त करते अर्थात् लगाव ते हैं ऐसी दोष दृष्टि न करके जो कोई यह मेरामत अङ्गी कार करके करै सो कर्म्मके द्वारा क्रम क्रमसे ज्ञानीकी तर ह कर्म्मसे मुक्त होय पर होय ३१

दोहा ॥

मोरे मतकों नित्य यह वर्तत है नर जोय श्रद्धायुक्त नहि दोष धर छुटें कर्मसें सोय ३१॥

179

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतं सर्वज्ञा
नविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ३२॥

शांकरभाष्य

ये त्विति ये तु तद्विपरीता एतत् मम मतं अभ्यसूयन्तो निंदन्तो ना
नुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते मे मतं सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढास्ते सर्व
ज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टान् नाशं गतान् अचेतसो ऽविवेकिनः ३२॥

आनन्दगिरिकृतटीका

भगवन्मतानानुवर्तिनां प्रत्यवायित्वं प्रत्याययति ये त्विति तद्विप
रीतत्वं भगवन्मतानुवर्तित्वाभाववैपरीत्यं तदेव दर्शयति एतदिमा
दिना अभ्यसूयन्तस्तत्रासत्यमपि दोषमुद्भावयन्त इत्यर्थः सर्वज्ञा
नानि सगुणनिर्गुणविषयाणि प्रमाणप्रमेयप्रयोजनविभाग
तो विविधत्वं ३२॥

स्वामिकृतटीका

एवं कर्मानुष्ठाने गुणमुक्त्वाह ये मे मतमिति महाक्लेशभावं तेन
एवं कर्मानुष्ठाने गुणमाह ये मे मतमिति दोषं दर्शयति मकुर्वतस्य मेम
हद्येनो दुःखात्मके कर्मणि प्रवर्तयतीति दोषदृष्टिमकर्म मिथ्याचारित्वं वि
त्स्य ये तत्र मम नैव तु कर्मभिर्मुच्यते कर्मकर्ता
तीर्थमनतमनुतिष्ठन्ति तेपि शनैः सम्यक् ज्ञानिनः सर्वार्थकर्मकर्ता
एतेदोषमाह ये त्वेतदिति ये तु मे मम मतं नानुतिष्ठन्ति नानुचेत
कमिममनुशासनमभ्यसूयन्तो द्विषन्तो ये नानुतिष्ठन्ति विषये यत्तानेतद्धा
मोविवेकस्मानानतएव सर्वस्मिन्कर्मणि ब्रह्मविषये यत्तान
णविमूढांस्तान्नष्टान्विद्धि ३२॥

पैशाचभाष्य

ये तु एतन्मम मतमभ्यसूयन्तो द्विषन्तः नानुतिष्ठन्ति न कुर्वन्ति मेमम
मतं सर्वाणि ज्ञानानि तानानि तेषु विमूढान परमार्थविदः
विद्धि विजानीहि नष्टानचेतसः अविवेकिनः ३२॥

रामानुजभाष्य

भगवदभिमतोपनिषदर्थमनुतिष्ठतामत्र दर्शनानामयमसूयन्तो
वेदार्थमदृष्ट्वैतत्सर्वमात्मवस्तुमकरीरतया मदाराधनशेषभूतं
दैकसर्वकर्मेतिमिति मे मतं नानुतिष्ठन्ति नैव मनुसंधाय सर्वाणि कर्माणि

गी. णिकुर्वते यत्तु नश्रद्दधानेयेषामंगीकृतं येनादर्शितेने नान्तवैफलत्यागे तु विशे
टी. षेण मूर्खोस्ततनपवनहानवेतनसो विविधेतनः कार्यादिवस्तुयाथात्म्य
२. निश्चयः तदभावादचेतनसः विपरीतज्ञानाः सर्वत्रविमूढाः॥१२॥

अभिनवगुप्तकृतटी०

180

एतस्मिंस्त्यागे येन श्रद्धालवस्ते विनष्टा अविरतं जन्ममरणादिभा
विनात् १२॥

परमार्थप्रपाटीका

"येत्वेतदिति

विपक्षे दोषमाह" ये तु शास्त्रे निरूपितप्रकाररहिताः संतो मे मतं नानु
तिष्ठन्ति तानचेतसोऽन्तःस्वयासर्वज्ञानविमूढान् कर्मसाध्यर
हितान्नष्टान् विद्धि १२॥ वनमालीटीका

व्यतिरेके दोषमाह ये त्विति ये नास्तिका अश्रद्दधाना अभ्यसूयन्तो
दोषमुद्भावयन्तः एतन्मम मतं नानुतिष्ठन्ति तानचेतसो विज्ञान्।
अतएव ज्ञानविमूढान् सर्वथा योग्यात् भ्रष्टान् सर्वपुरुषार्थभ्रष्टान्
विद्धि १२

कृसमवेजयन्तीटीका

सर्वनियन्तर्जगद्गुरोर्मे मम मतमननुतिष्ठताम् अभ्यसूयतां भगवद्वि
मुखानां जनानां दोषमाह ये त्वेतदिति ये तु अश्रद्दधानाः स्वहितमुखाज्ञाना
एतच्च तत्तद्रूपमात्मवत्सलस्य सर्वेश्वरेण महाराजेन महात्मकं स
र्वधीनस्थितिप्रवृत्तिकमिति मे भगवतः श्रीकृष्णस्य मम मतं ना
नानुतिष्ठन्ति से वमाभ्यसूयन्तः संधाने न सो विनाति महाराय
पाणि सर्वाणि कर्माणि न कुर्वन्ति यद्वा न शब्देनाश्रद्दधानाः
हन्त अश्रद्दधाना नाम यावज्जन्तरं नीर्यादेवं देवायर्चने कृतम नायम
केदानमपि दत्तं शास्त्रश्रवणं वारं वारं कृतं तत्फलमस्माकं किंचिद्
फलं पुत्रदारधनादिकं न स्यादस्मत्र मोक्षादिकं फलं के न दृष्ट
मेवं फलाशापिशाचिमानसः स्पष्टपाततन्द्रस्कुत विनष्टविष्णो
र्विना श्रद्धावन्तो मे मतं श्रुतिस्मार्तं न श्रद्धानकुर्वन्ति अभ्यसूयन्तो
मायामनुष्याः एतं कर्म कर्तो भोक्ता निर्गुणस्य वेदे सर्वमायया
र्मादि कर्मनियत्तादिभोक्तव्यं नन्न कल्याणकारुण्यादिगुणाणी

यितिश्रुत्यालयोग्रक्तादिवदोषोपपत्तेः येतेतोमेमतेनानुतिष्ठंतिना
नुजनंतानच्छान्तिरसंसारिणामदागपवनलक्षणशास्त्रीयंकर्मेकू
र्वान्नावसंसाराच्चमोचयन्ति अभ्यंतरब्रह्मकरादिविद्वेषयुमोगेन
येतस्त्वलतोः शास्त्रीयकामतिविद्धकर्माचरणेनैवमलिनांतःकरण
तयास्वपरस्वरूपज्ञानमप्राप्तानाराधितमुक्तेश्वरणेनात्मवि
मुखाजन्ममरणलक्षणेदुःखात्मकेसंसारेपुनःपुनरात्मानेपा
तयंतइत्येवमात्मघातिनोतिसंसारिणस्तान् विद्धिजानीहि कुतएवं
यतोऽचेतसोनविद्यतेचेतोसिवस्तुयथात्म्यनिश्चायककरणंनिय
धोतेः चेतसस्मात्चेतसेवस्तुस्वरूपनिश्चयोभवतितद्रहितानवि
परीतज्ञानानिमयः अतएवसर्वज्ञानविमूढान् सर्वेषुचेतना चेतन
ब्रह्मसप्रमाणप्रमेयप्रयोजनेषुज्ञानेषुविमूढान् विशेषण।
मूढान्मूर्खान्सर्वसामर्थ्यभ्रष्टानिमग्नः अनेनात्मनाकेनाज्ञेनस।
कर्माकरणेभगवताभयमपिदर्शितम् ३२ ॥

मधुसूदनीटीका + एवमन्वयेगुणमुक्त्वाव्यतिरेकेदोषमाह +

तुशब्दः पूर्ववद्वैधर्म्यमश्रद्धांसूचयति तेनयेनास्तिकास्त्वश्रद्द
धानाः अभ्यसूयंतोदोषमुद्भावयंतः एतन्ममतंनानुवर्तंते ना
नचेतसोदुष्टचित्तान् अतएवसर्वज्ञान्सर्वत्रकर्मणिब्रह्मणिसगु
णेनिर्गुणेचयज्ज्ञानंतत्रविविधंप्रमाणतःप्रमेयतःप्रयोजनत
श्चविमूढान्सर्वप्रकारेणायोग्यान्नष्टान्सर्वपुरुषार्थभ्रष्टान्
विद्धिजानीहि ३२ [illegible]
[illegible]
[illegible] ३२ ॥

सदानंदीटीका

एवमुक्तान्वयेमातंदोषमाहविपर्यये येतुनास्तिकातःश्रद्धाही
नाएतन्मतंमम १ दोषमुद्भावयंतोनानुवर्तंतेतिदुर्धियःतानतो
दुष्टचित्तांश्चमंदभाग्यान्त्वधिकृतान् २ सर्वज्ञकर्मणीशेवासगु
णेनिर्गुणेचयत् तानेतज्ञानयोग्यंचमानतोमेयतःफलात् ३।
पुरुषार्थपरिभ्रष्टाञ्जानीहिहतकर्मणः ४ ३२॥

गी॰
टी॰
२

181

नीलकंठीटीका

विपक्षे दोषमाह ये त्विति सर्वशब्द ईश्वरवाची सर्वं समाप्नोषि त
तोऽसि सर्व इति निर्वचनात् तस्य ज्ञाने विषये विशेषेण मूढान् पारो
क्ष्येणापि ते ईश्वरमजानतो देहमात्रनिष्ठांस्तान् नष्टान् स्वर्गापवर्ग
भ्रष्टान् अचेतसः विवेकशून्यान् ३२ ॥

आनन्दीटीका

अन्वयव्यतिरेकमुखेन दोषमाह सर्वेषु ज्ञानेषु हेयोपादेयनिश्चितेषु
विमूढान्विपर्यस्तान्नत एवाचेतसः चेतनशून्यान्नष्टान्निरयगामि
नो विद्धि ३२

रामकंठीटीका

ये पुनरेतदेवंविधं मन्मतमभ्यसूयन्तो मोहतिमिरतिरस्कृतनयना
म्यग्ज्ञाननाशाद्दोषाधिरोपणादिना विगर्हन्तो नानुतिष्ठन्ति नाचरन्ति ता
न्सर्वेषु समस्तेषु हेयोपादेयनिश्चयविषयेषु ज्ञानेषु शास्त्रेषु वि
मूढान् विपर्ययभ्रमयान्विशेषेण मूढान्विविनान्विनष्टान्विद्धि योगा
पवर्गलक्षणादुभयतोऽपि फलात्प्रच्युतान्मनोऽनुगतिप्राप्तिलक्षणं वि
नं॰ नाशं प्राप्तान् जानीहि एतत्स्थेषां चेतोऽन्तःकरणमसम्यग्दर्शिनोऽस्य ह
पिनास्ति व [illegible]

[illegible]

लासिकी [illegible]टीका

किं च ये त्विति ये पुनरेतदेवंविधं मन्मतमभ्यसूयन्तः कथमात्म
निसमाहितेन कर्म कर्तुं शक्यमित्येवं रूपेण दोषारोपेण विगर्ह
न्तो नानुतिष्ठन्ति तान्सर्वेषु हेयोपादेयनिश्चयरूपेषु ज्ञानेषु विमूढा
न्स्तथाऽचेतसः विवेकान्नष्टान्पुरुषार्थाद्भ्रष्टान्विद्धि जानीहि ३२

पंचोलीटीका

तद्विपरीतकरणे दोषमाह ये त्वेतदिति तुः पुनः ये पुनरेतन्मे मतमी
श्वरार्थं कर्म कर्तव्यमिति मम गुणास्वनभ्यसूयन्तः नानुतिष्ठन्ति ताञ्च
तेतान्सर्वज्ञानविमूढान् सर्वेषु ज्ञानेषु विमूढान् अचेतसश्च वि
कितः नष्टान्नाशं प्राप्तान् विद्धि जानीहि ३२ ॥

ममावीरसमिद्दोयिनी॥

येत्वेतदिति येतुनरमभ्यसूयंतोदोषमुद्भा

व्यतिरेके दोषमाह तान्सर्वज्ञानविमू

वयंतः मे ममैतत्सर्वोक्तं मतं नानुतिष्ठंति निश्चयरूपं तत्रवि

ढान् सर्वत्रयोगाद्योगात्मकेकर्मणियज्ञानं सर्वपुरुषार्थभ्रष्टान् अचेतसो

मोघदत्ताम्मूढान् अतएवनष्टान्

दुष्टचित्तान् विद्धिजानीहि ३२॥

मधुभाष्य

३२॥

भाषा अनुवाद

अब इसके विपरीत आचरणमे जो दोष सो कहते हैं कि जो लोग इस तरह कर्म्मन करैं ते विचार रहित हैं और कर्म्म तथा ब्रह्मज्ञानमे भ्रष्टविवेक जानो सोई कहते हैं कि जो इस मेरे मत की निन्दा करते भये इसमत मे नहीं प्रवृत्त होते हैं उनको सकल ज्ञानके मूढात्मा नष्टबुद्धि जानो ३२

दोहा ॥

मम मतमें धरैं दोष जो वर्त्तें नाहिन सोय तिन सम ज्ञानवि मूढ़कों नष्टअचेतन जोय ३२॥

183

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि प्रकृतिं
यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ३३ ।

शांकरभाष्य

कस्मात् पुनः कारणात् त्वदीयं मतं नानुतिष्ठन्ति परधर्म्माननुति
ष्ठन्ति स्वधर्म्मं च नानुवर्त्तन्ते त्वत्प्रतिकूलाः कथं न बिभ्यति त्वच्छा
सनातिक्रमदोषात् तत्राह सदृशमिति सदृशमनुरूपं चेष्टते चेष्टां
करोति कस्याः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः प्रकृतिर्नाम पूर्वकृत
धर्म्माधर्म्मादिसंस्कारो वर्त्तमानजन्मादावभिव्यक्तः सा प्रकृतिस्तस्याः
सदृशमेव सर्व्वो जन्तुर्ज्ञानवानपि चेष्टते किं पुनर्मूर्खस्तस्मात् प्रकृ
तिं यान्ति अनुगच्छन्ति भूतानि निग्रहः निषेधरूपः किं करिष्यति ।
मम वान्यस्य वा ३३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

भगवन्मतानुवर्त्तनमन्तरेण परधर्म्मानुष्ठाने स्वधर्म्माननुष्ठाने च
कारणं पृच्छति कस्मादिति भगवत्प्रतिकूलत्वमेव तत्र कारण।
मित्याशंक्याह त्वत्प्रतिकूला इति राजानुशासनातिक्रमे दोषदर्शि
नात् भगवदनुशासनातिक्रमेऽपि दोषसम्भवात् तत्प्रतिकूलत्वे भ
यकारणाभिमर्षः उत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति सदृशमिति सर्व
स्य प्राणिवर्गस्य प्रकृतिवशवर्त्तित्वे कैमुतिकन्यायं सूचयति ज्ञा
नवानपीति सर्वाण्यपि भूतान्यतिक्रम्यापि प्रकृतिसदृशीं चेष्टां ग
च्छन्तीति निगमयति प्रकृतिमिति भूतानां प्रकृतेरधीनत्वेऽपि प्रकृ
तिर्भगवता निग्रह्येत्याशंक्याह निग्रह इति का पुनरियं प्रकृति
चेष्टानुसारिणी भूतानां चेष्टेति पृच्छति प्रकृतिर्नामेति भगवदभि
प्रेतां प्रकृतिं प्रकटयति पूर्वेति आदिशब्देन ज्ञानेच्छादि संग्रहः
ने यथोक्तः संस्कारः स्वसत्तया प्रवर्त्तकश्चेत् प्रलयेऽपि प्रवृत्तिः ।
स्यादित्याशंक्य विशिनष्टि वर्त्तमानेति सर्व्वो जन्तुरित्युक्तं विवेकि
प्रसक्तेरनात्मादिभिस्ताविशेषादिति न्यायमनुसरन्नाह ज्ञानवा
निति ज्ञानवतामज्ञानवतां च प्रकृत्यधीनत्वाविशेषे फलितमाह

गी.
टी.
३

184

तस्मादिति प्रकृतिं यान्ति प्रकृतिसदृशीं चेष्टां गच्छन्त्यनिच्छन्त्यपि भू-
तानि इत्यर्थः प्रकृतेर्भगवता तत्सेन वा केनचित् निग्रहमाशङ्क्य
वतारितवत्यर्थादस्यार्थापेतितं दृश्यतिसमवेति ३३ ॥

स्वामिकृतटीका

ननु तर्हि महाफलत्वादिंद्रियाणि गच्छन्ति कामाः सन्तः सर्वेऽपि स्वधर्म-
मेव किं नानुतिष्ठंति तत्राह सदृशमिति प्रकृतिः प्राचीनकर्मसंस्का-
राहितस्वभावः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः स्वभावस्य सदृशमनुरूप-
मेव गुणदोषज्ञानवानपि चेष्टते किं पुनर्वक्तव्यं अज्ञस्य चेष्टनमिति यस्मा-
द्भूतानि सर्वेऽपि प्राणिनः प्रकृतिं यान्ति अनुवर्तन्ते एवं सति इंद्रियनि-
ग्रहः किं करिष्यति प्रकृतेर्बलिष्ठत्वादित्यर्थः ३३ ॥

पिशाचभाष्यं

तथाहि सदृशमनुरूपं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेः प्रकृतिर्नाम पूर्वकृत-
धर्माधर्मादिसंस्कारः वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तायः सा प्रकृतिः
तस्याः सदृशमेव सर्वो जंतुः ज्ञानवानपि किमुत मूर्खः प्रकृतिं यान्ति
भूतानि निग्रहो निरोधः किं करिष्यति मम वान्यस्य वा ३३ ॥

रामानुजभाष्यं

एवं प्रकृतिसंसर्गेणास्य गुणोद्रेककृतं कर्तृत्वं तच्च परमपुरुषायत-
त्तमिति मनुसंधाय कर्मयोगयोग्येन ज्ञानयोगयोग्येन वा कर्मयोग-
स्य सुशकत्वादप्रमादत्वाद्ज्ञानगर्भत्वात् ज्ञाननयानिरपेक्षत्वादितरस्य
दुःशकत्वात्सप्रमादत्वाच्छरीरधारणार्थतया कर्मापेक्षत्वाच्च कर्मयो-
ग एव कर्तव्यः व्यपदेश्यस्तु विशेषतः स एव कर्तव्य इति योऽर्थः उक्तः त-
न परमध्यायशेषेण ज्ञानयोगस्य दुःशकतया सप्रमादतोच्यते सद-
शमिति प्रकृतिविविक्त[illegible]मात्मस्वरूपं तद्वेषमवेत्य सर्वदानुसंधेय-
मिति शास्त्राणि प्रतिपादयंति ज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेः प्राची-
नवासनायाः सदृशं प्राकृतविषयेष्वेव चेष्टते ततः प्रकृतिं यान्ति भूता-
नि न हि शिक्षा जनवो नादिकालप्रवृत्तवासनामेव यान्ति तासां वास-
नानां रूपाणि भूतानि शास्त्रकृतो निग्रहः किं करिष्यति ३३

अभिनवगुप्तकृतटीका

योपि च ज्ञानी न तस्य व्यवहारे भोजनादौ विपर्यासः कश्चित् अपि
न सोपि सत्वाद्यनुवृत्तिमेव चेष्टते एवमेव जानन् यतो भूतानां दृ
पिवादीनां प्रकृतौ विलयः आत्मा चाकर्ता निःसङ्गः करोति कस्या
जन्मादि निग्रहः कथं न हि वंधः पुरुषस्योच्यते ११

परमार्थप्रपाटीका

ननु सर्वज्ञानानाशोपि भगवद्वाक्यविश्वासेंद्रियाणि निगृह्य कथं स
धर्मावरणं न कुर्वंतीत्याह सदृशमिति ज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेः
सदृशं चेष्टते प्राचीनकर्मसंस्काराधीनः स्वभावः प्रकृतिस्तत्सदृश
नदेनुरूपं यथा भवति तथा गुणदोषज्ञानवानपि चेष्टते किं पुनर
ज्ञेयतः प्रकृतिं यान्ति प्रवर्तन्ते
सर्वाणि भूतानि प्रकृतेर्बलिष्ठत्वात् ११ ॥
एवं सतीन्द्रियनिग्रहः किं करिष्यति प्रकृते

वनमालीटीका

ननु राजस्वधर्मस्थ वशानानाति तत्र भयं परधर्म तः कथं मस्वधर्म
ते नानुवर्तते कथं वा सर्वपुरुषार्थसाधने प्रतिकूला भवंती मतत्रा
ह सदृशमिति प्रकृतिः प्राचीनधर्माधर्मज्ञानेच्छादिसंस्कारो वा
तेमानजन्मन्यभिव्यक्तोतिबलवान् तद्विपाकर्मणा प्रवारभे
ते सर्वभूतानि चेष्टते स्वस्याः स्वीयायाः प्रकृतेः सदृशमनुरूपं स
वैन्नज्ञानवानपि ब्रह्मविदपि गुणदोषविदपि वा चेष्टते किं पु
नर्मूर्खः अतो भूतानि सर्वप्राणिनः प्रकृतिं यान्ति अनुवर्तन्ते पुरुषार्थ
ये शास्त्रे तत्र भूतान्यपि नत्वमम राजो वा निग्रहः किं करिष्यति म
स्तान नरकसाधनत्वं ज्ञात्वापि दुर्वासनाबलात्मानो येषु प्रवर्तमाना
न मत्कारस्य नातिक्रमदोषादि भयन्तीति भावः ११

अंश मधुसूदनटीका

एवमनादिकालप्रवृत्तप्रकृतिसंबंधेन विस्मृतात्मपरमात्मस्वरू
पाणां प्राकृतेष्ववस्थानेष्वात्माभिमानिनामनादिकालप्रवृ
त्तशुभाशुभकर्मसंसर्गमलिनीकृतात्मस्वरूपाणां ज्ञानिनाम

गी॰
टी॰
८

185

ज्ञानिनां सर्वेषां तेषां ज्ञानानामंतःकरणशुद्धये लोकसंग्रहे देहयात्रादि।
सिद्धये च ज्ञानस्य ज्ञानेनोपलब्धेश्च भगवदाराधनरूपः कर्मयोगः कर्तव्य
एव स शाकल्यादिसत्कर्मितानीमध्यायशेषेण तेषां ज्ञानयोगस्य दुःश
कत्वं वदन्नादिगुणत्रयोद्रेककृतकर्मजन्मापाविषयवासनायास्त्या
गो ज्ञानिनामपि दुःशकस्त्यादिम्याह सदृशमिति ज्ञानवानपि प्रकृ
तिकार्येषु चेतनरूपेषु शब्दादिविषयेषु स्मरं किं कृत्वा चेतनरूपो जी
वो बध्यते ऽनात्मसु तत्त्वमिरे तेषु रागादीनां कर्तव्यत्वेनेशस्वदारा चेतनाचे
तनेषु स्वस्वरूपज्ञानविशिष्टोपि स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः प्रकृति
गुणकार्यरूपायाः कार्यकारणाभेदविवक्षया प्रकृतिरित्युच्यते ऽना
दिकालप्रवृत्ताया शब्दादिविषयवासनाया सदृशमनुरूपं चेष्टते
प्रवर्तते यत्र यत्र वस्तुष्ववासनाजायते तत्तदुपलब्धये तदनुसारेण
चेष्टते चेतनत्वस्य शास्त्रस्य मूर्खस्येव स्या विवेकिनो वासनाधीनत्वप्र
वर्तनेनाश्चर्यमिति भावः ततो हेतोर्भूतानि वासनाविशिष्टानि ब्रह्मा
दिपिपीलिकान्तानि प्राणिनः प्रकृतिं विपरीतिकारिणीमनादिका
लप्रवृत्तां सर्वपुरुषार्थभ्रंशकरीं संसारतरुबीजभूतां स्वां स्वां वास
नारूपां यान्त्यनुवर्तन्ते तेषां वासनानुव्याधिनां शास्त्रप्रकृतिकुला
चाराणां भूतानां निग्रहः शास्त्राचार्यप्रकोपदण्डः किं करिष्यति प्र
नादिदुर्वासनायाः प्राबल्यात् निवर्तयितुं न शक्यति तस्मान्न मयि
प्रकृत्यधीनोपि पराधीनस्य स्वस्य सेकल्यादि के सर्वे पार्थ्यं भवति त
स्माज्ज्ञानयोगे दुराग्रहं परित्यज्य कर्मयोग एव बुद्धिं कुर्विमाशयः

+ नन्वगत्वा स्वतन्त्रस्य शास्त्रातिक्रमभयं प्रथम सर्वपुरुषार्थसाधनप्रतिकूला भवती

मधुसूदनीटीका

तः कथमहत्यत्नेस्त्वमतं नानुवर्तन्ते कथं त्यत्राह ॥+

+ प्रकृतिर्नाम प्राग्जन्मकृतधर्माधर्मज्ञानेच्छादिसंस्कारो वर्तमानज
न्मन्यभिव्यक्तः सर्वतो बलवान् तद्विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्व
प्रज्ञा चेति श्रुतिप्रमाणकः तस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः सदृशमनु
रूपमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवानवस्यविदपि पश्वादिभ्यो विशिष्टोपि
मायावान् गुणदोषज्ञानवानपि चेष्टते किमु मूर्खः तस्मादृतानि सर्वे
प्राणिनः प्रकृतिं यान्त्यनुवर्तन्ते पुरुषार्थभ्रंशहेतुमपि

मवाराज्ञोवानिग्रहः किंकरिष्यति रागोमेत्कंमेनत्रुरिनात्रिवर्तेपि
त्वेनशक्तोनीत्यर्थः महानरकस्यसाधनत्वेज्ञात्वापितुवासनाप्राव
ल्यात्पापेषुप्रवर्त्तमानानुमज्ञ्ञानातिक्रमदोषाद्धिभ्यतीतिभावः
[illegible] ३३॥

सदानंदीटीका

पर्यंतस्त्वमतेनानुतिष्ठंती
नेतुराज्ञश्चेशास्यतवाज्ञातिक्रमेभयं कथंवातेपुरुषार्थैकसाधने प्रणाशान
तिकुर्वंतव १ प्रतिकूलाः कथंवातेपुरुषार्थैकसाधने
न्मसंस्कारोधर्माधर्मादिगोचरः २ वर्तमानभवेव्यक्तः सर्वेनोवल
वोप्यय: प्रकृतिःसास्वकीयायास्तस्याः सदृशमेवहि ३ सर्वोपिप्र
णिदोषज्ञश्चेष्टते किंमम्रूप्रभीः तस्मात्सर्वेनुवर्तंते शास्त्रानःप्रकृ
तिंस्विकां ४ पुरुषार्थत्वयैवेतभूतामपितुरत्ययो राज्ञोवाममवात
चनिग्रहः किंकरिष्यति ५ रागोत्कंमेनत्रुरितात्रनिवर्तेपितेतमाः
महानरकहेतुत्वंज्ञात्वानेवासनावलात् ६ प्रवर्तमानाःपापेषुम
राज्ञातिक्रमादपि नविभ्यतीतितात्पर्यंहरेर्नारायणस्य च ७ ३३

नीलकंठीटीका

नन्वेवंचेन्मतमतेनानुतिष्ठंति नहिकथंतेनकेनयोमितमितमत्याज्ञा
नतुतेचेन्नवमतेनानुतिष्ठंति नहिकथंतेनकेनयोमितमितमत्याज्ञा स्वकीयस्यशास्त्रीयधर्माधर्मसं
स्कारस्यसदृशमनुरूपंज्ञानवानपिचेष्टते किंपुनर्मूर्खः पश्वादिभि
ह सदृशमितिस्वस्याःप्रकृतेः स्वकीयस्यशास्त्रीयधर्माधर्मसं भूतानि
प्रकृतिंयांतिअनुसरंति
स्याविशेषादितिभावात् तस्मात्प्रकृतिंयांतिअनुसरंति किंकरिष्यति नकिमपि आ
प्राणिनस्तत्रममवान्यस्यवानिग्रहः किंकरिष्यति नकिमपि प्रा
हमपिपूर्वकर्मायत्तयैवतानप्रवर्तयामीतिभावः ३३॥

ज्ञानदीटीका

कथंतेनानुतिष्ठंतीत्याशंक्यापरिहारपूर्वकंमतेनात्मानुपपत्तिम
वस्थिरयति ज्ञानवानपिइदंमयाकार्यमिदंनकार्यमितिव्यवस्था
नपिस्वस्याःप्रकृतेःसात्विकाराजस्याःतामस्याःसदृशं प्रवर्तंतेचेति

बा४

गी.
टी.
र.

186

हमेवकार्याकार्ये इत्यादिवल्लक्षणस्वभावानुरूपंचेष्टतेव्यवहरति यतोभूतानिप्राणिनः प्रकृतिंस्वस्वभावमेवयान्ति निग्रहोनुशासनेस्तदुपदेशःकिंकरिष्यति इतिममममानत्वज्ञानेदेहेतः ग्रथवनयोन्यामीतिज्ञानवान्कृतव्यवसायोपिभवान् स्वस्याःप्रकृतेः त्रियजातेःसदृशंचेष्टते युद्धमनुतिष्ठत्येव यतोभूतानिप्रकृतिं यान्ति निग्रहोहठः किंकरिष्यतिवार्थमेवेति ग्रयमुपदेशः ग्रथवेत्वमहङ्कारमोहात्सीमाहेः मिथ्या[illegible]ष्यमाणसेसोपदेशस्यविहितः ३३ ॥

+ इदानीमुक्तमेवार्थंस्पष्टप्रतिपत्तयेरामकंठीकी विनेयोपकारायोक्तिभेदेनोनाहृपेः प्रतिपादयन्कर्मणांत्यागानुपपत्तिमेवहृष्ठ वित्तमाह +

+ इहसर्वःकश्चिद्देहवाननादिप्रवन्धप्रवृत्तयाप्रकृत्यासम्बन्धोयतः सर्वस्यशरीरेन्द्रियविषयादिकंसर्वमेवत्रिगुणं मनोज्ञानवानप्यविर्भूतदेहदेहिविवेकप्रज्ञोपिपुरुषः स्वस्यास्तेनतेनप्रकारेणशरीराद्यारम्भकतयापरिणतत्वादात्मीयत्वमापन्नायाः प्रकृतेःस्वस्वयानगन्धारणभावेनोद्भावितानांगुणत्रयात्मिकायाः प्रविधायाः सदृशमनुरूपंचेष्टतेव्यवहरति किमनेनोक्तंभवति इष्टानिष्टोप्रसारम्भशरीरादित्वात्मनोवाक्कायैर्यत्किंचित्कर्माचरति तत्त्रिगुणमेवोपपद्यते तथाविधंचतत्कर्मत्यागवतोप्यशक्यपरिहारमिति शास्त्रप्रतिपादितेरूपसर्वभूतानिप्रकृतिंयान्तिसर्वथानामवाप्यन्ते नत्वतदतिरिक्तेनत्वप्रसिद्धेंस्मादितेवाप्युक्तं इत्थे ततो निग्रहोनेदंस्वजातिविहितकर्माहंकरिष्यामीतिनियमः किंकरिष्यतीतिशास्त्रप्रतिपादितप्रकारेणसर्वकर्मप्रतिषेधस्याशक्यत्वात्किंचित्करएवभविष्यति यदिवानिग्रहोपिकर्मैवानस्तद्रानोपादाननिवन्धनस्याद्रागद्वेषानुविद्धंसगुणात्मकत्वान्याकृतमेवसम्पद्यतेइत्येवमप्यकिंचित्करोनिग्रहः इत्यमपरिहार्यकर्मणिज्ञानवान्मुमुक्षुः किंकुर्यादित्याह ३३ ॥

लासिकी [illegible]टीका

इदानीमकार्याप्रतिपन्नयेकर्मणांत्यागानुपपत्तिमाह सदृशमिति

स्वस्याः प्रमाधारणायाः प्रकृतेर्गुणसाम्यात्मकस्य स्वरूपविस्मरण
रूपस्य जीवत्वहेतोः स्वभावस्य सदृशं समानुदेकानुरूपं ज्ञानवानपि
दृष्टनष्टोपि गुणदोषज्ञानवानपि वा चेष्टते मनोवाक्कायैर्यत्किंचि
कर्म करोति तत्स्वरूपमनुगुणमेव किं पुनर्वक्तव्यमज्ञश्चेष्टत इति भू ततस्तानि
तानि सर्वे प्राणिनः प्रकृतिं यान्ति सर्वेषामेवाश्रयन्ते अतस्तद्विरहात् निग्रहेनेदं
रेकेण स्वसिद्धं स्वादृतं वोत्सृजते अन्यथाभूतत्वविरहात् किं करिष्यति अकृष्णा
स्वजातिविहितं कर्म करिष्यामीत्याग्रहः
कर्मणोऽप्यपरिहरत्वादिति भावः ३३

पंचोलीटीका

ननु कस्मात्पुनः त्वदीयं मतं नानुतिष्ठंति स्वधर्मं विहाय परधर्मं वानुवर्तं
ते न व्यतिकुलाकुलासनातिक्रमदोषात् कथं न विनश्यंतीत्यत आह सदृशमि
ति ज्ञानवानपि भ्रमात्स्वस्याः प्रकृतेः प्राचीनकर्मनियतस्वभावस्य सदृशं
चेष्टते करोति भूतानि प्राणिनः प्रकृतिं प्राचीनकर्मसंस्कारं यान्ति अनु
सरंति निग्रहः निवारणं किं करोति ३३ ॥

रणवीभसमसिद्धबोधिनी॥

ननु यदि स्वधर्माचरणमेव सर्वपुरुषार्थहेतुरिति भावतः सर्वे
स्वरस्य मतं तत्किमिति न सर्वे तथानुतिष्ठंतीत्याशंक्याह सद
ष्टामिति ज्ञानवानपि स्वधर्माचरणत्यागयोर्गुणदोषज्ञानः स्वस्याः सदृशामनुरूपमेव चेष्ट
विशिष्टोपि स्वस्याः प्रकृतेः स्वभावस्य सर्वेपि प्राणिनः प्रकृतिं स्व
ते किंमु तदज्ञ इति यतो भूतानि सर्वे स्वप्रवणादिलक्षणाः किं
भावं यान्त्यनुवर्तंते एवं सति निग्रहः शास्त्रविधिर्भूतानां प्रकृतिः
करिष्यति अयं भावः महादिप्रधाना विविधा किं विदे पापनोदृष्टं
साधनमत्ये रत्नाया कस्यापि विहितं निवर्तते तथाचवंराजसप्रकृति
मासे रत्ना नृतस्य न विधिनिषेधवैयर्थ्यं मनवासस्य कि मयाह वादिरमान
कत्ता स्वधर्ममेव स्वधर्मभूतं गुडमनु

जातशोकस्य तत्काले विक्षेपस्यापनोदार्थं बोध्यम् इति विवे
कं परित्यज्य स्वधर्ममनुतिष्ठेति ३३ ॥

मधुभाष्य

सदृशमिति प्रकृतिः पूर्वसंस्कारः तथापि शास्त्रितो निग्र
हः कार्यः निग्रहस्य च प्रयोजनाभावेपि भवेत्स्वेवाति प्र
वृत्तश्च त्यागयत्नानाह ३३ ॥

187

भाषा अनुवाद

जो कहो कि तो फेरि महाफल के अर्थ इन्द्रियों को निग्रह करके और कामनाको त्यागि सभी लोग क्यों नहीं इस तर ह स्वधर्म्म का अनुष्ठान करते हैं तो इसपर कहते हैं कि पूर्व कर्म्मके संस्कारके आधीन जो स्वभाव तिसके अनुसा रगुण दोष के ज्ञानवान भी चेष्टा करते हैं तो फेर अन्त विचा रे जो स्वभाव अनुरूप चेष्टा करते इसमे और क्या कहना है जब कि स्वभाव बलवान है तबकि और इन्द्रिय निग्रह को ई कर सके है तो स्वभावके अनुरूप चलन ही पड़ता है ३३

दोहा॥

ज्ञानीभी निजप्रकृतिके सदृश वर्तै सोय वर्तैजीवस्वभाव सें निग्रहकरे क्याकोय ३३॥

188

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ तयो
र्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ३४ ॥

शांकरभाष्यं

यदि सर्वो जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते न च प्रकृतिशून्यः
कश्चिदस्ति ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्ता
विदमुच्यते इन्द्रियस्येति इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे श
ब्दादिविषये इष्टे शब्दादौ रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थे राग
द्वेषाववश्यंभाविनौ तत्रायं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य विषय उच्य
ते शास्त्रार्थे प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत् या हि पुरु
षस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरःसरैव स्वकार्ये पुरुषं प्रवर्तयति ।
यदा तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति यदा पुनः रा
गद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति
न प्रकृतिवशस्तस्मात्तयो रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेद्यतस्तौ ह्यस्य पु
रुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ तस्करावित्यर्थः ३४

आनन्दगिरिकृतटीका

सर्वस्य भूतवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे लौकिकवैदिकपुरुषकारवि
षयाभावाद्विधिनिषेधानर्थक्यमिति शंकते यदीति न च यस्य न
प्रकृतिरस्ति तस्य पुरुषकारसम्भवादर्थवत्त्वे तद्विषये विधिनि
षेधयोर्भविष्यति नेत्याह न चेति शङ्कितं तदेवं श्लोकेन परिहरति
इस्मिन्नादिना वीप्सायाः सर्वकरणगोचरत्वं दर्शयति सर्वेति प्र
त्यर्थं रागद्वेषयोरव्यवस्थायां शास्त्रो प्रमादिशति इष्ट इति प्रतिवि
षयं विभागेन तयोरप्यतरस्यावश्यकत्वेऽपि पुरुषकारविषयाभावप्र
सक्ता शास्त्रस्य दूषणं कथं समाधेयमित्याशंक्याह नचेति तयोरि
ष्टव्यवहारिके भागं विभजते शास्त्रार्थस्येति प्रकृतिवशत्वाज्जन्तो
र्नैव नियोज्यत्वमित्याशंक्याह यदीति रागद्वेषद्वारा प्रकृतिवशव
र्तित्वे स्वधर्मत्यागादि दुर्वारमित्युक्तमिदानीं विवेकविज्ञानेन रागा।
दिनिवारणे शास्त्रीयदृष्ट्या प्रकृतिपारवश्यं परिहर्तुं शक्यमित्याह

गी. टी. ३.

यदेति मिथ्याज्ञाननिबन्धनौ हि रागद्वेषौ तत्त्वप्रतिपत्तौ विवेकवि
ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानविरोधित्वात्तद्वधेयं रागद्वेषयोरुन्मूलनं हि स्यादि
हेतौ प्रतिबध्नीते कार्यसिद्धिमभिसन्धायोक्तं तदेति यदुक्तं प्रा
ग्योगव्यवच्छेदकत्वं दर्शयति नेति पूर्वोक्तं नियोगमुपसंहर
ति तस्मादिति तत्र हेतुमाह यत इति हि शब्दो यस्मादित्यर्थत इति
प्रकटितः स च पूर्वेण तच्छब्देन सम्बध्यनीयः पुरुषपरिपन्थिन
मेव तयोः सोदाहरणं स्फोरयति श्रेयोमार्गस्येति ३४ ॥

189

स्वामिकृतटीका

ननु एवं प्रकृत्यधीनैव चेत्पुरुषस्य प्रवृत्तिस्तर्हि विधिनिषेधवैयर्थ्यं प्रा
प्तमित्याशंक्याह इन्द्रियस्येति इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे इति वीप्सया प्रत्ये
कं सर्वेषामिन्द्रियाणामित्युक्तं [illegible] प्रत्येकं स्वस्वविषये अनुकूले रा
गः प्रतिकूले द्वेष इत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यंभाविनौ ततश्च त
दनुरूपा भूतानां प्रवृत्तिरिति तथापि तयोर्वशवर्ती न भवेदिति
शास्त्रेण नियम्यते हि यस्मादस्य मुमुक्षोः तौ [illegible] परिपन्थिनौ प्र
तिपक्षौ अयं भावः विषयस्मरणादिना रागद्वेषावुत्पाद्यानवहि
तं पुरुषमनर्थे गम्भीरे स्रोतसीव प्रकृतिर्बलात्प्रवर्त्तयति शा
स्त्रं तु ततः प्रागेव विषयेषु रागद्वेषप्रतिबन्धके परमेश्वरभजनादौ
प्रवर्त्तयति ततश्च गम्भीरस्रोतःपातात्पूर्वमेव नावमाश्रितस्य ना
नर्थं प्राप्नोति सर्वथा रागद्वेषौ मा भजाविति भावः ३४ ॥

"प्रत्येक

"पूर्विस्य

पिशाचभाष्यं

अतः शास्त्रानर्थक्यमिति चेत्तत्र इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे सर्वेन्द्रियाणाम
र्थे रागः अनिष्टे द्वेषः इत्येवं यद्यपि प्रकृत्याख्यस्वभावतः प्रवृत्तिस्ति
ष्ठते तथापि तयो रागद्वेषयोर्वशं कर्तव्यं प्रसक्ते रागात्प्रवृत्तिः द्वेषान्निवृत्ति
स्तौ रागद्वेषौ नियम्य यथाशास्त्रं प्रवर्तेत यतस्तौ रागद्वेषौ परि
पन्थिनौ पुरुषार्थप्रतिबन्धकौ ३४ ॥

रामानुजभाष्यं

प्रकृत्यनुपायत्वप्रकारमाह श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियार्थे द्विवचनं दोषा
वीवासनाजनितस्तदनुभवेऽपि रागो वर्जनीये व्यवस्थितं तद

तत्रा

न

पु

५०

त्येभवेयमिति हृत्तेत्यागावर्जनायाद्द्वेषौ व्यवस्थितः मोहितान योगायप्रत मानेनियमितसर्वेन्द्रियं स्ववशीकृत्य प्रमसस्वकार्येनियोजनतः त्वमाख्यमा त्वस्वरूपानुभवविमुखो न प्रतिभवति तयोर्न वशमागच्छेत् रागद्वेषौ सर्वेस्त्यानयोगारंभेणरागद्वेषवशमागतस्य न विनश्येत् ३४ ॥

उर्जयेत् शत्रू आत्मज्ञानाभ्यासेवारयातः

अभिनवगुप्तकृतटीका

संसारी च प्रति विषये रागद्वेषं च गृह्णाति यतः कर्मीण्यात्मकर्त्रे कामेवविमूढत्वादभिमन्यते इति सममपि भोजनादिव्यवहारकर्तृत्वेनोज्ञानि संसारिणो रस्य विशेषः प्रयत्नसिद्धोतः ३४

परमार्थप्रपाटी

ननु एवं प्राचीनभावाधीना चेत् पुरुषस्य प्रवृत्तिस्तर्हि विधिनिषेधयैव यर्थ्यमित्यादिमाह इन्द्रियस्येति मुख्येन्द्रियस्य मनसः इन्द्रियस्यार्थे इष्टपरस्यादिविषये रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यंभाविनौ स्यातां स्वानुकूलेर्थ्यविषये रागः प्रीतिः प्रतिकूले च द्वेषः तथापि तयोर्वशं नागच्छेन्न हृशावर्तीनभवेत् यस्मात्कारणात्तौ रागद्वेषौ अस्य श्रेयसः परिपन्थिनौ लोभकर्त्तृत्वेन शत्रुवदुपस्थितौ वहिलोके तौ मनसः परिपन्थिनौ लोभकरौ दुःखहेतौ प्रज्ञानस्य भावात् प्रपन्नो पिकष्टिहृदि वशवर्ती भवति दुःखहेतौ प्रसह्यास्य वले अपि बलेन शास्त्रबलेन शरणमिति प्रकृतिबलेन वशेन यतस्तथापि मदाश्रयबलेन शक्ते स्वकारयव शरणमिति न ववशेन गच्छेदित्यर्थः न तत्रापि शक्ले स्वारयप्रसादिवाको रुणा स्य वेव शान्नावाघ्रेरेहेष्वः श्रोतव्यो मन्तव्यः स्मादिवाकोरुणा स्य कृतिवोधिनत्वात् ३४ ॥

वनमालीटीका

ननु चेवं प्रकृते द्वेज्जेयायाउले च नासंभवेन विधिनिषेधयोर्वैयर्थ्यमिति विषयेषु मेलनाह इन्द्रियस्येति वीप्सया सर्वेषामिन्द्रियाणाम् अर्थे विषये शब्दस्पर्शरूपरसगन्धे रागद्वेषौ पुरुषस्य व्यवस्थितौ अनुकूलप्रातिकूल्य व्यवस्थया स्थितौ न तु पुरुषस्य प्रकृतिर्वलवदनिष्टानुवन्धि न पावं शे नागच्छेदिति पुरुषस्य प्रकृतिर्बलवत्तानिबंधनं रागद्वेषौ पुरुष कालेव त्वतानाभावसहकृतेनेहमायनत्वज्ञाननिबंधनरागद्वेषपुरस्कारेणैव तयोरपि वलवद् दृष्टसाधनत्वज्ञानाभाव शास्त्रनिषिद्धे कलत्रभक्षणादौ प्रवर्तयति

द्वेषं

सहकृतानिष्टसाधनत्वज्ञाननिबंधनं पुरस्कृत्यैव

गी. टी. र.

190

शास्त्रविहितादपि संध्यावंदनादेर्निवर्तयति तथा शास्त्रेण प्रतिषिद्धस्य
बलवदनिष्टानुबंधित्वेनावगतेन सहकार्यभावात्केवलमिष्टसाधनत्वज्ञा
नेन मधुविषसंपृक्तान्नभोजने दोषे तत्र रागं जनयितुं न शक्नोति एवं वि
हितस्य शास्त्रेण बलवदनिष्टाननुबंधित्वे बोधिते सहकार्यभावात्के
वलमनिष्टसाधनत्वज्ञानं भोजनादाविव तत्र द्वेषं जनयितुं न शक्नो
तीत्यतः प्रतिबंधं शास्त्रं विहिते पुरुषं प्रवर्तयति निषिद्धाच्च निवर्तय
तीति शास्त्रीयविवेकप्राबल्येन स्वाभाविकरागद्वेषयोः कारणयोर्म
र्दनोपमर्दनात् प्रकृतिविपरीतमार्गे पुरुषं शास्त्रं प्रवर्तयितुं श
क्नोतीति न शास्त्रपुरुषप्रयत्नयोर्वैयर्थ्यं तयो रागद्वेषयोर्वशं न
गच्छेत् तदधीनो न भवेत् अपितु शास्त्रविचारोत्थविवेकेन तौ बाध
येत हि यतः तौ रागद्वेषौ स्वाभाविकदोषप्रकोपकौ मुमुक्षोः परि
पंथिनौ शत्रू ३४ ॥

उत्तमवैजयन्तीटीका

ननु प्रकृत्यधीनं सर्वो जीवो भवतीति भवता यदुक्तं तद्भवतु नाम
त्रममात्रग्रहः किं तत्प्रकृत्याख्यो वासनात्मनसः सकाशादुद्भूतेंद्रि
यादेव विषयेषु प्रवर्तितेनात्मेन मार्गेण ततः श्रवणमनिंद्रियरूपं द्वारं
पिधाय तस्या बहिः प्रसरणं निवार्याभ्यन्तरदृष्ट्या ध्यानकरणेनात्म
स्वरूपेणाश्रयोगः सर्वस्य जनस्यानायासेनैव ज्ञानयोगस्य स्वसेवक
स्वरूपेण कर्मयोगेन किं फलं स्यादिमामाशंकां वारयन्निंद्रियाणां विषय

प्रवृ

प्रवृत्तेः शोकोपलब्धज्ञानसाधनं कुर्वाणस्य शत्रुभूतौ विवेकतो रागद्वेषावेवास्त इत्याह इन्द्रियस्येति इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सया ज्ञान
कर्मेन्द्रियाणां संग्रहः तत्र्यन्तेः तेन प्रत्यक्षविदोषशकाणयोपिस्तानि
इन्द्रियस्य श्रोत्रत्वक्चक्षुर्घ्राणानि जिह्वाख्यस्य ज्ञानेन्द्रियस्यार्थे शब्दस्पर्श
रूपरसगन्धरूपे विषये पञ्चविधे इन्द्रियस्य वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यस्य
कर्मेन्द्रियस्यार्थे वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दरूपे विषये रागद्वेषौ
रागः स्वादिविषयवासनात्मकस्तदभिलषितेषु प्रवृत्तिकः कल्या
द्विष्टवस्तुषु प्रीतिविशेषः द्वेषः तदभिलषितेषु प्रवृत्तिकः कल्यादि
द्विष्टवस्तुषु प्रीतिविशेषः द्वेषः तदभिलषितेषु शत्रुभूतत्वाद्या द्विष्ट

मालि

वैरविशेषः रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ तौ द्वौ व्यवस्थितौ व्यवस्थयास्थि
तौ व्यवस्थाशब्दो नियमपरः रागश्चानुकूल एव वर्त्तते तिष्ठति न तु
प्रतिकूले द्वेषः प्रतिकूल एव तिष्ठति न त्वनुकूल इत्येवं नियमेनैव
तिष्ठत इत्यर्थः ज्ञानयोगारंभके पुरुषे प्रयत्नस्वस्वाभिप्रवृत्तेरिं
द्रिये स्वस्वाभिलषिते भुवि विषये तौ पातयतः इत्यर्थः अतोऽस्मान्नक्वो।
ज्ञानानुष्ठानसमये तयोर
जनस्तयोः रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत् ज्ञानानुष्ठानसमये तयोर
धीनस्तु ज्ञानानुष्ठाने इत्यर्थः कुतस्तयोर्वशगामित्वं ज्ञानसाधनवतो
जनस्य तौ रागद्वेषौ परिपंथिनौ वैरिणौ भवतः श्रान्तस्ताना भ्यासं वि
स्मारयित्वा नादिसिद्धसत्यं विषयाभ्यासमेव पुनः पुरुषं ताना
भ्यासवन्तं कारयतो तो वासनावतः सर्वस्य जनस्य उजे यावति
वार्यविवर्जनीयो महान्तो शत्रू रागद्वेषौ भवतः अस्मात् ज्ञानया
गाभ्यासिनो जनस्य विषमान यो रागद्वेषयोः सतो वीर्यं ह्निय निग्रहे
पिडः साध्य एवेति भावः ३४ ॥

मधुसूदनीटीका

नतु सर्वस्य प्राणिवर्गस्य प्रकृतिवशवर्त्तित्वे लौकिकवैदिकपुरुषकारविषयाभावाद्विधिनिषेधानर्थक्यं प्राप्तं न च प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति यं प्रति तदर्थवत्त्वं स्यादित्याह +

+ इन्द्रियस्येति वीप्सया सर्वेषामिंद्रियाणामर्थे विषये शब्दे स्पर्शे रूपे र
से गन्धे च एवं कर्मेन्द्रियविषयेपि वचनादौ अनुकूले पापहेतुनिषिद्धे
ऽपि रागः प्रतिकूले शास्त्रविहितेपि द्वेष इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थं रागद्वे
षौ व्यवस्थितावनुकूलत्वप्रतिकूलत्वव्यवस्थया स्थितौ न तु नियमेन सर्वत्र तौ।
शास्त्रस्यं भवतः तत्र पुरुषकारस्यावकाशो विषयोः तयोर्वशं नागच्छेदिति
कथं यादृशपुरुषस्य प्रकृतिः सा बलवदनिष्टानुबंधित्वज्ञानाभावस
हकृतेष्टसाधनत्वज्ञानं निबंधनं रागं पुरस्कृत्यैव शास्त्रनिषिद्धे कल
ञ्जभक्षणादौ प्रवर्त्तयति तथा बलवदिष्टसाधनत्वज्ञानाभावसहकृ
तानिष्टसाधनत्वज्ञाननिबंधनं द्वेषं पुरस्कृत्यैव शास्त्रविहितादपि सं
ध्यावंदनादेर्निवर्त्तयति तत्र पापहेतुप्रतिषिद्धविषये बलवदनिष्टानुबं
धित्वज्ञानेन तत्रानिष्टसाधनताज्ञानं मधुविष
संपृक्तान्नभोजन इव तत्र रागं जनयितुं शक्नोति एवं विहितस्य
शास्त्रेण बलवदिष्टानुबंधित्वबोधिते सहकार्यभावात्केवलमनि
ष्टसाधनत्वज्ञानं भोजनादाविव तत्र न द्वेषं जनयितुं शक्नोति तत

गी॰
टी॰
२॰

स्थाप्रतिबद्धे शास्त्रे विहिते पुरुषं प्रवर्त्तयति निषिद्धान्निवर्त्तयतीति।
शास्त्रीयविवेकविज्ञानप्राबल्येन स्वाभाविकरागद्वेषयोः कारणोपमर्द
न प्रकृतिर्विपरीतमार्गे पुरुषं शास्त्रदृष्टिं प्रवर्त्तयितुं शक्नोतीति न शा
स्त्रस्य पुरुषकारस्य वैयर्थ्यप्रसंगः न चैव रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत्
धीमान्न प्रवर्तेत निवर्तेत वा किं तु शास्त्रीयं न हि प्र तज्ज्ञानेन तत्का
रणविघटनद्वारा तौ नाशयेत हि यस्मात्तौ रागद्वेषौ स्वाभाविकदोषप्र
युक्तौ अस्य पुरुषस्य श्रेयोर्थिनः परिपंथिनौ शत्रू श्रेयोमार्गस्य विघ्नक
र्तारौ दस्युवत्पथिकस्य इदं च द्वयं दृष्टान्तापमा देवासुराख्यानं तत्र
कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्तेत्यादिश्रुतौ स्वा
भाविकरागद्वेषनिमित्तशास्त्रविपरीतप्रवृत्तिमस्मरत्वेन शास्त्रीयप्र
वृत्तिवदेवत्वेन निरूप्य व्याख्यातमिति विस्तरेणोपपादयते (

[illegible]

॥ ३४ ॥

सरलेतिटीका

ननु एवं शास्त्रिणः सर्वे प्रकृतेर्वशवर्तिनः विध्यादिशास्त्रानर्थक्यं प्राप्त
न हि प्रयोजनं १ न कश्चित्प्रकृतेर्हीनो येन प्रतिस्यात्तदर्थवत् योऽहं यु
धिष्ठिरं प्राप्तमित्युत्तरं वाच्यते २ इन्द्रियाणां समस्तानां शब्दादिविषय
विले रागः शास्त्रनिषिद्धेऽपि द्वेषः विहितेऽपि च ३ मनीन्द्रियार्थेष्विमि
वं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ प्रतिकूलानुकूल्याख्यावस्थानत्वकारणं ४
न च पुरुषकारस्य शास्त्रस्य विषयत्वं ननु योर्वशमागच्छेच्छास्त्रीया
त्विवेकतः ५ अतन्निष्ठानुवृत्तिप्रवृत्तानामाभावप्रः स्मरे ६ एवं साधनता
त्वं हेतु रागद्वेषरूपं ७ पुरुषमेव ते रागं निषिद्धे प्रकृतिर्हि सा क
र्तुमप्रवणोऽपि प्रवर्तयति पुरुषं ७ अभीष्टहेतुतानाभावेनैव द्वेषप्रा
हेरिते प्रतिष्टहेतुतानां हेतुर्द्वेषाद्वेषरूपो ८ पुरुषमेव सा हि
शीघ्रं निवर्तयति तिमारः प्रकृतिः कर्मणो वशा ९ प्राप्ते
णास्ताविनान्त्रनिषिद्धेनर्थहेतुना विहिते भीष्टहेतुवर्जनाविनन्तं
प्रवृत्तः १० विनिश्चितात्मिकस्य च शास्त्रं प्रवर्तते न तदा सा प्रकृति

ष्टेनेत्तानवेतेनरंबलात् ॥ नशक्नोतितमानेतंरागद्वेषवशेकरा
विषसंपृक्तमिष्टान्नभोजनादौयथात्स्रणा ॥ निहन्तिर्दृश्यतेभीष्टे
तताज्ञानबाधनात् नचोविलव्यादेवाभीष्टसाधनतोपिया ॥
प्रवृत्तिर्दृश्यतेनिष्टेतताज्ञानबाधनात् शास्त्रीयंज्ञानमाश्रित्यराग
द्वेषौविनाशयेत् ॥४ रागद्वेषौयतःशत्रूमातमार्गवियोजकौ श्रेया
सिकौविघ्नकरौश्रेयोमार्गेतिष्ठःसहो ॥ शास्त्रीयज्ञानलाभमर्थ्यामो
रूपेणशुभानयं नम्रलोनोमम्केनशक्तोमात्मावबोधतः ॥ ३४

नीलकंठीटीका

एवंतर्हिपुरुषस्यस्वातंत्र्याभावाद्विधिनिषेधशास्त्रंव्यर्थमित्याशं
क्याह इंद्रियस्येति इंद्रियस्येंद्रियस्येतिद्विर्वचनंवीप्सायांप्रतींद्रियंस
र्वार्थेशब्दादौवचनादौचविषयेरागद्वेषौअनुकूलेरागःप्रतिकूलेद्वे
षश्चव्यवस्थितौनियमेनबद्धौ नतयोर्वशंनागच्छेदितिशास्त्रस्याभ्य
गत्ता पुरुषस्यचतदनुष्ठानेस्वातंत्र्यमस्ति हियतःतौरागद्वेषावेवा
स्यप्राणिनःपरिपंथिनौविरोधिनौदृष्टद्वारेणप्रवर्तकत्वात् नतुप्रकृ
त्यनुसारीश्वरोप्यपरिपंथी नसर्ववैषम्यादिदोषापत्तेः स्वभावः
यथाह्यस्तनेनस्वात्तोलेयनजेनापराधेनकुपितोराजाऽपराधिने
ह्निनिगडादौनिगृहीतस्वीयान्भटान्प्रवर्तयति सप्रवायतनेनरा
नमानेनप्रसादितस्तेनैवतेषामेवभटानामाधिपत्येनियुंक्ते एवमेव
कर्मानुसारीईश्वरोरागादिद्वारापुरुषंबाधमानोपिविधिप्रतिषेध
शास्त्रानुसारिणातेनैवभक्तिध्यानप्रणिधानेनावर्जितःसन्रागा
दिजयेनियुंक्ते तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रस्यनानर्थक्यं पुरुषस्यस्वा
तंत्र्यसत्त्वात् नापीश्वरस्यवैषम्यादिकं प्राणिकर्मापेक्षत्वादिति ३४ ॥

आनंदटीका

प्रत्येकंतात्पर्यम् नवहिमिताचरणेरागः शुद्धकरणेनद्वेषःत
योर्वशोमाभाव तौहितवश्रेयःप्राप्तिनिरोधकाविति ३४

रामकंठीटीका

योयस्येन्द्रियस्यार्थोविषयःश्रोत्रादेःशब्दादिस्तत्रतत्रार्थेरागद्वेषौव्य

व्यवस्थितौ परिहिश शब्दादिविषयं स्वसाधनत्वेन श्रोत्रादीन्द्रियेण गृह्यमाणमनुपादेयं तदा तस्मिन्रागो व्यवतिष्ठते यदा त्वदुःखकारणत्वेनमेव विषयं हेयत्वेन प्रतिपद्यते तदा तस्मिन्निन्द्रियेण परिक्रियमाणे द्वेषोऽस्य व्यवतिष्ठत इति सर्वस्मिन्विषये रागद्वेषौ यौ व्यवस्थितौ तावन्वान् आविर्भूतविवेकजन्ततान तयोर्वशे विधेयतामत्त्ववन्न गच्छेत् यतोऽस्य तावन्वत्तौ रागद्वेषौ परिपंथिनौ शत्रू ततस्तावेव सर्वोद्योगेन परिहार्यौ नतु विषया नहि तयोरपराजितयोर्विषयपराजयः कृतो भवति तौ हि पयोः कृतानामितायावन्न कृतं विकृतं च मायादितौ तावत्परिवर्जितेऽपि विषये न विरम्यमाणो पुरुषं वशीकर्तुं प्रभवत एव [illegible] ३४ ॥

लाक्षिकी [illegible]टीका

एवमपरिहार्ये कर्मणि योगिनो रहस्योपदेशमाह इन्द्रियेति इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सा प्रत्येकमिन्द्रियाणां शब्दादौ स्वस्वविषये अनुकूले रागः प्रतिकूले च द्वेष इत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यंभाविनौ ततस्तदनुरूपा भूतानां प्रवृत्तिरिति तथापि मुमुक्षुस्तयो रागद्वेषयोर्न वशवर्ती भवेत् कुतः तावस्य बोधवतोऽपि मुमुक्षोः परिपंथिनौ शत्रुस्वरूपा बाधकाविति यावत् ३४ ॥

पंचोलीटीका

यदि सर्वो जन्तुः स्वकीयप्रकृतिसदृशमेव चेष्टते प्रकृतिश्च मम स्वकृष्टिज्ञाप्ति ततः पुरुषप्रयत्न विषयस्याभावात् शास्त्रानर्थक्यप्राप्तौ इदमुच्यते इंद्रियस्येति इंद्रियस्य इंद्रियाणां इंद्रियस्यार्थे शब्दादिविषये रागद्वेषौ इष्टे रागः अनिष्टे द्वेषस्तौ व्यवस्थितौ अवश्यंभाविनौ न तयोर्वशं नागच्छेत् हि यस्मात् तौ अस्य परिपंथिनौ श्रेयोमार्गस्य परिपंथिनौ तस्कराख ३४ ॥

रत्नावीरमसिद्धोयिनी॥

विक्षेपमेवदर्शयति इंद्रियस्येति इंद्रियस्येंद्रियस्यसर्वेषामिं
द्रियाणामर्थे स्वस्वविषये रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अनुकूले सु
खानुभावित्वलक्षणो रागः प्रतिकूले दुःखानुभावित्वलक्ष
णो द्वेष इत्येवं प्रकारेणावश्यंभावितया स्थितौ ततश्च तदनु
रूपा सर्वेषां प्रवृत्तिरिति तथापि न तयोर्वशमागच्छेत् हिय
स्मात्तौ रागद्वेषावस्य कर्मप्रवृत्तस्य परिपंथिनौ स्वधर्माचरण
जन्यमहाफलासहिष्णुतयैव ततः प्रच्यावनार्थं विक्षेपजनक
त्वेनशत्रुवत्स्थाविति ३४॥

मधुभाष्य

इंद्रियस्येति तथाप्युक्तम् संस्कारो बलवानेव ब्रह्मणाया।
श्चपितद्धर्मः तथापि सोऽन्यथाकर्तुं शक्यते नेति प्रयत्नतः
तितथाप्युग्रहं कर्मेत्यतआह ३४॥

193

भाषा अनुवाद

जो बलवान स्वभाव ही के अनुसार कर्म्ममे सबकी प्रवृत्ति है तो पर कर्म्म करना औ यह न करना जो शास्त्र विधि औ निषेध करना सो व्यर्थ है इस शंका पर कहते हैं कि इन्द्रियस्य इन्द्रि यस्य दुइ बार कहने से हर एक इन्द्रिय को अपनी अपनी विषयके अनुकूल वस्तुमे प्रीति औ प्रतिकूल विषयमे वैर कहे विरक्तता रूप राग द्वेषादि अवश्य होगा सो इसी से राग द्वे षके अनुरूप कर्म्ममे प्रवृत्ति होना यह यद्यपि सब को स्वभाव सिद्ध है पर तोभी रागद्वेषके वशीभूत होना न चाहिये यही शास्त्रोमे नियम कर राखा हैं क्यों कि मुमुक्षु पुरुष के ई विघ्नकारी औ विपक्ष हैं तात्पर्य यह कि विषयोंके स्मरण के द्वारा रागद्वेष प्रगट करवाय वह स्वभाव अनावधान पुरुषों को अपने बलसे अति जोर धारा प्रवाह की नाई अनर्थमे प्रवृत्त करावता हैं परन्तु शास्त्र तो उस अनर्थ प्रवृत्तिके प्रतिबन्धक रूप कहे रा पहिले ही विषयों मे रागद्वेष का प्रतिबन्धक रूप कहे रा कनेवाला जो भगवत आराधन तिसमे प्रवृत्ति करवाते हैं इससे देखो कि प्रवाहमे परने के पूर्वही नौका प्राप्त पुरुष के समान उस अनर्थ से शास्त्र द्वारा मनुष्य बचि जाते हैं इससे स्वाभाविक प्राप्त कर्म्म त्याग करके धर्म्ममे प्रवृत्त होना अवश्य कर्त्तव्य है तात्पर्य यह कि तम स्वभाव प्राप्त करुणा को कोटि युद्ध करो ३४ ॥

दोहा॥

रागद्वेष रहे इंद्रियके इंद्रिय विषये माहि तिनके वश्यन होय

प जान या तु इहनाहि ३४॥

194

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वध
र्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ३५ ॥

शांकरभाष्यं

तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा परधर्मोऽपि धर्मत्वाद
नुष्ठेय एवेति तदसत् श्रेयानिति श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मः स्वकीयध
र्मो विगुणोऽपि विगतगुणोऽपि अनुष्ठीयमानः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्
साद्गुण्येन सम्पादितादपि स्वधर्मे स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः
परधर्मे स्थितस्य जीवितात् कस्मात् परधर्मो भयावहः नरकादिल
क्षणं भयमावहति यतः ३५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

रागद्वेषयोः श्रेयोमार्गप्रतिपन्थित्वे प्रकटिते परमतोपन्यासद्वारा स
मनन्तरश्लोकमवतारयति तत्रेत्यादिना व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः शा
स्त्रार्थस्यान्यथा प्रतिपत्तिमेव प्रपञ्चयति परधर्मोऽपीति स्वधर्मवदि
त्यपेरर्थः अनुमानं दूषयन्ननन्तरत्वेन श्लोकमुत्थापयति तदसदिति त
वधर्माद्विगुणादनुष्ठानात् परिव्राड्धर्मस्य भिक्षाशनादिलक्षणस्य।
स्वानुष्ठेयतया मयापि कर्तव्यत्वं शास्त्रमिमामाशङ्क्य व्यावर्त्य श्रेयानिति
उक्तेऽर्थे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह कस्मादित्यादिना स्वधर्ममवधूय प
रधर्ममनुतिष्ठतः स्वधर्मातिक्रमकृतदोषस्य दुष्परिहरत्वात्तदभागः
साधीयानित्यर्थः ३५ ॥

स्वामिकृतटीका

तदेवं स्वाभाविकीं रागादिसदृशीप्रवृत्तिं त्यक्त्वा धर्मे प्रवर्तितव्यमित्युक्ते
नहि स्वधर्मस्य युद्धादेर्दुःखरूपस्य यथावत्कर्तुमशक्यत्वात् परधर्मस्य।
चाहिंसादेः सुकरत्वात् धर्मत्वाविशेषाच्च तत्र प्रवर्तितुमिच्छन्तं प्रत्याह।
श्रेयानिति किंचिदङ्गहीनोऽपि स्वधर्मः श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वनुष्ठितात् स
कलाङ्गसम्पूर्णीकृतादपि परधर्मात्सकाशात् तत्र हेतुः स्वधर्मे युद्धादौ प्र
वर्तमानस्य निधनं मरणमपि श्रेयः स्वर्गादिप्रापकत्वात् परधर्मस्तु
परस्य भयावहः निषिद्धत्वेन नरकप्रापकत्वात् ३५॥

पिशाचभाष्यं

गी॰
टी॰
र॰

किंवा मत्तः श्रेयानिति यतः स्वधर्मे निधनं श्रेयः प्रशस्ततरः स्वधर्मो विगुणः कतिपयांगैः रहितः परस्य धर्मः परधर्मः स्वस्मात्परधर्मात्स्वनुष्ठिता
न् विना यतः श्रेयः प्रशस्ततरः परधर्मो भयावहः भयमावहतीत्यर्थः बु
द्धिसर्वकारिपुरुषेषु प्रसिद्धमित्यर्थः बुद्धिसर्वकारिपुरुषेषु प्रसिद्धानुदर्श
नात् ३५ ॥

195

रामानुजभाष्यं

अतः सुशकतया स्वधर्मीभूतः कर्मयोगो विगुणोऽपि प्रमादगर्भप्रकृति
संसृष्टस्य दुःशकतया परधर्मभूतान्ज्ञानयोगात्स्वगुणादपि किंचित्का
लमनुष्ठितात्प्रमादात्स्वरूपात् स्वेनैवोपादानमयोग्यतया स्वधर्मणि
वर्तमानस्यैकस्मिञ्जन्मन्यसमाप्तफलतया निधनमपि श्रेयः अनन्तरायाहत
तयानंतरजन्मन्यव्याकुलकर्मयोगारंभसंभवात् प्रकृतिसंसृष्टस्य
स्वेनैवोपादानमशक्यतया परधर्मभूतो ज्ञानयोगः प्रमादगर्भत
या भयावहः ३५ ॥

नम

अभिनवगुप्तकृतटी॰

सर्वेषामुक्तसंगानां स्वधर्मचारिणो नास्ति कश्चित्पापपापात्मकोऽयं यः
स्वधर्मो हि रुद्रयादव पापी सरसतिरूढ एव नतेन कश्चिदपि विस्तोऽत्र
तर्जायते इति भावः ३५ ॥

परमार्थप्रपाटीका

ननु धर्मो विशेषात्कस्मादिमे पठ्यन्ते ब्रह्मकर्मैवानुष्ठेयं स्वपरहिं
साप्रधानत्वेन तु स्वनिदाने तत्र धर्मे कथं प्रवर्तितव्यमित्याशंक्याह ।
श्रेयानिति सुष्ठु अयथा भवति तथा अनुष्ठितात्परधर्मोत्कर्म दमादिसं
पद्युपेताद्ब्राह्मणधर्मात्क्षत्रियाद्युक्तप्रकारेणापि विगुणोऽपि स्वधर्मः श्रेया
न् प्रशस्ततरः श्रेष्ठः यथा सोमभार्गादि गुणोपेता याः परमात्रः स
कालात्कृष्णापि स्वमातान हितं तथा भवति यतः स्वधर्मे मरणं श्रेयः
स्मृतिबोधितस्वर्गादिसाधनत्वात् परधर्मस्तु भयावहः निषिद्धत्वेन
निरयप्रापकत्वात् अमुया वेदेन वानर्वेरणं कथं कल्प्यते ति ३५ ॥

वनमालीटीका

ननु स्वाभाविकरागद्वेषप्रयुक्तयुद्धादिसाधारणमहतिभ्यामतनुधर्म
स्तीयमेव कर्म कार्यं चेन्न हिंसकं रेभितादिकमेव कार्यमनत्याह श्रेया

किलिस्वस्यवर्णाश्रमोप्रतियो विहितः स्वधर्मो विगुणोपि किंचि
दंगहीनोपि श्रेयानुश्रेष्ठः परधर्मात्सम्यग्विहितात् स्वनुष्ठिता
त् सर्वांगपूर्णादपि अतः स्वधर्मे किंचिदंगहीनेपि स्थितस्य निधने
मरणमपि श्रेयः परधर्मस्य जीवितादपि स्वधर्मस्थस्य निधनं इह
लोके कीर्त्यावहं परलोके च स्वर्गादिप्रापकं परधर्मस्त्वैहलौकिक
रत्वेन परत्र नरकप्रदत्वेन भयावहो यतः ॥३५॥

ऊत्तमवैजयन्तीटीका

नन्वनादिकालप्रवृत्तानां वासनारागद्वेषाणां त्रयाणामधीनस्त्वं
एवजीवः साक्षेत्तर्हि स्वजनस्य यथा ज्ञानयोगोऽः साध्यस्यात्तथाक
र्मयोगोपि कथं न स्यात्तेता ज्ञानकर्मानुष्ठानयोरुभयोरपि स्वातंत्र्या
भावस्साम्यमितिमाशंक्य सर्वेषां जनानां पराधीनत्वेन कार्यस्यासिद्धा।
सिद्धोरनिष्टपादेव स्वस्वाधिकारप्रयुक्तं धर्माचरणं श्रेयस्करमे।
वस्मादनस्तदेव कर्तव्यमस्याधिकारप्रयुक्तं धर्माचरणं श्रेयस्कर
मेवस्यात्तदनस्तदेवकर्तव्यमस्याधिकारमस्हृष्टंकरत्वत्र स्वनुष्ठितादनायाससाध्यादपि
कर्तव्यं जनेत्यिमाह श्रेयानिति स्वनुष्ठितादिति
यद्वा स्वनुष्ठितात्सगुणात्सफलादित्यर्थः यद्यपि स्वधर्मे विगुणः इति वि
परस्य स्वप्नाचरितमित्येवार्थः स्यान्नयथापि स्वधर्मे पर्यवसितेष
शोभनात्योदितरपरार्थेस्याकांक्षितत्वात्सगुणात्स्वाधिकाररहितधर्मात्
वेशाहस्यानेकार्थत्वादित्यर्थः परधर्मात्स्वाधिकारश्रेयान्नप्रशस्यत
सान्वयोगंपाद्विगुणः कष्टसाध्योविफलोपि वा श्रेयान् तर्हि किं स्याद्धिंसादिमाश
रः नन्वतिकष्टकर्मकुर्वेमनुकर्तापदीति प्रियेत स्वधर्म इति स्वधर्मेकर्म
कास्वधर्मेस्थितं मरणमपि वरमित्याह मरणमपि श्रेयः प्रशस्यत
योगेस्थितस्यकर्तुः पुरुषस्य निधनं भयावहः भयप्राप्तिकरः अयंभावः स्व
रेपरधर्मो ज्ञानयोगाख्यो भयावहः रागद्वेषाधीनत्वपाशा
नादिप्रकृतिगुणसंसर्गजनितानादिवासनारागद्वेषाधीनत्वपराधिकार।
वीयकाम्यनिषिद्धकर्माचरणेनातिमलिनाशय अधःपतनलक्षण
पर्मेस्थितेज्ञानयोगं विहाय स्वाधिकारधर्मेऽस्मद्रायणं यदिप्रकमादेरधीनत्वेनकर्मस्थितिर्नेस्यात्तत्रे
कर्मेयोगं समाचरन्

गी. टी. ८

वनन्कुर्वाणः सन् सर्वमपि शास्त्रं यान्न हि स्वर्गादिरूपं न स्वर्गफलं भु
क्त्वा हन्त शेषेण पुनरपि मनुष्यलोके न्मनो भवन्नाम तत्र सर्वो हि तन्मेकार
णान्देवावरत्रान्मसात्ताल्कारान्मोलोलभने प्रतिनिवत्नाधिकारभूतं कर्म
योगप्रमादालसादिनाम्त्कापराधिकारात्पृथक्पंज्ञानयोगं दुरायत्नेणां।
गीकरोति न हि सर्वे तन्मन्तकर्मापराधपिमलिनान्तःकरणत्वेनाल
घ ज्ञानरमेवमुमुक्षयनाभ्यस्तोभूत्वा धर्ममार्गसमवायरूपदोषवत्वेन
हनिसाधकीमादिरूपममुत्ववनिरयणान्नादिरूपमिमेवमुमुक्षव
दोषमेवफलं प्राप्नोति न तु स्वर्गफलं शोधनं नत्वनाधिकर्मपरेवाधि
कारः परधर्मभूतज्ञानयोगात्र हेतुमत्कार्याधिकाररूपत्वेन स्वधर्मेवध
र्मेवपरमसत्ताणालनत्वेनममाराधनरूपमेवमुख्यादिलक्षणं कर्मैव
कुर्विति ३५ ॥

+ ननु स्वाभाविकरागद्वेषप्रयुक्तपश्वादिसा मधुसूदनीटीका धारणप्रवृत्तिमहाद्वेषेन शास्त्रीयमेव कर्म
वेनहिय लोकरंमिन्ताशनादिनदेवक्रियतां किमिति दुःखबहुलेनेत्यत आह +

+ श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वधर्मो यद्वर्णाश्रमं प्रति यो विहितः स तत्स्वध
र्मो विगुणोऽपि सर्वांगोपसंहारमन्तरेण कृतोऽपि परधर्मात्स्वप्रम
विहितात्स्वनुष्ठितात् सर्वांगोपसंहारेण संपादितादपि न हि वे
दातिरिक्तमानगम्यो धर्मः येन परधर्मोप्यनुष्ठेयः धर्मत्वात्स्वध
र्मवदित्यनुमानेन तन्मानेस्यात् वेदनालक्षणोधर्म इति माया
त् अतः स्वधर्मे किंचिद्गुणहीनेपि स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः
प्रशस्यतरं परधर्मस्थस्य जीवितादपि स्वधर्मस्थस्य निधनं हि इहलोके
कीर्तिवत् परलोके च स्वर्गादिप्रापकं परधर्मस्थित्या कीर्तिकरं च न
रकप्रदं च नभयावहो यतः एतेन रागद्वेषादिप्रयुक्त स्वाभा
विकमपि वित्तवत् परधर्मोपि हेयएवेत्युक्तं स्वधर्मः एवं तावदङ्गवन्मतं गी।
कारिणांश्रेयः प्राप्तिसाधनं गीकारिणांच श्रेयोमार्गप्रवृत्तमुमुक्षं।
श्रेयोमार्गे प्रवृत्तानां मनसाभिमतं सिद्धं केवलकाम्यकर्मोवरणोवकेवलपा।
पमाचरणेच बहूनिकारणानि कथितानि येन नरकप्रतंतत्र्या
दिना तत्रायं संग्रहश्लोकः प्रकारान्तर नित्य प्रवृत्तिमनवस्थापितं।
प्रकृतेवैगावर्तिलरागद्वेषौ च बहुफलोपरधर्मप्रवृत्तिलेवनस्कारउमी
वाहकाः

सदानंदीटीका

नतुस्वाभाविकीरागद्वेषहेतुप्रवृत्तिको सकाणास्वीयधर्मेवेहकर्म
कर्तव्यमस्तिचेत् १ तदायरंजसाकर्तंशक्यंभिक्षाशनादिकं नदेव
क्रियतो किंमेयुद्धेनश्रमदायिना २ मेवंस्वधर्मोयंवर्णाश्रमेप्रति
बोधितः क्षमासयवतस्यास्तिप्रशस्यतरश्चास्मते: ३ समस्तंगोप
संहारमंतरेणकृतोपिच स्वधर्मविहिताद्धर्मात्सर्वांगैःसंपितादपि
श्रेतः स्थितस्यस्वधर्मे किंचिदंगाननुष्ठिते अपिस्यात्मरणंश्रेयःपर
धर्मस्यजीवितात् ५ इहकीर्तिर्वहोयस्मात्परलोकेसुखावहः स्वध
र्मस्तत्रधीमद्भिः श्रेयश्शास्त्रार्थवेदिभिः ६ परधर्मस्तुलोकानामिह
कीर्तिकरोयतः परत्रानर्थदोघोरनरकादिप्रदाततः ७ तस्मादाग
दिवज्ञानधर्मोहेयोमुमुक्षुभिः ८ ३५ ॥

नीलकंठीटीका

यस्मादेवंतस्मात्श्रेयान्प्रशस्ततरः स्वधर्मः स्वस्ववर्णाश्रमानुरू
पेणाईश्वरेणविहितत्वात् विगुणोहिंसादिमिश्रोपिकिंचिदंगहीनो
पिपरधर्मात्हिंसादिदोषरहितपरधर्मोपेक्षया स्वनुष्ठितात्सर्वां
गोपसंहारेणसम्यगनुष्ठितादपि सएवश्रेयान् स्वधर्मेयुद्धादौनि
धनेमरणमपिश्रेयः विहितत्वात् परस्वधर्मोभिक्षाचर्यादिर्भयाव
हः क्षत्रियस्यतवनिषिद्धत्वात् तस्मात्स्वतंत्रेणत्वयास्वधर्मएवानु
ष्ठेयइतिभावः ३५ ॥

आनंदीटीका

एतदेवोपदिशति अत्रायमभिप्रायः स्वधर्मःस्वजातिविहित
त्वात्क्षत्रियस्यधर्मोयुद्धकरणंविगुणः बंध्वादिहननेनविकृतश
णोपिसस्वसम्यगनुतिष्ठितमनुष्ठानंयस्येदृशात्परधर्मोपेता
भिक्षाचरणात्प्रकाशात् श्रेयानतिप्रशस्तः तथाहि यद्वाजयेम
यदिवानोजयेयुरिति स्वधर्मेयुद्धेप्राणांतिकेतेनिधनंमरणंश्रेयःनिः
श्रेयसकारणमित्यर्थः परस्यभिक्षोःधर्मः भिक्षाचरणंभयावहः
श्रेयः प्राप्तो प्रमवायमूतः विहितस्यावश्यकस्यकर्मणस्त्यागादिम

+ तदेवं गुणेपयनिवशात्सर्वस्मिन्कर्मणि प्रवृत्तस्याप्रवृत्तस्य वा सर्वस्य कस्यचिदशक्यप्रतिषे
धेवास्थितेस्वकर्मानुष्ठानलक्षणोधर्मः प्रवृत्तैनाचरणीय इत्याह +

गी. र्थः तथा चैतस्योद्देशस्य सिद्धान्तोग्रे ३५ ॥

टी. रामकंठीटीका

र. + योयस्य वर्णाश्रमेनेयत्नेन शास्त्रविहितोधर्मः सदाचारः स तेन व्य
वस्थितः [illegible]कारणान्तरेण केनानुष्ठीयमानत्वादिगुणो
पि स्वैर्गुणैर्विरहितोपि सन् स्वनुष्ठितात्सम्यक्संविधानेनानुष्ठि
तादावापरधर्मात् विजातीयसमाचरितात् श्रेयान्प्रशस्यतरः शा
म॰ स्त्रविहितत्वात् नतु विहितानुष्ठानजप्रमवायदोषस्याभावात् यतएवं
स्वधर्मेनुष्ठीयमानेपारलौकिकशुभफलप्राप्तिरतस्तस्मिन्स्वधर्मेस्थि
तिनिधनेमरणमपियत् तच्छ्रेयः प्रशस्यतरं नन्स्यात् परस्वस्थि
तो हि धर्मात्स्वनुष्ठितात्ततः पतुरयोराज्यलाभादिस्तस्मादपि तस्य
लोकान्तरे विरुद्धफलहेतुत्वात्
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ३५ ॥

लासिकी [illegible]टीका

ननु रागादिनियमेसत्यपि प्रकृत्यधीनेव चेष्टा पुरुषस्य प्रवृत्तिर्विधि
निषेधशास्त्रवैयर्थ्यप्रसक्तेः दुःखावहाप्रवृत्तिरादिवधैव श्रेयसी
मतस्याह श्रेयानिति स्वनुष्ठितात्सकलांगसंपूर्णाकृतादपि परधर्मो
हिजातीयधर्मात्सकाशात्स्वधर्मोवर्णाश्रमविभागेन शास्त्रेण वि
हितो विगुणोपि निकृष्टोपि श्रेयावा किंचिदंगहीनोपि श्रेयान्प्रश
स्यतरः अतएव हेतुः स्वधर्मेस्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः किं पुन
र्जीवनम् इहलोके कीर्त्यावहत्वात्परलोके च स्वर्गादिप्रापकत्वा
त् परधर्मस्तु हाः कीर्तिकरत्वेन परत्र नरकप्रदत्वेन च भयावहः अनु
ष्ठातस्य राजादेशवन्नियामकत्वादलंघनत्वेवैयर्थ्यमिति ३५

पंडोलीटीका

परधर्मोपि धर्मत्वादनुष्ठेय एवेति मन्वानं प्रत्याह श्रेयानिति स्वध
र्मोविगतगुणोपि अनुष्ठीयमानः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् सगुणात् यो

संपादितात् श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मे स्थितस्य निधनं मरणमपि।
श्रेयः परधर्मो भयावहः नरकादिलक्षणं भयमावहति प्रापयतीत्यर्थः।
मे आत्मज्ञाने विगुणः सत्वादिगुणरहितः परेषामिंद्रियाणां धर्मात्
प्रवृत्तिजनितात् संसारपातहेतोः सकाशादात्मज्ञाने श्रेयो मुक्तिहेतु
त्वात् स्वधर्मे आत्मज्ञाने निधनं श्रेयः अपुनर्भवत्वात् परधर्मे इंद्रियध
र्मे निकोधर्मः भयहेतुः संसारहेतुत्वात् ३५

रणवीरमसिद्धायिनी॥

किंबहुना एतावदेवसारतयाज्ञेयमित्याह श्रेयानिति स्वनुष्ठि
तात्सर्वांगसंपूर्त्याकृतादपि परधर्मात् परेषां ब्राह्मणवैश्यादी
नां धर्मो भिक्षाचरणकृष्यादिरूपस्तस्मात्सकाशात् स्वधर्मः
स्वस्मिन्नाश्रमे वर्णे चाधिकृतो धर्मः क्षत्रियादेर्युद्धादिलक्षणः
श्रेयान् इहकीर्त्यादिजनकत्वेन परत्र स्वर्गादिप्रापकतया च प्र
शस्यतरः अतश्च स्वधर्मे युद्धादिरूपे मरणमपि तत्त्यागादेः श्रेयः
मोक्षफलत्वात् परधर्मः प्रोक्तलक्षणः परस्य तत्त्यागादेर्भया
वहः इहाकीर्तिकरत्वेनामुत्र नरकप्रापकतया चोभयलोक
भयापक इति अतश्च रागद्वेषप्रयुक्तस्वाभाविकप्रवृत्तिवत् परध
र्मोपि त्याज्य इति भावः ३५॥

मधुभाष्य

श्रेयानिति बहवः कर्मकारणाः संति क्रोधादयः कामश्च
तत्र को बलवानिति पृच्छति ३५॥

198

भाषा अनुवाद

स्वाभाविक प्रकृति त्याग करि धर्ममे प्रवृत्त होना अवश्य कर्त
व्य है किन्तु निज धर्म दुःखदायक युद्ध रूपके करनेमे असम
र्थ औ परधर्म शुभ करने वाला अहिंसारूप येदोनो भी धर्म
पनेमे समान हैं तो इन दोनोके मध्यमे पर धर्म ही मे प्रवृत्त
होने की इच्छा करते हुये अर्जुन के प्रति भगवान कहते हैं।
कि साङ्गोपाङ्ग सम्पूर्ण किये हुये परधर्म की अपेक्षा अङ्ग।
हीन होने से भी स्वधर्म श्रेय कहे सुन्दर है अर्थात् स्वधर्म प्र
द प्राप्तिमे प्रवृत्त पुरुष का मरण भी श्रेय कहे श्रेष्ठ लाभ है
क्योंकि उस से स्वर्गादि प्राप्त होता है परन्तु परधर्म भयदाय
क अर्थात् निषिद्ध है इससे नरक प्राप्तिका कारण होताहै सो
ई कहा कि स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भया वहः ३५

दोहा

श्रेष्ठ स्वधर्म जो गुणविना श्रेष्ठ न सगुण परधर्म मरण श्रे
ष्ठ निजधर्ममे परधर्म हि मैं भय धर्म ३५॥

199

अर्जुन उवाच अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरु
षः अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ३६

शांकरभाष्यं

यद्यप्यनर्थमूलं ध्यायतो विषयान् पुंसो रागद्वेषौ यस्य परिपन्थिनौ
विति वाक्ये विक्षिप्तमनवधारितं च यदुक्तं तत्संक्षिप्तं निश्चितं चेद
मेवेति ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच ज्ञाते हि तस्मिन् तदुच्छेदाय यत्नं कु
र्यामिति अथेति अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन् राजेव भृत्यः अयं पा
पं कर्म चरत्याचरति पुरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हे वार्ष्णेय वृष्णिकुल
प्रसूत बलादिव नियोजितो राज्ञेवेत्युक्तो दृष्टान्तः ३६॥

आनन्दगिरिकृतटीका

रागद्वेषावनर्थमूलस्योक्तत्वात् पुनस्तज्जिज्ञासया प्रश्नोऽनुपपन्न इत्याशं
क्याह यद्यपीति विक्षिप्तं विविधेषु स्थलेषु दर्शितमिति यावत् अनव
धारितमनेकशोक्तत्वादनेकधा वा विवेकाभावादिभिर्विकल्पितत्वादिस
र्थः तत्त्वार्थमूले परिहर्तव्ये तत् किमिति ज्ञातुमिष्यते तदाह ज्ञाते ही
ति कुर्यामिति तज्ज्ञानमर्थवदिति शेषः वाक्यार्थत्वमयश
हेतुं गृहीत्वा प्रश्नवाक्यं व्याकरोति अथेत्यादिना अनिच्छन्नपि बला
देवदुष्प्रतिते प्रेरितत्वे दृष्टान्तमाचष्टे राज्ञेवेति विनियोक्तृत्वमस्वेच्छाला
पेक्षत्वात्तदभावे तदसिद्धिरित्याशंक्य प्रागुक्तं स्मारयति राज्ञेवेत्युक्त इति

स्वामिकृतटीका

तयोर्न वशमागच्छेदित्युक्तं तदेतदशक्यं मन्वानोऽर्जुन उवाच अथे
केनेति वृष्णिवंशावतीर्णो वार्ष्णेयस्तस्यामन्त्रणं हे वार्ष्णेयानर्थरूपं पा
पं कर्तुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तः प्रेरितोऽयं पुरुषः पापं चरति कामक्रो
धौ विवेकबलेन निरुन्धतोऽपि पुरुषस्य पुनः पापप्रवृत्तिदर्शनात्तयोरपि
तयोर्मूलभूतः कश्चित्प्रवर्तको भवेदिति संभावनया प्रश्नोऽर्जुनस्य ३६

पैशाचभाष्यं

तस्य कारणं भगवन्तं पृच्छत्यर्जुन उवाच अथेति नियोजित इव ३६

रामानुजभाष्यं

गी॰
टी॰
२॰

अथकेनप्रयुक्तोयंपापंचरतिपूरुषः अनिच्छन्नपिवार्ष्णेयबलादिवनियोजितं
रायस्यम्बलादिवनियोजितः अर्थायेत्तानयोगायप्रहृतः पुरुषस्वयं
विषयाननुभवितुमनिच्छन्नपिकेनप्रयुक्तोविषयाननुभवन्पापंबा
लान्नियोजितइवाचरति ३६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

पापंपापतयाविदन्नपिजनःकथंतत्रप्रवर्ततेइतिप्रश्नः अस्यप्रश्नस्या
यमाशयः स्वधर्मोयदिस्वदयादत्वपापित्वादमान्यः कथं
तर्हिधर्माचरणमेषामिति कोयंस्वधर्मोनामयेना तिरिक्तोजंतुरि
त्युक्तंभवति अयमत्रसंप्रदायः सर्वथैवनिष्ठागतकाचरणकृतो
यंविशेषोनन्वनादिभावकृतनश्नाशयेन यथाल्वनाहतोगर्भःश
भामेतच्छ्रुत्वाभामनयोरम्येतवैषम्येसत्यपि पलोवकामस्योपोति
मसम्बंधितावयोमाविनाभावेनवर्तनेइमेकरूपतयेववावहे ।
यघवमहस्यस्वस्वप्राशनोग्रासकरः महतःपापस्यहेतुत्वाच्चको
पपवपापदायी पतेववैरिणंप्रतोजानीयात् ननुयोयपवातके
तानस्वरूपंववेदानुमशक्यमेवेदित्यभिप्रायेणार्जुनउवाच भव
मेषकथंकस्यकथंचेदविवर्धते किमात्मकःकिमाचारस्तन्ममाव
त्वपृच्छतः अस्यवोत्तमोकिंकारणंवर्धनेचकोहेतुः स्वरूपंवास्य
कीदृक् उमत्रोटक्षोभूतस्यकिमाःचरतिकिंकरोतीतिप्रश्नः ३६

परमार्थप्रपाटीका

अथतयोर्नवशमागक्वेदितियदुक्तंतदशक्येमन्यमानःपृच्छति
अथेति + ३६ ॥

वनमालीटीका

वहवःपापप्रवर्तकाउक्ता रागादयः तेषुकोबलवान्यंविजेतुं
महायत्नंकरिष्यामीत्यभिप्रायेणपृच्छति अथेति अथेत्यादि
पापंकर्तुमनिच्छन्नपिनरःबलात्कारेणप्रेरितइवपापंकरोति
सकेनप्रेरितःकरोतीतिवदेतिप्रश्नार्थः ३६

श्रीमद्वैजयन्तीटीका

भोवार्ष्णेय वृष्णिकुलोद्भव
स्वयं पापं कर्तुमनिच्छन्निव
पुरुषः केन प्रयुक्तः सन्
पापं चरति किंवत् बलादिव
बलात्कारेण नियोजित इव
आज्ञप्त इव यथा त्वया वृष्णिति
स्तवयन् वार्ष्णेयेति संबुद्धिः

एवंप्रकृतिगुणाहंकारवासनारागद्वेषाज्ज्ञानयोगस्यविरोधिनस्संति
यनःकर्मण्येवैतेपुरुषंप्रेरयंति तस्मात्परधर्मभूतंतत्त्वंविहायस्वध
र्मरूपंकर्मसमाचरेतिभगवदुक्तिंनिशम्यविचार्यचयद्यप्येतेकर्मणि
पुरुषस्यप्रयोजकाःकर्त्तारोभवंति तथापिस्वधर्मभूतेपिकर्मणिम
मत्वात्सिद्धिंनप्राप्नोति प्रत्युतपरधर्मरूपेपापेप्रवर्तितोभवतितस्मादन्यः
कोपिप्रबलःपापकर्मणिप्रेरकोस्तीत्येवंमनसिनिधायार्जुनोभगवंतं
पृच्छतिस्म अथकेनेति अथशब्दोनानाशंकार्थकोऽनिश्चयंकथयति
केनकेनचिदनिर्दिष्टेनपुरुषेणांतर्यामीश्वरेणवाब्रह्मणावास्वे
नकेनवेदमस्तकेनवाधर्मेणाधर्मेणवाभाग्येनवापापरूपकर्मणा
वेति तत्रांतर्यामिणःपरमात्मनःपरमभित्रस्येश्वरस्यजगत्कर्त्तुर्जे।
गद्गुरोर्जगत्पितुरीर्षामैत्र्योस्समस्यभगवतस्त्वत्प्रेरणेनपापकर्म
णानसंभवति जगदात्म्यापत्तेरतिमोलप्रसक्तात्वैषम्यनैर्घृण्यादि
दोषप्रसंगाच्चएवंब्रह्मणोनसंभवतिजगत्पितृत्वेदतनोलस्यप्र
माणेनपापेप्रेरणंमहदनुचितंभवतीति स्वभावस्यपापेप्रेरणंत्ववि
वेकिनांसम्भवतिविवेकिनस्त्वस्वेच्छयापापेनकुर्वन्तीमर्षःवे
दमस्तकस्योपनिषद्रूपस्यनिवृत्तमार्गादर्शित्वेनप्रवृत्तिमार्गे।
प्रवृत्तेनकण्यायाअप्यसम्भवात् वासप्रेरकत्वेनांतःप्रेरकत्वायोगा
द्धर्मस्यतत्पापेप्रवर्त्तयितृत्वंचा संभवात्स्वरूपहानिप्रसंगाच्चअध
र्मस्यपापेप्रेरणेऽधार्मिकाणामेवनतुधार्मिकाणाम् भाग्यस्यवत
त्पापपुण्यानुसारेणैवप्रेरणंभवतिनतुसर्वेषांपापएवकर्म
णिपापंतत्पापिनएववर्जनानि यानिकर्माणिकारयतिनतुपुण्य
वनःपापंपापेनपुनस्यमेनेतिश्रुतेः तस्मात्केनकेनचिदनिर्दिष्टे
नपुरुषेणप्रयुक्तःसन्प्रेरितःसन्नयमित्यंगस्मादिनिर्देशेनस्वस्ये।
वान्माहस्यते बलाद्दुर्योधनस्यद्रोरान्सं स्वबलात्तमेवोक्तस्याभगवो।
नेदर्शयतीति बोध्यते अयंज्ञानयोगपरोप्यतःमेश्रात्मानम्न्येवेकौसा
हिमिःपुनःपुनर्धर्मेष्वपिविहितोपिदीयैप्यनेनावाप्रपुरुषःपुरुषःशरीरस्था
तैवासेयहलिवंशोद्भवग्राहिग्रस्तेनिहक व्यनिकमपीहामनुःख

गी. टी. ३.

201

फलरूपेणानुतिष्ठेदवश्यं कर्त्तेमि कामक्रोधादिबलान्नियोजित इवब
लेन शरीरे चतुष्पथे संभवत्यसौ न शरीर्यपि यथा कश्चिद्बलवत्तरः पुरुषः
कश्चिद्दुर्बलजनं कस्मिंश्चित्कार्ये नियोजयति तथा केन बलवत्तरेण प्र
योजकेन नियोजितः प्रेरितः प्रयोज्यस्त्वयं पापं निरपेक्षोपि चरति श्रावय
ति हे वार्ष्णेय यथा लोके वार्ष्णेयस्तथाहमपि वार्ष्णेयीषु जातः स्वगोत्रमपि
मा वक्ष्येनानुचितमिति संबोधनाशयः येन प्रेरितस्तत्त्वं यज्जीवात्मा
पापं चरति तत्स्वरूपं वदेत्यर्जुनप्रश्नाभिप्रायः ३६ ।।

तत्र काम्यप्रतिषिद्धकर्मप्रवृत्तिकारणमपह्नवधारणाय +

मधुसूदनीटीका । एवं भगवता मनसत्ववर्तित्वे तत्र कारण

+ध्यायतो विषयान्पुंसः इत्यादिना पूर्वमनर्थमूलमुक्तं संक्षेपेणेव प्रश्न
ते रागेण संप्रपश्यत्यादिना बहुविधं कथितं तत्र किं सर्वाण्यपि सम
प्राधान्येन कारणानि उत पृथगेकमेव मुख्यं कारणमितराणि तु तत्स
हकारीणि केवलेनैकेनामुना सर्वेषां हेतुकानिवारणो महान्प्रयासः स्यात्
प्रत्येकस्मिन्नेव निराकृते कृतं स्यादिति मुमुक्षोरिमे केन हेतुना पुरु
षः प्रेरितोयं चरन्ननुवर्तमानानुवर्तीसर्वज्ञानविमूढः पुरुषः पापमन
र्थानुबन्धि सर्वं फलाभिसंधिपूर्वकं काम्यं विहितादि पात्रं च यस्माथ
नवधनादि प्रतिषिद्धं च कलंजभक्षणादि बहुविधं कर्माचरति स्व
यं कर्तुमनिच्छन्नपि निवृत्तिरूपं परमपुरुषार्थं त्वमवेषितवानपि
दृष्टं कर्मैवात्र पि करोति न च परानेव विवेकी स्वयं भवति अतो येनवा
लादिव नियोजितो राज्ञेव भृत्यस्तन्मतविरुद्धं सर्वानर्थानुबन्धि तं जा
नन्नपि तादृशं कर्माचरति तमनर्थमार्गप्रवर्तकं मोक्षप्रतिबन्धि हेतुं वा
समुद्रकेलायतेयमिव्यर्थः हे वार्ष्णेय वृष्णिवंशे मन्मातामहकुले कृ
पयावतीर्णोसि संबोधनेन वार्ष्णेयीसुतो नोऽर्हत्ययानोपेक्षणीयः इति
स्तव यति

[illegible]

) ३७ ।।

सदानंदीटीका

यद्यप्यनर्थमूलं प्राग्ध्यायतो विषयानिति श्लोकेन तथापि नाना

द्वेषौ शत्रू प्रकीर्तितौ १ प्रकृतेर्गुणसंमूढास्मादौबद्धविलसात्
पुंसः पृथक्कृत्य कृत्य सर्वेषां विनिवारणे २ महाप्रयासएवस्याद्ततः
सर्वस्य कारणं किमेकं यन्निहन्मास्याकृतकृत्यतमं जसा ३ मम
माशयवानाहहरिं प्रत्यर्जुनो वचः केनायं हेतुभूतेन प्रेरितः पुरु
षो वशः ४ अनिष्टहेतुकं कर्म नित्यं विरं चरति स्फुटं अनिच्छन्नपपं
कर्तुं भ्रमो राज्ञेव येन सः ५ बलाद्वियोजितो नानारूप्यतिष्ठन्नवेप्सि
तत् कर्मानुचरतीसनेप्रेरकं ब्रूहिमां प्रति इति वंशेवनीणत्वा
नोपेत्सोहहरेत्वया ६ ३६ ॥

नीलकंठटीका

इष्टरो यो धर्मो यश्च रागद्वेषौ वा पुरुषस्य प्रवर्तको भवत्वात्मनोऽस्वा
तंत्र्यमत्वा नोर्जुन उवाच अथ केनेति केनईश्वरादीनामन्यतमेन।
वा प्रयुक्तः प्रवर्तितः सन्नयं पुरुषः पापमनिच्छन्नपि चरति करोति आ
निच्छन्निति नेन रागद्वेषयोः प्रवर्तकत्वं निरस्तं सति हि रागे इच्छा
भवति अतः इच्छाया अभावाद्रागाभावः रागस्याप्रवर्तकत्वं न।
न्मूलभूत संस्कारहेतोर्धर्माधर्मयोरप्रवर्तकत्वं तत्तत्र तत्त्वापेक्ष
साईश्वरस्यापीति सर्वेषामाक्षेपः तस्मात्पुरुषप्रवर्तकं यत्तद्वाच्य
मित्यर्थः बलादिव नियोजितः विधिमहीनश्वेत्यर्थः ३६ ॥

आनन्दीटीका

त्वया रागद्वेषौ परिपन्थिनौ प्रोक्तौ तयोः कृतउमतिः इत्यर्जुन उवाच
अथ यद्येवं स्वधर्मोऽद्वयः परधर्मो दनुदय इति तत्त्वा पुरुषो निच्छ।
न्नपि बलादिव व्यापारितः केनायं प्रेरितः पापमेव कुरुते कुकर्मैवा
चरति ३६ ॥

रामकंठटीका एवमपवर्गसिद्धिहेतुरिति भगवत्प्रतिपादितसकलप्रकरण
+ एवमात्मनिष्ठतयाशास्त्रबोदितस्वकर्मोऽत्र सिद्धांतेऽऽत्मप्रतिपादित
+ अथैवं भगवता प्रतिपादिततत्त्वलक्षणोऽयमात्मा केनस्वामिनेव प्रयु स्वरूपस्यात्मनोधर्मस्यापव
क्तः प्रेरितः सन् कुकर्माकर्मसंपपाद गीतिफलं किल्बिषमनिच्छ तेऽप्रमेवंविधमनुपपन्नम
टिः न्नपि बलादाक्रम्य महाठादिष्टविषयप्रवृत्तिनिवार्यनिया त्यमानोऽर्जुन उवाच + ३६
वेतनमिलक्ष्यत्वं बलदाकम्य महाठादिष्टविषयप्रवृत्तिनिवार्यनिया
जितो व्यापि रिंतपवावरति अनुतिष्ठति
लाक्षिकी [illegible]टीका

गी.
टी.
र.

202

ननुशास्त्रदृष्टिमिममेवनस्यान्निच्छतोपिपुरुषस्यप्रतिषिद्धाचरणे
कोहेतुरितिमेवंपिप्रच्छिषुरर्जुनउवाच अथेतिप्रश्ने हेवार्ष्णेय वृष्णि
वंशावतीर्णायंपुरुषोनिच्छन्नपिकेनप्रयुक्तःप्रेरितःसन्स्वामिने
वभृत्यस्त्रादिष्टःपापंशास्त्रनिषिद्धमाचरत्याचरति हति ३६॥

पंचोलीटीका

यद्यपिध्यायतोविषयान्नोऽस्यपरिपंथिनाविमादिनारागद्वेषौसं
सारपातहेतुत्वादनर्थमूलमित्युक्तंतथापिविदितमेगुर्नवधारितंच
नउक्तं इदानीमेतिमंनिश्चितंवेदमेवेति नउक्तेदायपतातमिच्छन्नर्जु
नउवाच अथेति अथअयंपुरुषःकेनप्रयुक्तोपापंचरतिहेवार्ष्णेयअ
निच्छन्नपिबलादिवनियोजितः इत्यात्मनःस्वबलात्प्रेरितः ३६॥

रमावीरसमिहोधिनी॥

अथप्रतिषिद्धकर्मप्रवृत्तिकारणापनोदार्थंभगवन्मतमनुव
र्तितुंतत्कारणंज्ञातुमर्जुनउवाच अथेति अथशब्दःप्रश्ने अ
यंस्वलक्षणोजनःपुरुषःपौरुषगुणविशिष्टोपि अनिच्छन्नपि पा
पंकर्तुमनभिलषन्नपि बलादुरादिवेष्टविषयांप्रवृत्तिंनि
वार्यनियोजितोव्यापारितःकेनस्वामिनेवभृत्यःप्रेरितःसन्
पापंप्रतिषिद्धंस्वधर्मपरिहारेणपरधर्मरूपंपापायकंक
र्मचरत्यनुतिष्ठति तंमांप्रतिब्रूहि यतोज्ञात्वातन्मूलोच्छेदा
यप्रयतेयेतिप्रश्नाभिप्रायः वार्ष्णेयेति संबोधनेनमन्मातुल
वचह्रमिक्रलोत्पन्नत्वेननोपेक्षणीयोहमिति स्वस्यप्रसाद
पात्रतांदर्शयति ३६॥

मधुभाष्य

अथेति अथेत्यर्थान्तरे तयोर्नवशमागच्छेदितिप्रश्नप्रा
पकं यत्त्वबलवान्सर्वानर्थकः सपथःकामःक्रोधोऽथवेषव

तत्तन्यत्वात् कामात्क्रोधोभिजायत इति सूक्तं यत्रापि त
कनिंदादिनिमित्तः क्रोधः यत्तत्रापि भक्तिनिमित्तनिंदाका
मनिमित्तएव येत्वन्यथा वदंति ते संस्कारान्न स्वलंजा
नंति उक्तं च स्मृते कामानकोपाजायते दिक एवं वने·
तिमहाशनः महद्धिकाममभोग्यं महाबलदृप्तादिका
रणत्वान्महापाप्मा सर्वपुरुषार्थविरोधित्वाद्वैरी कथं
विरोधी सः इदमनेनावृतं यथाधूमेनाग्निरावृतः प्रकाश
रूपोप्यन्येषां सम्यग्दर्शनाय तथा परमात्मा यथादर्शो
मलेनावृतो न्याभिव्यक्तिहेतुर्भवति तथांतःकरणंप
रमात्मादेव्यक्तिहेतुर्न भवति कामेनावृतं यथोल्बेना·
वृत्यबद्धो भवति गर्भस्तथा कामेन जीवः प्रावृतो ज्ञात·
मपि ज्ञानं परमात्मनोऽपरोक्षायन प्रकाशते कामेनावृतं
ज्ञानिनोपि किमल्पज्ञानिनः कामरूपेण कामात्वेन·
नित्यवैरिणा दुष्पूरेणाऽ एवेन हि कामः पूर्यते नहींद्रि
यादिपदं सर्वेन लभ्यते यद्यपींद्रादिपदप्राप्तः पुनर्ब्र
स्तादिपदाभिकांक्षितोत्यलं बुद्धिनास्तीत्यनलः उक्तं च ता
नस्य ब्रह्मणःस्थानेऽपि धूमोवह्नेर्मलं तथा आदर्शस्यायजी
वस्य गर्भस्योल्बो हि कामक इति २८॥

203

भाषा अनुवाद

नयोर्न वशमागच्छेत् इस स्लोकसे कहा कि राग द्वेष के वश
न होना फेरि विरोध हेतक युद्ध को स्वधर्म करि आज्ञा देते हैं
इस पर अर्जुन कहते हैं कि हलि वंशमे अवतीर्ण हे वार्ष्णेय
हे कृस्न अनर्थरूप पाप करने मे इच्छा न रहतेभी किसीकी।
प्रेरणासे यह पुरुष पाप आचरण करता हे काम क्रोधको वि।
चार बलसे रोक के भी मनुष्यकी पापकर्म करने मे फेरि प्रह
वृत्ति देख पड़ती है इस से यह जानि पड़े हैं कि कोई उस का मूल
भूत कारण होगा जो वलकर के करवाता हे इह संभावना प
र सन्देह करते हुये अर्जुन ने प्रश्न कियाहे ३६

दोहा॥

किसको प्रेरित पुरुष यह पाप करत हे नित बिन इच्छा हे
हलिभव पर वश जो डित वित ३६॥

204

श्रीभगवानुवाच कामएषक्रोधएषरजोगुण
समुद्भवः महाशनोमहापाप्माविद्ध्येनमिहवैरिणं ३७

शांकरभाष्यं

शृणुत्वं ते वैरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसि भगवानुवाच ऐ
श्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्याथ मोक्षस्य ष
ण्णां भगइतीङ्गना ऐश्वर्यादि षट्कं यस्मिन् वासुदेवे नित्यमप्रति
बद्धत्वेन सामस्त्येन च वर्तते उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं ग
तिं वेत्ति विद्यामविद्यां च सवाच्यो भगवानिति उत्पत्त्यादिविषयं च वि
ज्ञानं यस्य स वासुदेवो वाच्यो भगवानिति कामइति कामएष स
र्वलोकवशं कुर्वन् शत्रुर्यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनां सए
षकामः प्रतिहतः केनचित् क्रोधत्वेन परिणमतेऽतः क्रोधोऽप्ये
षएव रजोगुणसमुद्भवो रजश्च तद्गुणश्च रजोगुणः समुद्भवो य
स्य सः कामो रजोगुणसमुद्भवो रजोगुणस्य वा समुद्भवः कामोह्यु
द्भूतो रजः प्रवर्तयन् पुरुषं प्रवर्तयति तृष्णया ह्यहंकारितः इति
दुःखितो रजःकार्ये सेवादौ प्रवृत्तानां प्रलापः श्रूयते महाश
नो महदशनमस्येति महाशनोऽतएव महापाप्मा कामेन प्रेरितो
जन्तुः पापं करोति अतोविद्ध्येनं काममिह संसारे वैरिणं ३७॥

आनन्दगिरिकृतटीका

सम्प्रतिप्रतिवचनं प्रस्तौति शृण्विति तस्य वैपरीत्यं स्फोरयति।
तवैति अप्रस्तुतं किमिति प्रस्तूयते तत्राह यं त्वमिति भगवच्छब्दा
र्थं निर्धारयितुं पौराणिकं वचनमुदाहरति ऐश्वर्यस्येति समग्रस्ये
त्येतत् प्रत्येकं विशेषणैः सम्बध्यते अथशब्दस्तथाशब्दपर्यायः
समुच्चयार्थः मोक्षशब्देन तदुपायो ज्ञानं विवक्ष्यते उदाहृतवचस
स्तात्पर्यमाह ऐश्वर्यादीति सवाच्यो भगवानिति सम्बन्धः तत्रैव
पौराणिके वाक्यान्तरं पठति उत्पत्तिमिति भूतानामिति प्रत्येकमु
त्पत्त्यादिभिः सम्बध्यते कारणौर्थौवोत्पत्तिप्रलयशब्दौ क्रियामात्रस्य

गी.
टी.
३.

205

पुरुषान्तरगोचरत्वसम्भावनाया निरासाय तिष्ठेन्मागामिमोमस्यदापदे स
च्येते वाक्यान्तरस्यापि तात्पर्यमाह उभमाहीति वेमीत्युक्तः सातत्का
र्यविसानमित्युच्यते समग्रस्यैश्वर्यादिसम्पत्तिसमुच्चयस्याण्वंशप्रकारः उक्त
लक्षणो भगवान् विमुक्तवानिति तदाह काम इति कामस्य सर्वलो
कशत्रुत्वं विवृणोति पाप्मिनेति तथापि कथं तस्यैव क्रोधत्वं त
दाह एष इति कामक्रोधयोरेव हेयत्वयोनतार्थ्यं कारणं कथया
ति रजोगुण इति कारण द्वारा कामादेव हेयत्वमुक्त्वा कार्यद्वा
रापि तस्य हेयत्वं स्तावयति रजोगुणसमुद्भव इति कामस्य पुरुषप्रवर्तक
त्वमेव रजोगुणजनकत्वमित्याशंक्याह कामादीति तथैवानुभवानु
सारिणीं लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति तस्यापीति तस्य योगपायो
ग्यविभागमन्तरेण बहुविधत्वं दर्शयति महाशन इति बहुविध
यत्नपूर्वकं कर्म निर्दिशति अत इति सर्वविषयत्वेऽपि क्रतोः स्यापा
पत्वमित्याशंक्याह कामेनेति कामस्योक्तविशेषणवत्त्वे फलितमा
ह अत इति ३७ ॥

स्वामिकृतटीका

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच काम इति यस्त्वया पृष्टो हेतुः एष काम ए
व ननु क्रोधोऽपि पृथग्वलोक्यते इन्द्रियसंहिंस्यापार्थमत्र सतं अत्रोत्तरतः
पृथक् किं तु क्रोधोऽप्येष काम एव हि केनचित्प्रतिहतः क्रोधात्म
नापरिणमते अतः पूर्वं पृथक्केनोक्तोऽपि क्रोधः कामज एव क्रोधस्त्व
इत्यभिप्रायेणैकामेवैकीकृत्योच्यते रजोगुणात्समुद्भवतीति तथा
नेन सत्त्ववृद्ध्या रजसि क्षयं नीते कामोऽपि क्षीयत इति सूचितं एनं काम
मिह मोक्षमार्गे वैरिणं विद्धि अयं च वक्ष्यमाणक्रमेण हन्तव्य एव यतो
नासौ दानेन संधातुं शक्यते यतो महाशनः महदशनं यस्य दुष्पूर
त्वर्थः न चासौ साम्ना संधातुं शक्यः यतो महापाप्मात्युग्रः ३७ ॥

पिशाचभाष्यं

आत्मप्रवृत्तिकारणं श्रीभगवानुवाच काम इति एषः कामः क्रोधो
रजोगुणसमुद्भवः महाशनः महदशनं यस्य स महाशनः विष

यस्मैवानुपपन्नः अतएव महाशनो महापाप्मा पापायं यस्माद्भवति
स महाशनो महापाप्मा एनं कामक्रोधमिह अधिकारे मुमुक्षूणां विषये
शत्रुं विद्धि ३७ ॥ रामानुजभाष्यं

अस्योद्भवाभिभवरूपेण वर्त्तमानगुणमयप्रकृतिसंसृष्टस्य प्राचीनवासनाजनितशब्दा
स्पर्शानयोगस्य रजोगुणसमुद्भवः प्राचीनवासनाजनित... एष एव प्राप्ता
दिविषयकामो महाशनं ... विशयेष्वेनं कर्म ... प्रतिहतो महापाप्मा परहिं
तिहेतुभूतं चेतनं प्रतिक्रोधरूपेण परिणतो महापाप्मा परहिं
सादिषु प्रवर्त्तयति एनं रजोगुणसमुद्भवं ज्ञानयोगविरोधिनं
वैरिणं विद्धि ३७ ॥ अभिनवगुप्तकृतटी.

अथोत्तरं श्रीभगवानुवाच एष सूक्ष्मः परः शत्रुर्देहिनामिन्द्रियैः
सह सुखतन्त्रैरवासीनो मोहयन्पार्थ तिष्ठति कामक्रोधमयो घोर
स्तम्भहर्षसमुद्भवः अहंकारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः
हर्षमस्य निवर्त्यैष शोकमस्य ददाति च भयं चास्य करोत्येष मोहयं
स्त्वमुहुर्मुहुः स एष कलुषः क्षुद्रश्छिद्रप्रेक्षी धनंजय रजःप्रवृत्तो
मोहात्मा मनुष्याणामुपद्रवः एतावदुक्तस्तु ... निर्वेद्यते बलवत्तस्तु
इन्द्रियेषु एवं वचनेमाने सर्वे ते च ... कामेति स्तवकुला
त्वमोहमयस्तामसत्वात् अतएव मोहयन् कामेति अतएवाह अहंकार
अभिमान ... अहमीदृश इति अतएवाह ... स्वभावः सुखदुःखप्रकारेण ...
इति अतएव गर्वोहर्षते अभिमानस्वभावः सुखदुःख ... छिद्राणि ... तेऽप्र
यत्ने इति त्रयः प्रश्नाः परिस्फुटाः स एष इति ... नाशयामीति ... धर्म
नाच्छिद्रेणास्येह लोकपरलोको नाशयामीति ... यज्ञ इति ... तन्न
प्र ... नैयजते यद्ददाति यद्धानमयस्य ... रजसः प्रवृत्तस्य मो
हात्मेति सर्वमोहः ... भवति क्रोधनस्येति
रूपश्च स्पर्शः ३७ ॥ परमार्थप्रपाटीका

... ज्ञानिवृत्तये ... मे
मोचालैचहलिज्ञ ... वाचं ... नि

यदाविवेकिनोऽपि पुरुषस्य सत्त्वगुणः प्रच्छन्नो भवति तदा रजोगुणः प्रादुर्भवति तस्मात्कामक्रोधावुत्पद्येते तयोः क्रमेण स्वरूपमाह महाशन इति तत्र कामो महाशनः दुष्पूरत्वात् क्रोधस्तु महापाप्मा अतिक्रूरत्वात् अनयोरुभयोर्दुर्जयत्वं व्यंजितं एवमेनं कामं क्रोधं वा वैरिणं विद्धि तथा च शत्रुरेव पापे प्रवर्तयति ततस्मित्रं यथा त्वं बंधुसुहृद्विषयकामेन स्वधर्मत्यागरूपे पातके प्रवर्तयसीत्यर्थः

गी॰ टी॰ २॰

~~[illegible] किंचित् [illegible] नियोजितः~~ इति प्रश्नोत्तरे भगवानाह काम एष इति ३७ ॥

वनमालीटीका

काम एव बलवान् सर्वमूलकल्पः क्रोधादीनामपि जनयति कामए ति यस्त्वया दृष्टो हेतुर्बलादनर्थमार्गप्रवर्तकः स एष काम एव महान् शत्रुः यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनां काम एव केनचिद्धेतुना प्रतिहतः क्रोधो भवति एष काम एव पुनः स्मिन्नेव महारोगे निवारिते सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरित्यर्थः तन्निवारणोपायज्ञानाय तत्कारणमाह रजोगुणसमुद्भवः दुःखप्रवृत्तिचलात्मको रजोगुण एव समुद्भवः कारणं यस्य यद्यपि तमोगुणेनापि तस्य हेतुत्वं तथापि दुःखप्रवृत्तिमोव रजस एव प्राधान्यात्तस्यैव निर्देशः यद्वा गुणो रजसः प्रवृत्यात्मकस्य समुद्भवहेतुर्यस्मात् कामो हि विषयात्मकः उद्भूतो रजः प्रवर्तयति पुरुषं दुःखात्मके कर्मणि प्रवर्तयतीति तेनायमेव पापहेतुरिति भावः सामदानभेददण्डाख्याश्चत्वार उपायास्तत्र प्रथमत्रिकस्यासंभवे दण्डः प्रयोक्तव्य इति वक्तुं त्रयाणामसंभवं बोधयति महाशनो महापाप्मेति महदशनं यस्येति सः यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेदिति स्मृतेः अतो न दानेन समाधानं नापि सामभेदाभ्यां यतो महापाप्मायम् अतउग्रमोहमार्गे बलवन्तमेनं वैरिणं विद्धि ३७ ॥

क्रसमवैजयन्ती टी॰

एवमर्जुनेन पृष्टो भगवानर्जुनस्योत्तरमाह काम इति योऽनादिकालप्रवृत्तशुभाशुभकर्मवासनाजनितशब्दादिविषयाभिलाषः स एव कामः पापकर्मणि पुरुषस्य प्रेरको भवतीत्यर्थः ननु क्रोधोऽपि शत्रुमित्रादिकं विबाध्य मारणायैव केवलं पुरुषं प्रेरयतीति कथमस्योपेक्षणे इति चेत्तत्राह क्रोध एष इति यदेषः कामः स एव क्रोधः कामाद्धि क्रोधो भवति यथा जलं निम्नभवे देशकालवशाद्धिमकर्करकालादिरूपं नामरूपादिपरिणामं भजते यथा त्रिभिन्नविना

स्वरूपेणैव तिष्ठति न तु परिणमते तथा कामोऽप्यप्रियैर्देशकाला
निमित्तैः क्रोधरूपो भवति प्रियैर्देशादिभिस्तत्स्वरूपेणैव तिष्ठति न तु
क्रोधरूपेण परिणामं प्राप्नोति तस्मात्केनचिद्विषयवस्तुना महेतुभूतेन
विघ्नेन काम एव क्रोधो भवतीत्यर्थः कीदृशो रजोगुणसमुद्भवः रजो
गुणेन सह समुद्भव उत्पत्तिर्यस्य तथाभूतः सत्वगुणवृद्ध्या रजोगुण
जयात् कामस्य जयो नायासेनैव भवेदित्यर्थः नन्वन्नादिदानेन
कामजयः सुलभो भवेल्लब्धा रजोगुणजयेनातिप्रयासेन किं सा
रितिचेत्तत्राह महाशन इति महदशनं भोजनं यस्य तथा सः स
मस्तविषयप्रदानेनाप्यसौ दुरपूर्तिर्न भवेत् दुःपूरत्वादिति भावः प
वेवेमहि साम भेदाभ्यां कामस्य जयो भवेदिति चेत्तत्राह महापाप्मेति
प्रतिहारुणोपः सहसा परधनपरदारादिहरणेषु गोब्राह्मणादि
हिंसादिषु पुरुषं प्रवर्तयति स साम भेदाभ्यां तद्रथीनेः पृष्ठेनैव
कण्ठशोको भवेत् यतः स्वजयं हि भिरूपायेन भवेदतस्तन्नवर्णोपाप
चिन्तयते नैव शक्यो नाप्युपायेनेत्यर्थः तत्तस्य पापस्यापि मितकोटा
सीमादिवेदन प्रेप्सति रक्षक्रम च स्वकार्यं कुर्यात् स्वजयं विनाका
वान्ति भवेद्धिंसा शक्यतोऽपि हत्यागीयोयं महान् शत्रुः स्यादित्याह प
नमिति एनं काममिहास्मिन् लोके संसारे वा वैरिणं महान्तं श
तेविद्धि जानीहि यथा पूर्वं प्राह विद्याशत्रुरूपं दुर्योधनं प्रेप्सवान्
पावनवासादिरूपं महत्कष्टं प्राप्तः पुनरिदानीमपि तत्प्रेप्सवं नमा
रपि ख्यासि चेन्नरयं यत्नात्मनुपेक्ष्य सहनिष्यसे व तथायं जीवोऽप्यनादिष
वैष्ठं मिच्छत्या भोगशत्रुभूतं काममुपेक्ष्य सहानुभूतफलभोगवाञ्छ
पानानायोनिषु सुरासुरनरपशुपक्षिसरीसृपादिषु पुनः पुनर्भूत्वा
मत्वान तद्विषयसुखदुःखादिकं फलं भुक्त्वा जन्ममरणरूपे
संसारचक्रे भ्रमति इदानीमपि काममजयमकृत्वा तत्रैव भ्रमति तथा
गेऽपि भ्रमिष्यति तस्माद्विवेकवान् कोऽपि कदापि काममवश्यं शत्रुं
येलं न कुर्यात् किं तु सर्वप्रकारेण तं हन्यादेवेति भावः १०

मधुसूदनी टीका

एवमर्जुनेन पृष्टे प्रयोजकत्वाङ्कः काममय एवायं पुरुषः इति श्रुत्यैवेदमयमग्रासीदेक एव सो
कामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्यादि श्रुतिसिद्धमुत्तरं॥

यत्त्वया पृष्टो हेतुर्बलादनर्थमार्गप्रवर्तकः स एष काम एव महान्।
शत्रुर्विभिन्नः सर्वानर्थप्राप्तिः शास्त्रिणां ननु क्रोधोप्यभिचारादौ
प्रवर्तको दृष्टस्तत्राह क्रोध एष काम एव केनचित्प्रतिहतः
क्रोधत्वेन परिणमते अतः क्रोधोप्येष काम एव एतस्मिन्नेव महावैरि
णि वारिते सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरित्यर्थः तन्निवारणोपायज्ञानाय त
त्कारणमाह रजोगुणसमुद्भवः दुःखप्रवृत्तिबलात्मको रजोगुण
एव समुद्भवः कारणं यस्य अतः कारणानुविधायित्वात्कार्यस्यापि
तथात्वेपि तमोगुणोपि तस्य कारणं तथापि दुःखप्रवृत्तो च रजस
एव प्राधान्यात्तस्यैव निर्देशः एतेन सात्त्विकाहारस्मारं रजसि क्षीणे सोपि।
क्षीयत इत्युक्तं भवति तस्य कथमनर्थमार्गप्रवर्तकत्वमित्यत आह र
जोगुणस्य दुःखप्रवृत्तिबललक्षणस्य समुद्भवो यस्मात्कामो हि विष
याभिलाषात्मकः स च समुद्भूतो रजः प्रवर्तयन् पुरुषं दुःखात्मके कर्म
णि प्रवर्तयति तेनायमवश्यं हन्तव्य इत्यभिप्रायः ननु सामदानभेदद
ण्डाः चत्वार एव उपायाः तत्र प्रथमत्रिकस्यासंभवे चरमो दण्डः प्रयोक्त
व्यो न तु हठादेव सामादित्रयाणामसंभवमेव विशिनष्टि महाशनो
महापाप्मेति महदशनमस्येति महाशनः यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हि
रण्यं पशवः स्त्रियः नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शममव्रजेदिति स्मृ
तेः अतो न दानेन संधातुं शक्यः नापि सामभेदाभ्यां यतो महापाप्मा अत्युग्रः
तेन हि बलात्प्रेरितो निष्फलमपि जानन्पापं करोति अतो विद्धि जा
नीहि एनं काममिह संसारे वैरिणं तदेतत् सर्वं विहितं वार्तिककारै
त्मैवेदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिव्याख्याने प्रवृत्तोवर्णयो कस्याधिका
रिणः स्यात्तेऽवमति संसारस्त्वेकस्मात्प्रवर्तते ननु तिःशेषविधवसं
सारानर्थवर्त्मनि निहन्ति तत्तमाणाविकेनायं प्रेर्यते वशः अनर्थप
पाकत्वमपि जानन्प्रवर्तते पारतंत्र्यमतेरस्य प्रवृत्तिर्नेदृशी कवित्।
तस्मात्केयोपि नः श्रेयः प्रकोनिष्टकर्मणि वक्तव्यस्तन्निरासार्थमि
माशुक्तिः अनाप्तपुरुषार्थोऽयं निःशेषानर्थसंकुलः इत्यकामयत
नामामनर्थान्स्मार्यते जंतुः जिहासति तथानर्थान्विद्वानात्मनि।

स्त्रितान् अविद्योद्भूतकामः सत्त्वधीरवस्थितिवशकृतिः अकामतः
क्रियाःकाश्चिद्दृश्यन्तेनेहकस्यचित् यद्यद्धिकुरुतेजन्तुस्ततत्काम
स्यचेष्टितं कामएषक्रोधएषइत्यादिवचनस्मृतेः प्रवर्तकोनापरो
नःकामादन्यः प्रतीयतइति अकामतइतिमनुवचने अमनुस
हे ([illegible]) ३७ ॥

वा० सदानंदीटीका

एवंपृष्टेर्जुनेनाहभगवान्नरवरः अयोखल्वाङ्गहिरिसादिकृतिसिद्ध
मसेशाये १ स्मरणैर्वैरिणंयत्रएककस्यापिनृतः स्मृहे बलादनर्थमा
र्गेस्मिन्कामएषप्रवर्तकः २ सर्वानर्थपरिप्राप्तिनिमित्तंशत्रुरात्म
नः केनचिद्वेत्तनाकामःप्रतिबद्धःसएवहि ३ कोपःपरिणतोभाति
तस्मिन्कामेनिवारिते सर्वश्रेयःपरिप्राप्तिस्ततोस्यस्मरणकारणं ४
वलप्रवृत्तिद्धःखात्मायस्माद्धेतूरजोगुणः यद्वारजोगुणस्यापकार
णलोभरूपधृक् ५ नायंसमादिभिःसाध्योहन्तव्योदंडतोरिपुः महा
शनत्वादाहनेनसंधातुंनैवशक्यते ६ यत्पृथिव्यांव्रीहियवंहिरण्यंपश
वःस्त्रियः नालमेकस्यतत्सर्वमितिमत्वाशमंव्रजेत् ७ संधातुंसा
मभेदाभ्यामशक्यत्वान्नशक्यते तेनायंप्रेरितोजन्तुर्महापापेप्रवर्तते ८
अनेनाजानीहिसंसारेकाममेनंहिवैरिणं तदेतद्धिहृतंसर्ववार्त्तिके
श्रीसुरेश्वरैः आत्मैवेदमितिश्रुत्याव्याख्यानेनिमित्तैःपदैः प्रवृत्तो
चनिवृत्तोचयथाकस्यापिकारिणः १० स्वातंत्र्यमतिसंसारस्तोकस्मा
स्ववर्तते नतृतिःशेषविधस्तुसंसारानर्थवर्धते ११ निवृत्तिलक्ष
णंवाच्यंकेनायंप्रेर्यतेवशः अर्थपरिपाकत्वमपिज्ञानस्ववर्तते १२
पारंतंयमस्तेदृष्टाप्रवृत्तिर्नेदृशीक्वचित् तस्मात्केयोधिनः पुंसः प्रेरको
निवृत्तकर्मणि १३ वकवृत्तिस्वरासार्थमितिर्थस्यामराभूतिः अना
मनुरूपार्थोपनिःशेषानर्थसंकुलः १४ इयकामयतानामात्मसमर्थी
त्पाद्यतेजंतुः जिह्वामतितत्त्वानर्थानविहानात्मनिश्चितान् अविद्यो
द्भूतकामःसत्वधीरवस्थितिवशकृतिः अकामतःक्रियाःकाश्चिद्दृश्य
न्तेनेहकस्यचित् १५ यद्यद्धिकुरुतेजंतुस्तत्तत्कामस्यचेष्टितं कामएष
क्रोधएषइत्यादिवचनस्मृतेः प्रवर्तकोनापरोतःकामादन्यःप्रती

नर

गी.
टी.
३.

208

यते ३८।३७ नीलकंठीटीका

अत्रोत्तरं काममय एवायं पुरुष इत्यादिश्रुतिसिद्धं भगवानुवाच काम
एष इति एष प्रसिद्धः कामः सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वि
त्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति श्रुतेः इदं मे भूयादिदं मे भूयादिति तीव्राभि
लाषहेतुभूतस्तस्यैव तस्मिन्नवस्थिततापादकोऽस्तीति विशेषः स एव चेतोरूपए
व कामः संकल्परूपएकस्य एतत्सर्वं मनउ एवेत्युपसंहारात् स एष कामः
केनचिन्निमित्तेन प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमते अतः क्रोधोऽपि अत्रा
न्तर्भावनीयः एव तन्मे नमिह शरीरे नः स्थितं वैरिणं विद्धि कुतो वैरी।
यतः रजोगुणसमुद्भवः रजो रंजनात्मकः शोकरूपो गुणः तस्य गुणो।
कार्यभूतो दुःखादिसंगतावेव उद्भवो यस्य सः रजः कार्यत्वात् दुःखैकफ
लोऽयमतो वैरी यद्वा रजोगुणस्य लोभप्रवृत्त्यादिलक्षणस्य समुद्भवोऽय।
स्मात् न तु विषयाभिलाषात्मकः कामो विषयार्पणेन शाम्यति वि
षयस्येतरो लिप्सानिश्चयेस्वतएव वा निवर्तते अथ एवं रूपदर्शनाभिला
षादिमाशंक्याह महाशनो महापाप्मेति महदशनमपारणीयं अ
शनमस्य सतथा यथोक्तं न जातु कामः कामानामुपभोगेन शा
म्यति हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते इति यत्पृथिव्यां व्रीहि
यवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्र
जेदिति तथा महापाप्मा अत्युग्रः सहि महदत्यशः सर्वोऽपि तेनापि न
निवर्तते न हृदयमपि तु श्लिष्ट किंतुः महाशनत्वान्नायं वैरी दानसाध्यः
नापि सामभेदसाध्यः अत्युग्रत्वात् अतो हन्तव्य एवेति ३७॥

आनन्दीटीका

अत्रोत्तरं भगवानुवाच एष प्रोच्यमानस्वरूपः कर्ताहमस्मीत्यभिमत
नस्वरूपोऽहंकार एव कामः मे स्मिन्नेव वस्तुनि संकल्प इदं मे भूयादिति रा
गो रजोगुणवृत्तित्वे चलत्वादुत्पन्नोऽस्ति तथा रजोगुणसमुद्भव
योऽहंकार एव प्राप्तस्य कामस्य ऊं शिथिलतिघातात्क्रोधस्थितत्वलतद्रू
पो भवति एषः कीदृशः महाशनः उग्रेण स्ववर्धमानो विषयभोगे र
तः महापाप्मा सर्वव्यसनहेतुः इहसंसारे तमेनं वैरिणं विद्धि आत्मा
हंसमानसित्वानुरोधे अध्यायमध्यरूपप्रतिना मरजेन उवाच भवस्य एक

तन्न

हस्यकथंचैवविवर्धते किमात्मकः किमाचारस्तन्ममाचक्ष्वपृच्छ
तः एतन्मआचक्ष्वतत्त्वेनकर्मेणोजरे भगवानुवाच एषसूक्ष्मः परः श
त्रुर्देहिनामिन्द्रियैः सह सुखतन्त्र इवासीनो मोहयन्पार्थतिष्ठति
पर्येहंकारः सूक्ष्मा इन्द्रियाणिपराणिन्द्रियमानाश्रयसुखेनतुले
तः परः शत्रुः देहिनामिन्द्रियैः सहितः सुखतन्त्र इवासीनः कोपेन
तुः खलेपि रागेन केवले सुखैरेवोपविष्टः मोहयन् अनात्मनि दे
हादात्मबुद्धिं जनयं तिष्ठति कथंभवतीत्यस्योत्तरम् कामक्रोध
मयो घोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः अहंकारोभिमानात्मा दुस्तरः पाप
कर्मभिः कामक्रोधमयः कामक्रोधाभ्यां परस्परमवभिवादहरू
लः घोरः पर्यन्ते भयकृत् तस्मान्मिथ्याख्यायबुद्धेः हर्षहितयप्रमा
देन निरंकुशात्मा सुसमुद्भवो बुद्धियस्य अभिमानः अतस्मिंस्त
त्मतिर्मिथ्याज्ञानेनस्वात्मात्मस्वरूपं पश्यत्ययमहंकारः पापकर्मभिस्त
कशास्त्रैर्वारैस्सपुद्धरबद्धस्तरः कथं वर्धते इत्युत्तरम् हर्षमस्यनि
र्वत्यैव शोकमस्य ददाति च भयं चास्य करोत्येष मोहयंस्तु मुहुर्मुहुः
प्रसदेहिनः मुहुर्मुहुर्मोहयन्नेषोहंकारः हर्षीयकामेषहतस्यनेर
र्वेनिर्वर्त्यकेन विद्भिचातेन हर्षीकृतस्य कथं विस्माममपीतनहमि
तिशोकं च ददाति अत एव शत्रुरस्य भयं च करोति किमाचारस्सत्तर
म् स एष कलुषः क्षुद्रः छिद्रप्रेक्षी धनंजय रजःप्रवृत्तो मोहात्मा
मनुष्याणामुपद्रवः स एषोहंकारः कलुषो दोषकारित्वादाविल
स्तमोहयन्वान् क्षुद्रोधमः छिद्रप्रेक्षी दोषावकाशं दृष्ट्वान्तः प्रवि
श्य संयोहतो मोहात्मा यात्तानतनूपः मानुष्याणामुपद्रवः १०॥

रामकंठटीका

येन प्रयुक्तोयमुक्तस्वरूपोनायपवि।
तद्येतं भगवानुवाचामीन् पापमाचरति स एष कामः परि
यादिक्षेशपापापरवशः पुरुषः साधनभूतविषयेभ्यः स्मृतेः संकल्पः
णाम विरसत्वात् क्षणिकसुखलवसाधनभूतविषयप्रतिहन्यमानत्वात्क्रोधः नतृ
पषपवचेननावेननमूपप्रतिपत्प्रतिहन्यते सोयमिच्छाद्वेषात्मको घोर
पक्षानप्रहतिरिहतर्हैषः समाप्यते

गी.
टी.
५.

209

जोगुणसमुद्भवः रजोगुणाद्धि विषयसंबोभिलाषात्मकरागद्वेषहेतोः
प्रकृतिधर्मात्समुद्भवति अत एव महाशनः अनेनाश्रवविवर्धमानग
र्वेनात्मदर्पवत्तिनमशनेविषयाहरणलक्षणोस्यव्यवहारोयस्य स
तथा ततस्व सर्वस्यतस्यभोगस्यदुःखैकविपाकत्वात्महापाप्मागुरु
तरपातकमयो दुर्गतिहेतुत्वात् तदेवं विधमिहसंसारवैरिणं दुर्निवा
रुणदुःखदायिनात्मनाशनात्मानं विद्धि जानीहि तेन प्रेरितोयं पुरुषः पा
पमाचरति अथ तस्यैव तत्स्वरूपं जिज्ञासुरर्जुन उवाच भवमेष
कथं हत्स्वकथं वैव विवर्धते किमात्मकः किमाचारस्तस्माद्वद
कृतः एषवैरित्वेन प्रतिपादितः कामाद्यात्मको दोषः कथं भवति के
न प्रकारेण स्थितिलक्षणां सत्तामत्र भवति केन प्रकारेण विवर्धते
प्रसरति कश्चास्यात्मा स्वरूपं कश्चास्याचारः किमाचरतीति तन्मे
मसंशयं पृच्छतो ब्रूहि अथ प्रश्नचतुष्टयं क्रमेणोत्तरं भगवानुवाच ।
एषसत्वः परः शत्रुर्देहिनामिन्द्रियैः सह सत्वस्वरवासीनो मोहय
न्नार्थ तिष्ठति कामक्रोधमयो घोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः अहंकाराभि
मानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः हर्षमस्य निवर्त्येष शोकमस्य ददाति वै
भयं चास्य करोत्येष मोहयंस्तु मुहुर्मुहुः एष रजोगुणप्रभवः काम
क्रोधरूपतया प्रसृतो दोषः शरीरिणामतिप्रयासतत्वेपि दुर्लक्षतया
परः सूक्ष्मः शत्रुः स चाहंकार एव पर्यवस्यति यत इन्द्रियाणि परा
णान्यस्मादिना तस्यैव परमसूक्ष्मत्वं प्रतिपादयिष्यति किमात्म
क इति प्रश्ने किमात्मकत्वमेवास्याह तेनाभियतेनसचैवं विधः शत्रुः प
रिवारभूतैरिन्द्रियैः सहितः कामक्रोधादिनिशातशस्त्रप्रहारैः सर्वशा
नैरेवायं सर्वप्राणिनो विशसति तस्य दुर्जयत्वप्रतिपादनार्थं सर्वा
द्भुविलक्षणमवस्थानमाह सत्वेदुःखेहृत्वे सतिस्वस्वत तत्वे ससत्वोत्म
केवणैरवासीन उपविष्टोत एव मोहयंस्तिष्ठति देहात्मप्रमय
लक्षणविपर्ययज्ञानमारोपयन्स्थितिमत्र भवतीति भवमेषप्रश्नस्या
मितयस्य प्रश्नोत्तरमेतद्व्याख्यानम् अथ कथं विवर्धत इत्यस्य याविधः
यतेकामक्रोधमयः कामक्रोधात्मकरूपो प्रकृतिर्यस्य तथा

स्तम्भस्य गर्वस्य तथाहर्षस्य विषादपरिणामस्य प्रमोदस्य समुद्रा
वष्टम्भस्यास्थानम् एतएव चौरैरारुणएव कामक्रोधस्तम्भहर्षा
दिदोषात्मना विवर्धते उक्ताये भजतीमुक्के भवति प्रत्यक्षिमात्म
कश्चनस्य प्रमुखेनात्मेव्याख्यायते एषमदेहिनोशत्रुः अहंकारसं
ज्ञोभिमानात्माभिमानोजातमायावच्छेदमाजितगुणत्रयमयत्वाद।
निमाद्दिदोषैकसमाश्रयेशरीरादावहंब्राह्मणोहंदेवदत्तोहमभिज
नवाननहेवपुण्यानहंविदग्धोहमाश्चर्यमेवमायनात्मन्यात्मप्रतिप
त्तिनिबन्धनेमिथ्याज्ञानेनसर्वात्मनाभावोयस्मात्तादृश एतएवपा।
पकर्मभिर्दुस्तरः सम्यग्ज्ञानाभावाद्धेयोपादेयविवेकशून्यत्वेसति
पापमयमयंघोरसंसारनिरयनिपातनिमित्तभूतकर्मचेष्टितये
घोताहृशेरसंसारसंगेभजद्भिः पुरुषैर्दुरतिक्रमः प्रत्यक्षिमाकाररम
ज्ञोऽव्याख्यायते प्रमुखेनस्यैषाहंकाराख्यः शत्रुर्हर्षसमात्मसं
विदुपलभ्यमानानहंनिवमोपमायेशोकेशावनेददातिसमर्थय
ति प्रत्यनेनहिशत्रुणामेहिनः शरीराद्यात्मत्वेनप्रतिपन्नेव्याधिप्रिय
विप्रयोगाद्युपद्रवोपहन्यमानमनुशोचति कष्टं विनष्टोस्मीतिप
रिदेवने एतएवास्येषशत्रुर्भयमधिकरोतीहविशेषोपयातहेतु
भयः सन्त्रासमनुसारयति किंकुर्वन्नेवमाचरति प्रतितत्त्वंमोहयत्
यथाप्रतिपादितविपर्ययलक्षणंवैचित्र्यमर्पयन् इत्यनेनाहंकारा
ख्येनशत्रुणेन्द्रियपरिवारेण सविस्मयं वञ्चितेनकामक्रोधस्तम्भ
मोहहर्षादिदोषात्मनाविवर्धमानेनहर्षापहादिकमाचरताप्रमः
सन्तेब्रतः पापमाचरतीमज्जेनयन्त्रविनिर्णीयतस्येवाहंकारस्या।
विनत्यस्वरूपंप्रतिपादयितुमाह तपषकलुषः सदाक्लिष्टमेतीय
नेजय रजःप्रकृतेमोहात्मामनुष्याणामुपद्रवः सूपषयथाप्रति
पादितस्वरूपोहंकारः समलमर्मीनामुपद्रवः सर्वदोषविधानेस
साहेतुत्वात् यतः कलुषः गुणत्रयात्मकत्वात्त्रिमलिनः ततएव
वानिमत्वात् दुःखः अग्रः तथाक्लिष्टमेतीवाथावकाफजागरूकः
शिहेसत्यार्थम [illegible] ॥१०॥

गी॰
टी॰
३॰

210

लासिकी वल्लभीटीका

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच काम इति प्रतिषिद्धाचरणे प्रवृत्त्याग्रहो
हेतुः एष कामो विषयोन्मुखः संकल्पात्मकोऽभिलाषः ननु क्रोधोऽप्यभि
चारादौ हेतुर्दृष्ट इत्यत आह क्रोध एष काम एव केनचिद्विहतिहतः क्रोधा
त्मना परिणमते एष च रजोगुणसमुद्भवः रजोगुणात्संभवतीति न
केवलं प्रतिषिद्धाचरणे प्रवर्तकहेतुः विद्ध्येनमिह वैरिणम् इह मोक्ष
मार्गे एनं काममेव वैरिणमाततायिनं जानीहि ननु कथं शिवस्तुवेषु अभि
लाषाद्दृढगतिः सेवास्यस्येति ततो यस्मामाहितिभिरुपायैरहः एष हा
तव्यः न तद्वयोरसंभवे विशेषणद्वारा आह महाशनो महत् अशनं यस्य
स नासौ दानेन सन्धानेन शक्यते इत्यर्थः तथाच स्मृतिः यत्पृथिव्यां व्री
हियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्र
जेत् इति अथवा महापाप्मा सर्वस्य लोकस्य दुःखरूपस्यानर्थस्य हेतुः एवम्भू
तः शत्रोर्वधाय क इति तदुक्तं यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं मह
त्सुखम् तस्मात् यत्सुखं सैते तृष्णाक्षयसुखस्य नार्हतः षोडशीं कलामिति त
थानापि सा तामसन्यातेषाक्षः यतो महापाप्मा अयः १ ॥

पंचोलीटीका

सर्वलोकवैरिणं सर्वानर्थहेतुं सर्वेन नरुर्दृष्टं भगवानुवाच काम एष
एषकामः सर्वलोकशत्रुः यद्विमित्ता संसारप्राप्तिः एषकामः प्राणिनां
स एव कामः केनचित्प्रतिहतः क्रोधो भवति अतः क्रोधोऽपि काम एव
रजोगुणसमुद्भवः रजोगुणादुद्भवः रजोगुणस्य वा हेतुः महाशनः म
हत् अशनं यस्य सः दुरनात्मसुनएवमहापाप्मा महत्पापं हेतु यस्य सं
सारे एनं वैरिणं विद्धि [illegible] ति [illegible] १

रणवीरसमिद्धायिनी ॥

अत्रोत्तरं भगवानुवाच काम इति येन प्रयुक्तस्त्वं पापं कर्तुं प्र
वृत्तो भवसि एषकामः पुत्रमित्रादिविषयः स्नेहः तदर्थं कामादि

तराज्यभोगादेर्दुर्हेतेषांमरणसंभावनयातैर्विनासिद्धेस्तज्जीवि
तकामनापूर्वकराज्यभोगाद्येषणात्तत्क्षणश्च गुर्वादिवधेनमा
परलोकभ्रंशोभूदितितेषामहिंसयातत्राप्यभिलाषलक्षण
स्यानेकविधः किंनोराज्येनगोविंदेत्यारभ्यायावदध्यायसमाप्ति
द्वितीयाध्यायादिकेनकथंभीष्ममहंसंख्येइत्यादिश्लोकद्वयेनचभ
गवताश्रमेणमिथ्यासंभावितः समष्टुरिवतत्रपापेप्रवर्तयति
यन्निमित्तैषानर्थप्राप्तिश्चभवतस्तावदासीत् नरकोयोपिपाप
प्रवर्तकोदृष्टश्रुत इत्यतआह एवकामएवकेनचिद्धेतुनाप्रति
हतःसन् क्रोधरूपेणपरिणमते ततश्चाभिघाताद्यनर्थजातं।
प्रवर्तयति यतोयंरजः रंजयति निश्चयमाहरणोतीति संज्ञायांक
प्रत्ययः धूलिवन्निश्चयात्मकालोकावरकः नष्ठेतेनव्यामः
किंविशेषजातंविचारयति रजशब्दोदंतपुंलिंगोपि तथाचोक्त
लिनी पुष्परेणौगुणेचैवरजोयंरजसासद्वेति रजोयंरजसासा
यंस्त्रीपुष्पगुणधूलिष्वितिजयश्च ननुकुतोस्योत्पत्तिरित्यतआ
ह गुणेभ्यश्चसत्वादिभ्यइंद्रियेभ्यः समुद्भवउत्पत्तिर्यस्यसः वत्स
पादिगुणादिप्रसक्तेगुणात्रिहृतेस्तवतथैवजातेतिभावः यत
गुणोत्यकारप्रक्षेपः तथाचायमर्थः गुणाःपौरुषादयः पौरुषल
नाम्न्यंजकास्तेषामभावोगुणः अव्ययंविभक्तीतिसमासः अग्नि
णस्यसमुद्भवोयस्मात्सत्कीवतापादक इत्यर्थः अतएवमहाश
नः महीनयंतेरभूमौमहदुद्भवतेजसोविश्वतृणासनादकारां
नपुंलिंगोमहदणाहुउत्तमवतेजोवाचकः महत्तेजोश्रातिकवली
करोति तेजोग्रासकरइतियावत् अतएवमहत्पयुक्तोस्मवस्य।
नामानइति किंवायंमहापाप्मा महांतःपाप्मानोयस्मिन्निविषं।

211

तेषः महापापप्रवर्तकप्रतियावत् तस्मादेनमुक्तलक्षणं का
ममिहप्रारभ्यमाणेस्वधर्मभूतेयुद्धेवैरिणंविद्धिजानीहिश्रेयो
निमित्तात्तस्मात्प्रच्यावनादितिभावः अतस्त्वायंसर्वथाहंतव्य
इतितात्पर्यं ३७॥

मधुभाष्य

३७॥

भाषा अनुवाद

अर्जुन ने जो पूछा कि इच्छा बिना भी किसी की प्रेरणा से।
पुरुष पापाचारमे प्रवृत्त होता है इसीका उत्तर भगवान करते
हैं कि सब को अपने वश करने वाला औ प्राणियों का परम
शत्रु सकल अनर्थ प्राप्तिकारी यह काम जो कामना सोई कि
सी कारण से प्रतिहत भया अर्थात् कामना जो सिद्ध नभई तो
वही काम बदलकर रजोगुण से है जन्म जिसका ऐसा क्रोध
रूप होय पुरुष को अहंकार के वश कराय रजोगुण की सेवा
मे डालदेना है वहक्रोध फेरि महाशन है अर्थात् महत भोजन
है जिसका सो ऐसा महापाप्मा कहे पाप रूप परम शत्रु है यह।
समझानो तात्पर्य यह हैं कि कामही जीवों की प्रेरणा देता है
परन्तु सतोगुण की वृद्धि होने से रजोगुण की लय होती है
फेरि रजोगुण का कार्य काम कहे कामना का जन्म नहीं होता
हैं सो इस मोक्षमार्ग के वैरी कामरूप शत्रु को पूर्व कथित उपा
य से नाश करना ही उचित हैं देखो कामना के अनुरूप भोग
मिलने से भी उनका भोग चिरकाल करते भी सन्तोष नहीं हो
ता है इसी से कहा कि महदशनकहे बड़ाखाने वाला काम।
सो भोग करने से भी पूर्ण नहीं होताहै ३७ ॥

दोहा॥

काम क्रोध यह रजोगुण हैं से संभव होय महाअशन
हा पाप है जाण वैरि इन कोय ३७॥

212

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च यथो
ल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतं ३८॥

शांकरभाष्यं

कथं वैरीति दृष्टान्तैः प्रत्याययति धूमेनेति धूमेन सहजेनाव्रियते
वह्निः प्रकाशात्मकोऽप्रकाशात्मकेन यथा वादर्शो मलेन च य
थोल्बेन गर्भवेष्टनेन जरायुणा आवृत आच्छादितो गर्भस्तथा ते
नेदमावृतं ३८॥

आनन्दगिरिकृतटीका

उत्तरश्लोकमवतारयति कथमिति अनेकदृष्टान्तोपादानं प्रति
पत्तिसौकर्यार्थं सहजस्य धूमस्य प्रकाशात्मकं वह्निं प्रति आवर
कत्वमित्यर्थं विशिनष्टि अप्रकाशात्मकेनेति ३८॥

स्वामिकृतटीका

कामस्यैव वैरित्वं दर्शयति धूमेनेति यथा धूमेन सहजेन वह्निरावि
यते आच्छाद्यते यथा वादर्शो मलेनागन्तुकेन यथा वोल्बेन गर्भवेष्ट
नेन चर्मणा गर्भः सर्वतो निरुद्ध आवृतः तथा प्रकारत्रयेणापि ते
न कामेनावृतमिदं ३८॥

पिशाचभाष्यं

कथं स वैरीत्यत आह धूमेनाव्रियते विध्रियते वह्निर्यथा यथा वादर्शो
दर्पणः मलेन च कालिमाख्येन विध्रियते यथा वोल्बेन जरायुणा
गर्भाशयगतः प्राणी तथा तदेन कामेन क्रोधेन इदं विवेकप्रभवं
ज्ञानमावृतमाच्छादितं सकलपुरुषार्थप्रकाशकज्ञानावरणद्वारेण
एव कामः क्रोधश्च वैरीत्यभिप्रायः ३८॥

रामानुजभाष्यं

यथा धूमेन वह्निराव्रियते यथा वादर्शो मलेन यथा वोल्बेन गर्भस्तथा ते
न कामेनेदं जन्तुज्ञानमावृतं ३८॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

दृष्टान्तत्रयेण दुरपसर्पत्वम् कार्यकरत्वं सगुणत्वमपरत्वं चोक्तं ३८

परमार्थप्रपाटी.

गी॰
टी॰
२॰

213

[illegible] र्थः अथा-

सत्यप्रकाशदेन दृष्टान्तत्रयमाह धूमेनेति यथाग्निः स्वतो प्यप्रका-
तेन धूमेनाग्निराव्रियते यथा वा प्रतिबिंबदर्शक आदर्शो मलेना-
व्रियते यथोल्बेन गर्भो वरणीभूतेन चर्मणा गर्भ आव्रियते तथा ते-
न कामेन क्रोधेन च वरदे सत्वो मते त्तान मा व्रियते ३८

वनमाली टीका

तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति धूमेनेति यथा धूमेनावृतोऽग्निर्दीप्तो नैव दृष्य-
ते तद्वद्देहदृष्टिमते परमात्मस्वरूपं जीवस्य यथार्थस्वरूपं वाहत-
पये लोपी स्वकामाविष्टतेन दृश्यत इत्यर्थः यथा वमलाहत आदर्शे
मुखादिप्रतिबिंबं स्फुटं तेन भवति तथैव समष्टीकरणजीवस्वरूपमभिव्यक्ति-
हेतुर्न भवति यथोल्बेन गर्भवेष्टनेनावृतो गर्भः संकुचितत्वात् स्व-
व्यापारक्षमो न भवति तथैव जीवस्वरूपं मननसमर्थेनोक्तसंबंधेन स्व-
स्मिन् विद्यमानेन कामेनावृतेन स्वयाथार्थ्यज्ञानेन परमेश्वरापरोक्षवद-
मेन भवतीत्यर्थः ३८ ॥

कस्मैवेजयन्ती टी॰

ननु वैचित्र्यकामस्य हिंसात्मकः केनाप्यशक्यत्वेशक्यं भावेनानाभावो-
सानाभावेन तदेव मोक्ता भावस्य भावे शास्त्रवाक्यादुपदेशरूपं सा-
वैसाधनकदंबं व्यर्थं स्यादिति जगदोषापत्तेः तद्वर्णनाश्रमादि-
धर्ममर्यादालोपापत्तेश्च जगद्गुरुत्वस्यानुपपत्तेः सर्वज्ञस्य स्वा-
स्मिन्नपि कामः स्मिन् विस्मितो परमात्मादिरूपविवेचनाकर्तृत्वे भगवतो
वर्णेन कामजयस्याप्यभावः स्यादतो ब्रह्मशिवादीनां देवानां समधिगम्य
साधीनत्वस्यापत्तेः स्मार्तकार्यत्वस्य ज्ञानावरकत्वेनावरणत्वं बुद्धि-
त्तिजयोपायमाह धूमेनेति यथा वह्निरवलोपमेनसहजेनाव्रियते

लो॰

श्राकाशनश्मनेन धूमस्यातिकोमलत्वाद्वह्निधर्मः प्रकाशोस्या
च्छिन्नेनावृतोप्यतिस्थूलमलिनरूपः सन्वह्निः प्रसरत्येव न च तदा।
भ्यंतरस्य दीपकवदनुल्लोः प्रकाशश्च भवति न हस्तेहजेनाति
स्तुत्येन कामेनेदं ज्ञानमाच्छादितमपि स्वपरस्वरूपं गृह्णात्येवं।
तिनस्य प्रथमावस्थास्वविनाय यथावादर्शो दर्पणो मलेनागंतुके
नाव्रियते नयथानेन कामेनेदं ज्ञानमावृतमित्यनेन च यथा धूमा
पेक्षया मलस्य कठिनत्वात् दर्पणोपि यथास्थितं प्रतिबिंबं दर्शयितुं
न शक्नोति तथा पूर्वावस्थापेक्षया कामस्य तीव्रत्वात् ज्ञानं स्वप
रतत्त्वं प्रकाशयितुं न शक्नोतीति तस्य मध्यावस्थास्वविनाय यथा वा।
गर्भ उल्बेन जरायुणावृतो वेष्टितस्तथा तेन कामेनेदं ज्ञानमावृत
मित्यनेन च यथा मलापेक्षया जरायोरतिस्थूलत्वाद्गर्भः करचर
णाद्यंगान्प्रसारयितुं न शक्नोति स्वयमप्यपरैर्नेदृष्टुं तेन या
मध्यावस्थापेक्षया कामस्यातितरस्थूलत्वाज्ज्ञानवह्निः प्रसा
रयितुमपि तमत्र भवेस्मरप्रकाशकममैः स्वयं द्रष्टुं च कथंचि
दपि न भवतीति तस्मादवस्थास्वविना एवमवस्थात्रयरूपस्यका
मस्य ज्ञानावरकत्वेपि दुर्जयत्वेपि केनचिदुपायेन विचारे एतस्य
जयोपि संभवेत् तथाहि यथा यावत्काष्ठादिषु सूक्ष्मो वह्निस्ताव
देव धूमोत्पत्तिः स्यात्काष्ठाद्यभावे सति धूमोङ्गारस्याप्यभावस्तथा
यावद्विषयेन्द्रियसंयोगपुष्कलस्तावत्स्यात्तद्वदेव कामस्यात्तदभावे
कामस्याप्यभावो यतस्तज्ज्ञानस्य परोक्षविषयत्वम् ननु कामस्या
पि परोक्षविषयत्वमस्त्येवेति चेत्सत्यं प्राकृतविषयरहितस्य तस्या
कामरूपत्वेन मोक्षसाधकत्वादभीष्ट एव सोस्माकं कामस्त्वर्थः प
यथावागानलकमलपुष्पो दर्पणः सिंहादिरूपेण मार्जितः सन्प्रति
बिम्बं ग्रहीतुं शक्नोति तथा भगवदाराधनरूपेण सात्त्विकेन कर्मणा
मार्जितं कामाख्यमलरहितं ज्ञानमात्मतत्त्वं ग्रहीतुं शक्नोत्येव एवं च ग
र्भोपि यावदुदरे तिष्ठति तावज्जरायुणावयितेन शक्नोति यदा तदुद
रं हित्वा भूमौ पतति तदैव जरायुं त्यक्त्वा स्वस्वरूपेणातिष्ठत्येवमाने

गी॰
टी॰
२

देशमः सत्त्वमात्रपिमात्रपिज्ञानेनानेदयति तथा यावत् ज्ञानवि
षयेषु वर्तते तेनावृत्तो कामेन किंतु शक्तो नियदानविषयसंगाद्विस्मा
नस्वरूपे तिष्ठति तदा न सहजेनैव कामेन जातीति अभिप्रायः ३८
+ तस्य महापाप्मत्वेनैव वैरित्व मधुसूदनीटीका मेव दृष्टान्तैः स्पष्टयति +
+ तत्र शरीरारंभात् प्रागंतः करणस्थालब्धवृत्तिकत्वात् सूक्ष्मः का
मः शरीरारंभकेन कर्मणा स्थूलशरीरवत्किंचेल्लब्धवृत्तिकेंतः
करणे जातोभिव्यक्तिः स तदा स्थूलो भवति स एव विषयस्य विसमा
ननावस्थायां पुनः पुनरुद्दीप्यमानः स्थूलतरो भवति स एव पुन
र्विषयस्य भुज्यमानतावस्थायां अत्यंतोद्रेकं प्राप्तः स्थूलतमो भव
ति तत्र प्रथमावस्थायां दृष्टांतः यथा धूमेन सहजेन अप्रकाशात्म
केन प्रकाशात्मको वह्निरावियते द्वितीयावस्थायां दृष्टांतः यथा
दर्शो मलेनाः सहजेनादर्शोत्पन्नेन रजः प्रभृतिकेन वकारेणानवेय
मस्त्वनार्थः आवियत इति क्रियानुकर्षणार्थश्च तृतीयावस्थायां
दृष्टांतः यथोल्बेन जरायुणा गर्भवेष्टनचर्मणा अतिस्थूलेन सर्वतो
निरुद्धा वृतो गर्भः तथा प्रकारत्रयेणापि तेन कामेनेदमावृतं प्रथ
मेनावृतोपि वह्निर्दाहादिलक्षणं स्वकार्यं करोति मलेनावृत आ
दर्शः प्रतिबिंबग्रहणलक्षणं स्वकार्यं न करोति स्वच्छताधर्ममात्र
तिरोधानात् स्वरूपतस्तूपलभ्यत एव उल्बेनावृतस्तु गर्भो न हस्ता
पादादिप्रसारणरूपं स्वकार्यं करोति न वा स्वरूपत उपलभ्यत इति
विशेषः ([illegible]) ३८॥

सदानंदीटीका

महापाप्मत्वेन अस्य स्पष्टयति वैरितां दृष्टांतैस्त्रिकामोयं वर्तते
भ्रौव्यानेक्रमात् १ मनसः लब्धवृत्तिताच्छरीरारंभतः प्राक् सूक्ष्मः का
मः शरीरेवाविर्भूतः स्थूलः सत्वृत्तिके २ विषये चिंत्यमाने स्यात्कामः स्थू
लतरस्ततः भोगस्यावसरे रत्नोद्रिक्तः स्थूलतमस्ततः ३ धूमप्रकाश
नधूमेन सहजेनानलो यथा प्रकाशात्मा वृतो दाहमुखं कार्यं करोति
व ४ मलेनागंतुकेनासावादर्शस्त्वावृतः स्वके प्रतिकार्ये

214

यंकुरोति यथा स्फुटं ५ स्वकृताधर्ममात्रस्मृतिरोधानवशात्स्व
उपलभ्यतेयथासौ स्वरूपेणादर्पणः ६ जरायुणावृतो गर्भः स्वरू
पेणनलभ्यते हस्तपादादिविशेषांश्चनकरोति यथेहतः ७ तस्यकार
त्रयेणेदंकामेनाकाश्यतेतथा ८ ३८ ॥

नीलकंठीटीका

अस्यैवरित्वमेवविवृणोति धूमेनेत्यादिना उल्बेनगर्भवेष्टनेनज
रायुणा तेनकामेनइदंवक्ष्यमाणंज्ञानेश्चावृतं आवरणीयस्यैवैवि
ध्यात तदनुगुणं दृष्टांतत्रयंस्त्वेयं ३८ ॥

आनंदीटीका

उपद्रवत्वमुपमयाह अनेनाहंकारेणायमात्माहतस्तिरोहितः ३६
नेनास्यसेत्रज्ञस्यकिंकृतमित्या रामकंठीटीका ३ ॥ ३८
पनेनाहंकारेणायंसंसारिपुरुषाणामात्मातथाहतोनिरुद्धशक्तिर्व
मायादित्य उपमानैस्तंस्पष्टयति कथमाहतः यथाईंधनेनवा
ह्निर्धूमजन्मनाकलंकेनधूमाख्येनवह्निरप्रिराव्रियतेनिरुद्धभास्वर
शक्तिः सम्पद्यते तथैवायमात्मामायाप्रभवेणानेनैवाहंकारात्मेना
दोषेणनिरुद्धस्वस्वरूपप्रथमवमर्शात्मकस्वशक्तिः क्रियते तथाय
थादर्शोदर्पणोरजोतिः पांसादिमलजन्मनामलेनाव्रियते।
निरुद्धयथावस्थितभावस्फुरणात्मकस्वशक्तिपरमार्थः क्रिय
ते तथैवायमात्मानेनाव्रियते निरुद्धजगत्प्रकाशप्रथमसामर्थ्यः
क्रियतेतथायथा गर्भनतीकोष्टवर्तीजीवउल्बेनगर्भाशयस्थानाव्रियते
निरुद्धसर्वेन्द्रियपरिस्पन्दनशक्तिः क्रियते तथैवायमात्मानेनत
रुद्धसर्वकर्तृत्वलक्षणास्वशक्तिः क्रियतइत्यनेनोपमानत्रयेण।
हंकारस्यात्मनंप्रतिस्वभावसर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वलक्षणधर्मत्रया
निरोधकत्वंप्रतिपादितम् ( ) ३८

लास्यीटीका

अस्यैवरितमेवदृष्टान्तैःस्पष्टयति धूमेनेति यथाधूमेनसहजेन
वह्निराव्रियतेऽप्रमर्षनान्निरुद्धभास्वरशक्तिःक्रियते तत्र

गी॰
टी॰
र॰

माहतेनापिवह्निर्दाहादिलक्षणंस्वकार्यंकरोतीत्यतआह यथागन्तु
केनमलेननिःश्वासादिजन्मनादर्शोव्रियते निरुद्धप्रतिबिम्बग्र
हणलक्षणकार्यःक्रियते नतुस्वस्वरूपमात्रतिरोधानेसम्यक्स्व
रूपतस्त्वादर्शउपलभ्यतएवेत्यतआह यथाजरायुप्रासदेनोल्बेनजरा
युणागर्भोनिरुद्धक्रियस्तिरोहितस्वरूपश्चक्रियते तथातेनकाम
नसहजत्वाद्रूपसर्पणाविषयावृत्तिमत्त्वाच्चागन्तुकेनमोहनि
रोधकत्वाज्जरायुप्रासदेनेदंज्ञानमाहतम् निरुद्धशक्तिक्रियास्वरू
पेऽक्लृनम् ३८ ॥

215

पंवोलीटीका कथंवैरिणमितिदृष्टान्तेनप्रत्यापयति

धूमेनेति यथाधूमेनवह्निःआव्रियतेवपुनःआदर्शःमलेनाव्रि
यतेयथाउल्बेनगर्भवेष्टनेनगर्भःआव्रियतेतथातेनकामेनेदमा
त्मज्ञानमाहृतदेहिनमाक्रान्ते ३८ ॥

रणवीरसमिद्धान्तयिनी ॥

अथास्यवैरित्वंदृष्टान्तैःस्पष्टयति धूमेति यथाधूमेन सहजे
नवह्निःप्रकाशकआव्रियते निरुद्धभास्वरशक्तिःसंपाद्यते
यथाचादर्शोदर्पणोमलेनागन्तुकेनरजोनिश्वासादिसंभ
वजन्मनाव्रियते निरुद्धयथावस्थितभावस्फुरणलक्षण
स्वशक्तिःक्रियते यथाचगर्भोमातृकुक्षिकोष्ठवर्तीजीवउ
ल्बेनकललेनाव्रियते निरुद्धसर्वेन्द्रियपरिस्पन्दनशक्तिः
क्रियते तथैव तेनोक्तलक्षणेनकामेनेदंवक्ष्यमाणंनिश्च
यात्मकंज्ञानमाव्रियते निरुद्धस्वधर्मविषयप्रवृत्तिजनक
त्वलक्षणस्वशक्तिक्रियतेइत्यर्थः ३८ ॥

मधुभाष्य

३८ ॥

भाषा अनुवाद

अब विशेष रूपसे काम की शत्रुता देखावते हुये कहते हैं।
कि जैसे धूमसे आग औ मल से दर्पण उल्वा जो झिल्ली चमड़ा
तिससे गर्भ आहत कहे लपटेहैं तैसे ही काम जो कामना ति
स से यह ज्ञान भी आहत कहे घेरा है ३८॥

दोहा॥

अग्नि ढपें ज्यों धूमसें मलसें दर्पण होय गर्भ ढके ज्यों
जेरसें त्यों आहत तिहसोय ३८॥

216

आवृतंज्ञानमेतेनज्ञानिनोनित्यवैरिणा काम
रूपेणकौन्तेयदुष्पूरेणानलेनच ३९॥

शांकरभाष्यं

किंपुनस्तदिदंशाहवाक्ये यत् कामेनावृतमित्युच्यते आवृतमिति आ
वृतमेतेनज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ज्ञानी हि जानात्यनेन अहमन
र्थे प्रयुक्तः पूर्वमेवातः दुःखी च भवति नित्यमेव अतोऽसौ ज्ञानिनो
नित्यवैरी न तु मूर्खस्य स हि कामं तृष्णाकाले मित्रमिव पश्यंस्तत्का
र्ये दुःखे प्राप्ते जानाति तृष्णयाहं दुःखित्वमापादित इति न पूर्वमे
वातो ज्ञानिनो एव नित्यवैरी किंरूपेण कामरूपेण कामः इच्छैव रू
पमस्येति कामरूपस्तेन दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमस्येति दुःपूरस्तेन
नलेनानलेन नास्यालं पर्याप्तिर्विद्यत इत्यनलस्तेन ३९॥

आनन्दगिरिकृतटीका

सामान्यतो निर्दिष्टं विशेषतो निर्दिष्टं आक्रान्तपूर्वकमनन्तरश्लोकमव
तारयति किंपुनरिति कामस्य ज्ञानं प्रत्यावरणमित्यर्थे ज्ञानिनो
नित्यवैरिणेत्यादि विशेषणं प्रतीकमादाय व्याचष्टे आवृतमित्यादिना
ज्ञानिनो प्रति वैरित्वेऽपि नित्यवैरित्वं कामस्य कथमित्याह ज्ञानी
हीति अनर्थप्राप्तिमनन्तरेण कामस्य प्रसंगावस्था पूर्वमेवेत्युच्यते
अतः शब्देन कामप्रसक्तिरेव परामृश्यते नित्यमेवेत्युत्तरावस्था का
र्यावस्था च कामस्य कथ्यते ननु सर्वस्यापि कामात्मना न प्रशस्ते
ति कामो नित्यवैरी भवति ततः कुतो ज्ञानिनि विशेषणमित्याशङ्क्याह
न त्विति अतस्य नासौ नित्यवैरी नैतदुपपादयति स हीति कार्या
प्राप्तिप्रागवस्था पूर्वमित्युक्ता अतं प्रतिवैरित्वे सत्यपि कामस्य नि
त्यवैरित्वाभावे फलितमाह अत इति स्वरूपतो नित्यवैरित्वविशेषे
पि ज्ञानाज्ञानाभ्यामवान्तरभेदसिद्धिरित्यर्थः आक्रान्ताद्वारा प्रकृते
वैरिणामेव स्फोरयति किंरूपेणेत्यादिना ३९॥

स्वामिकृतटीका

आवृतमिति इदं विवेकज्ञा
इदं शाहनिर्दिष्टं दर्शयन्वैरित्वं स्फुटयति

त्मावृतमेतेन अज्ञस्य खलु भोगसमये कामः सुखहेतुरेव परिणामेन
वैरित्वात्प्रतिपद्यते ज्ञानिनः अनलत्वात्कालमप्यनर्थानुसंधानात् दुःख
हेतुरेव परिणामेन [illegible]
[illegible] रेवेति नित्यवैरिणोक्तं किं तद्विषयैः दुष्पू
माणोपि योदुष्पूरः आपूर्यमाणस्तु शोकसंतापहेतुत्वादनलव
लः अनेन सर्वाण्यपि नित्यवैरित्वमुक्तं ३९ ॥

पिशाचभाष्य

आवृतं विहितं विवेकज्ञानं येनेन कामेन क्रोधेन च ज्ञानिनोपि किंभू
तेन ज्ञानस्य नित्यवैरिणा नित्यं वैरिणेन नित्यवैरित्वं ज्ञान [illegible] पिधानहा
रकं कामरूपेण दुःखरेणानलेन च दुःखेन पूर्यते न इति दुष्पूरः न विद्यते
लेपर्याप्तिः यस्य स तन अनलः अयोभूयो विषयसेवया वर्धमानेन कामेन त्व
युक्तः अयोषीपुरुषः पापं चरतीत्यर्थः ३९ ॥

रामानुजभाष्य

आवृणं प्रकारमाह अस्य जंतो ज्ञानिनो ज्ञानस्वभावस्यात्मविषयं
ज्ञानं रतेन कामकारेण विषयव्यामोह जननैनित्यवैरिणा वृतं दुः
ष्पूरेण प्राप्तौ नद्विषयेणानलेन च पर्याप्तिरहितेन ३९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

अयमित्यात्मा काम इति रुद्धायां यतन्मरति अनलेनवाग्निनेव बहु
रयितमशक्ये न हृदये हृदयस्य दाहकत्वात् ३९ ॥

परमार्थप्रपादीका

अथैतदेव विवि[illegible]च्याह आवृतमिति एवं कामक्रोधौ द्वयस्तद्रूपि
नो अथैकत्वेनाह यतः कामपूर्वकेनाप्यातिमः स च क्रोधत्वेन परिणम
ति एवमेकेन कामरूपेण ज्ञानमावृतं किंभूतेन ज्ञानिनः पुरुषस्य
नित्यवैरिणा अज्ञस्य भोगावसरे कामः सुखहेतुर्भवति परिणा
[illegible]
[illegible] णामे दुःखरूपः ज्ञानिनस्तु अनर्थानुसंधानेन नित्यं
दुःखहेतुत्वात् नित्यवैरिणोक्तं किंभूतेन दुःपूरेणानलेन च दुःपू
रणादुष्पूरेण विषयग्रामावलेनाग्निरूपेण [illegible] अथ कामस्य
स्वरूपं दुष्पूरत्वं च निरूपयितुं शातपथी श्रुतिरपि एतावान्वै कामो नेतस्माज्जातो भूयो विंदेत्तस्मा
दप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यात्कामयते प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति
स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्याकृत्स्नतेति भाष्यं पूर्वं ऋत्वादि
रूपितः काम एतावान् एतावान् एतादृशः अत्र नेदिति निपातो निषेधार्थः स कामः स न भवति
तथापि अतः कामात्सकाशात् भूयो महत्तरं न विंदते न जानाति यत एवं तस्मात्कामात्प्रथममे
काकी मातृगर्भादेक एवोत्पन्नः अनंतरं जाया मे स्यादिति कामयते अथानंतरं प्रजायेय प्रजाते
न भूयासं आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः तत्पोषणार्थं वित्तं मे स्यात्तदर्थं सेवाकृष्यादि कर्म क
र्तव्यमित्येतावान् काम इति पूर्वेणान्वयः अथ कामस्य दुष्पूरत्वमाह स यावदिति स कामयमानः
पुरुषः एतेषां पूर्वोक्तानां कामानां मध्ये एकैकं कामं न प्राप्नोति तावदहमकृत्स्न एव अहं कृत्स्ना

वनमालीटीका

नयातेनेनेदमावृतमित्युक्तं विवृणोति आवृतमिति ज्ञायतेनेने
ति ज्ञानमंतःकरणं एतेन कामेनावृतम् तथाप्यापातसुखहेतुत्वा
दुपादेयः स्यादत आह ज्ञानिन इति अज्ञो विषयभोगकाले कामं मि
त्रमिव पश्यंस्तत्कार्ये दुःखप्राप्ते वैरित्वं वेत्ति कामेनेदं दुःखमप्रापि
नमिति ज्ञानी तु भोगकाले तत्परिणामे च दुःखी भवतीति ज्ञानिनो
सौ नित्यवैरी कीदृशेन कामरूपेण कामः इच्छा सैव रूपं यस्य तेन
न नलविवेकिनः सुखहेतुत्वान्न तन्नाश उचितस्तत्राह दुःपूरेणान
लेन च ववरवार्थं न विद्यतेऽलं पर्याप्तिर्यस्यानलोऽग्निः स यथा स्वि
षां पूरयितुमशक्यस्तथायमपि भोगेन समर्थः अतो निरंतरसंतापहे
तुर्विवेकिनः वाविवेकिनोऽपि हेय एवासौ न ज्ञानकामः कामाना
मुपभोगेन शाम्यति हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धत इति
स्तनेः यदीच्छाया विषयसिद्धिनिवर्त्यत्वादिच्छारूपः कामो विषयभो
गेन स्वयमेव निवर्तिष्यते किं तज्जये यत्नेनात उक्तं दुःपूरेणानलेन
चेति विषयसिद्ध्या तत्कालमिच्छानिवृत्तावपि पुनरुत्पत्तिसंभ
वान्न विषयसिद्धिरिच्छानिवर्तिका किं तु विषयदोषदृष्टिरेव तथे
तिभावः ॥ ३९ ॥ इत्थमेवैजयन्ती टी.
एवं दृष्टान्तत्रयेण कामेन ज्ञानस्यावरणं कामस्य जयोपायं वोक्ते
स्तानीमपि दार्ष्टान्तिकरूपेण कामेन ज्ञानस्यावरणमेवाह आवृतमि
ति ज्ञानिनश्चात्मस्वरूपानुसंधानशीलस्य ज्ञानमिदमर्थमात्मवि
षयमनेन पूर्वोक्तेन वक्षहरूपेणावृतं वेष्टितं न तु यतनव्हेहाभ्यायो
निर्दिष्टस्य करस्येपत्तायातस्य स्वरूपमाह कामरूपेणारसेच्छाकामि
त्याद्यादिरूपेण नत्वेवमस्य रूपं स्याद्धेतत् हि सर्वेषां प्राणिनामिहामुत्र
वमहते भोगमदात्तेनात्यंतपरमर्मिजंमभेकमहापापाविद्येतनमिहवै
रित्वमिति तदुक्तं तत्कृतरस्याशंकायामाह नित्यवैरिणेति वैरीन
कदाचिदपि दुःखदातायं न तु नित्यमेव तत्राणामेव साधनसिद्धा
वस्थायां वा जन्ममरणांते वा प्रौढे स्वनेपि यत्रयत्रैव निर्यग्नरक्षेना

गी॰ टी॰ ल॰

दियोनिषु स्वर्गनरकादिषु लोकेषु जीवो याति तत्र तत्र जीवेन सह का
मोपि गच्छतीत्येवं रीत्या नित्यवैरी शत्रुस्तेन न तु जीवेन सह गच्छति वे
ह्वकृतकालतनिरत्रयथा राज्ञामहस्मोगच्छति तनदनेरत्राधेस्तोषि
तोगतस्तानुकूलं कर्मकुर्वनस्मै सुखमेव ददाति न तु दुःखं यतोस्मदा
रस्य सर्वप्रकारेण भोगेन भ्रमेच्छापरिपूरकस्यान्दपतेः शत्रुरपि वपूर्वी
भूतस्सन्स्वतत्त्वकुलमेवाचरति तथा कामोपीति चेत्तत्राह विशेषणं।
भ्याोदुःपूरेणानलेन चेति दुःपूरेण दुःखेन यस्योदरम्पूरयितुं शक्यं सते
नकृत एवं यतोऽनलेनानलत्वं सेन यथानलस्सर्वमस्तमप्याग्रुमपि
भक्तति तथाप्यसोदरपूर्तिर्न भवेत्तथायमपीत्यर्थः वशाहेनायं दुः
ष्पूरतोऽनलः काष्ठादिविनाशमप्ययुदुरानलो वाह्यरे विनैव वर्ह
तेऽग्नाहारे शामे सति शाम्यति कामरूपोऽनलस्त्वाहारम्भेने समस्तव
स्तुषुद्वायाप्यिपम्भ्राम्भोपि दिवारात्रौ वर्द्धते तयव केनाप्युपायेन क
प्यविदपि न शाम्यतीति सत्त्वितम् ३९ ॥

218

+ तथातेनेदमाहतमितिसंग्रह मधुसूदनीटीका वाक्यविहृणेति +

+ ज्ञायतेनेनेति ज्ञानमन्तःकरणं विवेकविज्ञानं वा इदं शुद्धमपि दिष्टं।
त॰ मेतेन कामेनावृतं तथावापातलत्वेहेतवादुपादेयः स्यादिति त।
आह ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ज्ञो हि विषयभोगकाले कामं विमिव
पश्यन्तत्कार्ये दुःखं प्राप्नोमैवं विजानाति कामेनाहं दुःखिततमापा
पि॰ दितइति नाधीन भोगकाले ज्ञानाम्येनाहमनर्थे प्रवेशित इति प्र
नो विवेकी दुःखी भवति भोगकाले च ततपरिणामे चातेनेति ज्ञानी
मो नित्यवैरीति सर्वप्राणेन तहनमपर्वत्यर्थः नहिं किं स्वरूपेणे साविष
तत्राह कामरूपेणार्कमेतेनामिकातस्त्रामेव रूपयस्येतेन कौन्तेयेति
संबन्धाविःकारेण प्रमाणसूचयति न तु विवेकिनो हंतव्योपि विवे
किन उपादेयः स्यादिति तत्राह दुःपूरेणानलेन च चकार उपमार्थः
न वियतेऽलं पर्याप्तिर्यस्य सनलो वह्निः स यथा हविषा पूरयितुमशक्यः
कः तथायमपि भोगेनत्यर्थः अनेनानिरन्तरं सेतापहेतुत्वात् किं विवेकिना
विवेकिनापि हेय एवासौ तथा च स्मृतिः न जातु कामः कामानामुपभोगेन

शाम्यति हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धत इति अग्निवाइक्षा
पाविषयसिद्धिनिवर्तनादिकारूपः कामो विषयभोगेन स्वय
मेव निवर्तिष्यते किं तज्ज्ञाति निर्वेधेनेत्यत उक्तं दुःपूरेणानलेन
चेति विषयसिद्ध्यानन्तकालमिच्छातिरोधानेऽपि पुनः प्रादुर्भावा
न विषयसिद्धिरिच्छानिवर्तिका किंतु विषयदोषदृष्टिरेव तदपेति
भावः ॥ ३९ ॥

सदानंदीटीका

स्वयं इदं शास्त्रोदितं ज्ञानम् अंतः
तथा तेनेति वामं च विहृणोतिहृतिः नित्यवैरिणा अज्ञो
नवत्सानिनो नित्यवैरिणा ज्ञानिनो कामेनाच्छादितं तत्त्वज्ञानिनो
करणमेव वा १ कामेनाच्छादितं ज्ञानिनो मे २ प्रोक्तं दुःखेषु तत्कार्यं वैरि
दृष्टिभोगकाले तेषु एव कित्रमिवाधमं ३ प्राप्तेऽपि विवेकिनो नाहमाग्रहात् ३ अ
नावेति दुःखिनः ज्ञानीत भोगकालेऽपि विवेकिनो नाहमाग्रहात् ३ अहं
तथा ऽस्मि स्वयं कामी तस्य सदारिपुः इच्छारूपादिरूपो मोह
तथा ऽस्मिन्स्वशुक्रो मी नतो तस्य सदा रिपुः इच्छारूपादिरूपो मोहं तदुर्भरः यथा
तथ्यः सर्वथा ततः ४ न विद्यते ऽलं पर्याप्तिर्यस्य सोऽसंतदुर्भरः यथा
दृष्टिर्नेव हविषा शाकेनानलः ५ तथाऽयमपि भोगेन हेयस्य
दुष्पूरेणैव हविषा शाकेनानलः ५ तथायमपि भोगेन शाम्यति १२
स्माद्विवेकिना न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति स्मृतिः
विषाकृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते इति स्मृत्यापि कामस्य भोग
पवविशिष्यते १ दोषदृष्ट्या हि भोगेषु तद्भोगासक्ति रागादि १३९

नीलकंठीटीका

स्फीर्थीभोरिमेतत्सर्वमनय
आवृतमिति ज्ञानं अंतःकरणस्थं ज्ञानिनः अंतः
आहनमिति ज्ञानेऽन्तःकरणस्थं केनचाहते ज्ञानिनः अंतः
वैनित्यतेः एतेन कामेन रजोगुणात्मकेन आहृतं कामरूपेण दुष्पूरेणानल
करणविशिष्टस्य प्रमातुः नित्यवैरिणा कामरूपेण दुष्पूरेणानलेन।
यित्तमयोग्येन अयं हि दुर्यमात्रेण तथा नेव प्रमवेत् अनलेन
आपातिदूर्यनेवेत् अनलः नास्य लं पर्याप्तिर्यस्य सतथा तेनानले
न नयुनलः काष्ठैस्तृप्यति नं शाकाः किं तु वर्धत एव तद्वदयमपीम
र्थः अयं भावः अंतःकरणस्थं हि विकिवत् प्रकाशात्मकं तत्सहजे
नकामेन वक्रिवि विषयमेन आहृतं चेत् प्रमातारं अन्तर्धापनयति अ
मणानदेवस्वभावशुद्धत्वात् विवेकवैराग्योपगमत्वात् शुद्धेन अ

गी॰
टी॰
ट॰

तेयं कामो ज्ञानिनो नित्यवैरीति ३९

आनन्दीटीका

ज्ञानासञ्ज्ञानात्मा कथमावृतमित्याह एतेनाहंकारेण कामरूपेण
मायाविनेव स्वेच्छाकृतनानारूपेण दुःखात्मरूपेणातएव दुष्पूरेण
दुःखात्वनिरन्तराधेयं इष्टप्राकेनदृश्यते यामहृद्धिरपिपित्तिमेः प्ररणैरे
वर्धते इत्यादिस्मरणात्पूरयितुमशक्येनानलेनैव सर्वभक्षत्वाद्दा
हकत्वाच्चानलेनाग्निनानित्यवैरिणा ज्ञानिनो ज्ञानगुणस्यात्मनो
ज्ञानमाच्छादितम् ३९ ॥

+ यद्यपि सर्वशक्तिनिरोधको यमात्मने हंकाराख्यो दोषस्तथापि ज्ञानस्य प्राधान्यविव
क्षयेदमाह +

रामकंठीटीका

+ एतेन यथापूर्वं प्रतिपादितेन देहाद्यात्मप्रत्ययलक्षणेन शत्रुणा ज्ञानिनः
स्वात्मसंवेदनलक्षणं मुख्यज्ञानं वृतः येन तस्यानादेशमुख्यं ज्ञान
मावृतं निरुद्धं यतः कामो बाह्यार्थनिबन्धनोऽभिलाषो रूपं यस्या
तएवासौ दुष्पूरः केनचिदपि विषयेन समन्तात्पूरयितुमशक्यः यतो ह्यस्माकि
यमाणा विषया रागं विवर्धयन्ति इन्द्रियाणां वा नरोत्तमः विशिष्टतर
विषयरसतत्तोऽप्यस्मात्स्वेभ्यो विरतिमापादयन्ति अतएवानलः
नास्यालंभावो विषयेभ्यो निवारणमस्तीति एवंविधेनानेन स्वभा
वसंवेदनलक्षणं मुख्यं ज्ञानमावृतम् तस्मिन्नावृते सर्वाः शक्ति।
योऽस्यावृता इति तात्पर्यम्

३९ ॥ लाहिकी टीका

तथापि तेनेदमावृतं इतिवाक्यं विवृणोति आवृतमिति एतेन का
मरूपेणाभिलाषात्मना ज्ञानिनः स्वात्मसंवेदनमुख्यज्ञानवतो नि
त्यवैरिणा सहजशत्रुणा ज्ञानं स्वस्वभावसंवेदनलक्षणं मुख्य
ज्ञानमावृतं ननु ज्ञानिनो हन्तव्योऽपि ज्ञस्यरूपादेयएवेत्यत आह दु
ष्पूरेणानलेन चेति च उपमानार्थः अग्निरिव पूरयितुमशक्य इ
त्यर्थः तथा च स्मृतिः न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते इति अथवानलेन चवि
षयेन लंभावो विषयेभ्यो निवृत्तिलक्षणा पर्याप्तिर्यस्य तेन अतो
हन्तव्यः ३९ ॥

पंचोलीटीका

किंच न खलु इदं शत्रुत्वं यत्कामेनावृतत्वेन दाह आवृतमिति हे कौन्ते।
य एतेन कामेन नित्यवैरिणा सर्वदा शत्रुरूपेण दुःखेन दुष्पूरेणाप्यसमः ने
न कामरूपेण कामः स्वरूपेणाप्यसमः कामरूपः कथंभूतेन न विघ्नेन च
लेन विघूर्णेनाप्यसमः तेन ज्ञानिनः आत्मसम्यग्ज्ञानमात्मतत्त्वमावृत
माच्छादितं ज्ञानमतः कामं सर्वदा वैरिणं जानानीमर्थः ३९

रत्नावीरसमिद्धोयिनी॥

पुनरपि वैरित्वं स्फुटयति आवृतमिति एतेन प्रोक्तलक्षणेन॰
कामरूपेण नित्यवैरिणा ज्ञानिनो गुणदोषविदोपि स्वयमाव
रणा निश्चयवतोपि वा संबंधिज्ञानं गुणदोषविषयं निश्चयात्म॰
कं वा आवृतमाच्छादितं हे कौन्तेय अतएवायं दुष्पूरः सर्वसंला
भेन मायम्यो उ ह्वाग्निप्रवाहवत्: निश्चयमात्रविनाशनेन स
र्वस्यैहिकपारत्रिकस्य भोगापवर्गलक्षणस्य पुरुषार्थस्य विना
शनादिति किंचायमनलो दहनवत्संतापजनकः यद्वा नास्ति
अलं निवारणमस्येत्यनलो निवारणीयः अतश्चायं नित्यवैरी
भवता हन्तव्य इति भावः ३९॥

मधुभाष्य

३९॥

220

भाषा अनुवाद

कि विवेक ज्ञान स
फेरि भी काम का वैरित्व प्रकाश करते हैं कि विवेक ज्ञान स
यह काम
कामसे आहृत होता है यद्यपि अज्ञानी मनुष्य को यह काम
भोगसमय मे सुख का हेतु है पर तो भी शेष मे वैरभाव प्रग
अनर्थ ही
ट करता है इसी से ज्ञानी लोगों को भोगकाल मे भी अनर्थ ही
जानि पड़ता है क्यों कि यह काम दुख का कारण है कौन्तेय अ
र्जुन देखो यह काम अनेक दिन विषय भोग करते भी सन्तोष
नही पावता दिन दिन और और इच्छा बढ़ती ही जाती जैसे
आग इन्धन पाय अधिकर बढ़ती है औ सन्तुष्ट नही होती है
और जो कदाचित विषय भोग न मिला या असामर्थ्य से भोग ही
न कर सकै तो शोक सन्ताप होता इस से आखिर मे तो दुख।
कोउ सुख लेस भी नही है ३९॥

दोहा॥

एक यो ज्ञान दुनज्ञानी को ज्ञानी को नितवैरि हे अर्जुन दुःपू
रजो काम अग्नि सहदेरि ३९॥

221

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते एतै
र्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनं ४०॥

शांकरभाष्यं

किमधिष्ठानः पुनः कामो ज्ञानस्यावरणत्वेन वैरी सर्वस्येत्यपेक्षा
यामाह ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन निबर्हणं कर्तुं शक्यत इति इ
न्द्रियाणीति इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमुच्यते ए
तैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविधं मोहयत्येष कामो ज्ञानमा
वृत्याच्छाद्य देहिनं शरीरिणं ४०॥

श्रीआनन्दगिरिकृतटीका

कामस्य निराश्रयस्य कार्यकरत्वाभावं मत्वा प्रश्नपूर्वकमाश्रयं द
र्शयति किमधिष्ठान इति कामस्य नित्यवैरित्वेन परिजिहीर्षितस्य
किमधिष्ठानं ज्ञाप्यते तत्राह ज्ञातेहीति इन्द्रियादीनां कामाधि
ष्ठानत्वं प्रकटयति एतैरिति नन्वेनाभिरिति वक्तव्ये कथमेतैरि
त्युच्यते तत्राह इन्द्रियादिभिरिति ४०॥

स्वामिकृतटीका

इदानीं तस्याधिष्ठानं कथयं(न्) जयोपायमाह इंद्रियाणीति द्वाभ्यां
विषयश्रवणदर्शनादिभिः संकल्पेनाध्यवसायेन च कामस्याविर्भा
वात् इंद्रियाणि मनश्च बुद्धिश्चास्याधिष्ठानमुच्यते एतैः इंद्रियादि
भिः दर्शनादिव्यापारवद्भिराश्रयभूतैः विवेकज्ञानमावृत्य देहिनं
विमोहयति ४०॥

पिशाचभाष्यं

किंचास्य कामस्य कारणमुच्यते इंद्रियाणि लोचनादीनि चक्षुरा
दीनि मनः संकल्पात्मकं बुद्धिरध्यवसायात्मिका चास्य कामस्याधि
ष्ठानं कारणमुच्यते इंद्रियेणापहितं प्रथमं मदलीकं विषमालोच
मनसा तस्य सविदेहतनं संकल्प्याहमनेनेंद्रियेणैनं विषयं सेवेति
बुध्याध्यवसाय पुरुषः कामयते तस्मादिंद्रियादीनि कामस्याधिष्ठा
नेकारणं एतैरिंद्रियादिभिः कारणैरेनं देहिनं विमोहयति मोह
नपतिपश्चात् हि कारणं भवतीति ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमावृत्याच्छाद्यायपन

गी०
टी०
र०

एवमतः ४०॥ रामानुजभाष्यं

अनेकरूपकरैयंकामआत्मानमनुतिष्ठतीत्याह अधितिष्ठत्येभि
रयंकामआत्मानमिंद्रियाणिमनोबुद्धिरस्याधिष्ठानंएतैरिंद्रिय
मनोबुद्धिभिःकामाधिष्ठानभूतैर्विषयप्रवणैर्देहिनंप्रकृतिसंसृ
ष्टज्ञानमात्मविमोहयति आत्मानंविमुखंविषयानुभवपरंक
रोतीत्यर्थः ४०॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

अस्यनिवारणेउपायमाह आदाविंद्रियेष्वसन्त्वतिष्ठति यथाव
त्सुषाशत्रूर्हिइंद्रियप्रदेशापवर्कोयमात्मनोजनयति ततोमन
सिसंकल्पे ततोबुद्धौनिश्चयेपततद्वारेणमोहजननयन्ज्ञानंनाशयति

परमार्थप्रपा टी०

[illegible]

[illegible] अथकाम
स्थलनप्रकारंनिर्दिश्यस्तदधिष्ठानमाह इंद्रियाणीति अस्यकाम
स्याधिष्ठानेआश्रयभूतान्याभवंति दर्शनादीनींद्रियाणिसंकल्पे
मनःअध्यवसायेबुद्धिः एतैस्त्रिभिरधिष्ठानभूतैःकृत्वाज्ञानमाह

मदेहिनं जीवं विमोहयति ४०॥

वनमालीटीका

श्रोत्रादिरधिष्ठानेनात्मना हि स्वं विजेतुं शक्यः स इति तदधिष्ठान माह इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि मनः संकल्पात्मकं। बुद्धिरध्यवसायात्मिका अस्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते एतैरिन्द्रियादिभिः स्वव्यापारवद्भिः स्वाश्रयैर्विविधं मोहयति एष कामो ज्ञानं विवेकमावृत्याच्छाद्य देहिनं देहाभिमानिनं जीवं [illegible] ४०॥

कुसुमवैजयन्तीटी.

ननु वैरी तदुर्गादिस्थाने स्थितो नाशसामर्थ्येनोपायैरितरं जयति न तु वैरीतदुर्गादिस्थानेऽस्थितो नाशसाम्यमुपायेन वजीवं जयति। कामरूपो शत्रुः कुत्र तिष्ठति केनोपायेन जेयोऽपि पापमार्गेऽयम् एतस्य कामस्याधिष्ठानमुपायं च वदन्नाश्रयान् जयोपायमाह इहलोके परत्र बाधते इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि दशेन्द्रियाणि इहलोके परत्र बाधते इति इन्द्रियाणि श्रवणेन न तत्सामिकामो जायते तथा मदार्वभृत्रादिष्वगुणादिश्रवणेन मृदुकाठिन्यादिस्पर्शविविध गीतवादित्रस्वरादिश्रवणेन मृदुकाठिन्यादिस्पर्शविचित्र गीतवादित्रसुस्वरादिश्रवणेन स्त्रीणां श्रवणेन च नमेल रूपमधुरादिरसस्पर्शगन्धादिराज्यादेश्वर्यादीनां श्रवणेन चना। रूपमधुरादिरसस्वगन्धादिराज्यादेश्वर्यादीनां श्रवणेन च न बोधे काम उत्पद्यते। मृदुवचस्पर्शेन्द्रादिसरासहरनागादीनां अयं कामउत्पद्यते श्रुत्वा वस्त्र स्पर्शादि सुरासुरनागादीनां श्रवणेन च न रूपश्रवणेन तत्र तत्र देवाङ्गनादिरूपाश्च तथा नानादिश्रवणेन च नीलपीतादिरूप वर्णश्रवणेन ततः एवमिह परदारादिदर्शनेन कोमलादि न तु मनसि कामो जायते एवमिह वस्त्रदर्शनेन चन्दनादिगन्धदर्शनेन कोमलादि दर्शनेन पायसादिवस्त्रदर्शनेन कामो जायते एवं च मधुराम्लादिरसेन कामो जायते चन्दनपुष्पादिगन्धेन कामो वस्त्रदर्शनेन वा कामो जायते चन्दनपुष्पादिगन्धेन कामो जायते नेत्रमृदुकोमलादिस्पर्शेन कामो जायते एवं श्रवणस्पर्शरसन जायते एवं चक्षुरिन्द्रियाणामपि तत्तद्विषयाणां श्रवणस्पर्शरसने कामो जायते एवं च कर्मेन्द्रियाणां नर्तनेऽत्यल्पगैर्कामो जायते एवं मनुष्यस्त्रीणां दृष्टा दर्शनेनाघ्राणेन वचनादानविहरणानन्दोत्सर्गैः कामो जायते एवं मनस्त्वस्त्रीणां दृष्टा दर्शनश्रवणवचनादानविहरणानि इन्द्रियाणि भवन्तीत्यर्थः एवं मनसोऽप्युत्पत्तिर्जायते न पवं बुद्धे मा कामस्याधिष्ठानमिन्द्रियाणि संकल्पेन कामस्योत्पत्तिर्जायते एवं प्रकारेणेन्द्रिया दृष्टानां च श्रवणादर्शनजस्य संकल्पेन कामोऽस्यास्ति स्यादिन्द्रियैरेवं प्रकारेणेन्द्रिया दृष्टानां चाश्रवणादर्शने तन्मयेकामोऽस्याति स्यादित्येवं प्रकारेणेन्द्रिया स्व वस्त्रगुणदोषादिति

गी. णि च मनश्च बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानं स्थानमुच्यते शास्त्रैरिति।
टी. शेषः एतैरिन्द्रियमनोबुद्धिभिः स्वस्वाभिलाषितवस्तुविषयव्याप
र. रैर्ज्ञानमात्मनो धर्मभूतं ज्ञानमावृत्याच्छाद्य एषः कामो देहिनं देहाभि
मानिनमात्मानं विमोहयति विविधप्रकारेण मोहयति वैविम
करोति ४०॥

\+ ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन स जे

मधुसूदनीटीका

तुं शक्यते इति तदधिष्ठानमाह +

223

\+ इंद्रियाणि शब्दस्पर्शरूपरसगंधग्राहकाणि श्रोत्रादीनि वचना
दानगमनविसर्गानंदजनकानि वागादीनि च मनः संकल्पात्म
कं बुद्धिरध्यवसायात्मिका च अस्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते ए
तैरिंद्रियादिभिः स्वस्वव्यापारवद्भिराश्रयैर्विमोहयति विविधं
मोहयति एष कामो ज्ञानं विवेकज्ञानमावृत्याच्छाद्य देहिनं देहाभि
मानिनं (...) ४०॥

पुनः कामो ज्ञानावर
णद्वारेण ५

सदानंदीटीका

ज्ञाते शत्रोरधिष्ठाने सजेतुं शक्यते जसा तदधिष्ठानमेवाह सम।
स्तानीन्द्रियाणि च १ शब्दादिग्राहकाणि वचनादिकराणि च संक।
ल्पात्म मनो तथ बुद्धिर्निश्चयरूपिणी २ कामस्यास्याश्रयो यस्मादेतैः सो
पीन्द्रियादिभिः स्वस्वव्यापारवद्भिस्तैराश्रयैर्मोहयत्यसौ ३ विवेक।
ज्ञानमाच्छाद्य मूढदेहाभिमानिनं ४४

नीलकंठीटीका

किंच इंद्रियाणीति अपमर्षः इंद्रियमनोबुद्धयो हि कामेनाधिष्ठिता
वासार्थमवणामभवेति तेस्वनपाभूतेरयं कामः ज्ञानं विद्याकाशरूपं।
आदर्शतलप्रख्यं यत्र योगिनो व्यवहितं विप्रकृष्टमतीतमनागतं वा।
पश्यंति यथोक्तमार्गा यैः विश्वं दर्पणादृश्यमाननगरीतुल्यं निजांतर्गतं
पश्यंत्यात्मनीति निजोंतर्गतेन शरीरांतर्गते आत्मनिहादीकाशाख्येवा।
स्थिता तनमलेन आदर्शमिव आवृत्य देहिनं देहाभिमानिनं विशेषेण
मोहयति विशाहान्देहाभिमानमप्रमेयोगिनमपि अज्ञानावस्थायां किं
विमोहयतीति गम्यतरति प्रतरयोजनास्पष्टा ४०॥

आनन्दीटीका

किमाश्रित्याह तमित्याह आदौ स्ववर्णादिकं चक्षुरादीन्द्रियविषयी
करोति तदनु मनसा ग्रहीतं संकल्पते ततो ग्राह्यमिदमिति बुद्ध्या
विचार्य ग्रहणायैवेति क्रमेण ज्ञानमाहृत्यैतैरिन्द्रियादिभिर्देहिनमा
त्मानमेषोऽहंकारो मोहयति ४०॥

रामकंठीटीका वृणोतीत्याह ॥

अथ किमधिष्ठानो वायं ज्ञानमस्य
अस्याहंकारस्य प्रतिपादितस्वरूपस्थितिविहृडिलक्षणचतुष्टयस्ये
न्द्रियाणि चक्षुरादिवागादीनि तथा मनः संकल्पात्मकं बुद्धिरध्यवसा
यात्मिकाधिष्ठानं एतैश्चकृतस्थितिरयं यथोक्तं ज्ञानमाहृत्य देहि
नं तत्त्वतो मोहयति स्वरूपानभिज्ञं करोति ज्ञातृत्वकिंचित्कर्तृत्वका
रिणा मोहेनाज्ञानेन पुनः किं

४०॥

लक्ष्मी[illegible]टीका

ज्ञानेन्द्रियाश्रयोरधिष्ठाने सुखेन जेतुं शक्यानरहितितदधिष्ठानमाह ॥ इ
न्द्रियाणीति विषयदर्शनेन संकल्पेनाध्यवसायेन च कामस्याविर्भा
वादेतान्यधिष्ठानानि एतैरिन्द्रियादिभिर्दर्शनादिव्यापारवद्भिरा
अपभूतेन यथोक्तं ज्ञानमाहृत्य देहिनं देहवन्तं मोहयतीति स्वरूपानभि
तान्वदेहस्याध्यासादिना मोहेन पुनः किं ४०॥

पंचोलीटीका

णशत्रोरधिष्ठानेन ज्ञानेन शत्रुनिवर्हणं कर्तुं शक्यते इति कामस्य शत्रोरधिष्ठा
नमाह इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि मनः अन्तःकरणं बुद्धि
तीनेऽस्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते एतैरिन्द्रियादिभिः एष का
मः ज्ञानमाच्छाद्य देहिनं प्राणिनं मोहयति ४०॥

रसवीरसभिद्बोधिनी ॥

अथैतज्जयोपायं कथयति इंद्रियाणीति द्वाभ्यां इंद्रियाणि श्रो
त्रादीनि मनः संकल्पात्मकं बुद्धिर्विषयाध्यवसायलक्षणा ए
तानि अस्य कामस्याधिष्ठानमुच्यते आरोहूयमाज्ञादिभिर्विष
यैश्च तैः श्रोत्रादीनामिंद्रियाणां सन्निकर्षणाद्दर्शनश्रवणाद्यु
त्पत्तिः ततो मनसा तथाविधसंकल्पो भवति ततोऽध्यवसाये
न कामस्योद्भवः इति क्रमः एवं काम एतैरिंद्रियादिभिराश्रय
भूतैर्ज्ञानं निश्चयात्मकं उत्पन्नं वा विषयं वा संतमेवाहृत्याच्छा
य देहिनं शारीरिणं भवतादिलक्षणं कमोथिकादिरूपं कमेह
महत्तं विमोहयति शोकसंतापाद्युद्भवनेन आश्रम्यमाणा
तस्मात्तद्व्यावयतीति ४० ॥

मधुभाष्य ॥

वयार्थं कामजोऽधिष्ठानमाह इंद्रियाणीति एतैर्ज्ञानमावृ
त्य बुध्यादिभिरिंद्रियविषयैर्ज्ञानमावृतं भवति हतोऽधिष्ठा
नो हि शत्रुर्न प्रपाति शत्रुहनने आश्रयं स्वपस्तानं वर्ज्येय
माह ४० ॥

भाषा अनुवाद

अब काम के रहने की जगह और इसके जय करने की उपा
य दो श्लोक से कहते हैं कि विषयों का इन्द्रियों के द्वारा भो
ग होता है और मन से संकल्प रूप विषय वासना मानसिक
कर्म्म तथा बुद्धि से निश्चय होना अर्थात् यह काम अब एक
हैं गे इन सब बातोंसे जानागया कि मन बुद्धि औ इन्द्रीये ।
कामनाके आधार स्थान हैं अर्थात् उत्पत्ति औ रहने की जगह
हैं सोई काम विवेक ज्ञान को आच्छादन करके फेरि के देही
जो आत्मा उसको मोह युक्त कर देता है ४०

दोहा॥

इंद्रिय मनओबुद्धिजो याहिके हे स्थान यासें करहें मोह य
ह ढकें जीवको ज्ञान ४०॥

225

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ पाप्मा
नं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनं ४१॥

शांकरभाष्य

यतएवं तस्मादिति तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वं नियम्य वशीकृ
त्य भरतर्षभ पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहि परित्यज हि यस्मा
त् एनं प्रकृतं वैरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं शास्त्रत आचार्यत
श्च आत्मादीनामवबोधः विज्ञानं विशेषतस्तदनुभवस्तयोर्ज्ञानवि
ज्ञानयोः श्रेयःप्राप्तिहेत्वोर्नाशनं नाशकरं प्रजहि आत्मनः प
रित्यजेत्यर्थः ४१॥

आनन्दगिरिकृतटीका

का तेषां माश्रयत्वे सिद्धे साश्रयस्य तस्य परिहर्तव्यत्वमाह यत इति त
स्मादिन्द्रियादीनामाश्रयत्वादिति यावत् पूर्वं कामनिरोधात् प्रागवश्य
पामित्यर्थः तेषु नियमितेषु मनोबुद्ध्योर्नियमः सिध्यति तत् प्र
हेतोरितरग्रहनिवृत्तिरेकेणाफलत्वादिति भावः पापमूलतया का
मस्य तत्कृहवाच्यत्वमुक्त्वेयं कामस्य परित्याज्यत्वे वैरित्वं हेतुत्वमेव
हेतुं साधयति ज्ञानेति ज्ञानविज्ञाननाशकयोरर्थभेदमावेदयति ज्ञा
नमित्यादिना ४१॥

स्वामिकृतटीका

यस्मादेवं तस्मादिति आदौ विमोहात्पूर्वमेवेन्द्रियाणि मनोबुद्धिं च
नियम्य पापरूपमेनं कामं हि स्फुटं प्रजहि घातय यद्वा प्रजहि परित्य
ज ज्ञानमात्मविषयं विज्ञानं शास्त्रीयं तयोर्नाशनं यद्वा ज्ञानं शा।
(निदिध्यासनं) स्त्राचार्योपदेशजं विज्ञानं विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेति श्रुतेः ४१

पिशाचभाष्य

यस्मादिन्द्रियाणि रागद्वेषमूलानि तस्मात्त्वमादौ प्रथमं नियम्य निरु।
ध्य एनं प्रकृतं वैरिणं पाप्मानं सकलपापहेतुं कामं प्रजहीहि ४१॥

रामानुजभाष्य

यस्मात्त्वमिन्द्रियव्यापारोपरतिरूपे ज्ञानयोगे प्रवृत्तस्यायं कामरूपश
त्रुर्विषयाभिमुखीकरणेनात्मनि वैमुख्यं करोतीति तस्मात्प्रकृतिसंस

गी. टी. ४

इतर्येदिंद्रियव्यापारप्रवणास्त्वमादौ मोक्षोपायारंभसमय एवेंद्रियव्यापाररूपे कर्मयोगे इंद्रियाणि नियम्य ज्ञानविज्ञाननाशनं आत्मस्वरूपविषयस्य ज्ञानस्य विवेकविषयस्य च नाशनं पाप्मानं कामरूपं वैरिणं प्रजहि नाशय ४१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

तदात्वविंद्रियं अतः पाप्मानं क्रोधं सज अथवा ज्ञानेन मनसा विज्ञानेन बुद्ध्या नाशनेवारणं कृत्वेति क्रियाविशेषणं इंद्रियेषु समं संकल्पेन गरहणीयात् तत्क्षणेनैवानन्वेक्षितु यादित्तितात्पर्यम् ४१

+ ...नियमयेत् क्रोधादिकमिन्द्रियेषु प्रयमं न गृह्णीयात् ज्ञानं ब्रह्मविज्ञानं च भगवन्मयीं क्रियां नाशयतीति दिग्यतः

परमार्थप्रपाटीका

अथ क्रमेणास्योपरमप्रकारमाह तस्मादिति यस्मादेवं बुद्धिपर्यंतगतिस्तस्मात्कारणादादौ प्रथमतः इंद्रियाणि वशत्वादीनि नियम्य विषयपराङ्मुखानि कृत्वा पश्चात् पाप्मानमनर्थहेतुं काममेव प्रजहि यानं यत् किंभूतं ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं शास्त्रीयं विशेषज्ञानमनुभवस्तयोः प्रतिबंधकीभूतं ४१ ॥

226

तस्मादिन्द्रियाधिष्ठानः कामो देहिनं मोहयति ॥

वनमालीटीका

तस्मात्त्वमादौ मोक्षसाधनात् प्रागेव इंद्रियाणि नियम्य वशीकृत्य तेषु मनोबुद्ध्योरपि वशीकरणं स्यात् संकल्पाध्यवसायपर्यायोस्येंद्रियप्रकृतित्वात् हतिदारैवानर्थहेतुत्वात् पाप्मानं पापमूलमेनं वैरिणं प्रजहि हि यतः ज्ञानं परोक्षं विज्ञानमपरोक्षं तयोर्नाशनम् ४१ ॥

ऊरुमवैजयन्तीटीका

यस्मादिंद्रियक्रियोपरतिरूपेण ज्ञानयोगसाधने प्रबलस्य पुंसः कामो वैरी विषयसन्मुखीकरणेन यान्तानि विमुखीभावं करोति तस्मादिति हे भरतर्षभ राजर्षिवंशोद्भवत्वेन न तव कामविजये प्रयासो न भविष्यतीति सूचितम् तस्मात्कारणात् प्रकृतिसंबंधवेनेंद्रियक्रियाभिमुखस्त्वमादौ मोक्षसाधनारंभकाले सकलेंद्रियव्यापाररूपे कर्मयोगे इंद्रियाणि श्रोत्रादीनि नियम्य वशीकृत्य वा स्वेंद्रियेषु वशीकृतेषु मनस्वेन तत्करणानि स्वयमेव वशे भविष्यंतीत्यर्थः पाप्मानं पापरूपमेनं कामं शत्रुं प्रजहि त्यान नयपरिमप्रवाकृत्य वेंद्रियसमाज्ञान विज्ञानन

पाप्मानम् ज्ञानेचविज्ञानेचज्ञानविज्ञानेतयोर्नाशनं ज्ञानंशास्त्रीयं
तस्याऽश्रानंह्रीप्रश्रयनादीनांप्राप्तिकामानलेनदह्यमानस्य दयः श्र
हृष्टोः नेकप्रयत्नेनाध्ययनादिनासम्पादितंशास्त्रज्ञानेनदेवलोक
नाध्ययनावसराभावाद्धिस्मरंतीत्यर्थः विज्ञानमात्मविषयं तस्यना
शनेकस्यचित्प्रवरणयासंगाद्दासनपवचोमत्तोभूत्वायकामंइंद्रि
यहाराजीवंविषयाःभिमुखंकृत्वाःजशिवमोभाणादिवदात्मवे
मुखत्वेनात्मज्ञानं नश्यतिज्ञानशिरोमणीनामनवरतात्मावलो
कनपराणामजादीनामपियोज्ञानंनाशयतिसोःमेषांविषयान
त्ताणोज्ञानंनाशयतीतिकिमुवक्तव्यंतस्मादिंद्रियनियमेनैनाशएव
हिनिनाभावात्ज्ञानजन्मनेवेवायेतीयतइत्यभिप्रायः ४१॥

मधुसूदनीटीका

यस्मादेवं – यस्मादिंद्रियाद्यधिष्ठानः कामोदेहिनोमोहयति तस्मात्वमादौ
मोहनात्पूर्वंकामनिरोधात्पूर्वमितिवा इंद्रियाणिश्रोत्रादीनिनिय (त्तिः)
म्यवशीकृत्यतेषुहिवशीकृतेषुमनोबुद्ध्योरपिवशीकरणंसिद्ध्य।
तिसंकल्पाध्यवसाययोर्बाह्येंद्रियप्रवृत्तिद्वारैवानर्थहेतुत्वात् श्रु
तः इंद्रियाणिमनोबुद्धिरिति एवं पृथक्निर्दिष्टान्यपीन्द्रियाणीत्ये
तावदुक्ते इंद्रियत्वेनतयोरपिसंग्राहोवाहेभरतर्षभ महावंशप्रसू
तत्वेनसमर्थोऽसि पाप्मानंसर्वपापमूलभूतमेनंकामंवैरिणंप्रजहिहि
परित्यजहिस्फुटंप्रजहिप्रकर्षेणजहिमारयेत्यर्थः वा जहिशत्रुमित्यु
पसंहाराच्च ज्ञानंशास्त्राचार्योपदेशजंपरोक्षंविज्ञानमपरोक्षंतत
फलंतयोर्ज्ञानविज्ञानयोःश्रेयःप्राप्तिहेत्वोर्नाशनं ४१॥

सदानंदीटीका

यतोस्माविंद्रियाधारःकामोमोहयदेहिनः तस्मात्त्वंमोहनात्पूर्ववशा
त्वाकामनिरोधतः १ श्रोत्रादीनींद्रियाण्येववशीकृत्यसर्वेशज पाप
मूलंरिपुंकामंमारयेत्समशोषतः २ ज्ञानंपरोक्षमित्युक्तंशास्त्राचा।
र्योपदेशजं अपरोक्षंहिविज्ञानंश्रेयःसाधनयोस्तयोः ३ नाशनेह
मस्येतन्नवतानिरिपुंशठं त्वज्ञानेसमग्रमंत्रेसविज्ञानेयदानरः वा

यदिज्ञानंतत्कार्यंनिहन्त्यात्मनिनिश्चलं कामस्यात्यतिमात्रेणत।
स्यनाशःकथंभवेत् ५ देहात्ममानसंसिद्धज्ञानंविज्ञानसंज्ञितं कामा।
दिमात्रनाशंवेदस्यान्तत्रपरिश्रमः ६ ज्ञानेवस्तुप्रमायत्नंसाधितेब्रह्म
विद्रैः तत्कथंनश्यतितिर्येस्वतिमानेवर्तते ७ किंचज्ञानस्यनाशे
नप्रतिबद्धिसमुद्भवः यथादीपप्रभानाशोतिमिरस्यसमुद्भवः ८ न
हितत्समनिर्वाच्यानाद्यैकाज्ञानवादिनां अनादिभावरूपस्याज्ञानस्यास्म
नतिःकथं ९ अन्यथाभवनामेवस्वसिद्धान्ततत्तिर्भवेत् वाफेज्ञानेसवि
ज्ञानेजातंजातनननश्यति १० तदुक्तेःकामनिर्मुक्तिहिंस्यणात्वच्छुक्तितःस्फु
टे ज्ञानविज्ञानयादित्वेकामस्येप्रत्वनोदरेः ११ सामर्थ्यंकिंतत्कामस्यउ
च्छ्यानंतनिःस्या हेयत्वेत्त्वथ्यावाकाभेदःस्याततपदवं १२ नतत्त्ज्ञा
नेसमुत्पन्नेजीवन्मुक्तमुनेरयं कामाभासःसमुत्पन्नोयदिप्रारब्धक
र्मणा १३ अतफ़तज्ञाननाशोसावत्तमोज्ञाननाशने नप्याप्यंयतनवि
ज्ञास्यःकामरूपेवकथ्यते १४ मुमुक्षोःफ़्यदेशार्थंदरिणाश्रीनिहा
रिणा अयमद्यास्तिनिष्कर्षोभगद्वचसोमतः १५ वाध्याप्यज्ञानवा
धान्मुक्तिशिरवरवचाजमवाप्येनकामोवामोयंमोत्तमार्गेप्रवर्तत
रतिपुनैवविश्वासयोग्यः तस्मागोमन्मुमुक्षोरनुदिनमधिकंयत्नमा १६
स्थायवोधःसाध्योविज्ञानयुक्तोहरिरितिवदतिब्रह्मविद्याप्रदाता
यत्कामस्यपरोक्षेनतत्त्वेमिरूवर्ण्यते तस्मागायतयाप्राहज्ञानं।
विज्ञाननाशनं १७ ज्ञानविज्ञानशास्त्राभ्यांनफलंमुक्तिरूच्यते साद्विधा
स्मिसदेहैकाविदेहान्यतिनश्वव १८ उप्तवेत्रनत्तविज्ञानेसाक्षात्कारायया
ऽपिवे प्रवणमभवेमुक्तोदेहपातादनंतरं १९ जीवन्मुक्तिफलंकाम
क्रोधादिभिरिज्ञातिभिः प्रतिबध्यतएवेतिदर्शनार्थमिहोच्यते २०
अहोकामस्यदुष्टत्वंकिमुवाच्यमतःपरं यदयंज्ञानविज्ञानफलं।
समपितत्वतो २१ उद्भूतःप्रतिबध्नातिजीवन्मुक्तिसुखंमुनेः यस्माद्
दोसक्याल्हारोजीवन्मुक्तिसुखोभिधः २२ प्रारब्धःसुखयत्येनेनह्यावि
यंविवल्लणां यदिनवागतःकामोदुष्प्रारब्धकर्मणा २३ तत्स्यात
स्वरवंवासौप्रतिबध्नातिवोदिनः नतुज्ञानेस्थितेतत्त्वसविज्ञानेनवेनतवि

कथं कामोऽङ्ग वेत्स्यत्त्वं संभवेदिति वेत्थ कुत्र प्रारब्धकर्मणावस्तात्का
मोस्ति तिसै चेन्नमि २५ मतिमिथ्यात्वबोधेपि विषयेषु च संभवेत्
नन्वन्तत्त्वविदोपि विनेकामः प्रारब्धकर्मणा २६ जायतेऽप्रमाणं कि
मिति वेक्ष्यो हरेर्वचः महाशोचे हृतेस्त्वस्याः प्रकृतेस्तीन वान्नपि २७
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति न चैवात्कंतुं वासिहीनि
कोणोक्तं भवांतरः २८ तस्मात्तस्य च देहस्य यावद्देहमयं क्रमः लोक
वद्व्यवहारोयं शान्त्याशान्त्या च वामदा २९ ये परित्यानगतयो येवासाः
पशुधर्मिणः लोकस्य व्यवहारेषु नेच्छिता लोकजालवत् ३० व्यवहा
रेयच्चेवात्तत्त्वच्चैवाविलपंडितः वासनामात्रभेदोत्र कारणं बंध
मोक्षयोः ३१ पावकःशरीरेनावहितुः स्वेतुः स्वेस्वस्त्वे असमसक
प्रियोधीरादर्शयंस्य प्रबुद्धवत् ३२ नचैवभाष्येभामनोवाचयमर्थो
निदर्शिनः पथ्यादिभिस्या विशेषादिस्यजाति स्फुटं तथा ३३ विदेव
कृतिषुक्तिभ्यो देहादिभ्यो विलक्षणं विशुद्धं प्रमगात्मानं ब्रह्मैकं
विदुनेस्तरेव ३४ प्राणिभ्यस्मात्स्वधर्मेन व्यवहारे विदांवराः नातिवर्तेत
स्यादैभामस्तोनिर्णयः कृतः प्रारब्धकर्मणा नानाबुद्धीनामस्म
धायथा वर्तेते नेनशास्त्रार्थे भ्रमितः व्यनपंडितैः ३६ स्वस्वकर्मानु
मार्गेणा वर्ततेनानेतथ्यानथा प्रविशिष्टः सर्वबोधः समामुक्तिरिति
स्थितिः ३७ इत्यादिभिप्रदायत्नेरयमर्थस्तु दीरितः ज्ञानेपितत्त्वविता
नेप्रारब्धास्त्वेनकर्मणा ३८ जीवतःपुरुषस्यास्ति विभयमोरयेनो
कथा रागद्वेषादिकः क्लेशहेतुत्वादेतत्तद्विदः ३९ महाधिनात्तुह
मापि बंधो भवति तत्क्षणं चित्तवृत्तिनिरोधेन तस्य योगेन वारणं
शोके बहुविधे शास्त्रे जीवन्मुक्तिस्त्वमोमये अतः कामोऽङ्गवाजीव
न्मुक्तेः स्यात्स्वतिबंधने ४१ न दर्पं हर्षशोकेस्त्वान विज्ञाननाशनं
चित्तस्य सर्वदोषाणां राजाकाम उदीरितः ४२ तन्निराकरणं नेवस
वैशेषनिराकृतिः जीवन्मुक्तिस्त्वं न तत्त्वेन स्याद्विभेदमपि यच्चा
कामस्त्वं लोके यद्दिव्यमहत्सुखं दुःखादपस्त्वदेस्यैतेनार्हतःपा
उपीकत्वा ४४ कामोऽङ्ग वामुक्तोहिनत्वधीप्रतिबंधकः तत्स्या
त्मसत्त्वात्स्वात्प्रतिबंधकईर्यते ४५ नदर्शनस्य नाशाय यत्नमास्य

४०

गी.
टी.
र

यस्मादेवात् मुमुक्षुणामस्वोयायतस्तेनाक्तसरवोपव ४९ इति
श्रीकरुणासिंधोर्हरेरद्भुतकर्मणः तामयं गम्यते विलोःशास्त्र
श्रोतेःरमापतेः ५० न लसाने पिजानेश्च मतिभिरहरे श्रांतिदेसजना
नोभ्नीवन्मुक्तापिभावेपरमसुखदयामवैविलेपनाशात् नत्रश
रब्धदोषाण्यदिभवनिमत्तोकामशत्रोः प्रचारोमोहोभावेनकाले
त्वपिसपदिपरंदुःखदुःखंवनतुषेपत् ५० प्रणवानंजिज्ञासोरुपदेशा
र्थमेवहि कामनिरासुपकोनानयाहि श्रीहरेरमंते कामस्य स्वादि
पर्यायेतः परोपचुनिष्ठति ज्ञानविज्ञानयोस्तत्रगं पोष्यमंतदुले
भः ५१ वदमेवहरिःसाक्षात्षोडशेकामत्तुहतो त्रिविधं नरकस्य
देहारेनाशनमात्मनः ५१ कामक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयंम
जेत पतेर्विमुक्तःकौन्तेयतमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ५२ आचारत्यात्मनः
श्रेयस्ततो यातिपरांगतिं कामतो भावभावत्तकामशब्देनकीर्तितो
क्रोधस्तस्यानुजोप्यत्र काममूलं ह्युरितः कामःप्रक्रोधपवः हस्तह
रिणास्वयं ५४ तस्मात्कामरिपावेतर्भुनलेनेवतोमतो नुस्मिन्नति
नगयोपिश्रेयसःसाधनस्यवा ५५ अतःपनेरिपुं कामं विनियम्यद्दि
याणिव नाशयेत् सत्ताबाह्यपौरुषेणवलीयसा ५६ नविंद्रिय
निरोधेन कश्चं कामस्य नाशने मतिःकामनिरोधोपिनेषाभानीहदु
र्वटः ५७ काममूलमिदंयस्मात्तावल्यं द्वीद्रियाश्रयं केनोपायेनती
वेणातमःस्यात्कामनाशने ५८ रतज्ञाहहरिःसाक्षात्ज्ञानविज्ञानमा
यते नाशनेवाधनेज्ञानविज्ञानेश्वस्पवेधनः ५९ ज्ञानविज्ञानरूपा
भ्यां साधनाभ्यां समूलतः नाशनेयस्यकामस्य तत्रवेयन्नवा अव ६०
देहेंद्रियाद्विसंवासेनयावरस्यात्मधीरेषा कामोपितावदेवाक्तिव
लवान्तदुःखदः ६१ अविद्याहेतवःकामाःकाममूलाःमहत्तयः
धर्माधर्मौचतन्मूलौदेहोनयोश्चयत्नतः ६२ अतोविद्यानिरोधे स्या
न्निरोधोविद्युषःसदा निःशेषकर्महेतूनोविकाराणांतदेवत ६३ इ
त्यकैवान्तिकेस्यहेतोर्निरोधकभाषणे अहंकाररचितात्मनावेकोर्ह
साविवेकतः ६४ इंद्रियेभ्यःपरिदंमन्यादिनीको कामशहिता देहादि
भ्योविविद्यात्मो ज्ञाने ब्रह्मात्मवस्तुनि ६५ समूलमेवकामस्य नाशाने

भवति स्वयं प्रनोमुख्यउपायोयेनभूयं समुपदिश्यते ४१ ज्ञानेशा
हीयमाश्रितानन्त्वमस्मादिवाकाजे देशिकोक्तनयेयुक्तिके विज्ञाने स्वात्म
भूतजे ४० नाशयत्र मिमं शत्रुं कामं पोहसमास्थितः इत्येवं वाक्यपा
सियोक्तान्यये श्रीहरेर्विभोः ४८ संदर्भेस्यानरस्यापियमोसिमन्तत्पव
हि स्वारस्येनत्र विज्ञानोजेउवगोहिवेवने ४९ ज्ञातानाम्प्यलेदेहहय
महमितिसंश्रितयस्मात्ति पावकामक्रोधादिदोषः प्रभवतिमयद
स्तस्पनावमनुमुतोः देहादिभ्योविविद्यामयपदममलंनतत्त्वमात्राय
सम्यक् धतेस्तानेस्वकार्येस्यपनयतिसधीः कामशत्रुंस्वेन ४०
कृशास्त्रगीताख्येहरिमुखसरोजाद्विगलितं कवास्माकं बुद्धिविष
यविषयकेनिपतितानयापिश्रीकांतप्रभुरगुणलक्ष्मीविरचितेक
टादेस्वकाकंकयमुस्तनवतोकिवमलभे ४२ ४३॥

नीलकंठीटीका

नस्मादिति यस्मादिंद्रियाण्यस्याधिष्ठानं सामंतस्तेववशीरिकुर्गा।
दिके तस्मान्नाद्येव नियम्यवशीकृत्यपनं कामंहि निश्चयेनप्रजहि
४१ प्रकर्षेण नाशय। गिरिकुर्गादीन्नुस्वायत्तीकृत्येव तस्य सामंतेन्द्रेति
राजानस्ववत्। हेनवभ्यत्वेहेनः पाप्मानंप्रत्युग्रंतज्ञापिहेत्तःज्ञानवि
ज्ञाननाशनमितिज्ञानस्यशास्त्राचार्योपदेशजस्यपरोक्षस्यविज्ञा
नस्यनिदिध्यासनपरिपाकजस्यापरोक्षस्यचनाशनं ४१॥

प्रानन्दीटीका

ज्ञानंविज्ञानंस्वात्मनासाक्षात्कारोविज्ञानं
गुरुशास्त्राद्युपदेशात्तमावबोधोज्ञानं
नयोर्नाशनमेनमहंकारंजहीहि ४१॥

रामकंठीटीका स्वार्थइत्याह ॥

नदेवमेहुविधःशुद्धःकथंतिर हितानिबुद्धीदि
यनपववियोसोननोस्याधिष्ठानभूतानिमनोबुद्धिसहितानिबुद्धीदि
यनपववियोसोननोस्याधिष्ठानंभूतानिमनोवुद्धिसमेतान्यस्वरूपप्रति।
पकर्मेद्रियाणि सर्वेएपेवप्रपथमंनियम्यपयोक्तसमानस्वरूपप्रति।
ष्ठान्नमप्रयननयारागद्वेषादिदोषानेष्वनिषेधेनतिरस्कृत्येपापात
मज्ञानमयंमहाकिल्विषवप्रथमनपवज्ञानस्यशास्त्रादिहारेणपर
मार्थबोधस्यनथाज्ञानस्यस्वात्मसाक्षात्कारलक्षणस्य विशिष्टस्य
ज्ञानस्यनाशनेतिरस्कारिणम् परमंवैरिणंप्रजहीहि तिरस्कुरु हि

गी॰
टी॰
ट॰

एषचपरमसत्वस्तत्वात्मेरणो योगेनाप्रमादादिनाव पराजय्यः शत्रुरिति (विनोसत्वमांमयति पारयितमार) ४८ ॥

लासिकी टीका

यस्यमेवंविधः शत्रुस्तत्क्षयेहस्तत्प्रस्मतत्राह तस्मादिति तस्मादधिष्ठानभूतानीन्द्रियाणिमनोबुद्धिसहितानिधीकर्मेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि मोहनात्सर्वमेवनियम्य समात्मस्वरूपप्रतिष्ठात्मकेनप्रमयेन। निग्रह्यपापरूपमेनंकामंज्ञानयकीटशंतानस्यशास्त्रीयस्यविज्ञा। नस्यस्वात्मसाक्षात्कारलक्षणस्यनाशनंतिरस्कारिणम् तथाचमंकिः कामजानामिनमूलंसंकल्पात्किलजायसे नत्वांसंकल्पयिष्यामिसमूलोनभविष्यसीति ४८ ॥

पंचोलीटीका

अधिष्ठाननिग्रहंकामस्यनिग्रहहेतुमाह तस्मादिति हेभरतर्षभतस्मात्कारणमादौइंद्रियाणिनियम्यपश्चात्स्वं विज्ञाननाशनंशास्त्राचार्योपदेशजनितंज्ञानंतस्यप्रमलाभवः विज्ञानंतयोः विनाशकस्तंपाप्मानंपापिनंप्रजहिपरिमन्त्र ४८ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

तस्मादिति यस्मादिंद्रियादित्रिकमेवाश्रित्यासौविमोहयति तस्मादादौविमोहास्पदंमिंद्रियाणीतिमनोबुद्धोरप्युपलक्षणं इंद्रियादित्रिकंनियम्यस्ववशेविधायनपुनस्तदायत्तोभवेदिति यावत् एनंपाप्मानंपापकर्मणिप्रवर्तकंमज्ञलक्षणंकामरूपंनित्यवैरिणंप्रजहिप्रकर्षेणत्थैर्षमानंव्यवहारतयपरित्यजप्रसर्वीजहातेर्लोड्मध्यमैकवचनेप्रजहिहीति रूपं यतोऽयंज्ञानस्यनिश्चयस्य विज्ञानस्यच प्रतीतेप्रथितरव्यातविनविज्ञातविश्रुताइत्यवप्रासनाहिरूपंवस्यज्ञानानतेः रव्यात्यर्थकतया पौरुषपौणादिगुणविशिष्टोयं दृढनिश्चयोनकदाचिदयमेतत्कामपिमनोविरयातीत्यादिरूपायाः संवत्प्रतिहेस्यनाशनं ४९ ॥

मधुमाष्य

४८॥

230

भाषा अनुवाद

तिस कारण से मोह होने के प्रथम ही ये सब इन्द्री औ मन तथा बुद्धि को नियम्य करके काबू कर वा रोक कर इस पापरूप काम को हे भरतर्षभ अर्जुन अच्छी तरह नाश करो अथवा त्याग करो क्योंकि यह काम आत्मज्ञान और शास्त्रोक्त जो विज्ञान तिन दोनों का नाशक है ४१॥

दोहा॥

ताते इंद्रिय प्रथम तुं वशकर भारत श्रेष्ठ नाशक ज्ञान वि
ज्ञान को है यह पापरूप विष ४१॥

231

इन्द्रियाणिपराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परंमनः मन
सस्तुपराबुद्धिर्योबुद्धेः परतस्तुसः ४२॥

शांकरभाष्यं

इन्द्रियाणि आदौ नियम्य कामं शत्रुं जहि इत्युक्तं तत्र किमाश्रयः
कामं जह्यादित्युच्यते इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पंच देहं
स्थूलं बाह्यं परिच्छिन्नं चापेक्ष्य सौ[illegible]न्तरत्वव्यापित्वाद्यपेक्षया परा
णि प्रकृष्टान्याहुः पण्डितास्तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः संकल्पात्मकं
तथा मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका तथा यः सर्वदृश्येभ्यो बुद्ध्य
न्तेभ्योऽभ्यन्तरो यं देहिनं इन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामो ज्ञानावर
णद्वारेण मोहयतीत्युक्तं परतस्तु सः स बुद्धेर्द्रष्टा परमात्मा ४२॥

आनन्दगिरिकृतटीका

पूर्वोक्तमन्वयकाममार्गस्य दुष्करत्वं मन्वानो रस्य[illegible]मशक्यमेव
साक्षी कर्तुं प्रश्नपूर्वकं श्लोकान्तरमवतारयति इन्द्रियाणीत्यादिना
पंचेति ज्ञानेन्द्रियवत् कर्मेन्द्रियाण्यपि वागादीनि गृह्यन्ते किमु
पेक्षया तेषां परत्वं तत्राह देहमिति तथापि केन प्रकारेण परत्व
तत्राह सौक्ष्म्येति आदिशब्देन कारणत्वादि गृह्यते इन्द्रियापेक्षया
सत्त्वात्वादिना मनसः स्वरूपोक्तिपूर्वकं परत्वं कथयति तथेति
मनसि दर्शितं न्यायं बुद्धावतिदिशति तथा मनसस्त्विति योबुद्धेरि
मादि व्याचष्टे तथेत्यादिना आत्मनोऽपयोक्तविशेषणस्य प्रकृतत्वमा
शंक्याह यं देहिनमिति ४२॥

स्वामिकृतटीका

पत्र विनप्रणिधाने नेन्द्रियाणि नियंतेशकं मेतदात्मस्वरूपं देहादिभ्यो
विविच्य दर्शयति इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि देहादिभ्यो ग्राह्येभ्यः परा
णि श्रेष्ठान्याहुः सूक्ष्मत्वात्प्रकाशकत्वाच्च अतएव तद्व्यतिरिक्तत्व
मप्यर्थादुक्तं भवति इन्द्रियेभ्यश्च संकल्पात्मकं मनः परं तत्प्रवर्त
कत्वात् मनसस्तु बुद्धिर्निश्चयात्मिका परा निश्चयपूर्वकत्वात् सं
कल्पस्य यस्तु बुद्धेः परतस्तत्साक्षित्वेनावस्थितः सर्वान्तरः स आत्मा

परः विमोहयति देहिनमिति देहिशब्दोक्तस्यात्मनस्सहनिपरामृष्यते

पिशाचभाष्यं

येनात्मस्वरूपमात्मानं कामश्चावृणोति तस्य स्वरूपमाह इंद्रियाणि श्रोत्रादीनि पराणि प्रकृष्टानि सूक्ष्मत्वात् सकलदेहव्यापित्वाच्च आहुः कथयंति तेभ्योपि इंद्रियेभ्यः परं प्रकृष्टं मनः आत्मसत्त्वपूर्वकत्वादिंद्रियाणां प्रवर्तने मनसोपि परा बुद्धिः बुद्धिरेव सा यात्मिका तदर्थत्वान्मनसः यो बुद्धेः परतो वाद्यः स कामेनाहतन इत्यभिप्रायः ४२

रामानुजभाष्यं

ज्ञानविरोधिषु प्रधानमाह ज्ञानविरोधिनो प्रधानानीन्द्रियाण्याहुः यत इन्द्रियेषु विषयव्याहतेषु आत्मनि ज्ञानं न वर्तते इन्द्रियेभ्यः परं मनः इन्द्रियेषु परतेष्वपि मनसि विषयप्रवणे आत्मज्ञानं न भवति मनसस्तु परा बुद्धिः मनसि विषयान्तरविमुखेपि विपरीताध्यवसायप्रवृत्तायां बुद्धौ नात्मज्ञानं प्रवर्तते सर्वेषु बुद्धिपर्यन्तेषु परतेष्वपि इच्छारूपेण वर्तमानः कामो रजस्समुद्भवो वर्तते चेत् स एवैनानींद्रियादीन् अपि स्वविषये वर्तयित्वात्मज्ञानं निरुणद्धि तदिदमुच्यते यो बुद्धेः परतस्तु सः इति बुद्धेरपि परमः काम इत्यर्थः ४२॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

अत्र युक्तिः श्लोकद्वयेनाह यत इंद्रियाणि शब्दलक्षणाद्विषयाद् व्यतिरिक्तान्यात्मनः तस्मादपि बुद्धेर्व्यतिरेकः बुद्धेरपि परस्यात्मस्वभावत्वेन सा आत्मा एवमिंद्रियो मत्वेन को येन कथं मनसो बुद्धेरात्मनो वा तोभरतीति यथा लोचयेदित्यर्थः ४२॥

परमार्थप्रपाटीका

अथेंद्रियाद्यधिष्ठानत्रयगतः कामो जेतुं न शक्यते अतस्तेभ्यो विविक्तमात्मानं दर्शयति इंद्रियाणीति इंद्रियाणि देहादिभ्यो बाह्येभ्यः पराण्युत्कृष्टान्याहुः सूक्ष्मत्वात् प्रकाशकत्वाद्व्यापकत्वाच्च एवमतिरिक्तत्वमर्कं भवति इंद्रियेभ्यश्च संकल्पात्मकं मनः परमुत्कृष्टं तत्प्रवर्तकत्वात् मनसस्तु बुद्धिर्निश्चयात्मिका परा निश्चयपूर्वकत्वात् संकल्पस्य यस्तु बुद्धेः परतस्तत्साक्षितेनावस्थितः सर्वान्तरः सआ

स्मात्सूक्ष्मार्थैकं दर्शयन्ती याह श्रुतिः इंद्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च प
रं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः महतः परमव्यक्त
मव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ए
ष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया
सूक्ष्मदर्शिभिः इति ४२ ॥

वनमालीटीका

श्रोत्रादीनि ज्ञानेंद्रियाणि स्थूलदेहमपेक्ष्य सूक्ष्मत्वात्पराण्याहुः पंडि
ताः श्रुतयो वा तेभ्य इंद्रियेभ्यः परं मनः संकल्पविकल्पात्मकं तस्य
प्रवर्तकत्वात्सूक्ष्मत्वाच्च मनसः परा बुद्धिरध्यवसायात्मिका अध्यवसायो
हि निश्चयस्तत्पूर्वक एव संकल्पादिर्मनोधर्मः यो बुद्धेः परः सूक्ष्मत्वा
त्प्रवर्तकत्वात् स ज्ञेयः परमात्मा इंद्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं
मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः महतः परमव्यक्त
मव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति
श्रुतेः आत्मा महत्परायणं महत्तत्त्वमुक्तं अव्यक्तं प्रधानं सूक्ष्मत्वात्स
र्वप्रवर्तकत्वात्सर्वस्य नियंतृत्वाधिष्ठानत्वात्पुरुषोंऽतर्यामी हरिरव्यक्ता
त्परः एवं परमेश्वरस्य परत्वमात्रे तात्पर्यमत इंद्रियेभ्यः पराश्चार्था
इति स्थाने र्थेभ्यः पराणींद्रियाणीति विवक्षाभेदेन भगवद्भक्तिर्न वि
रुध्यते इत्येष्यस्य परदृष्ट्वा निवर्तते इति भगवज्ज्ञानेनेंद्रियजये हेतुता
याउक्तत्वात् ४२ ॥

ऊस्मवैजयन्तीटीका

नन्विंद्रियमनोबुद्धीनां कामाधिष्ठानभूतानां जये सति यद्यपि हेय
रूपस्य कामस्यापि जयो भवेदिति यद्वद्भिरुक्तं तत्राधिष्ठानाधिष्ठे
ययोरुभयोरपि स्वरूपमभिन्नं वा भिन्नं वा अभिन्नत्वे कमपि न या
काले यतस्तयोरधिष्ठानत्वेंद्रियत्वविषयग्राहकत्वज्ञानत्वकर्मत्व
संकल्पत्वनिश्चयत्वमननत्वबुद्धित्वाद्यनेकधर्मविशिष्टत्वेनाधिष्ठे
यत्वे विकारत्वादिधर्मविशिष्टत्वेन च स्वरूपैक्याभावात् यद्यभिन्न
त्वेमणने भवतामस्यापींद्रियमनोबुद्धिजये समापि कामजयो न म
वेनयोर्भिन्नस्वरूपत्वेनैवदेतज्जयेयतदनजयवदेकस्य जयेन तदिन

233

रस्यजयाभावादिमाशंकायां नस्यतेषांवभिन्नाभिन्नस्वरूपत्वेनकाम
स्यजयोपायमाह द्वाभ्यां इंद्रियाणीति इंद्रियाणि श्रोत्रादीनितानींद्रिया
णिस्थूलदेहात्पराण्याहुरीहेंद्रियस्वरूपज्ञाः कुतः स्थूलदेहापेक्षयेंद्रि
याणामपिसूक्ष्मरूपत्वात्प्रकाशकत्वाच्च इंद्रियेभ्यः संकल्पविकल्पा
त्मकंमनःपरमाहुरेतदपिकुतस्तस्यविषयेष्विंद्रियप्रवर्तकत्वात्स्वम
पिवर्तमानत्वाच्च मनसस्सकाशात्तुबुद्धिर्निश्चयात्मिकापरायतोवि
षयप्रवणंमनोविचारणात्मप्रवणंकरोति यस्माद्व्यवसायात्मिका
याबुद्धेर्यः परतोवर्ततेसतत्साक्षात्मकः कामोभवतिकुतोवस्तुनि
श्चयपूर्वंतयदीतास्मान्नेहंबुद्धिर्निश्चयंकरोतिनात्मप्यात् एतेभ्यःप
रउत्कृष्टःकामएव तस्मादेनाचयंविवलाकामाधिष्ठानभूतानामिंद्रि
यमनोबुद्धीनामिंद्रियत्वज्ञानत्वकर्मत्वमननत्वमेकस्यबुद्धित्वनिश्चया
त्वादिधर्मावच्छिन्नत्वेनतन्नस्वरूपत्वेनचकामस्यचकामत्वादिधर्माव
च्छिन्नत्वेनतन्नस्वरूपत्वेनचस्वरूपेभिन्नेभिन्नमपिहरिकथाश्रवणेम
मेच्छास्तिहरिदर्शनेममेच्छास्तितन्नमास्मरणेममेच्छास्तिहरिप्र
सादगंधतत्वस्यादैममघ्राणेच्छास्तितंरगस्पर्शनेममेच्छास्तिभग
वत्कर्मणिममेच्छास्तिहरिमंदिरगमनेममेच्छास्तिहरिगुणकीर्त
नेममेच्छास्तिहरिदर्शनेसंकल्पेममेच्छास्तिभगवत्स्वरूपगुणादि
विचारनिश्चयेममेच्छावर्ततेइत्यादिप्रकारेणकामस्यतद्रूपेणयात
न्व्यापकत्वात्तत्स्ववर्तकत्वात्तदपिहेयत्वाच्चतेषांतद्व्याप्यत्वात्त
त्स्ववर्तत्वात्तदधीनप्रवृत्तिकत्वात्तदधिष्ठानत्वाच्चकामाद्रूपकत्वि
द्रूपत्वेनतत्सत्वेतेषांचाभिन्नरूपमिसेवरीमाभिन्नाभिन्नरूपकोयःस
बुद्धेःपरःकामइति केचित्तुयस्तुबुद्धेःपरस्तत्साक्षात्मकत्वेनावस्थितोयंदे
हिमिंद्रियादिभिराश्रयभूतैर्युक्तः कामोज्ञानावरणद्वारेणमोहय
तीत्युक्तेसबुद्धेर्द्रष्टापरआत्मासएवइहसविहइतिवक्ष्यवदितस्याधि
देहिनस्तदापरामर्शः प्रत्यर्थेषु इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाअर्थेभ्यश्चपरम
नःमनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मामहान्परः महतःपरमव्यक्तमव्यक्ता
त्पुरुषःपरःपुरुषान्नपरःकिंचित्साकाष्ठासापरागतिरित्येवंवदंति
तदेतन्नसंगतंप्रकरणविरोधात् तथाहि अथकेनप्रयुक्तोयंपापंचरति

पुरुषइत्येवमर्जुनेनप्रश्नेकृतेसति कामएषःक्रोधएषःइत्युप
क्रम्यधूमेनाव्रियतेवह्निराहतेनज्ञानमेतेनकामरूपेणकौन्तेयेंद्रि
याणिमनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमिन्द्रियाण्यादाविंद्रियाणिपराण्याहुःए
वंबुद्धेःपरंबुद्ध्वासाधितेनग्रन्थेन[illegible]महाशनंमहापाप्मानंवैरिणमेते
नज्ञानमाहतेनिमंवैरिणाकामरूपेणदुःपूरेणानलेनपाप्मानंज्ञा
नविज्ञाननाशनंशत्रुंकामरूपंदुरासदमित्यादिविशेषणरूपस्य।
कामस्यैववि[illegible]हुंजहीत्यादिक्रियापदेनजयोपायंकथयन्नास स्वभा
ववर्णेनहारेणप्रश्नस्योत्तरंदत्तंयद्यपि[illegible]निर्णयस्वप्रयोजन।
नमस्तिनव्याधिदेहिनमितिपरस्परामर्शंकृत्वातेऽराग्रहेणाय
पार्थ्योव्याख्याकृताःमनीषिभिः नन्वश्रुतिरपीमांव्याख्यांकरोति
नदनुसारेणास्माभिरपिकृतास्ताकेऽराग्रहत्वेकथमितिचेन्नश्रु
त्यर्थविरोधात् श्रुतिस्तु अव्यक्तात्प्रधानात्पुरुषःपुरुषान्नमःपर
मात्मैषःपरःइतिवक्तिनतुबुद्धेःपरइतितस्मात् श्रुतिसम्मताया
व्याख्यायाअभावत्वात्तेषामनात्मत्वेनउराग्रहत्वेसिद्धे ननुयथात्मा
केंव्याख्यायाः श्रुतिसेमनराहित्येनापर्यायत्वेनतथापिव्याकमपि
यतःकामस्यतुबुद्धेःपरत्वंकथंप्रत्यक्षत्वादितिवेमवडिकारणका
रणात्वरेभगवनीश्वरेऽपिकामाविर्भावश्रवणात् तथापिसोऽका
मयतेबहुस्यांप्रजायेयसस्मकामोमहात्मासस्मकामःसमसंक
रस्मादिश्रुतिशतप्रामाण्यात् कामस्यबुद्धिपरत्वकथयपार्थमे।
वातः सर्वोक्तिदोषयत्नत्वात्तेषांव्याख्यानमयथार्थमेवसिद्धमि
सर्वैः श्रवेनपरत्वबुद्धेरपिपरतोस्तिसदेहीजीवात्मावित्सद्रेण
देहादिबुद्ध्यन्तविविक्ततयानुभूतः सत्रिपृष्ठेषकामत्वतिदेहनभेवा
नीतिवदंतितन्नसंगतमेवजीवस्वभाववर्णनाभावेनपूर्वापरग्रं
त्यविरोधात् पूर्वोक्तदोषसामान्याद्भगवदाशयानभिज्ञाःश्रन्यर्थ
स्वानंदचैकारिणास्वैवैयायणार्थामेवव्याख्यांचकुरितिसत्ममसंगत
वटनागारेः ४२ ॥ मधुसूदनीटीका
ननुयथाकथंचिद्विषयेभ्यइंद्रियनियमनंसंभवेद्यांतरत्रस्वभावेगोति

गी.
टी.
स.

234

दुष्करइतिचेत्तत्रसोप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्ततइत्यत्रपरदर्शनस्यरसाभि
धानीयकत्वस्यासाधारणसाधनस्यप्रागुक्तेः तर्हि कोसौपरोयद्दर्शनाद्रसा
निवृत्तिरिमांशंकामपनुदन्नात्मानंपरशब्दवाच्यंदेहादिभ्योविविच्य
दर्शयति। इन्द्रियाणीति। इन्द्रियाणिपंचस्थूलंजडंपरिच्छिन्नंबाह्यंच
(अङ्कुलानु) देहमपेक्ष्यपराणिसूक्ष्मत्वात्प्रकाशकत्वाद्व्यापकत्वादंतःस्थत्वाच्चप्र
कृष्टान्याहुः पंडिताः श्रुतयोवा तथेन्द्रियेभ्यः परंमनः संकल्पविकल्पा
त्मकं तत्प्रवर्तकत्वात् तथामनसस्तुपराबुद्धिरध्यवसायात्मि
काअध्यवसायोहिनिश्चयः तत्पूर्वकएवसंकल्पादिर्मनोधर्मः
यस्तुबुद्धेः परतस्तुआत्मसकलेनावस्थितः येदेहिनमिन्द्रियादिभिराश्र
येभ्यः कामोज्ञानावरणद्वारेणमोहयतीत्युक्तं सबुद्धेः द्रष्टापरआ
त्मासएषहृदयविहारस्तिवत्र वावहितस्यापिदेहिनस्तदापरामर्शः
अथवार्थश्रुतिः इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्थाअर्थेभ्यश्चपरंमनः मनसस्तुप
राबुद्धिर्बुद्धेरात्मामहान्परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः
पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिरिति अत्रात्मनः परत्व
(विवक्षितत्वा) सेवक्वाकांतार्थविषयत्वादिन्द्रियादिपरत्वस्यातोइन्द्रियेभ्यः पराह्य
र्थाइतिस्थानेर्थेभ्यः पराणीन्द्रियाणीतिविवक्षाभेदेनभगवदुक्तंन
विरुध्यते बुद्धेरस्मदादिव्यष्टिबुद्धेः सकाशान्महानात्मासमष्टिबु
द्धिरूपः परः मनोमहान्मतिर्ब्रह्मापूर्बुद्धिःख्यातिरीश्वरइतिवायु
पुराणवचनात् महतोहिरण्यगर्भबुद्धेः परमव्यक्तमव्याकृतंसर्वज
गद्बीजंमायाख्यंमायांतुप्रकृतिंविद्यादितिश्रुतेः तद्धेदंतर्ह्यव्याकृत
मासीदितिच अव्यक्तात्सकाशात्सकलजडवर्गप्रकाशः पुरुषः पू
र्णआत्मापरः तस्मादपिकश्चिदन्यः परः स्यादित्यतआह पुरुषान्नपरं
किंचिदिति कुतएवंयस्मात्साकाष्ठासमाप्तिः सर्वाधिष्ठानत्वात्सा
परागतिः सोध्वनः पारमाप्नोतितद्विष्णोः परमंपदमित्यादिश्रुतिप्र
सिद्धापरागतिरपिसैवमोक्षः तदेतत्सर्वंयोबुद्धेः परतस्तुसइत्यने
नोक्तं ४२ ॥

सदानंदीटीका

स्वस्मिन्भोक्तृत्वविज्ञानात्मात्मानेदाविवेकतः भोग्यसौंदर्यसंभ्रांत्या

कामोयेनाय्यनेन्टणां १ प्रत्यगात्माविविज्ञातोदृष्टवोंतर्पियान
पैः कामशत्रुविनाशाय निजानेरामयेतथा २ देहेंद्रियमनोधीभ्यः
पृथक्कृत्य विवेकतः सर्वसाक्षीपरोदृष्टा दृष्टबद्धादृशत् ३
श्चसेगात्मानमाश्रित्य भोग्यमिथ्यात्वबोधतः हेयः कामः परः शत्रु
रित्याह भगवान्हरिः ४ स्थूलेजडेपरिच्छिन्नेवाह्यदेहमपेक्ष्य सू
काशकत्वात्सूक्ष्मत्वाद्व्यापकत्वात्प्राणानि ५ इंद्रियाणीद्रियेभ्यस्तु
मेकेरंत्वान्मनः परं मनसस्तुपराबुद्धिर्निश्चयेकस्वरूपिणी ६ परस्तु
द्धेः परस्तस्या भासकत्वेन हेतुः यमविद्याहतंकामः साश्रयेमे
हयमसौ ७ बुद्धेर्दृष्टापरः सोयमात्मा साक्षी विविच्यतां ब्रह्मायमति
निष्कर्षः सोऽस्ति तत्त्वविवेचने ८ देहः स्थूलो जडो व्यंजनिमरणाश्रुतेना
यमात्माकलाविद्यत्र्लिंगापराख्योभ्रमणात्वलितोवैकृतोना
यमात्मा स्वभावादेर्भावहीनस्तद्विगलितोतानमात्रैकदेहः सा
तीतस्याप्यभावेस्ववेचनवशाद्वेत्ति तद्विद्बोधः ९ विषावेषा
नेरोयंव्यभिचरतियतोजागरेविप्रणष्टे स्वप्नात्मा तेजसोपि स्वयु
मिहगलति प्रसहेसंप्रसादे प्राज्ञेशोमप्रबोधेस्ववेचनविषयस्ते
लयं प्राप्तस्तस्यप्रत्यग्ब्रह्मात्मयात्मा स्वयमिहनिगमाद्धिष्ठानेश्री
तिस्मृताः १० ४२ नीलकंठीटीका
नकेवलंबाह्येंद्रियजयेनैवहन्तव्यो ऽयंकिंतुमनोबुद्ध्योरपिजयः
कर्तव्यः कामस्य समूलोच्छेदाय त्रिधाकारदुर्गस्यास्यसामंतस्ये
वाभ्यंतरप्राकारद्वयजयेन अतोमनोबुद्ध्योर्जयार्थंयोगंदर्शयति
इंद्रियाणीति अत्रपरत्वंसूक्ष्मत्वेनकारणत्वेनवाबोध्यं इंद्रिया
णिचक्षुरादीनिपराणिस्वविषयेभ्यः पृथिव्यादिस्थाश्रयस्थिते
भ्योगंधादिभ्योविनपुत्रशरीरेभ्यश्च तेषांतत्कारणत्वात् तथाचको
षीतकिनः समामनंतिप्रज्ञायाः प्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइति।
चक्षुरंतीमनुषज्यते प्राणेभ्यइंद्रियेभ्यः देवास्तदधिष्ठातारोदेवतास्ते
भ्यः लोकाः भूतभौतिकाउत्पद्यंतइतिश्रुत्यर्थः इंद्रिये
भ्योदेवेभ्यश्चलोकाः भूतभौतिकात्पद्यंतेमनसस्पर्शेणोनीनिश्चतेरिंद्रियाणां
भ्यः परंमनः मनसाह्येवपश्यतिमनसा

गी.
टी.
३.

235

मनोविकारत्वात् तेन वाह्यार्थेभ्य इंद्रियाणि आकृष्य मनसि प्रविलाप
नीयानीति दर्शितं केवलं परत्वमात्र प्रतिपादने प्रयोजनाभावात् म
नसस्तु परा बुद्धिः तस्माद्वापि तस्मात्मनो महान् अमोनरश्चात्मा वित्ता
नमय इति श्रुतेः मनसः प्रविलापनं तत्कारणे बुद्धौ कर्तव्यमित्यर्थः
समष्टिबुद्धेरप्यैवोन भावः यो बुद्धेः परतस्तु सः यस्तु तु शाहो भा
स्वर्गीत बुद्ध्यादेर्भासकस्य ज्ञानस्यैव लक्षणं गमयति यो बुद्धेरपि प
रतः सः ज्ञानपदाभिधेयः कामेन उल्वेन गर्भ इवावृत इति व्यवहि
तेन संबंधः तथा च श्रुतिः यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आ
त्मनि ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनीति एतदुक्तं भव
ति वागादिवाह्येंद्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत मा
नोपि विषयविकल्पाभिमुखत्वे ज्ञानात्मशब्दोदितायां बुद्धौ धारयेत्
तामपि महत्यात्मनि समष्टिबुद्धौ धारयेत् ततं महान्तमात्मानं
शांते निष्कलेपरस्मिन्प्रोतिषि प्रत्यगात्मनि धारयेदिति ४२॥

आनन्दटीका

प्रथमति सत्त्वत्वे नैसे यो मायावी शत्रुर्हेत्वा वथा तेन जेयइत्याह ।
इन्द्रियाणि बलवन्तीति पराणि स्थूलदेहस्य प्रेरकाणि विषयोपल
ब्धिद्वारेणैवोपलब्धत्वात्तस्मात् तानि सूक्ष्माणीत्यर्थः इन्द्रियेभ्यः
परं सूक्ष्मं मनः इन्द्रियाणां प्रेरकमप्यचलत्वाच्च चलत्वाच्च मनसोपि प
रा सूक्ष्मा बुद्धिः यामनः प्रेरयन्ती बुद्धिः सैव मायात्मिका एवं बुद्धेर
ति सूक्ष्मायाः यः परः प्रेरकः अमरो जरारोपेतयानि नरो सूक्ष्मो दुर्विज्ञेय
श्च यः कश्चिन्मोहं कारस्सत्वयः ४२॥

अथ तां सूक्ष्मतां प्रतिपादयति रामकंठीटीका तमाह ॥

विषयाः शब्दादयस्तावदिन्द्रियद्वारेण सर्वस्य कस्यचिदुपलभ्यमानाः मु
पगच्छन्ति अतस्तदपेक्षये इन्द्रियाणि पराणि तेभ्यः सूक्ष्माण्याकृष्ट क
थयन्ति तन्न विरः नहीन्द्रियाणि शब्दादिवत्साक्षादुपलभ्यानि क
स्यचित् तेभ्यस्त्वाकियाभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो मनस्तस्य हि निर्विकार
णं सूक्ष्मतरं यथेन्द्रियाणि कर्णविशुद्धानि न प्रयाति केवलं मनस्त

ण्याविद्यावमनसोबुद्धिः परास्तत्त्वनमेनर्थः यथाहिमनःक
ल्पविकल्पात्मकमपि निर्विकल्पकमप्यन्तःकरणावस्थाविशेषात्मि
काबुद्धिस्तस्मात्तेवंविधायाबुद्धेर्यः परतः परमसूक्ष्मत्वेनस्थितः
सपूर्वोक्तोहंकाराख्यः शत्रुः यथाहिबुद्धिःकथंचिदभिभूतेऽपि
मन्येते ननत्वायमविद्याप्रथमांकुरः केनचिदप्यभिभूयते परमेश्व
रानुग्रहप्रभवत्तानवत्त्वघालत्वीकत्वेमपिशकाते (स्वाभा) ४२॥

लासिकी चन्द्रमनी टीका

ननुसामहतानाम्यांमनसानेवयत्नमशक्यः तर्हिकेनोपायेनायंप्र
तिकार्यइत्याशंक्यतेषांपरस्परंभेदः संबन्धएवदर्शनेनवध्यशमाह
इन्द्रियाणीतिद्वाभ्यां इन्द्रियाणिदेहविषयादिभ्यःपराणिसूक्ष्म
त्वात्प्रकाशकत्वाद्धेश्यानिवर्तितिरिक्तानिवाहुः प्रणिधानकुशलाः
एवमुत्तरत्र इन्द्रियेभ्यःसंकल्पात्मकेमनः परंतत्प्रवर्तकत्वात्म
नसस्तुबुद्धिर्निश्चयात्मिकापरानिश्चयकत्वात् यस्तुबुद्धेःपरत
स्तत्वातिवेनावस्थितः सर्वान्तरःसआत्माविमोहयतिदेहिन
मितिदेहिपाह्नोक्तः आत्मासइतिपरामृश्यते ४२॥

पंचोलीटीका

नचकिमाश्रयःकामेजयादिस्यते इन्द्रियाणीतिद्वाभ्यांइन्द्रियाणि
श्रोत्रादीनिवाह्यविषयदेहादेरत्यपराणिउत्कृष्टानिआहुः इन्द्रियेभ्यः
श्रोत्रादिभ्यःमनपरंउत्कृष्टंतस्यनःमनसःअंतःकरणानबुद्धिनेउ
त्कृष्टयोबुद्धेःपरतःसआत्माउत्कृष्टः ४२

इतावीरसमितिबोधिनी॥

अथास्यातिसूक्ष्मत्वात्परजयेप्रमादिनाभूत्वापरमोयोगश्चास्य
यितव्यइत्युपदिशंस्तामेवातिसूक्ष्मतांप्रतिपादयितुमाहं
इन्द्रियाणीति इंद्रियाणिचक्षुरादीनिपराणिअर्थापेक्षयासूक्ष्म
त्वात्प्रकाशकत्वाच्चश्रेष्ठानिआहुः कथयंति इंद्रियद्वारेणहियाह्यादयउपलभ्यंते

ग्राह्यादिवदिंद्रियाणि केनचित्साधनादुपलभ्यंत इति इंद्रियेभ्यः
सकाशान्मनः संकल्पात्मकं परमतिसूक्ष्मं इंद्रियाणां कथं
चिदुपलंभेपि तस्यातिचपलत्वान्नुपलंभादिति भावः
मनःसकाशाद्बुद्धिरध्यवसायात्मिका परा सूक्ष्मतरा तदावरणमा
त्रवर्तित्वात्तस्याः यो बुद्धेः सकाशात्परतः परमसूक्ष्मत्वेना
स्थितः स उक्तलक्षणः कामरूपः शत्रुः समाहितेन भूत्वा पर
मो योगमाश्रित्य भवताधुना पराजय्य इति भावः ॥ ४२॥

मधुभाष्य

इंद्रियाणीति प्रसंगज्ञानासिमादायतत्तरतिपारमितिस्थूलं
शरीरादींद्रियाणि पराण्युत्कृष्टानि न केवलं बुद्धेः परः श्रु
त्युक्तप्रकारेणाव्यक्तादपि अव्यक्तात्पुरुषः पर इति श्रुतिः
न च तत्र तत्रैकैकदेशज्ञानमात्रेण भवति मुक्तिः सा च विक
गुणोपसंहारो हि भगवता गुणोपसंहारपादेऽभिहितः
आनंदादयः प्रधानस्येत्यादिना तथा चान्यत्र प्रवोहव
यवेदेषु विस्मृदेषु वेदवित् सर्वत्र ये गुणाः प्रोक्ताः संप्र
दायगताश्च ये सर्वे ते सह विज्ञाय ये पश्यंति परं हरिम्
तेषामेव भवेन्मुक्तिर्नान्यथा कथंचनेति गारुडे तस्मा
दव्यक्तादपि परत्वेन ज्ञेयः न चायं जीव उच्यते यसोप्यस्य
परं दृष्ट्वा निवर्तत इत्युक्तत्वात् अपिज्ञाय परमतो जयः
कामस्य वैकृतत इतिच अतः परमात्मज्ञानमेवात्र विवक्षि
तं आत्मानं मनः आत्मना बुध्वा ४२॥

भाषा अनुवाद

अब जिस मे मनुष्य चित्त को सावधान करि आत्मा मे लगा
य इन्द्रियों को वश करने सके सोई आत्माका स्वरूप देहादि मे
भिन्न देखावते हैं कि देहआदि बाह्य करके बाहर के स्थूल पदा
र्थों से इन्द्री सूक्ष्म औ पर हैं अर्थात् श्रेष्ठ हैं और इन्द्रियों से।
भी सङ्कल्पात्मक मन इन्द्रियों को विषयोंमे प्रवृत्ति करा वनेवा
ला पर है अर्थात् सूक्ष्म औ श्रेष्ठ है अथवा इन्द्रियों से भिन्न जा
नो और मनकी अपेक्षा निश्चय शक्तिरूप बुद्धि श्रेष्ठ है या भि
न्न है क्यों कि मन के संकल्प को यह बुद्धि रोक सकती हैं और
जो बुद्धि से भी परे अर्थात् श्रेष्ठ किम्वा पृथक और साक्षी रूप
हो सबके अन्तर मे टिका है सो आत्मा है तिस को यह इसका
म मोहयुक्त करता है ४२॥

दोहा॥

इंद्रिय हुं को परकहे इंद्रिय पर मनदोप मनहिं सें परे
जबुद्धि दय बुद्धिसें पर सोप ४२॥

237

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना जहि
शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदं ४३ ॥
इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासि
क्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयो
गो नाम तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

शांकरभाष्यं

ततः किमेवमिति एवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्वा ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक्
स्तम्भनं कृत्वा स्वेनैवात्मना संस्कृतेन मनसा सम्यक् समाधायेत्यर्थः
जह्येनं शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदं दुःखेनासदः आसादनं प्रा
प्तिर्यस्य तं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति ४३ ॥
इति भगवद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

इन्द्रियादिसमाधानपूर्वकमात्मज्ञानात् कामजयो भवतीत्युपसंहर
ति एवमित्यादिना संस्कृतं मनो मनःसमाधाने हेतुरिति स्तम्भयति
संस्तभ्येति प्रकृतं शत्रुमेव विशिनष्टि कामरूपमिति तस्य दुरा
सदत्वे हेतुमाह दुर्विज्ञेयेति अनेको विशेषस्तादृशो महाशनत्वा
दिस्तद्धनेनोपायभूता कर्मनिष्ठा प्राधान्येनोक्ता उपेयान्तु ज्ञानमि
ति गुणत्वेनेति विवेकः ४३ ॥
इति आनन्दगिरिकृतटीकायां तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

स्वामिकृतटीका

उपसंहरति एवमिति बुद्धेरेव विषयेन्द्रियादिजन्याः कामादिवि
क्रियाः आत्मा तु निर्विकारः तस्मात्तं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्वात्म
नैवंभूतनिश्चयात्मिकया बुद्ध्यात्मानं मनः संस्तभ्य निश्चलं कृत्वा

गी.
टी.
३.

238

कामरूपं शत्रुं जहि मारय दुरासदं दुःखेनासादनीयं दुर्विज्ञेय
गतिमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासुबोधिन्यां टीकायां
कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ [illegible] ॥ ४३ ॥

पिशाचभाष्यं

एवं बुद्धेः संभवेयतः बुद्धेः परं बोद्धारमात्मानं बुद्ध्वात्मानं अन्तःकरण
मात्मनैव संस्तभ्य कामरूपं शत्रुं जहि दुरासदं दुःखेनासाद्यते विना
श्यते इति दुरासदं ॥ ४३ ॥ इति पैशाचभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

रामानुजभाष्यं

एवं बुद्धेरपि परं कामेनात्मानविरोधिनं बुद्ध्वात्मानं मनसात्मना बुद्ध्या
कर्मयोगे व्यवस्थाप्य नेन कामरूपं दुरासदं शत्रुं जहि नाशयेति ॥ ४३ ॥
इति श्रीमद्रामानुजाचार्यविरचिते गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३

अभिनवगुप्तकृतटीका

इदमपि विलोलयमाशयः बुद्धेर्यः परस्तत्र वर्तते परोऽहंकारः सर्वमह
मिममेदात्मा स खलु परमो भेदः अनपवचपरिपूर्णासर्वस्वरूपनाभा
वात्र कोऽपरस्य उदयते अतः परमहंकारं परमोत्साहः स संविदात्मा
केवलीभावस्थोऽथ मविद्यात्मानं शत्रुं जहीति शिवम् अस्याशय
हः यतानिरारांदेहं चयोमवेनाधिगच्छति किं नाम न स्यकुर्वेति
कोथायाश्चिनविभ्रमा ॥ ४३ ॥
श्रीआचार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीभगवद्गीतार्थसंग्रहे तृतीयः ३

परमार्थप्रपाटी.

अथोक्तार्थमुपसंहरति एवमिति भो महाबाहो शत्रुघातिन् ए
वमनुना प्रकारेण बुद्धेः परं ब्रह्मसुतिरिकेनमात्मातिरिक्तं परमात्मानं
बुध्वाश्चात्मना एवंभूतनिश्चयात्मिकया बुद्ध्यात्मानं मनः संस्त
भ्य निश्चलं कृत्वा कामरूपं दुरासदं दुर्जेयं शत्रुं जहि मारय अथ च तद
वष्टम्भादुपरमणाय केवलमनोरेवास्य संयमव्याजेन हयादहशाजापना
रमादिदशभिः कैशिकाभिः प्रतिपादितेन तेनोपसंहारश्चलितस्त्व अ
पाहेम माम संयोगाणाम् अवलम्ब्य उपायतिं तेषाणिते भपपव पाणसुता
येनविद्वरनेनवेनउक्तावाचो संधीतितन परभिदुमपापाम नाविष्यन्तस्त

यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विधंसेतैवं हैव विधंसमानो विष्वंचो विने
शुस्ततो देवा अभवन् परासुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन् भ्रातृव्यो
भवति य एवं वेद इत्यादि भाष्यं अथानन्तरं ह शाखाहृताना तयोननार्थः
मोचप्रयत्नास्ते देवा असुरा संग्रामसंसमीपेव नेमानेनैवैद्विषवालुकमु
रुपशाणेष्वस्मामाणोदशहव्यपदेशं प्रतिरूपः तेन उक्तायेति तेन्ना
स्मरद्येमुऋनेकुरु नसोऽज्ञानम [illegible] मणावरूपेनेतसोपिपूर्ववउ
दगायत नरकेऽकादोग्ये अथर्यथालं पपवायेषु रवशाणास्तम।
श्चैयम्नुपासीतोमितीति अथानं प्राणं उक्तानारेतानाकामकोथा।
श्रमरामलमभिद्रुमयाविधानूवेधितवेतोविधंसमानाविशीर्यमा
णाविष्णुं वोपिविध्वस्मिन्नेवतितेविधंवोनानागतयोविनेशुःवि
नाशेश्मा: अथदृष्टान्तमाह यथा भूमानेनपाषाणमृत्वाशयले
केष्टपाप्मपिंडः विधंसतेनतथैवमुख्यप्राणमभिद्रुतास्तेदेमानाशे
शाम्रारत्यर्थः अथैतेनउक्तेभवति प्राणेनेजीवनंकरोतीति प्राणः
वागाद्यधिदेवतानां शक्त्यादेकोहिरण्यगर्भः तथाकामादीनां
प्रसरस्तु बुद्धिपर्यंतमेव तदयेकामादीनामभावएव संभवतीम
र्थः एवमुक्तमकारेदैवासुरसंग्राममवेदस्यात्मनाभवतिकामादी
न्यरास्यपराभूयस्वेनात्मनाकृत्वासंपद्यते नकामाद्यैः एवमात्म
तानसंपन्नोज्ञातायेनसद्विषन्देष्टापिपाप्माद्विषोभवतीति अयमे
वार्थः सामवेदकल्प सामप्रापपादिनः हाउं सेतंसलर १ उत्तरात्
दानेनादाने १ हाउं २२ अहमस्मि प्रथमजा ऋतास्या हाउं सेतंसल
र १ उत्तरात् १ अक्रोधेनक्रोधमित्यादि ओंषं यथाजलप्रवाह
प्रतिबंधकासेतवोभवंतिनद्वदखंडैकरसानुभवेवन्धारःसेतवः
सेते नेव अदानं क्रोधाश्रद्धा नत्तानि तोयस्तराः सेतंसलर ३ल्हेय
यः तत्र प्रथमसेतोरुल्लंघने उपायमाह दानेनेति यज्ञस्यार्षेण
लेनदीयेनतंदानंनशाहव्यपदेश्यं ततो तज्जापाप्रत्यायर्षेणगी
क्रियतेनंदाने एवंदानेनकृत्वा [illegible] अप्रदानमपि वस्यापेण

णात्तेन गणायेत्यर्थः यतोहं तस्य सर्वस्य ब्रह्मणः प्रथमजः प्रथमं तोयं ततो
[illegible] नत्वेनोपस्थितो हिरण्यगर्भोस्मि यत्किंचिदीयते तत्सर्वं मदर्पण
मेव भवतीत्यर्थः तत्रैव क्रोधं तथा हिंसीयसे न च क्रोधेन तत्त्वमयाकृ
तात्मेरेति श्रुत्युक्तं देवेभ्योऽमरतत्त्वनाभाव रसादिक्रतो यो स्वामिः ए
तस्मोक भोक्ष्य सम्यग्ज्ञानोत्ता: संति न दुःके कुमो न वा वाशिरस्तो
न भूलं न चित्तनायोन ततो विमर्दः नचापि हिंसादिरनर्थयोगः।
भाज्यापरं क्रोधजये हमेकं॥ अध्यायान्तस्यैवयज्ञायैव वर्णीयमो
चितमपि नियतं कर्म [illegible] मेप्रदं स्यात्तत्स्यास्यं कार्यमेतद्धितं पूर्ण म।
पियतो कर्मणः कर्मशेल जीवन्मर्यः कदाचित्करचरणश्चैतानेव
निष्ठस्य कर्मातस्माक्के पावत्स्वयमो पुरुषपति गदितं छिन्नयथैवे त्वा
तीये ४३ इतिश्री परमार्थप्रपाटीकायां तृतीयोऽध्यायः ३॥

वनमालीटीका

फलितमाह एवमिति रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते इत्यत्रोक्तो
य परस्तं परिपूर्णमनंतगुणालयमानंदविग्रहं सौंदर्यलावण्य
सीमानं बुध्वादेः परं श्रीहरिं बुध्वा निःकामकर्मोपादितममलाप्र
सक्तं सात्तात् कृतात्मनाप्ता दृशानिश्चयात्मिकया बुध्यात्मानं
मनः संस्तभ्य स्थिरीकृत्य शत्रुं कामरूपं जहि मारय हे महाबाहो प
ण्डुनन्दन कुशल कीदृशं दुरासदं दुःखेन जेतुं शक्यम् ४३॥
इतिश्रीगी० वनमालीटीकायां तृतीयोऽध्यायः ३॥

अथ नैवेज यन्तीटी०

उपसंहरति एवमिति एवमुक्तप्रकारेण बुद्धेर्बलमात्मिका
याः परमसूक्ष्मं कामबुद्धेः ज्ञानं आत्मना निश्चयात्मिकया बुद्ध्या
त्मानं संकल्पात्मकं मनः संस्तभ्य कर्मयोगे संस्थाप्य दुरासदं दुः
खेनासादनीयमतिदुर्धर्षं कामरूपं कामाकारं शत्रुं रिपुं जहि मा
रय महाबाहो इति संबोधनेन नवातिनरवलवत्त्वादिन्द्रियमनोबु
द्धिभ्यः परोपि दुरासदोपि कामरूपः शत्रुर्विधायुर्यो यनं राज्यादिवि

षयलोभेन मनो विवेकं कृत्वा स्ववशे करोति न यामदभिमुखं मत्स्व
हायेनो वस्तुदृष्ट्या याधिपन्नहृयविषयेनापि लोभेन मकुर्वन्तं
स्वयमेव वशे भविष्यत्यस्त्यजयेन च कश्चिदपि प्रयासो न भविष्यती
ति सूचितम् कामरूपं शत्रुं जहीत्यनेन च राज्यकामस्यामन्वात्तुर्यो
धनोपि कामरूपः शत्रुः कर्णशकुनिदुःशासनादीनि सर्वोत्तमै
स्थानीन्द्रियस्थानानि द्रोणाचार्यो मनोरूपो बुद्धिस्थानापन्नो भीष्म
पनेवाद्दुर्योधनाधीनप्रवृत्तिकत्वात् दशवर्तिनात्वदुर्योधनः प
रः सर्वौत्कृष्टो बलवत्तरस्त्वजयत्तप्रथमं कर्णादीनि सैन्यानिह
त्वा पश्चाद्द्रोणभीष्मौ च जित्वा निःकामकर्मरूपेण भीमेन भ्रात्रा काम
रूपेण दुर्योधनं शत्रुं नाशयेति भगवदभिप्रायः सूचितः ४३ त्वान
योगसमेकं मे योगयोजेन सारथिः अर्जुनेनावरत्नैवं वंदे जनेन।
गृहे विप्रे। इति श्रीभगवद्गीतार्थप्रकाशे कर्मयोगो नाम
तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

[illegible]दनीटीका

सोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते नरस्त्वज्ञयः परश्चाहं नो कालमेवं भूतं इ।
एमात्मानं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानं कामसंस्थभ्य स्थिरीकृत्यात्मना
मनः आत्मनात्मानं प्रतिश्चयात्मिकया बुद्ध्या जहि मारय शत्रुं
सर्वपुरुषार्थशातनं हे महाबाहो हि शत्रुमारणे समर्थः कामरूपं दुरासदं दुःखेनासादनीयं दुर्वि
ज्ञेयानेकविशेषमिति यत्नाधिकाय विशेषणं उपायः कर्मनि।
ष्ठाधारास्यने नोपसंहृता उपेयाज्ञाननिष्ठानतङ्गं एवमेव नकीर्तिता
इति श्रीमत्परमहंस श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभ
गवद्गीतार्थगूढार्थदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

सदानंदटीका

एवं बुद्धेः परं पूर्णं साक्षात्कृत्य स्वधियाधिया स्थिरीकृत्य मनः कामं
शत्रुं मारय सर्वथा। समस्तलोकच्छेदनेनस्य मारणं तत्त्वबोधनः र
स्यात् रूपं च दुर्ज्ञेयानेकभेदभ्रममदं २ प्रयत्नाधिकमाश्रित्य नाशये

गी. टी. र.

पंसर्वथापिपुः ४९२ येयोगीश्रद्दधानः कृतमिरपियजेश्विनशुद्धे
तिमोत्तेसोब्धोयत्रिष्टयामापरिमितपदधीमंजतिस्वसत्वाब्धौ ।
यत्समाकामशत्रुंसपनयतिसधीः मास्त्रिणोसंविविद्यस्तोतेतं
दीनवंधुंगुरुमतिमहदंखंविश्येनैकलमीडे इति भावप्रकाशे
श्रीसदानंदविदा कृतेतानुनिष्ठाप्रधानोयंतृतीयोध्यायः ३ ॥

नीलकंठी टीका

योगफलमाह एवमिति आत्मानेमनः हार्दाकाशेपिनस्थापि
मान्कामान् कामयानैः श्रुयतेहिदहरविद्यायांहार्दाकाशेअधिकृत्य
यच्चास्येहास्तियच्चनास्ति सर्वंतदस्मिन्समाहितमितितस्यानांका
मानांसत्वं तेषांचसत्यत्वे तइमेसत्याःकामा इति श्रुतेः आत्मानं
मनः आत्मनामनसैवबुद्ध्येववासमस्तभ्यानिर्हतिकेरुत्वाबुद्धेः परं
शत्रु हे महाबाहो इतिसंबोधयंस्त्राशेनवसामर्थ्यमस्तीतिद
र्शयति दुरासदः प्राप्तकाममूलस्यप्रत्तानसोब्धेदयात्मनव
तानेनक्रियतेतावस्थयेनकामस्यानिमूलोच्छेदोनभवतीति दुः
परंत्दुधाकामोनाशनीयः तस्मिंश्चनष्टे संसारानर्थोच्छेदोभव
तीति दुरासदंपरबोधंविनादुःखेनापिनाशयितुमशक्यं उपायः
कर्मनिष्ठानुष्ठायामेनोपसंहृता उपायात्मनिष्ठानंतदुपायान्वेत
कीर्तिता ४३ ॥ इति नैलकंठीये भारतभावदीपेतृतीयोध्यायः ३

आनंदी टीका

उपसंहरति एवंबुद्धेःपरंबुद्धेस्तमबुद्धिगोचरमहंकारमनात्मना
स्वयमेवात्मानंमनःसंस्तभ्यविषयेभ्योनिवर्त्य शत्रुमहंकारंकामा
रूपंदुर्लक्ष्यंनानारूपमतएवदुरासदं
धनिने एवंकामरूपमायानानारूपं जहि महाबाहो इत्यामन्त्रणेनेदं
वातकवचादयःशत्रवः इत्याद्यैरपिदुर्जयास्त्वयाहताः तथैवमहं
कारमपिजहि इतिसत्त्रियत्वपर्मे उन्मादोवर्ष्यतः ४३ ॥
इति आनन्दीटीकायां तृतीयोध्यायः ३ ॥

[illegible]टी॰

तस्मात् एवं यथोक्तप्रकारेण बुद्धेः परमेनं शत्रुं बुद्ध्वा महाबाहुर्लंतत्वामपरमदुर्जयं
मत्वा तत्पवात्मनेवात्मानं संस्तभ्य धैर्येण लब्धायित। दुरासदं दुःखेनासा
दयितुं परिभवितुमशक्यमेनं जहि त्वात्तयकीदृशं काममरूपं कामो वि
षयेष्वभिलाषो रूपं यस्य स तं तथाविधः सर्वं हि कामक्रोधाद्यात्मनास्मा
वस्थितिरुक्ता तेन प्रपञ्चस्य स्वात्मत्वाद्दुर्जयः तथापि स पूर्वोक्तेन प्र
कारेण कामात्मिकामवस्थितिं निरस्य त्वं हि हन्तुं तेन समर्थो भविष्यसि
वेत्यर्थः एवं भगवताद्बोधितेनैवं प्रकारेणार्जुनः प्रस्तुतोपदे
शफलप्राप्तिप्रतिबन्धिनोऽहंकारस्य निर्वहणे समुत्साहितः तत्पादि
महेन्द्रेणापि दुर्जया बहवः शत्रवः सहायनिरपेक्षेण बहुशो निपाति
ताः तदेनमपि शत्रुमात्मैकसहायो निपातयितुमर्हसीत्याम् विज्ञा ४२
नतत्वनुपनीय गुणप्रकर्षप्रख्यापनैकनिकषो निजकर्मयोगः प्र
स्मिन्नरणाप्रकटितः परमार्थसिद्धेः साधनायपथ विहितो विधिवदतीयः
इति श्रीमद्राजानकरामविरचितायां गीताविवृतौ तृतीयोऽध्यायः ३॥

[illegible]टीका

एवं यथोक्तप्रकारेण बुद्धेः परमात्मानं ब्रह्मात्मनैवात्मनिरपेक्षेणैव स भ्य॰
स्वरूपेणात्मानं स्वस्वभावं संस्तभ्य। हत्वा यावद्रूपपरामर्श दुरासदं दुः
खेनासादनीयं दुर्विज्ञेयगतिं कामरूपिणं शत्रुं स्वात्मपरामर्शरूपेण
हृदयेन जहि मारय एवं भगवताद्बोधितेनैवं प्रकारेणार्जुनमुदि
एषकामनिवर्हणोत्साह उपदिष्टस्तेनोम् व्यवहारेयत्नासमात्मना
मर्णापरिमुक्तिम् कर्मयोगमबोधयत्तं वन्देहं लभमयायम् ४२
इति वसुगमीटीकातृतीयोऽध्यायः ३॥

[illegible]टीका

एवं बुद्धेः परं उत्कृष्टमात्मानं बुद्ध्वा ज्ञात्वा आत्मना मनसा आत्मानं मनः
संस्तभ्य समाधाय हे महाबाहो दुरासदं। दुर्विज्ञेयानेकविशेषणं काम
रूपं शत्रुं वैरिणं जहि परिमज ४२ इति पंकोत्सां तृतीयोऽध्यायः ३॥

रणवीरसम्मिद्धोधिनी ॥

उपसंहरति एवमिति एवमुक्तप्रकारेण बुद्धेः सकाशात्परं पर
मसूक्ष्मं कामं ज्ञात्वा। यद्वा बुद्धेर्निश्चयात्मिकायाः परं धर्मभूतं
प्रत्यावर्तकं कामं बुद्ध्वा आत्मानं निश्चयात्मिकां बुद्धिमात्मना धै
र्येण संस्तभ्य हे महाबाहो शत्रुं कामरूपं दुरासदं दुःखेन परिभवि
शक्यं दुर्जयमिति यावत् शत्रुं जहि नाशयेति भद्रं ४३ ॥ इति
रणवीरसम्मिद्धोधिन्यां श्रीगीताव्याख्यायां तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

241

मधुभाष्य ॥

४३ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचितगीता
भाष्ये तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

भाषा अनुवाद

अबकहते हैं कि विषय औ इन्द्रियों से काम आदि विकारयुक्त बुद्धि ही होती है और आत्मा निर्विकार बुद्धि का साक्षीरूप औ र उससे पृथक है इस से आत्मा को श्रेष्ठ मानि और ऐसीनि श्चयरूप बुद्धि से मन को निश्चल करके हे महाबाहो दुख्का दरवाजा निवारण करने के योग्य इस कामरूपी दुष्ट दुर्जय श त्रुको जीतो ४३ ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतायां पण्डित जगन्नाथ सक्रु विरचितायांम नभावनी टीकायां तृतीयोध्यायः ३ ॥

दोहा ॥

ऐसें बुद्धिसेंपरे दृढकर मनकोजान अर्जुनदुर्जनको तजो
कामरूप हि मान ४३ ॥ इति ॥